

J(O)
(TS)

Journal
of
Old Turkic Studies

**Vol. 3/2 (summer)
2019**

E-ISSN 2564-6400

**Journal
of
Old Turkic Studies**

Vol. 3/2 (Summer)
2019

E-ISSN 2564-6400

JOURNAL OF OLD TURKIC STUDIES is a refereed international journal which provides an interdisciplinary scholarly platform in the field of Medieval Turkic philology, history, culture and literature. The first and the most important criteria for the selection of papers for publication is originality and scholarly standing. The **JOTS** accept only manuscripts written in Turkish, German, English or French. Manuscripts written in other languages will not be accepted. The **JOTS** is published twice per year in January or February (winter) and July or August (summer). The Editorial Board may also decide for special issues. The **JOTS** is a completely free and open-access journal published online. Authors are responsible about article's content and its consequences.

This journal can be accessed electronically via *DergiPark* (www.dergipark.gov.tr/jots).

Manuscripts for online publication, editorial correspondence and books for review should be sent to these e-mail addresses: jotseditor@gmail.com or jotseditor@yahoo.com.

Editor

Dr. Erdem UÇAR

Editorial Board Members

Prof. Dr. Aloïs van TONGERLOO (Geel/Belgium) [Emeritus], Prof. Dr. Ceval KAYA (Ardahan University, Ardahan/Turkey), Prof. Dr. Erhan AYDIN (Inönü University, Malatya/Turkey), Prof. Dr. Georges-Jean PINAULT (École Pratique des Hautes Études, Paris/France), Prof. Dr. György KARA (Indiana University, Indiana/USA) [Emeritus], Prof. Dr. Marcel ERDAL (Freie Universität Berlin, Berlin/Germany), Prof. Dr. Nicholas SIMS-WILLIAMS (University of London, London/United Kingdom), Prof. Dr. Nikolay KRADIN (the Russian Academy of Sciences, Vladivostok/Russia), Prof. Dr. Osman Fikri SERTKAYA (İstanbul/Turkey) [Emeritus], Prof. Dr. Peter B. GOLDEN (New Jersey/USA) [Emeritus], Prof. Dr. Toshio HAYASHI (Soka University, Tokyo/Japan), Prof. Dr. Uli SCHAMILOGLU (University of Madison-Wisconsin, Wisconsin/USA), Dr. Ablet SEMET (Berlin/Germany), Dr. Béla KEMPF (University of Szeged, Szeged/Hungary), Dr. Dai MATSUI (Osaka University, Osaka/Japan), Dr. Delio V. PROVERBIO (Vatican Apostolic Library, Vatican City State), Dr. Hayrettin İhsan ERKOÇ (Çanakkale Onsekiz Mart University, Çanakkale/Turkey), Dr. Jens WILKENS (Akademie der Wissenschaften zu Göttingen, Göttingen/Germany), Dr. Kahar BARAT (Florida/USA), Dr. Mutsumi SUGAHARA (Tokyo University of Foreign Studies, Tokyo/Japan), Dr. Salih DEMİRBİLEK (Ondokuz Mayıs University, Samsun/Turkey), Dr. Stefan GEORG (Rheinische Friedrich-Wilhelms-Universität Bonn, Bonn/Germany), Dr. Zekine ÖZERTURAL (Georg-August-Universität Göttingen, Göttingen/Germany).

Layout and typesetting: İbrahim KÖROĞLU (İzmir/Turkey)

Preparation of Manuscript

1. Manuscripts should be single-spaced and with 2.5 cm margins for all sides. The font of the manuscript should be Times New Roman and the size of the body text should be 12 points.
2. The first page should contain the full name (last names fully capitalized) and affiliation of author (university, city, country), and the contact e-mail address for the author(s).
3. The English abstract should provide clear information about the research and the results obtained. It should not exceed 150 words. The abstract does not need to be written in any other language than English. Please provide 5-7 keywords or phrases to enable retrieval and indexing.
4. Contributors who are not native Turkish, German, English or French speakers are strongly advised to ensure that a professional language editor has reviewed their manuscript.
5. Reviews should include author, title, publisher, ISBN number and number of pages. After providing a concise summary of the content, review should also include a critical analysis of a book in terms of its strengths and weaknesses.
6. Graphs and photographs should be numbered in sequence with numerals. Each figure should be identified with the figure number, its approximate location should be marked in the text.
7. Please refrain from using Microsoft Office Word's automated features.
8. Reference should be given in parenthesis surname of author(s), publication date and page numbers; for one author references (Clauson 1964: 354); for more than one author references (Bazin-Hamilton 1972: 28). The references with more than two authors should be noted as (Wilkins et al 2014: 4).
9. If the same author has more than one work on the same dates, than each of they should be added a, b, c letters.
10. Reference list should be set out in the alphabetical order at the end of the paper.
11. References should be shown as follows:

Books

CLAUSON, Sir G. (1972). *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth Century Turkish*, Oxford: Oxford University Press.

Articles, et al.

BAZIN, L. & J. HAMILTON (1972). "Un manuscrit chinois et turc runiforme de Touen-Houang. *British Museum Or.* 8212 (78) et (79)", *Turcica*, 4: 25-42.

CLAUSON, Sir G. (1964). "Early Turkish Astronomical Terms", *Ural Altaische Jahrbücher*, 35: 350-368.

TEKİN, Ş. (1966a). "Buyan Evirmek (Sevâbın Tevcihi)", *Reşit Rahmeti Arat İçin, Türk Kültürü Araştırma Enstitüsü Yayınları*, Ankara: 390-411.

TEKİN, Ş. (1966b). "Bemerkungen zur vorislamischen türkischen Literatur: über ein vor kurzem aufgefundenes vollständiges Exemplar des Maytrisimit", *Cultura Turcica*, 3: 176-189.

WILKENS, J. et al. (2014). "A Tocharian B Parallel to the Legend of Kalmāṣapāda and Sutasoma of the Old Uyghur Daśakarmapathāvadānamālā", *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae*, 67/1: 1-18.

C O N T E N T S

FRONT MATTER (253-258)

ARTICLES (259-615)

Erhan AYDIN & Ahmet KARAMAN (259-286)

Eski Türk Yazıt ve El Yazmalarında İkilemeler

Reduplications in the Old Turkic Inscriptions and Manuscripts

Saidbek BOLTABAYEV (287-309)

Çağatayca Tefsir-i Hüseyinî (Mevahib-i Aliyye) Tercümesi ve Farsça Dil Özellikleri
Üzerine

*On the Translation of Tafsir-i Husaynî (Mavahib-i Aliyya) in Chagatai Turkic and Persian Language
Features*

Fatma Aysel DINGIL ILGIN (310-320)

The Battle of Nedao and its Importance in Eastern European Turkish History

Nedao Savaşı ve Onun Doğu Avrupa Türk Tarihindeki Önemi

Peter PIISPANEN (321-371)

Additional Turkic and Tungusic Borrowings into Yukaghir III

Yukagir Dilindeki Türkçe ve Tunguzca Alıntılara İlaveler III

Hulusi POLAT (372-408)

Orhun Yazıtlarındaki Durum Eklerinin Sentaktik İşlevleri Üzerine
On the Syntactic Functions of the Case Suffixes in the Orkhon Inscriptions

Kasımcan SADIKOV (409-432)

Rāhatü'l-Kulūb Kitabı Üzerine
About the Book of Rāhatü'l-Kulūb

Osman Fikri SERTKAYA (433-450)

Horezm Türkçesi ile Yazılan Kur'ân Tercümesinin Meşhed Nüshasından Bazı Parçalar
(III)
*Some Passages in the Mashhad Manuscript of the Translation of the Qur'ân written in Khorezmian
Turkic (III)*

Sultan TULU (451-470)

Dede Korkut Kitabında Sıfat-Fiilli Tamlama Grupları ve Bunların Aktarımı Üzerine
On the Participle Constructions in the Book of Dādä Qorqut and Their Translations

Erdem UÇAR (471-501)

Orhun Yazıtlarındaki Er- Bar- İkilemesi Üzerine
On the Reduplication är- bar- in the Orkhun Inscriptions

Orçun ÜNAL (502-615)

Klasik ve Orta Moğolca Söz Varlığında Türkçe Kökenli Kelimeler I (A-D)
Words of Turkic Origin in the Vocabulary of Written and Middle Mongol I (A-D)

REVIEWS (616-657)

Peter PIISPANEN (616-623)

KHABTAGAEVA, B. Language Contact in Siberia Turkic, Mongolic, and Tungusic Loanwords in Yeniseian, Brill, Leiden-Boston, 2019, XII+404 pp. ISBN: 978-90-04-39076-8

Peter PIISPANEN (624-633)

AGYAGÁSI, K. Chuvash Historical Phonetics, an Areal Linguistic Study, with an Appendix on the Role of Proto-Mari in the History of Chuvash Vocalism, Harrassowitz Verlag, Wiesbaden, 2019, XII+334 pp. ISBN: 978-3-447-11163-8

Hulusi POLAT (634-636)

AYDIN, E. Sibirya'da Türk İzleri: Yenisey Yazıtları, Kronik Kitap, İstanbul, 2019, ss. 310, ISBN: 978-975-2430-96-9

Osman Fikri SERTKAYA (637-646)

AZMUN, Y. Dede Korkut'un Üçüncü Elyazması, Yeni Soylamalar ve Boylar (Hikâyeler) ile Türkmen Sahra Nüshası, Giriş-Metin-Çeviri-Sözlük-Tıpkıbasım, Kutlu Yayınevi, İstanbul, 2019, ss. 176, ISBN: 978-605-7680-06-8

Erdem UÇAR (647-650)

GULÁCSI, Z. (Ed.) Language, Society, and Religion in the World of the Turks, Festschrift for Larry CLARK at Seventy-Five, Brepols Publishers, Turnhout (Belgium), 2018, X+376 pp. ISBN: 978-2-503-58029-6

Münevver Ebru ZEREN (651-657)

EDEN, J. Warrior Saints of the Silk Road, Legends of the Qarakhanids, Brill, Leiden-Boston, 2018, XII+404 pp. ISBN: 978-90-04-38427-9

Received: 12.04.2019

Accepted: 18.05.2019

Published: 24.06.2019

JOTS, 3/2, 2019: 259-286

Eski Türk Yazıt ve El Yazmalarında İkilemeler

Reduplications in the Old Turkic Inscriptions and Manuscripts

Erhan AYDIN

Inönü University (Malatya/Turkey)
E-mail: erhan.aydin@inonu.edu.tr

Ahmet KARAMAN

Inönü University (Malatya/Turkey)
E-mail: karamana00@gmail.com

Reduplications or hendiadyoins are one of the important elements of the evolution and development of a language. They that appear in the first documents of the Turkish language from the 8th century onwards are a proof that Turkish has undergone inter-word interactions earlier than the 8th century. In this respect, it is an important requirement to identify the reduplications written in Old Turkic scripts and manuscripts. In this article, all the inscriptions and manuscripts written in Old Turkic script will be examined and the hendiadyoins used will be determined.

Key Words: reduplications, Old Turkic inscriptions, Old Turkic manuscripts.

Giriş

Türklerin tespit edilebilmiş en eski yazılı kaynakları Eski Türk yazıtlarıdır. Eski Türk yazısıyla yazılmış olan bu yazıtlar, Türklerin geniş bir alana yayılmış olmasına paralel olarak Moğolistan, Yenisey (Tuva ve Hakasya), Dağlık Altay Cumhuriyeti, Kırgızistan, Kazakistan ve Çin Halk Cumhuriyeti gibi çeşitli coğrafyalarda yer almaktadır. Eski Türk yazıtları, her şeyin kısa ömürlü olduğu Orta Asya bozkırında, sonsuzluğa taşınabilmesi adına, taşlara işlenmiştir.

Sözü edilen yazıtların en meşhurları, II. Türk Kağanlığı'na ait olup VIII. yüzyılda dikilmiştir. Bu yazıtlar bugün Moğolistan'da bulunmaktadır. Köl Tegin, Bilge Kağan, Tonyukuk, Ongi ve Küli Çor yazıtları bu yazıtların en hacimli olanlarıdır. Bu yazıtlar, Türk adının geçtiği ilk yazılı metinler olmanın yanında, ilk Türk tarihi olma özelliğine de sahiptir. Aynı zamanda Türk dilinin ilk edebî eserleri de yine bu yazıtlardır.

Türlere ait ilk yazılı kaynaklardan bir kısmı ise Yenisey bölgesinde bulunmaktadır. Yenisey yazıtları ifadesiyle, daha çok, bugünkü Tuva ve Hakasya sınırları içerisinde ele geçmiş yazıtlar anlaşılmaktadır. Bu yazıtların hangi tarihlerde dikildiği henüz tespit edilememiştir.¹ Yenisey bölgesindeki yazıtlar, Moğolistan yazıtlarından daha önce bulunmuş olmasına karşın, gerek mezar yazıları olmasından kaynaklı kalıplaşmış ifadelerden teşekkül etmesi gerekse de satır sayısı olarak Moğolistan yazıtlarından daha sınırlı olmasından ötürü geri planda kalmıştır.

II. Türk Kağanlığı'na karşı, Basmıl ve Karluk boylarını yanlarına alarak isyan edip Ötüken merkezli bağımsız bir kağanlık kuran Uygurlar da eski Türk yazısıyla yazılmış bazı yazıtlar bırakmışlardır. Bunlar; Tes, Tariat (Terh), Şine Usu, Sevrey, Karı Çor (Xi'an), Hoyto-Tamır, I. Karabalgasun, Suci, II. Karabalgasun, Arhanan ve Gurvaljin-uul yazıtlarıdır. Söz konusu yazıtlar arasında daha hacimli olan Tes, Tariat ve Şine Usu yazıtlarında esasen II. Türk Kağanlığı'nın çöküşü ile diğer Türk boyları ve bozkır kavimleriyle yaşanan hâkimiyet mücadelesi anlatılmaktadır.

¹ Yenisey yazıtlarının tarihlendirilmesi konusunda çeşitli görüşler bulunmaktadır. Konu ile ilgili daha fazla bilgi için bk. Bazin 2011: 88-117 ve Aydın 2012.

Genel hatlarıyla yukarıda belirtilen bu Eski Türk yazısıyla yazılmış Eski Türk yazıtları üzerine geçmişten günümüze pek çok konuda araştırma yapılmıştır. Gerek okuma gerek anlamlandırma gerekse de dilbilgisi konuları üzerine yapılan çalışmalar günümüzde de devam etmektedir. Metinlerin doğru okunması ve anlamlandırılması sürecinden başlayarak, söz dizimi, sözlük bilimi, sözcük yapımı ve diğer bazı dilbilgisi ve anlambilim incelemelerini gerektiren bir başka araştırma konusu da ikilemelerdir.

İkileme, anlatılmak istenen duygu ve düşüncelerin aktarım gücünü artırmak, anlatımı/anlamı kolaylaştırmak/pekiştirmek, kavramı zenginleştirmek gibi amaçlarla, aynı sözcüğün tekrar edilmesi veya yakın anlamlı yahut zıt anlamlı ya da sesleri birbirine benzeyen iki veya daha fazla sözcüğün yan yana kullanılmasıdır. İkilemeyi oluşturan sözcükler arasında, anlam ya da ses yönünden benzerlikler bulunmaktadır ve ikilemeler en az iki sözcükten teşekkül etmektedir. Anlamın pekiştirilmesi ve zenginleştirilmesi bir yana, dillerin, evrendeki sonsuz sayıdaki varlıkları karşılamak için başvurdukları yöntemler açısından bakıldığında, ikilemeler daha dikkat çekici bir hâl almaktadır. Çünkü kimi ikilemeleri oluşturan sözcükler, zaman içerisinde ayrı ayrı karşıladıkları anlamları yitirerek, tek ve yeni bir anlama bürünebilmektedir. Böylece dil, evrendeki sayısız varlığa, bünyesindeki malzemeyi kullanarak yeni karşılıklar bulma imkânına kavuşmaktadır. Bu tip anlam değişimleri, soyutlaşmalar ve mecazî kullanımlar, bir dilin ne kadar işlendiğini, olgunlaştığını göstermektedir. Nitekim bu çalışmada incelenen malzemenin bir bölümünün VIII. yüzyıldan kalma yazıtlar olduğu düşünüldüğünde, daha o dönemden Türk dilinin olgunluğu gözler önüne serilmektedir. Dahası, ilişkide olduğu dillere oranla, Türk dili daha fazla ikilemeyi bünyesinde barındırmaktadır.

İkilemelerin bir başka fonksiyonu da hiç şüphe yok ki sözü güzelleştirmesidir. Aralarında ses benzerliği bulunan ikilemeler, konuşma ve günlük yazı dilinde dahi ahenkli bir söyleyişi mümkün kılmaktadır.

İkileme, Almancada, *verdoppelung*, *zwillingsformen*, *hendiadyoin*; Fransızcada, *redoublement*, *hendiadyoin*; İngilizcede, *reduplication*, *reduplication dual*, *hendiadyoin*; Rusçada, *reduplikatsiya*, *povtor udvoyeniye* (Rozental-Telenkova 1976), *parniye*

slova (Baskakov 1947: 244); Osmanlı Türkçesinde, *atf-ı tefsiri, terkihi-i ihmâli, müh-melât* terimleriyle karşılanmaktadır. Türkiye’de yapılan çeşitli araştırmalarda ikileme için “*kelime koşmaları, tekrarlar, ikileme-ikizleme, bağlam öbekleri (ikilemeler, koşma takımları), tekrarlama, tekrar grubu, tekrar öbeği, tekrarlı yapı sınıfları*” gibi terimler kullanılmıştır.

Türk dilinde bulunan ikilemeler hakkında ilk bilgiler Kâşgarlı Mahmud tarafından verilmiştir. Kâşgarlı Mahmud, *Dîvânu Lugâti’t-Türk*’te şu ifadelerle yer verir:

Bil ki Oğuzca tuhaftır. Çift olarak kullanılan bu isim ve fiillerden biri asıldır, diğeri de onun şubesidir veya ona bağlıdır. Onlar (Oğuzlar), Türklere farklı olarak, tâbi olan kelimeyi tek başına kullanırlar. Örneği şudur: Türklere, bir şey diğere bir şeye katıldığı zaman, kattı kardı derler. Bir şeyi bir şeye katmakta asıl olan *kattı*’dır; *kardı*, ona tâbidir. Oğuzlar ise bir şeyi bir şeye katmak için *kardı* derler ve aslını (*kattı*’yı) bırakırlar. Bunun gibi Türklere *eğgü yawlak* derler; *eğgü* ‘iyi’dir, *yawlak* ‘kötü’dür; *eğgü* ile birlikte kullanılır; yalnız başına kullanılmaz. Oğuzlar ise onu tek başına kullanırlar (Ercilasun-Akkoyunlu 2015: 187).

İkilemeler üzerine Türkiye’de pek çok çalışma yapılmıştır. Bu çalışmanın malzemesinin Eski Türk yazısıyla yazılmış yazıtlar ve el yazmaları olması sebebiyle, burada Türkiye Türkçesindeki ikilemeler üzerine yapılmış çalışmalara ana hatları ile değinmek yeterli olacaktır. Türkiye’de ikilemeler konusundaki ilk çalışmalar için Foy 1899, Ağakay 1953a, 1953b, Hatipoğlu 1981 ve Tuna 1986 sayılabilir. Ayrıca, Zeynep KORKMAZ, Tahir N. GENCAN, Muharrem ERGİN, Tahsin BANGUOĞLU, Leyla KARAHAN gibi dilbilgisi çalışmaları yapan araştırmacılar da ikilemeler üzerine görüş belirtmişlerdir. Bunlara ek olarak Necmi AKYALÇIN tarafından, alfabetik olarak hazırlanan *Türkçe İkilemeler Sözlüğü* (2007) adlı eseri de anmak gerekir.

Eski Türkçe dönemine ait eserlerdeki ikilemeler üzerine yapılmış çalışmalara bakıldığında, Çağatay 1944, Aydın 1997, Şen 2002, Ölmez 1997, 1998, 2017, Sev 2004, Erdem 2005, Aktan 2010, Taş 2012 gibi çalışmaların yapıldığını söyleyebiliriz.

Sözcük ve sözcük gruplarının bağlam içerisindeki yerinin dikkatli bir şekilde incelenmemesi, bazı anlamsal sorunlara yol açmaktadır. Bu sebepten ötürü, incelenen sözcük veya sözcük gruplarının geçtiği cümlelerin, bu tip çalışmalarda

yer alması gerekmektedir. Bu bakımdan, bu yazıda ikilemelerin bulunduğu örnek cümlelere yer verilecektir. Aynı zamanda ikilemelerin geçtiği cümlelerin, hangi yazıtın hangi satırında olduğu da belirtilecektir. Bununla birlikte, yer verilen ikilemelerin daha kolay algılanabilmesi için ikilemeler, koyu renkle gösterilecek böylece algıda seçicilik de sağlanmış olacaktır. Örneğin:

eçü apa ‘ata ced’

[...] kişi oğlnta üze eçüm apam bumın kagan istemi kagan olormış [...] (KT D1)

[...] türük törösin ıçgınmış bodunug eçüm apam törösinçe yaratmış boşgurmuş [...] (KT D13)

İkilemelerin geçtiği cümlelerin tamamı alınmak yerine, anlamsal bütünlüğün sağlandığı kısımları almakla yetinilecektir. Bunun yapılmasındaki amaç, gereksiz bir hacim oluşmasına engel olmaktır. İkilemeler yalnızca alfabetik bir sırayla verilmeyecek aynı zamanda anlamsal bir tasnif de yapılacaktır. Bu tasnif, eş anlamlı sözcüklerden oluşanlar, yakın anlamlı sözcüklerden oluşanlar ve zıt anlamlı sözcüklerden oluşanlar biçiminde olacaktır.

İkilemelerdeki tanıklar için verilen örnekler, Aydın 2017, 2018, 2019 ile Tıbıkova et al. 2012, Yıldırım 2017 ve Alimov 2014’ten alınmıştır.

1. Eş Anlamlı Sözcüklerden Oluşan İkilemeler

Bu tür ikilemelerde, ikilemeyi oluşturan sözcüklerin her ikisi de aynı anlamdadır:

1.1. arkış térkiş ‘kervan’

[...] ötüken yér olorup arkış térkiş ısar neñ buñug yok [...] (KT G8)

[...] ötüken yér o[lo]rup [arkış] térkiş ısar neñ bu[ñug yo]k [...] (BK K6)

1.2. at kü ‘ad, san/şan, şöhret’

[...] türük bodunug atı küsi yok bolmazun téyin kañım kaganıg ögüm katunug kötürmiş teñri él bérigme teñri türük bodun atı küsi yok bolmazun [téyin özümün ol teñri] (KT D25)

[...] kañımız éçimiz kaz[ganmış bodun atı küsi yok bolmazun] (KT D26)

[...] türük bodun atı küsi yok bolmazun téyin kañım kaganıg [...] (BK D20)

[...] kañım kaganıg ögüm katunug kötürügme teñri él bérig[me te]ñri türük bodun atı küsi yok bolmazun téyin özümün ol teñri olortdı [...] (BK D21)

[...] éçimiz kazganmış bodun atı küsi yok bolmazun téyin [...] (BK D22)

yazukl<...> [b]érye tawgaçda atı küsi yok boltı [...] (BK D36)

1.3. at yol ‘ad, san’

[...] bunça bodunug atın yolın ayıgma [...] (Ta K5)

1.4. bay bar ‘zengin, varlıklı’

tegdi bay bar ertim [...] (Su 5)

[...] bay bar e<r>tim [...] (Novosyolovo (E 144) 2)

1.5. bodun bokun / bukan ‘halk, millet’

bodunum bokunum (bukanım ?) a bökmedim yıta esizim e [...] (Yeerbek I (E 147) 5)

bo]dunı : bokunı² : tir[...] ka]nlık : erig : (é)liti : udu : yetip [...] (O. 1; A (B?) Yüzü 1-2)

1.6. bök ulug ‘yüce, büyük’

[...] bök ulug kagan [ermiş] (Tes K1)

1.7. eçü apa ‘ata, ced’

[...] kişi oğlnta üze eçüm apam bumın kagan istemi kagan olormış [...] (KT D1)

[...] türük törösin içginmiş bodunug eçüm apam törösinçe yaratmış boşgurmuş [...] (KT D13)

[...] eçümüz apamız tutmuş yér suw idisiz bolmazun téyin [...] (KT D19)

kişi oğlnta üze eçüm apam bumın kagan istemi kagan olormış [...] (BK D3)

² Rusya’da bulunan Eski Türk yazılı metin parçalarından olan O. 1’deki söz konusu ifadenin harf çevrimi şu şekildedir: ..]d^l Un^lI : b^lU k^lUn^lI : t^lIr^l[...

bodunug eçüm apam törösinçe yaratmış boşgurmış [...] (BK D12)

[...] eçü[müz apamız tutmuş yé]r suw [idi]siz bolmazun [téyi]n [...] (BK D16)

eçümüz apamız yamı kagan tört buluñug étmiş [...] (O D1)

<...> eçüm apam sekiz on yıl olormış [...] (Ta D3)

[...] <...> [b]éş seǵüt kara bodun turuyun kañım kanka ötünti eçü apa atı (Ta G4)

1.8. edgüti katıǵdı ‘iyice, sıkıca’

[...] bo sawımın edgüti éşid katıǵdı tıñla [...] (KT G2)

[...] bo sawımın edgüti éşid katıǵdı tıñla [...] (BK K1)

1.9. eñ meñ ‘av’

bars : kéyik : eñke : meñke : barmış : eñin : meñin : bulmış [...] (IB, 31)

1.10. eñle- meñle- ‘(vahşi hayvan) avlamaya çıkmak’

bars : kéyik : eñleyü : meñleyü : barmış [...] (IB, 49)

1.11. ertin- ökün- ‘pişman olmak’

[...] türük bodun ertin ökün küregüñün üçün igidmiş kagañına [...] (BK D19)

1.12. esen tükel ‘sağ salım, sapasağlam’

[...] teñri : kutınta : üçünç : yılta : kop : esen : tükel : körüşmiş [...] (IB, 15)

[...] bay : er : koñı : ürküpen : barmış : börike : sokuşmış : böri : agzı : emsimiş : esen : tükel : bolmış [...] (IB, 27)

[...] idişin : ayakın : esen : tükel : bulmış : ögirer : sewinür [...] (IB, 42)

1.13. ew bark ‘ev, bark’

<...> birle ko(ŞU totok birle süñüşmiş erin kop ölürmiş ewin bar[kın <...> kop kelürti [...]) (KT K1)

ewin barkın buzdum o[gu]z bodun tokuz tatar birle térilip kelti [...] (BK D34)

[...] karagan kısılta ewin barkın anta buzdum [...] (BK D37)

[...] ewin barkın yılmısın [y]ulımadım [...] (ŞU D2)

<...> ew barkınt[a] ermiş [...] (ŞU D12)

[...] katıg taşıg ewıg barkıg [tokıtdım?] [...] (Olon-Nuur, Doğudaki Taş Blok Üzerindeki Me-
tin, 2)

1.14. éşid- tıñla- ‘işitmek, dinlemek’

[...] bo sawımın edgüti éşid katıgdı tıñla [...] (KT G2, BK K1)

1.15. ét- yarat- ‘düzenlemek, örgütlemek’

[...] yér suw idisiz bolmazun téyin az bodunug étip yar[atıp] <...> (KT D19)

[...] kögmen yér suw idisiz bolmazun téyin az kırkız bodunug <étip> yarat[ıp] <...> (KT D20)

[...] kögmen yér suw idisiz bolmazun téyin az kırkız bodunug [étip] yaratıp [...] (BK D17)

[...] bodunug nençe étm[iş nençe yaratmış te]ñr[i] yarlıkad[ok ü]ç[ün] özüm olortokuma
tör[t] b[uluñdaki bo]dunug éttim yara[t]dım [...] (BK K9)

1.16. idiş ayak ‘kapacak’

uzuntonlug : idişin : ayakın : kodupan : barmış : yana : edgüti : sakınmış : idişimte : ayakımta
: öñi : kañça : barır : men : tér : yana : kelmiş : idişin : ayakın : esen : tükel : bulmış [...] (IB,
42)

1.17. kadaş kin ‘yakın akraba’

kadaşım a kinim e adrılıtım e yıta [...] (Elegest I (E 10) 12)

kadaşım <a> kinim e yıta adrılıtım [...] (Kızıl-Çıraa II (E 44) 4)

1.18. katıgtı edgüti ‘sıkıca, iyice’

kuzgunug : ıgaçka : bamış : katıgtı : ba : edgüti : ba : tér : ança : bilinler (IB, 14)

1.19. kut ülüg 'talih, kısmet'

[...] teñri yarlıkadok üçün kutum ülügüm bar üçün [...] (BK D23)

1. 20. kü küç 'güç kuvvet'

[...] bolayın : teñrim : küsi : küçi : ulug : kut : bérzün [...] (U 181 (T II T) 4-5)

1.21. kü sorug 'şan, şöret'

küm sorugum kün tugsuka <kün> batsıka (Su 4)

1.22. neñ neñ 'ne kadar'

neñ neñ sawım <bar> erser [...] (KT G11)

neñ neñ sawım [bar erse]r [...] (BK K8)

1.23. otça borça 'ateş gibi kor gibi'

[...] türgéş kagan süsi bulçuda otça borça kelti [...] (KT D37)

[...] türgéş kagan süsi bulçuda otça borça kelti (BK D27)

1.24. ögir- sewin- 'sevinmek, neşelenmek'

[...] türük begler bod[un ö]girip sewinip toñıtımış közi yügerü körti [...] (BK D2)

[...] kara bodun kaganım kelti tép ög[irip sewinti] [...] (BK D41)

[...] kop : esen : tükel : körüşmiş : kop : ögirer : sevinür [...] (IB, 15)

çıgañ : er : oğlı : kazgançka : barmış : yolu : yaramış : ögire : sevinü : kelir : [...] (IB, 30)

[...] bulupan : uyasıñaru : ögire : sevinü : kelir [...] (IB, 31)

[...] özi : süsi : ögire : sevinü : ordosıñaru : kelir [...] (IB, 34)

[...] ögiñe : kañıña : tegürmiş : ögi : kañı : ögirer : sevinür [...] (IB, 35)

[...] idişin : ayakın : esen : tükel : bulmış : ögirer : sevinür [...] (IB, 42)

[...] ölümté : ozupan : ögire : sevinü : yorıyur [...] (IB, 49)

1.25. ögün- sevin- 'sevinmek'

[...] (e)lt(ä)r(i)ş k(a)g(a)nka (i)ç(i)-k(i)n> ög(ü)ni s(ä)b(i)nü b(a)r(ı)n [...] (Ç, (1) U st sağ) (Barutçu Özönder 2006: 113)

1.26. öl- yit- 'ölmek, yitmek, mahvolmak'

[...] kara bodunum öltün yitdiñ yana içik ölmeçi yitmeçi sen tédim [...] (ŞU D5)

1.27. ölü yitü 'öle, yite'

[...] inim köl tegin birle éki şad birle ölü yitü kazgantım [...] (KT D27)

barmış bodun ölü yitü yadağın yalağın yana kelti [...] (KT D28)

[...] inim köl t[égin] birle éki şad birle ölü yitü kazgantım [...] (BK D22)

[...] yér sayu barmış bodun [yadağın yalağın] ölü yitü <...> (BK D22)

1.28. söz sav 'haber'

er : terkleyü : kelir : edgü : söz : sav : életi : kelir : tér : ança : biliñler : edgü : ol : (IB, 7)

sarığ : atlıg : savçı : yagız : atlıg : yalawaç : edgü : söz : sav : életi : kelir : tér : ança : biliñ : añıg : edgü : ol : (IB, 11)

1.29. tewlig kürlüg armakçı 'hilekâr, sahtekâr, aldatıcı'

[...] tawgaç bodun tewligin kürlüg<in> üçün armakçısın üçün [...] (KT D6)

[...] tawgaç bodun tewl[igin] kürlüğün [üçün armakçı]sın üçün [...] (BK D6)

1.30. tér- kuwrat- 'derlemek, toplamak'

[...] ilgerü kurıgaru sülep té[r]miş (?) kuwratmış [...] (KT D12)

[...] ilgerü kurıgaru sülep térmış kuwratmış [...] (BK D11)

[...] tokuz oguz bodunumun térü kuwratı altım [...] (ŞU K5)

1.31. toru ölü 'yarı ölü yarı diri, bitkin mecalısız'

[...] anta kalmışı yér sayu kop toru ölü yoriyur ertig [...] (KT G9)

[...] anta kalm[ışı] yér [say]u kop toru ölü yoriyur ertig [...] (BK K7)

1.32. yañıl- yazın- ‘yanılmak, hata yapmak’

[...] türgéŝ kagan türüküm bodunum erti bilmedökin üçün biziŝe yañıltokın yazıntokın üçün kaganı ölti [...] (BK D16)

1.33. yaş ot ‘çayır, çimen’

[...] yış : üze : yaş : ot : körüpen : yoriyu : barıpan [...] (IB, 17)

1.34. yawız bat ‘kötü durumda, zayıf’

yawız bat biz azıg üküşüg körtüg [...] (O D7)

1.35. yawız yawlak ‘kötü, perişan’

[...] içre aşsız taşra tonsuz yawız yawlak bodunta üze olortum [...] (KT D26)

[...] içre aşsız taşra tonsuz yawız yawlak bodunta [üze olortum [...]] (BK D21)

1.36. yok çıgañ ‘yoksul, fakir’

yok çıgañ bodunug kop kuwrat<d>ım [...] (KT G10)

[...] yok çıgañ bodunug kop kuwratdım [...] (BK K7)

2. Yakın Anlamlı Sözcüklerden Oluşan İkillemeler

Bu tür ikilemeler, birbirine yakın anlamlı veya birbirini anlam olarak tamamlayan sözcüklerden oluşur:

2.1. adrıl- seçlin- ‘ayrılmak (ölmek)’

adrılıtım seçlintim yita buş a (Kızıl-Çıraa I (E 43) 2)

2.2. adrılma- azma- ‘ayrılmamak, doğru yoldan sapmamak’

[...] teñri bilge kaganta adrılmalım azmalım téyin ança ütledim [...] (O K3)

2.3. adrılma- seçlinme- ‘ayrılmamak (ölmemek)’

[...] ézençüm e küzençüm e adrılma seçlinme ögürdüm (Altın-Köl I (E 28) 6)

2.4. alkın- arıl- ‘yok olmak, mahvolmak’

[...] kop anta alkıntıg arılıg anta kalmışı yér sayu [...] (KT G9)

[...] kop anta alkıntıg arıl[tıg] anta kalm[ışı] yér [say]u [...] (BK K7)

2.5. alkın- yok bol- ‘mahvolmak, yok olmak’

[...] teñri öl témiş erinç türük bodun ölti alkıntı yok boltı [...] (T1 B3)

2.6. alp erdem ‘kahramanlık, yiğitlik’

alpı erdemi anta kükti [...] (KÇ B4)

[...] bilgesin üçün alpın erdemin [üçü]n kaz[g]antı <...> (KÇ B7)

<...> [taw]gaçka bunça süñüşüp alpın erdemin üçün kü bunça tutdı (KÇ B12)

<...>m üçün alpın üçün erdemin üçün (Uybat II (E 31) 2)

ant<a> él kızı erdim alp erd[em] <...> (El-Bajı (E 68) 15)

özde oglum a esiz e alp erdemimdaki (Lisiç’ya I)

[...] kamuş : ara : başım : antag : alp : men : erdemlig : men [...] (IB, 10)

<...> özlüki boz at erti kedim <...> alpı erdemi anta kükti (?) (KÇ B4)

<...> bilgesin üçün alpın erdemin [üçü]n <...> (KÇ B7)

<...> [taw]gaçka bunça süñüşüp alpın erdemin üçün (KÇ B12)

2.7. ańıg üz ‘kötü, aksi’

[...] apa tarkangaru içre saw ıdmiş bilge tońukuk ańıg ol üz ol [...] (T1 K10)

2.8. ar- oñ- ‘yorulmak, bitkin düşmek’

[...] özlük : at : öñ : yérde : arıp : oñup : turu : kalmış [...] (IB, 17)

2.9. art- taş- ‘artmak, çoğalmak’

altun sonja yış kéyiki artgıl taşgıl [...] (Altın-Köl I (E 28) 7)

2.10. azıp kal- adrıl- ‘çekip gitmek, ayrılmak, ölmek’

élim utuşıña azıp kala<y>ın adrılayın [...] (Elegest I (E 10) 9)

2.11. edgü beñi ‘iyilik, mutluluk’

<...> kagan élinte karıp edgü beñi körti [...] (KÇ B3)

2.12. emgetme- tolgatma- ‘eziyet, sıkıntı çektirmemek’

<...> igidiñ emgetmeñ tolgatmañ <...> [...] (BK K13)

2.13. él törö ‘ülke, yasa’

[...] tawgaç kaganka élin törösini alı bérmiş [...] (KT D8)

ança kazanmış étmiş élimiz törömüz erti türük oguz begleri bodun eşidiñ üze teñri basmasar asra yér telinmeser türük bodun éliñin töröñün kim artatı <...> (KT D22)

[...] altı yégirmi yaşına éçim kagan élin törösini ança kazgandı [...] (KT D31)

[...] bumın kagan istemi kagan olormış olorupan türük bodunuñ élin törösini tuta bérmiş [...] (BK D3)

[...] tawgaç kaganka élin tör<ö>sin alı bérmiş [...] (BK D8)

[...] kañım [kagan élig törög kazanıp uça barmış] [...] (BK D13)

[...] ança kazanmış ança étmiş élimiz [törömüz erti türük oguz begleri bo]dun eşidiñ [...] (BK D18)

[...] üze teñri basmasar <asra> yér telinmeser türük bodun éliñin törögin kim artatı [...] <...> (BK D19)

[...] [élig törög] y[ég]di kazgantım [...] (BK D36)

[...] asra yağız yér igit<d>ök üçün élimin törömün étinti[m] [...] (Ta B3)

<...> yégen (?) éркиn (?) élimin törömün kaşın? (Hoyto-Tamır VII 3)

kara bodunum katıglanış él törösin ıdmaş [...] (Elegest I (E 10) 7)

él törü (Talas VI, Çiyin Taş A 1)

2.14. élsire- kagansıra- ‘yurdunu, kaşanını kaybetmek’

yéti yüz er bolmış yéti yüz er bolup élsiremiş kagansıramış bodunug [...] (KT D13)

[...] yéti yüz er bolmış yéti yüz er bolup él[siremiş kagansıramış bodunug [...] (BK D11)

2.15. éş kadaş ‘eş, dost, akraba’

buş a éşim kadaşım yıta [...] (Çaa-Höl VI (E 18) 4)

2.16. ı taş ‘yazı, yaban’

bod kalmadı ıda taşda kalmış ı kuwranıp yéti yüz boltı [...] (T1 B4)

2.17. içik- yükün- ‘tâbi olmak, boyun eğmek’

[...] kaganka kırkız bodunı içikdi yükünti [...] (T1 K4)

2.18. ini éçi ‘erkek kardeş, ağabey’

[...] oğlıtı kagan bolmış erinç anta [késre inisi éçisin teg [...] (KT D5)

[...] armağsın üçün inili éçili kıkşürtökin üçün begli bodunlug yoşaşurtokın üçün [...] (KT D6)

[...] inisi éçisin teg kılınmadok erinç oğlı kaşın teg [...] (BK D5)

[...] kürlügin [üçün armağç]sın üçün inili [éçili kıkşürtökin üçün begli bodunlug] [...] (BK D6)

[...] inisi éçisin bilmez erti oğlı kaşın bilmez erti [...] (BK D18)

inim éçim yıta adrılı bardımız yıta (Çaa-Höl VI (E 18) 2)

iniñizke éçinñizke ingen yüki éld<e> tüñürtünüz (Altın-Köl I (E 28) 3)

er er<d>em <ü>çün inim éçim uyurun üçün beñgümün tike bérti (Altın-Köl I (E 28) 9)

[...]erim e inim e éçim e <...> bökmedim (Uybat III (E 32) 17)

2.19. iş küç 'iş, güç'

körmiş elig yıl işig küçüg bérmış ilgerü kün tugsıkda [...] (KT D8)

[...] ne kaganka işig küçüg bérrür men tér ermiş [...] (KT D9)

[...] bunça işig küçüg bértökgerü sakınmatı [...] (KT D10)

bodunug kop baz kılтым yag<ı>sız kılтым kop maña körti işig küçüg bérrür [...] (KT D30)

[...] inim köl tégin <...> işig küçig bértök üçün türük bilge kagan [...] (KT B)

işig küçüg bérmış ilgerü kün tugsıkda bükli kaganka tegi [...] (BK D8)

[...] ne kaganka işig küçüg bérrür men tér ermiş [...] (BK D9)

[...] kızıl kanım töküti kara terim yügürti işig küçüg bértim [...] (T2 D2)

[...] kañım бага теңрикеп еп анта уоримış işig küçin bérmış erti <...> (O D5)

[...] теңри билге каганка сакып işig küçüg bérsigim бар ermiş erinç [...] (O K2)

[...] ög<g>en atka işig küçüg bérti (O K3)

tört bulundakı bodun <i>ş küç bérrür [...] (Ta B4)

[...] işig küçüg bérgil tédim [...] (ŞU D5)

2.20. kamşa- uma- 'hareket edememek, kımlıdayamamak'

[...] utru : yérde : ogrı : sokuşup : tutupan : minmiş : yéliñe : kudursugınıña : tegi : yagrıpan
: kamşayu : umatın : turur [...] (IB, 16)

bir : karı : öküzüg : bélin : biçe : kumurşga : yémiş : kamşayu : umatın : turur : tér : ança :
bilijler : yavlak : ol : (IB, 37)

tıgıg : tértrü : kişemiş : kamşayu : umatın : turur : tér : ança : bilijler : yavlak : ol : (IB, 39)

2.21. kat bük 'kıyı, bucağ'

ulug : ev : örtenmiş : katıña : tegi : kalmadok : bükiñe : tegi : kodmadok : tér : ança : biliñler : yavlak : ol : (IB, 9)

2.22. kazgan- ét- 'kazanmak, elde etmek'

[...] kazganı bértim éti bértim <...> buñsuz kılıtm [...] (BK K12)

[...] ança kazganmış ança étmiş élimiz [törömüz erti türük oguz begleri bo]dun éşidiñ [...] (BK D18)

2.23. kul küñ 'erkek ve kadın köle'

[...] kulum küñüm bodunug teñri (ŞU D1)

2.24. köz kaş 'göz, kaş'

[...] éki şad ulayu iniygünüm oğlanım beglerim bodunum közi kaşı yavlak boltaçı tép sakıntıtm [...] (KT K11)

2.25. küñ kul 'kadın ve erkek köle'

[...] özi yañıltı kaganı ölti bodunı küñ kul boltı [...] (KT D20)

[...] özi yañıltı kaganı ölti bodunı küñ kul boltı [...] (BK D17)

[...] küñüm kulum bodunug teñri yér anta ayu [bé]rti [...] (ŞU G9)

2.26. küñed- kulad- 'cariye, köle olmak'

[...] élsiremiş kagansıramış bodunug küñedmiş kuladmış bodunug [...] (KT D13)

[...] él[siremiş kagansıramış bodunug küñedmiş kuladmış bodun]ug [...] (BK D11)

2.27. otsuz suvsuz 'otsuz, susuz'

kéyik : oğlı : men : otsuz : suvsuz : kaltı : uyn : neçük : yoriym : tér : ança : biliñler : yavız : ol : (IB, 45)

2.28. ög kañ 'ana, baba'

[...] kugu : kuş : kanatına : urup : anın : kalıyu : barıpan : ögiñe : kañıña : tegürmiş : ögi : kañı : ögärer : sevinür [...] (IB, 35)

[...] oğlı : öginte : kañınta : övkelepen : tezipeñ : barmış [...] (IB, 58)

2.29. öl- yok bol- ‘ölmek, yok olmak’

[...] men iniligü bunça başlayu kazganmasar türük bodun ölteçi erti yok boltaçı erti [...] (BK D33)

2.30. ölü- urugsırat- ‘öldürmek, soyunu yok etmek’

[...] türük bodun ölüreyin urugsıratayın tér ermiş [...] (KT D10)

[...] türük bodunug ölü[eyin urugsıra]tayın [tér ermiş üze] (BK D9)

2.31. saw ötüğ ‘söz, dilek’

<...> tatawı bodun tawgaç kaganka körti yalawaçı edgü sawı ötügi kelmez téyin [...] (BK D39)

2.32. savçı yalawaç ‘haberci, elçi’

sarığ : atlığ : savçı : yağız : atlığ : yalawaç : edgü : söz : sav : életi : kelir : tér : ança : bilij : añıg : edgü : ol : (IB, 11)

2.33. sıgta- yogla- ‘ağıt yakmak, yas tutmak’

[...] üç kurıkan otuz tatar kıtañ tatawı bunça bodun kelipen sıgtamış yoglamış [...] (KT D4)

[...] üç kurıkan otuz tatar kıtañ tatawı bunça bodun kelipen sıgtamış yoglamış [...] (BK D5)

2.34. uguş bodun ‘soy, halk’

[...] iniygünüm oğlanım birki ugu(ŞUm [bodunum] [...]) (KT G1)

[...] iniygünüm oğlanım birki ugu(ŞUm bodunum [...]) (BK K1)

bir kişi yañılsar uguşı bodunu böşükünje tegi kıdmaz ermiş [...] (KT G6)

bir kişi yañılsa[r] uguşı bodunu böşükünje tegi kıdmaz [...] (BK K4)

[...] yégirmi yaşıma basmıl idok <k>ut ugu(ŞUm bodun<um> erti [...] (BK D25)

2.35. yadag yalañ ‘yaya, yalın, çıplak’

barmış bodun ölü yitü yadagin yalañın yana kelti [...] (KT D28)

[...] yér sayu barmış bodun [yadagin yalañın] ölü yitü <...> (BK D22)

2.36. yañra- keñre- ‘söylenmek, sızlanmak’

uzuntonlug : köznüsin : kölke : ıçgınnmış : yarın : yañrayur : kéçe : keñrenür : tér : ança :
bilinler : muñlug : ol : añıg : yavlak : ol : (IB, 22)

2.37. yarat- boşgur- ‘örgütlemek, öğretmek’

[...] türük törisin ıçgınnmış bodunug eçüm apam törisinçe yaratmış boşgurmış [...] (KT D13)

bodunug eçüm apam törisinçe yaratmış boşgurmış [...] (BK D12)

2.38. yér suw ‘vatan, toprak’

[...] eçümüz apamız tutmış yér suw idisiz bolmazun téyin [...] (KT D19)

[...] kögmen yér suw idisiz kalmazun téyin az kırkız [...] (KT D20)

[...] eçü[müz apamız tutmış yé]r suw [idi]siz bolmazun [téyi]n [...] (BK D16)

[...] kögmen yér suw idisiz kalmazun téyin az kırkız [...] (BK D17)

[...] tokuz oguz bodun yérin suwın ıdıp tawgaçgaru bardı [...] (BK D35)

<...> gakiña? yériñerü suwıñaru kondı bérye karlok bodun tapa süle tép [...] (BK D40)

[...] ol yérimin suwumun konur köçür ben (Ta B4)

yérin e suwum a esizim e (Şançi III (E 152), 3)

2.39. yogçı sıgıtçı ‘yasçı, ağıtçı’

kergek bolmış yogçı sıgıtçı öñre kün tugsıkda [...] (KT D4)

[...] tép sakıntım yogçı sıgıtçı kitañ tatawı bodun başlayı [...] (KT K11)

yogçı sıgıtçı öñre kün tugsıkda büklü çöl<l>üg él [...] (BK D5)

2.40. yurtda yolta ‘orada burada’

[...] tirigi küñ boltaçı erti ölügi yurtda yolta yatu kaltaçı ertigiz (KT K9)

2.41. yüz beñiz ‘yüz, beniz’

<...> [y]üz (?) er yüzi biñ er beñizi beglik kaş[ı] [...] (Oçurı (E 26) 9)

3. Zıt Anlamlı Sözcüklerden Oluşanlar İkilemeler

Bu tür ikilemeler, birbirinin karşıtı olan sözcüklerden oluşur:

3.1. açsık tosık ‘açlık, tokluk’

[...] açsık tosık ömez sen bir todsar açsık ömez sen [...] (KT G8)

[...] açsar (açsık ?) tosık ömez sen bir todsar açsık ömez sen [...] (KT K6)

3.2. antlıg antsız ‘antlı, antsız’

antlıg adaşım a antsızda edgü eşim e adrılıtım a (Begre (E 11) 8)

3.3. at- tut- ‘atmak, tutmak’

atsar alp ertiniz e tutsar küç ertiniz e [...] (Altın-Köl I (E 28) 5)

3.4. az üküş ‘az, çok’

[...] çıgañ bodunug bay kılıtım az bodunug üküş kılıtım [...] (KT G10)

[...] yalañ bodunug tonlug <kılıtım> çıgañ bodunug bay kılıtım az bodunug üküş kılıtım [...] (KT D29)

[...] çıgañ bodunug bay kılıtım az bodunug üküş kılıtım [...] (BK K7)

[...] türük bodunug yiçe étđi yiçe igit<d>i çıgañıg bay kılıtı azıg üküş kılıtı [...] (BK D14)

[...] az bodunug üküş kılıtım ıgar élligde [ıgar ka]ganlıkda [...] (BK D24)

yawız bat biz azıg üküşüg körtüg [...] (O D7)

3.5. bilir bilmez ‘bilir, bilmez’

[...] körür közüm körmez teg bilir biligim bilmez teg boltı [...] (KT K10)

3.6. çıgañ bay ‘yoksul, zengin’

[...] çıgañ bodunug bay kıltım az bodunug üküş kıltım [...] (KT G10)

[...] yalañ bodunug tonlug <kıltım> çıgañ bodunug bay kıltım az bodunug üküş kıltım [...] (KT D29)

[...] çıgañ bodunug bay kıltım az bodunug üküş kıltım [...] (BK K7)

[...] türük bodunug yiçe étđi yiçe igit<d>i çıgañıñ bay kıltı azıg üküş kıltı [...] (BK D14)

[...] yalañ bodunug tonlug <kıltım> çıgañ bodunug bay kıltım az bodunug üküş kıltım [...] (BK D23 = KT D29)

3.7. er- bar- ‘gelmek, gitmek’

[...] köl tégin yéti otuz yaşına karlok bodun erür barur erkli yağı boltı [...] (KT K1)

[...] karlok bodun buñsuz erür barur erkli yağı boltı [...] (BK D29)

3.8. ilgerü kurıgaru ‘doğuya, batıya’

[...] ilgerü kurıgaru sülep té[r]miş (?) kuwratmış [...] (KT D12)

[...] ilgerü kurıgaru sülep térmış kuwratmış [...] (BK D11)

3.9. kon- köç- ‘konmak, göçmek’

[...] ol yérimin suwumun konur köçür ben (Ta B4)

3.10. köç- kon- ‘göçmek, konmak’

kan : süke : barmış : yağıñ : sançmış : köçürü : konturu : kelir [...] (IB, 34)

3.11. körür körmez ‘görür, görmez’

[...] körür közüm körmez teg bilir biligim bilmez teg boltı [...] (KT K10)

3.12. kün tün 'gündüz, gece'

[...] kün yeme tün yeme yelü bardımız [...] (T1 K3)

3.13. ot suw 'ateş su'

[...] ança kazanıp birki bodunug ot suw kılmadım [...] (KT D27)

[...] ança kazanıp birki bodunug ot suw kılmadım [...] (BK D22)

3.14. teñri yér 'gök, yer'

[...] to[kuz ogu]z meniñ bodunum erti teñri yér bulgakım üçün ödiñe (KT K4)

teñrideki künke yérdeki élimke bökmedim (Barık III (E 7) 3)

[...] kulum küñüm bodunug teñri yér ayu bérti anta sançdım [...] (ŞU D1-2)

[...] küñüm kulum bodunug teñri yér anta ayu [bé]rti [...] (ŞU G9)

[...] üze : teñrike : tegir : asra : yérke : kirür [...] (IB, 20)

3.15. tün küntüz 'gece, gündüz'

téyin türük bodun üçün tün udımadım küntüz olormad<ım> [...] (KT D27)

[...] yok bol[mazun] téyin türük bodun üçün tün udımadım küntüz olormadım [...] (BK D22)

[...] ol sawıg eşidip tün udısıkım kelmedi küntüz olorsıkım kelmedi [...] (T1 G5)

[...] <...>dı tün udımatı küntüz olormatı [...] (T2 D1-2)

3.16. tünle küntüz 'gece, gündüz'

[...] ulug kut bérzün tü[n]le küntüz yorisar [...] (U 181/5-6)

3.17. tün kün 'gece, gündüz'

[...] ol sawın eşidip tün yeme udısıkım kelmez erti <kün yeme> olorsıkım kelmez erti [...] (T1 D5)

[...] tütünçs[üz : ot : yok : tüni : kü]ni : ök[ünç : yok [...] (Or. 8212/78 (Ch. 0014), B Fragmanı, A (B?) Yüzü 3-4)

3.18. tünli künli ‘geceli gündüzlü’

kök öñüg yoguru sü yorıp tünli künli yéti ödüşke suwsuz keçtim [...] (BK G-D)

3.19. ulug kiçig ‘büyük, küçük’

[...] esizim e ulugum <a> kiçigim e bökmedim e yita esizlerim e (Yeerbek I (E 147) 5)

3.20. ürünj kara ‘soylu, avam’

[...] ürünjümüg e karamıg a azdım a (Begre (E 11), 3)

[...] ürünjüm karam esiz yüz elig erim e esizim e (Köjeelig-Hovu (E 45) 7)

3.21. yalañ tonlug ‘çıplak, giyimli’

[...] yalañ bodunug tonlug <kıltım> çıgañ bodunug bay kılıtım az bodunug üküş kılıtım [...] (KT D29)

[...] yalañ bodunug tonlug kılıtım çıgañ bodunug bay kılıtım (BK D23)

3.22. yarın kéçe ‘sabah, akşam’

ten- : -si : men : yarın : kéçe : altun : örgin : üze : olurupan [...] (IB, 1)

ala : atlıg : yol : teñri : men : yarın : kéçe : eşür : men [...] (IB, 2)

[...] yarın : yañrayur : kéçe : keñrenür [...] (IB, 22)

3.23. yér teñri ‘yer, gök’

[...] bilge ataçım yoguñ koruguñun kazgantım <...> yér teñri öd<...>ç kirür er[ti] <...> (O K4)

<...> [yér] teñri kılıtıokta uygur kagan olormış [...] (Tes K1)

[...] yér teñ[ri] p ylsçbe(s?) [...] (Yır-Sayır II (E 94) 1)

Sonuç

Diller, dış dünyada bulunan sonsuz sayıdaki varlığı karşılamak için çeşitli yöntemlere başvurur. Zira dil malzemeleri, bu sınırsız sayıdaki varlığı karşılamak üzere; sonsuz, birbirinden tamamen farklı ses ve anlam içeren kavram türetmekte yetersiz kalmaktadır. Dillerin başvurdukları bu yöntemlerden bazıları; sözcüklere eş anlamlılık, eş seslilik yüklenmesi ve mecazlı, yan anlatımların kazandırılmasıdır. Bu eş anlamlılık kimi durumlarda komşu dillerden sözcük ödünçlemeleri biçiminde gerçekleşmekte, kimi durumlarda ise o dilin öz sözcükleri üzerinden cereyan etmektedir. Bunların yanında bazı sözcükler de birbirine yakın anlamlar içermektedir. Bu anlamlar birbirinden küçük noktalarda ayrılır. Söz konusu dil olayları, dilin derinliğinin ve zamansal olarak uzun mesafeler aşmasının birer göstergesidir.

Sözcüklerin mecazî anlam kazanmaları uzun süren bir süreci işaret etmektedir. Bu duruma benzer bir süreç ikilemeler konusu için de geçerlidir. Bazen ikilemeyi oluşturan öğeler gerçek anlamlarını yitirerek, anlamsal olarak ikilemenin içinde eriyerek bambaşka bir anlama kavuşmaktadır. Bunun nedeni ise dış dünyadaki sınırsız kavramın karşılanması zorunluluğudur. Bu zorunluluğun giderilmesinin yanında ikilemeler sözü güçlendirmekte aynı zamanda da ifadeyi güzelleştirmektedir. Kimi durumlarda sözcükler, gerçek anlamlarının dışında mecazî anlamlar kazanabilmekte kimi durumlarda ise ikileme oluşturabilmektedir.

İkilemeyi oluşturan sözcükler bazı teşkillerde öz anlamlarını ayrı ayrı koruyabilmekte bazı durumlarda ise bambaşka, yeni anlamlar kazanabilmektedir. Bu yazıda, tüm Eski Türk yazısıyla yazılmış yazıt ve el yazmaları incelenmiştir. II. Türk Kağanlığı, Uygur yazıtları, Yenisey Bölgesi, Dağlık Altay Cumhuriyeti, Kırgızistan, Moğolistan'daki diğer yazıtlar ve eski Türk yazısıyla kâğıda yazılmış el yazmaları çalışmanın kapsamına dâhil edilmiştir. İkilemeler tespit edilmekle yetinilmeyip, anlamsal çağrışımlarının da görülebilmesi için, ikilemelerin geçtiği cümleler de çalışmaya dâhil edilmiştir. Yapılan inceleme sonrasında, Eski Türk yazısıyla yazılmış tüm yazıtlar ve el yazlarında, eş anlamlı **36**; yakın anlamlı **41**; karşıt anlamlı ise **23** ikileme tespit edilmiştir.

Araştırma sonucunda görüldüğü üzere, kimi ikilemelerde, ikilemeyi meydana getiren öğelerin her ikisi de ek almazken, kimi ikilemelerde ise öğelerin her ikisi de ek almıştır:

Ek almamış olan ikilemelere birkaç örnek vermek gerekirse;

bay bar ‘zengin, varlıklı’, *bök ulug* ‘yüce, büyük’, *añig üz* ‘kötü, aksi₂, ar- öñ- ‘yorulmak, bitkin düşmek’, *iş küç* ‘iş, güç’, vs.

Her iki öğesi de ek almış örnekler:

yurtta volta ‘orada burada’, *yogçı sıgıtçı* ‘yasçı ağıtçı’, *yañra- kenre-* ‘söylenmek, sızlanmak’, *sıgta- yogla-* ‘ağıt yakmak, yas tutmak’, *ölür- urugsırat-* ‘öldürmek soyunu yok etmek’.

Eski Türk yazısıyla yazılmış yazıt ve el yazmalarında geçen ikilemelere baktığımızda, hem isim soylu hem de fiil kökünden sözcüklerin ikileme teşkilinde kullanıldığı görülmektedir. İsim soylu sözcüklerle teşkil edilmiş ikilemelere birkaç örnek:

ög kañ ‘ana baba’, *otsuz suvsuz* ‘otsuz susuz’, *muñlug añig* ‘sıkıntı verici kötü’, *künj kul* ‘erkek ve kadın köle’.

Fiillerden oluşmuş ikilemelere örnekler:

künjed- kulad- ‘cariye olmak, köle olmak’, *kamşa- uma-* ‘hareket edememek, kımıldayamamak’, *azıp kal- adrıl-* ‘çekip gitmek ayrılmak’, *adrıl- seçlin-* ‘ayrılmak, ölmek’.

Tüm bu tespitler sonrasında görülüyor ki Türk dili, henüz VIII. yüzyılda dahi ikilemelere sık sık başvurmaktadır. Bu da Türkçenin VIII. yüzyıldan çok daha öncesinde, ikilemeleri bünyesinde bolca barındıracak olgunlukta bir dil olduğunu göstermektedir. Anlamın kuvvetlendirilmesi için teşkil edilmiş ikilemeler aynı zamanda ahenkli bir yapıya sahiptir. Kullanılan ikilemeler hem sözü güzelleştirmek hem de ifadeyi güçlendirmek fonksiyonlarını üstlenmiştir.

Kısaltmalar

BK = Bilge Kağan Yazıtı.

Ç = Çoyr Yazıtı.

IB = Irk Bitig.

KarB II = II. Karabalgasun Yazıtı.

KÇ = Küli Çor Yazıtı.

KT = Köl Tegin Yazıtı.

O = Ongi Yazıtı.

ON = Olon-Nuur Yazıtı.

ŞU = Şine Usu Yazıtı.

Su = Suci Yazıtı.

T = Tonyukuk Yazıtı.

Ta = Tariat (Terh) Yazıtı.

Kaynakça

AĞAKAY, M. A. (1953a). “İkizlemeler Üzerine I”, Türk Dili, 16: 189-191.

AĞAKAY, M. A. (1953b). “İkizlemeler Üzerine II”, Türk Dili, 17: 268-271.

AĞAKAY, M. A. (1954). “Türkçede Kelime Koşmaları”, Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten 1954: 97-104.

AĞCA, F. (2015). “Eski Türkçe kö:k tenri ve kö:k kalık ikilemeleri Üzerine”, Türkbilig, 30: 201-221.

AKTAN, B. (2008). “Divanü Lûgati’t-Türk’ün Söz Varlığında Yer Alan İkilemeler”, Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi, 28: 1-12.

AKYALÇIN, N. (2007). Türkçe İkilemeler Sözlüğü, Ankara: Anı.

ALIMOV, R. (2014). Tanrı Dağı Yazıtları, Eski Türk Runik Yazıtları Üzerine Bir İnceleme, Konya: Kömen.

AYDIN, E. (1997). “Orhon Yazıtlarında Hendiadyoinler”, Türk Dili, 577: 417-421.

AYDIN, E. (2012). “Yenisey Yazıtları Nasıl Tarihlendirilebilir?”, Turkish Studies, 7/2: 161-168.

AYDIN, E. (2013). “Olon-Nuur/Galuut (Moğolistan) Yazıtı Üzerine Notlar”, Bengü Belak, Ahmet Bican ERCILASUN Armağanı, Ed. B. GÜL, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, Ankara: 123-130.

AYDIN, E. (2017). Orhon Yazıtları Köl Tegin, Bilge Kağan, Tonyukuk, Ongi, Küli Çor, İstanbul: Bilge Kültür Sanat.

AYDIN, E. (2018). Uygur Yazıtları, İstanbul: Bilge Kültür Sanat.

AYDIN, E. (2019). Sibirya’da Türk İzleri, Yenisey Yazıtları, İstanbul: Kronik Kitap.

BARUTÇU-ÖZÖNDER, S. (2006). “Çöyr Yazıtı”, Modern Türklük Araştırmaları Dergisi, 3/3: 108-124.

BASKAKOV, N. A. & T. M. TOŞÇAKOVA (1947). Oyrotsko-Ruskiy Slovar, okolo 10000 slov, Moskova: OGIZ.

BAZIN, L. (2011). Eski Türk Dünyasında Kronoloji Yöntemleri, Çev. V. KÖKEN, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

BOZOK, E. (2018). “Yazıtlarda Geçen ıda taşda İfadesinin Türkiye Türkçesinde ve Ağızlardaki Karşılıkları”, Zeitschrift für die Welt der Türken, 10/3: 98-108.

ÇAĞATAY, S. (1944). “Uygurcadaki Hendiadyoinler”, Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Yıllık Çalışmalar Dergisi, 1: 97-144.

ERCILASUN, A. B. & Z. AKKOYUNLU (2015). Kâşgarlı Mahmud Dîvânu Lugâti’t-Türk (Giriş-Metin-Çeviri-Notlar-Dizin), 2. Baskı, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

ERDEM, M. D. (2005). Harezmi Türkçesinde İkilemeler ve Yinelemeler Üzerine, Bilig, 33: 189-225.

FOY, K. (1899). “Studien zur Osmanischen Syntax, das Hendiadyoin und die Wortfolge ana baba”, Mitteilungen des Seminars für Orientalische Sprachen, 2/2: 105-136.

HATIPOĞLU, V. (1981). Türkçede İkilemeler, 2. Baskı, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

KARAMAN, A. (2019). “Yenisey Yazıtlarında Geçen adrıl- seçlin- ikilemesi Üzerine”, *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten*, 67: 7-26.

KARGI-ÖLMEZ, Z. (1997). “Kutadgu Bilig’de İkilemeler (1)”, *Türk Dilleri Araştırmaları*, 7: 19-40.

KARGI-ÖLMEZ, Z. (1998). “Kutadgu Bilig’de İkilemeler (2)”, *Bahşi Ögdisi*, 60. Doğum Yılı Dolayısıyla Klaus RÖHRBORN Armağanı, Eds. M. ÖLMEZ & J. P. LAUT, *Simurg, İstanbul-Freiburg*: 237-234.

ROZENTAL, D. & M. A. Telenkova (1976). *Slovar Spravočnik, Lingvističeskih Terminov*, Moskva: Prosveščeniye.

ŞEN, S. (2002). *Eski Uygur Türkçesinde İkilemeler*, Ondokuz Mayıs Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Samsun. [Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi]

ŞEN, S. (2015). “Tunyukuk Yazıtındaki ıda taştta ikilemesi Üzerine”, *Dil Araştırmaları*, 17: 95-102.

SEV, G. (2004). “Divanü Lûgati’t-Türk’te İkilemeler”, *Türk Dili*, 634: 497-510.

ŞIRIN, H. (2016). *Eski Türk Yazıtları Söz Varlığı İncelemesi*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

TAŞ, İ. (2012). “Kutadgu Bilig’de İkilemeler”, *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten*, 60/2: 43-95.

ÖLMEZ, M. (2017). “Eski Uygurca İkilemeler Üzerine”, *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten* 65-2: 243-311.

TIBIKOVA, L. N. et al. (2012). *Katalog Drevnetyurkskih Runičeskih Pamyatnikov, Gorno-Altaysk: Gorno-Altaysk Gosudarstvennyy Universitet*.

TOPRAK, F. (2005). “Harezmi Türkçesinde İkilemeler”, *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi*, 5/2: 277-292.

TUNA, O. N. (1983). “Türkçenin Sayıca Eş Heceli İkilemelerinde Sıralama Kuralları ve Tabii Bir Ünsüz Dizisi”, *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten* 1982-1983: 163-228.

ÜSTÜNOVA, K. (1998). Dede Korkut Destanlarında Aralıklı İkilemeler, Türk Dili, 557: 464-470.

YILDIRIM, F. (2017). Irk Bitig ve Orhon Yazılı Metinlerin Dili, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Received: 03.05.2019

Accepted: 07.06.2019

Published: 24.06.2019

JOTS, 3/2, 2019: 287-309

Çağatayca Tefsir-i Hüseyinî (Mevahib-i Aliyye) Tercümesi ve Farsça Dil Özellikleri Üzerine

*On the Translation of Tafsir-i Husaynî (Mavahib-i Aliyya) in Chagatai Turkic and
Persian Language Features*

Saidbek BOLTABAYEV

Karabük University (Zonguldak/Turkey)

E-mail: saidbekboltabayev@gmail.com

After the acceptance of Islam by Turks, the need for translations and tafsirs of the Qur'an increased so that the Turkish works of this kind multiplied. Some of the Qur'an translations and Turkic tafsirs are copyrighted works while some others are translated works. In this article, the Persian language properties which are seen in the work which is well known as the Chagatai Turkic Quran tafsir have been determined and it has been revealed that the tafsir is the translation of the Mavahib-i Aliyya (also known as Tafsir-i Husaynî) written in Persian.

Key Words: Qur'an, Tafsir, Exegesis, Persian, Chagatai Turkic, translation, Husayn Waiz Kashifi.

1. Giriş

Türk kavimleri için her zaman dinî edebiyatın ayrı önemi olmuş, bağlı oldukları dinin esaslarıyla ilgili çok sayıda eser kaleme almışlardır. İnanıqları dinin kutsal kitabının yazıldığı yazı sistemini Türkçeye uyarlamışlar, telif ve tercüme eserler oluşturmuşlardır. Bu durumu Türkçe Budizm, Maniheizm, Hristiyanlık muhitinde yazılan metinlerde gördüğümüz gibi İslam dönemi eserlerinde de gözlemliyoruz. İslamiyet'in Türkler tarafından kabul edilmesinden sonra Kur'an tercümeleri ve tefsirlerine duyulan ihtiyaç artmış, böylece bu türde yazılan Türkçe eserler çoğalmıştır.

Türkçe Kur'an-ı Kerim tercümeleri ve tefsirlerinin bazıları telif eser, bazıları da çeviri eserlerdir. Çeviri eserler genellikle Farsçadan Türkçeye tercüme edilmiş Kur'an tercüme veya tefsirleri olarak karşımıza çıkmaktadır. Telif eserlerde ise Farsça eserlerin de geniş bir şekilde kaynak olarak kullanıldığı dikkat çekmektedir. Ayrıca ilk dönem Türkçe Kur'an tercümelerinden olan satır-arası Meşhed (No: 2229), İngiltere Rylands (No: 25-3821) ve Özbekistan (No: 2008) nüshaları Türkçe ve Farsça şeklinde iki dilli tercüme olarak kaleme alınmıştır. Bütün bunlar yüzyıllar boyunca komşu olan Türkçe ve Farsçanın dinî edebiyatta etkileşimini göstermektedir.

2. Çağatayca Tefsir-i Hüseyinî Tercümesi

Çalışmamıza konu olan eser bilim dünyasında *Çağatayca Kur'an Tefsiri*, *Doğu Türkçesi Kur'an Tefsiri*, *Topkapı Sarayı nüshası* gibi çeşitli isimlerle anılmaktadır. Çünkü ne eserin nüshalarında ne de dönemin diğer dinî kaynaklarında tefsirin müfessiri, yazıldığı yeri ve yılına ilişkin herhangi bir bilgi bulunmamaktadır. Bu sebeple bugüne kadar yapılan çalışmalarda eserin müfessiri ve yazıldığı tarihi ve yeriyle ilgili belirtilenler birer tahmin mahiyetindedir.

Eserin üç nüshası mevcut olup ilk önce İNAN tarafından *Konya nüshası*, daha sonra ECKMANN tarafından *Topkapı nüshası* tanıtılmıştır. Eser dilinin klasik ve ağır Çağatayca olduğunu belirten İNAN, yazarın adının olmamasından dolayı tefsirin yazıldığı tarihi tayin etmenin güç olduğunu, ancak üç yerde geçen *Şeyh Ubeydullah kaddese allahu sirrehü* ifadesinden hareketle 1490 yılından sonra yazılmış ol-

ması gerektiğini, bu dönemde Özbek Şeybanî soyunun Türkistan'da egemen olduğundan dolayı Türkçeye büyük önem veren Ubeydullah Han'ın hükümdarlık yıllarında yapılmış olabileceğini vurgular (1962: 61).

ECKMANN ise Çağatayca Kur'an tefsirinin XVI. yüzyılın ilk yarısında Şeybanîler devrinde meydana getirildiğini, ayetlerin kelime kelime çevirilerinin ise daha eski Doğu Türkçesi Kur'an tercümelerinin tesiri altında olduğunu belirtir (1967: 53).

Eser üzerinde doktora tezi hazırlayan ZÜLFİKAR gerek Timurlular gerek Şeybanîler döneminde Semerkant ve Herat'ın birer kültür yuvaları olduğundan eserin muhtemelen Herat'ta kaleme alınmış olduğunu, Kur'an tefsiri yazacak kadar din eğitimi gören Ubeydullah Han'ın bizzat kendisi veya onun teşviki ile eski dile bağlı biri tarafından ve bir orijinal nüshaya dayanılarak yazıldığını belirtir (1974: 179).

Daha sonra eser üzerinde yüksek lisans çalışmaları yapan İbrahim TAŞ (2001), Emine TEMEL (2013), Dursaliye ÇAĞLAR (2013), Hülya Şen UZUNOĞLU (2015), Kübranur KURTOĞLU (2015), Yurdagül Aydın ÜNGÖR (2015), Gülşen Arslan PEKGÖZ (2016) de bu görüşleri desteklemiştir.

Ancak tefsir üzerinde dil incelemesi yaparken elde ettiğimiz tespitler sonucunda eserin Farsçadan Çağatay Türkçesine tercüme edildiği, müfessirinin Hüseyin Vaiz Kaşifi olduğu, *Tefsir-i Hüseyinî* adıyla da anılan tefsirin adının ise *Mevahib-i Aliyye* olduğu ortaya çıkmıştır. Tefsirin dilinde belli başlı Farsça özelliklerin belirgin olarak bulunmasının dikkat çekmesi neticesinde bu tespit elde edilmiştir.

Eserde görülen Farsça morfolojik ve sentaks özellikleri şöyle sıralayabiliriz:

3. Birlik ve Belirsizlik ya'sı

Farsçada kelimenin sonuna gelen birkaç çeşit ya (ﻻ) harfi vardır. Bu ya'ların hiçbirisi vurgulu olmayıp uzun î şeklinde telaffuz edilmektedir. Tacik ve Derî Farsçasında ise *kapalı é* şeklinde telaffuz edilmektedir. Metinde bu tür ya'ların belli başlı çeşitleri kullanılmıştır. En çok kullanılan çeşitlerinden biri birlik ve belir-

sizlik *ya*'sıdır. Birlik ve belirsizlik *ya*'sı kattığı anlam açısından birbirinden farklıdır. Birlik *ya*'sı eklendiği kelimenin miktarını bildirir, onun bir olduğunu, tekliğini vurgular. Belirsizlik *ya*'sı ise eklendiği kelimenin belirsiz olduğunu bildirir. Eserde görülen örnekleri aşağıdadır:

Ādamîniñ éski ve boş bolğan sümekini hazrat-ı payğambar şallallāhu 'alayhi ve sallamğa keltürdi. "Bir kişinin eski ve boş olan kemiğini hazret-i Peygamber'e (sav) getirdi." (267a/7)

Büzürgîdin sordılar. "Bir ulu kişiye sordular." (232b/27)

Mén bu tağda ġarî bilürmén. "Ben bu dağda bir mağara biliyorum." (297a/10)

Birlik ve belirsizlik *ya*'sının metinde Türkçe kelimelere de gelebildiği görülmektedir. Böyle durumlarda hâl ekleri ve bildirme eki birlik ve belirsizlik *ya*'sından sonra gelmekte ve imlada ayrı yazılmaktadır:

Eger éşikini bağlasa özgeni açar. "Eğer bir kapıyı kapatırsa, başkasını açar." (186b/1)

Hîç işi ve sözi haq subhānağa örtüglüg yoktur. "Hiçbir iş ve hiçbir söz her türlü noksandan uzak olan Allah'ın huzurunda gizli değildir." (212b/3)

İhlâş tüz yolîdür ménin sarığa. "İhlas benim tarafıma doğru bir yoldur." (263a/25)

Yilde on bir künge ta'yîndür. "Bir yılda on bir güne tayin olur." (300a/12)

4. İşaret *ya*'sı

Farsçanın sentaks yapısı birleşik cümlelerin çok sık kullanılmasına elverişli olduğu için bu tür cümlelerin birkaç şekli vardır. *Ki* bağlama edatı ile bağlanan birleşik cümlelere *ki*'li birleşik cümle denir. Böyle cümleler iki veya ikiden fazla cümleden oluşur. *Ki*'li birleşik cümlede bir ana cümle, bir veya birden fazla yardımcı cümle bulunur.

Metnimizde *ki*'li birleşik cümle yerine *kim*'li birleşik cümle kullanılmaktadır. Türkçede ana ve yardımcı cümleleri birbirine bağlayan bağlama edatları Uygurlar döneminde Türkler yerleşik hayata geçtikten sonra ilk karşılaştıkları Soğd ve Tohar gibi İran kavimlerinin dillerindeki yardımcı cümle bağlayıcıları kısmen taklit edilerek alınmış ve Türkçede zaten var olan *kaçan*, *qanyu*, *kim*, *ne* gibi keli-

melere de bu bağlayıcıların anlamları yüklenerek kullanılmaya başlanmıştır (Te-kin 1992: 112). ERGİN'e göre Uygur Türkçesi döneminden itibaren kullanılmaya başlanan *kim*, Türkçe soru zamiri olan *kim*'dir ve o dönemden beri kullanılan *kim*'li birleşik cümleler, zamanla artmıştır. Eski Türkçedeki *kim* ile Farsçadaki *ki* benzerlik kurmuştur ve dilimizde *kim*, *ki* yerine kullanılmaya başlamıştır (2000: 332).

Türkçenin sentaksına aykırı olan *ki*'li birleşik cümlelerin her zaman Türkçe cümle yapısına uydurulması mümkündür. YELTEN bu konuda Türkçenin zengin zarf-fiil ve sıfat-fiil sistemine sahip olmasının, ana düşünce etrafında birleşen yardımcı cümlelerin, en karışık ifadelerin tek yüklemle, sade cümleler içinde toplanmasına imkân sağlayacağını belirtmiştir (2005: 47).

Ki'nin ana ve yardımcı cümleler arasında doğrudan ilgi kurduğu durumlarda yardımcı cümle ana cümleye özne, nesne, yer tamlayıcısı, zarf gibi fiile bağlı birimlerden biri göreviyle katılabilir. *Ki*'nin bir cümle ile kelime arasında ilgi kurduğu durumlarda da yardımcı cümle bir sıfat hükmünde ve ana cümlelerin çeşitli unsurlarının niteleyicisi olur (Yelten 2005: 47). Yardımcı cümlelerin sıfat hükmünde olup ana cümledeki bir unsurun niteleyicisi olduğu durumlarda ana cümledeki nitelendirilen unsura Farsçada bir *ya* (ﻱ) harfi gelir ve buna *işaret ya'sı* denir. Bu tür cümleleri niteleyici yardımcı cümleli *ki*'li birleşik cümle olarak tanımlayabiliriz. İsmail BANGI *işaret ya'sını* da belirsizlik (*nekere*) *ya'sı* olarak tanımlamaktadır (1971: 78).

Metnimizde bu tür niteleyici yardımcı cümleli *ki*'li birleşik cümlelerin Farsça cümle yapısına uygun olarak *işaret ya'sıyla* birlikte kullanıldığı görülmektedir. Bu tür cümleler “o” ve “öyle” zamirleri ile Türkiye Türkçesine çevrilebildiği gibi, sıfat-fiiller yardımıyla da Türkçenin sentaksına uygun hâle getirilmesi mümkündür. Eserde epey miktarda bulunan *işaret ya'sından* bazı örnekler aşağıdadır:

Ve öğrettük biz aña bizniñ qaşımızdın 'ilmî kim hâşdur bizge ve kişi anı bilmes. “Ve biz ona kendi huzurumuzdan bize has olan, kimsenin bilmediği ilmi öğrettik” (304b/18)

Ve alarğadır āhıratda pāyanda 'azābî kim üzümeklik tapmas. “Ve onlara ahirette bitmek bilmeyen azap vardır.” (193a/20)

Bildirme ve hâl eklerinin kullanıldığı durumlarda Farsçada olduğu gibi *işaret ya'sı* eklerden önce gelmektedir:

Her-āyına yarıq bêlgüleridür gurūhiğa kim tafakkür kılğaylar anda. “O konuda tefekkür edecek topluluklar için mutlaka açık delilleridir.” (248a/16)

*Haq subhāna nazar kılğay kitābjide kim andın özge hiç kişi anda nazar kılmas. “Her türlü noksan-
dan uzak olan Allah, Ondan başka hiç kimsenin bakamayacağı kitaba bakar.” (235b/19)*

Çokluk eki ise Farsçada olduğu gibi işaret ya’sından önce gelmektedir:

*Āyatlarî kim sizlerniñ maṭlūbıñzdur vāki’ bolur. “Sizlerin istediğiniz deliller meydana gelir.”
(206b/26)*

Yukarıdaki örneklerdeki *kim*’li birleşik cümlelerde işaret ya’sı alıntı kelime-
lerle kullanılmıştır. Ancak metinde hatırı sayılır miktarda Türkçe kelimelerle bir-
likte de işaret ya’sının kullanıldığı görülmektedir:

*Korkuncî kim düşmandın alarnıñ köñlige yétse yétmiş hasana alarnıñ dîvānıda bitürler. “Düşmana
karşı olan korku onların gönlüne ulaşırsa yetmiş iyi amel olarak onların defterine yazılır.”
(202b/7)*

Ey kök kayta al suî kim tüben koyup sén. “Ey gök, aşağıya yağdırdığın suyu geri al!” (223b/24)

*Her türlüğ yahşılığî kim kıla alursén qavlan ve fi’lan halkka kılğay sén. “Söz ile ve fiil ile yapabil-
diğin her türlü iyiliği halk için yapacaksın.” (277a/19)*

Kim’li birleşik cümlelerde Türkçe kelimelerle işaret ya’sının kullanıldığı du-
rumlarda Farsçada olduğu gibi hâl ekleri işaret ya’sından sonra, çokluk ekleri ise
işaret ya’sından önce kullanılmaktadır.

*Ve korkutkıl kişilerni kündüzîdin kim kélgey alarğa ‘azāb. “İnsanları onlara azap geleceği gün-
düzden korkut.” (259b/21)*

*Oğşattı dünyā zindağanlıgını otıge kim yamğur suydın kökerür. “Dünya yaşamını yağmur su-
yundan yeşeren bitkiye benzetti.” (302a/21)*

Ve yād kıl künîni kim sürebiz tağlarını. “Dağları süreceğimiz günü hatırla.” (302b/10)

*Anıñ köñlekinin éteki taşîğa kim kuyuk başıda édi asıldı. “Onun gömleğinin eteği kuyu başında
olan taş a silı kaldı.” (235a/12)*

*Nacāt bérduk biz hūdka ve ol kişilerîge kim îmān keltürüp érdiler. “Biz Hud’a ve iman getirmiş
olan kişilere kurtuluş ihsan ettik.” (225b/5)*

Ol kişilerî kim yahşılık kıldılar ya'nî îmân keltürdiler masûbat ve yahşî pādâşdur. "İyilik yapan yani iman eden o kişilere iyi mükâfat ve ödül vardır." (208a/23)

İşaret ya'sının Türkçe kelimelerde sıfat-fiil eklerinden sonra geldiği de görülmektedir.

Ve çıkarurbız her ādamî üçün kıyāmat küni bitilgenî kim anıñ 'amalıñıñ şahıfasıdur. "Kıyamet günü her insan için kendi amelinin defteri olan yazıyı çıkaracağız." (284a/1)

Susağanî kim kuyuğınñ başığa yéter ve anıñ bile koğa ve ipi bolmağay, öziniñ her ikki éligini kuyuk sarığa açar ve faryād ve zārîlğ ve du'ā bile sunı tiler. "Bir kuyunun başına gelen ve kendisiyle kova ve ipi olmayan susamış kişi iki elini kuyu tarafına doğru açar ve ağlayıp sızlayarak feryat ve dua ile su diler." (250a/9)

Yukarıdaki cümlede hem belirsizlik hem de işaret ya'sı Türkçe kelimelerde Farsça anlamıyla kullanılmaktadır.

5. Mastariyet ya'sı

Bir isimden başka bir isim türetmek için kullanılan ya (س) yapım ekine mastariyet ya'sı denir. Türkçe karşılığı isimden isim yapan {+lık} ekidir. Metinde alıntı kelimelerin mastariyet ya'sı ile birlikte kullanıldığı görülmektedir:

Ĥudāynıñ ni'matlarını kim sizlerge arzānî tutuptur sanay almassızlar. "Size uygunluk veren Allah'ın nimetlerini sayamazsınız." (268b/3)

Mastariyet ya'sının Türkçe kelimelere de geldiği görülmektedir:

Çıkıp kélür alarnıñ kırsaqlarındın lu'āb tārîki bile içmekî ya'nî bal. "Onların midelerinden salya yoluyla içecek yani bal çıkar." (273b/1)

Қızғанçлğı kıldılar aña ve ĥudāynıñ ĥaқını bérmediler. "Onu kıskandılar ve Allah'ın hakkını vermediler." (194b/18)

Farsça kelimeye gelen isimden isim yapan mastariyet ya'sından sonra tekrar Türkçe {-lık} isimden isim yapma ekinin kullanıldığı durumlar göze çarpmaktadır:

Pes anıñ madadkārılığı bile Yūsuf'ni kıyuқdın çıkardı. "Sonra onun yardımcılığı ile Yusuf'u kuyudan çıkardı." (235b/21)

Ĥudāy aña yārîlğ kılgay. "Allah ona yardım edecek." (188b/26)

'Acz ve sınıklık ve zārîlîğ anıñ dar-gāhıǵa élteliñ. "Acizlik ve boyun eğme ve ağlayıp sızlamalarımızı Onun dergâhına ulaştıralım." (271b/2)

6. Kalıplaşmış *ya'*lar

*Ki'*li birleşik cümlelerin çeşitlerinden olan zarf yardımcı cümleleri, ana cümlelerin yüklemine zamanını, eylemin ne şekilde, ne zaman, hangi vasıta ile ve niçin yapıldığını veya olduğunu bildirir. Ana cümledeki hareketin zamanını bildiren yardımcı cümlelerde metnimizde *çün, vaqtî kim, tã vaqtî kim* bağlama vasıtaları kullanılmaktadır. *Vaqtî kim* ifadesinde bulunan *î* (ع) yukarıda örnekleriyle açıklanmış olan işaret *ya'*sının kalıplaşmış şeklidir. Metinde çok sayıda kullanımı görülmektedir:

Yād kılgıl öz parvardıǵarıñnı vaqtî kim özüñni unutqan bolsañ. "Kendini unuttuğın vakitte kendi Tanrı'nı hatırla." (300a/3)

Buna karşılık bazı kısımlarda bu tür cümlelerin Türkçenin sentaksına uygun olarak kurulduğu görülür:

Hudāy atını éltiñizler kémeni sürer vaqtda ve anı tohtatur vaqtda. "Gemiyi sürdüğünüz ve durduğunuz vakitte Tanrı'nın adını anın." (223b/5)

Zarf yardımcı cümlelerinde işaret *ya'*sının kalıplaşmasıyla kullanılan bağlama vasıtalarından biri de *hālatîde kim* olup onunla kurulan yardımcı cümleler ana cümledeki yüklemine ne şekilde yapıldığını veya olduğunu bildirir. Eserde çok sayıda kullanıldığı görülmektedir:

İniñizler uçmağda hālatîde kim qarındaşlar bolǵaysızlar biri biriñiz bile. "Birbirinize kardeş olduğunuz şekilde cennete giriniz." (263b/18)

Tüşer öz iñekleri bile *ya'nî* yüzlerige hālatîde kim sacda kılgaylar hudāynıñ buyuruǵı ta'zîmi için. "Allah'ın buyruğuna tazim etmek için secde edecek şekilde çeneleri ile, yani yüzükoyun düşerler." (295a/21)

7. Zarf/Nesne ve Fiilin Yakınlık-Uzaklık Durumu

Farsçada fiilin çeşitlerini inceleyen bilim adamları genel olarak üç çeşit, basit, önekli ve birleşik fiil olduğunu belirtmektedirler. (Rubinçik 2001: 197) Fiiller cümlelerin sonunda zarf, nesne öğelerinden sonra gelirken bazı birleşik fiillerin

arasına zarf veya nesnelere girebilmektedir. Bu duruma göre zarf/nesne ögesi birleşik fiilin içinde bulunursa uzaklık durumu, birleşik fiilden önce gelirse yakınlık durumu meydana gelir. Metnimizde Farsçaya özgü olan birleşik fiillerin arasına zarf veya nesnenin girdiği uzaklık durumu Türkçe cümlelerde sıkça göze çarpmaktadır:

Ṭa'ām yégüci bile kim bismillāh aytağan bolğay şirkat yémekde kıılır. “Bismillah demeden yemek yiyen kişinin yemeğinde ortak olur.” (305a/12).

Mayl zālımlarğa kıılmañız. “Zalimlere meyletmeyiniz.” (232a/9)

Til calāl ni'matı ve malik muta'āl tasbîhğa açkaylar. “Büyük nimeti ve yüce Melik tespihine dil açacaklar.” (205a/20)

Yüz lüt 'alayhi's-salām évinin eşikige kıoydılar. “Lut aleyhisselam'ın evine doğru gittiler.” (228a/4)

Ve özige kélip élig yūsuf'nın boynığa saldı, andın soñ élig yūsuf'nın étekige urdı. “Ve kendine gelip Yusuf'un boynuna sarıldı, ondan sonra Yusuf'un eteğine elini sürdü.” (243a/2)

Şahrın aşrafı bile yüz gārğa kéltürdiler. “Şehrin önde gelenleri ile mağaraya doğru geldiler.” (299a/2)

Anın bedeninin tükleri baş tondın çıkardı. “Onun bedeninin tüyleri kaftanından baş çıkardı (yükseldi).” (243b/19)

Pes arka düşmanğa kıldınızlar ve uruşdın kıayttınızlar. “Sonra düşmana sırtınızı çevirdiniz ve savaştan döndünüz.” (185b/13)

Azını haml yokluğa kılgaylar. “Azı yokluğa hamlederler.” (195b/10)

Hîç kışi hālî şifatıdın bolmağay. “Hiçbir kişi sıfatından hali olmayacak.” (204a/10)

Yukarıdaki örneklerde *şirkat kııl-*, *mayl kııl-*, *til aç-*, *yüz kıoy-*, *élig sal-*, *élig ur-*, *yüz kéltür-*, *baş kııkar-*, *arka kııl-*, *haml kııl-* birleşik fiillerinin arasına zarf girmiştir. Özellikle *yüz kıoy-*, *yüz kııl-*, *yüz kéltür-*, *hālî bol-* birleşik fiilleri metinde genel olarak uzaklık durumunda kullanılmıştır. Çok az örnekte ise yakınlık durumunda kullanıldığı görülmektedir:

Yüz kıoyup érdük biz kan'an'ğa. “Biz Kenan'a doğru gitmiştik.” (244a/25)

Yukarıda belirtilen dil özelliklerinin yanı sıra eserde bir yerde ayet tercümesinin bir kısmının doğrudan Farsça yapıldığı daha sonra Türkçesine değiştirildiği görülmektedir.

Eserin 184a sayfasının 5. satırından itibaren Tevbe suresi 17. ayeti başlanmaktadır. *لِلْمُشْرِكِينَ كَان مَا* ifadesinin Türkçe karşılığı verilirken *nasazad ve ravā bolmağay müşrikîn müşriklerge* yazılmış daha sonra *نَسَزَد* kelimesinin üzeri çizilerek *oğşamas* kelimesi onun üstüne yazılmıştır. *نَسَزَد* kelimesi Farsça *sazîdan* 'yaraşmak, yakışık olmak, uygun olmak' fiilinin geniş zaman olumsuzluk teklik III. şahıs çekimidir. Müstensihin *oğşamas* fiilinin yerine Farsçasını yazması da eserin Farsçadan çeviri olabileceği fikrini kanıtlamaktadır.

Bu tahmininden yola çıkılarak Farsça Kur'an tefsirleri ve tercümeleri tarafımızdan incelendi. Farsça tefsirler incelenirken Çağatayca tefsirin istinsah edildiği tarih önemli ipucu vermekteydi. Bu nedenle öncelikle eserin yazıldığı XVI. yüzyılda kaleme alınan veya o dönemde meşhur olan Farsça bazı tefsirlerle -*Tercüme-i Tefsir-i Taberî, Tefsir-i Kuşeyrî, Keşfü'l-Esrar, Tefsir-i Yakub Çerhî, Cevahirü't-Tefsir, Mevahib-i Aliyye (Tefsir-i Hüseyinî)*- karşılaştırmalarını yaptık.

Mukayeseler sonucunda Çağatayca (Doğu Türkçesi) Kur'an Tefsiri olarak bilinen eserin Farsça yazılan *Mevahib-i Aliyye* tefsirinin tercümesi olduğu tespit edildi. Tam adı *el-Mevahibü'l-'Aliyye fî tefsîri'l-kelemi'r-Rabbaniyye* olan eser, daha yaygın adıyla *Tefsir-i Hüseyinî* olarak anılır. Eser, Hüseyin Vâiz Kaşifî tarafından Hicrî 897-899 (1492-1494) yılları arasında Fars dilinde yazılmış muhtasar bir tefsirdir.

Tefsir-i Hüseyinî, sadece Orta Asya ve Horasan bölgesinde değil bütün Müslüman ülkelerde ilgi görmüş ve çeşitli dillere tercüme edilmiştir. Günümüze kadar eserin Urduca, Peştuca, Tatarca, Osmanlıca ve Özbekçe çevirilerinin yapıldığı bilinmekte idi. Elimizdeki tefsir ise eserin Çağatayca çevirisidir.

8. Eserin Mütercimi, Yazılış Tarihi ve Yeri

Hüseyin Vaiz Kaşifî tefsirini Nevaî hayattayken 1494 yılında tamamlamıştır. Tefsir, İslam âleminde büyük ilgi görmüş, Hindistan'dan Altın Orda'ya, Kaş-

gar'dan Osmanlı devletine kadar yayılan coğrafyada okunmuş, çeşitli dillere tercüme edilmiştir. Bunda Hüseyin Vaiz Kaşifî'nin kişiliğine duyulan güven, eserlerinde bulunan tasavvufî ve ahlakî eğilimlerin yanı sıra faaliyet gösterdiği muhite olan güven önemli rol oynamıştır. Dolayısıyla Çağatayca *Mevahib-i Aliyye* tercümesi, eserin yazılış tarihine çok yakın bir tarihte yapılmış olmalıdır.

Eserin bilinen nüshalarında Çağatayca'ya çeviren mütercimnin adı, nerede ve ne zaman tercüme edildiğine dair herhangi bir kayıt bulunmamaktadır. Ancak istinsah tarihinden hareketle XVI. yüzyılın başında tercüme edildiği kesin olarak düşünülebilir. Çağatayca *Mevahib-i Aliyye*'nin en eski ve tam nüshası olan Topkapı nüshası Hicrî 950 (1543) yılında istinsah edilmiştir.

Eserin yazıldığı XVI. yüzyılda Orta Asya ve Horasan'ın siyasî durumu çok hızlı değişmiştir. Şah İsmail'in Timurlulardan hükümdarlığı ele geçirmesinden çok geçmeden bölgede güçlenen Şeybanîler birer birer bölgelere hâkim olmaya başladılar. Şeybanî hükümdarlarından olan Ubeydullah Han Herat'ı ele geçirdikten sonra başkent Buhara'ya diğer bölgelerden önemli sanatçıları, âlimleri ve ileri gelenleri getirmiş, faaliyetlerini Buhara'da devam ettirmelerini sağlamıştır. Türkçeye çok önem veren Ubeydullah Han, şiir yazmasının yanı sıra birçok önemli eseri Türkçeye çevirmiştir. Örneğin, kendisine Kur'an-ı Kerim kaidelerini öğreten Mevlâna Kemaleddin Yar Muhammed bin Mevlâna Hudaydad es-Semer-kandî'nin *Kavaidü'l-Kur'an* adlı kitabını *Terceme-i Kavaidü'l-Kur'an* ve *Fevaidü'l-Furkan* adıyla Çağataycaya çevirmiştir. Tercümeyle bilim dünyasına tanıtan Ahmed ATEŞ, Ubeydullah Han'ın tercümenin giriş kısmında, Türk halkının Fars dilini bilmemesinden dolayı *Kavaidü'l-Kur'an*'ın Türkçeye çevrilmesinin yararlı olacağını yazdığını belirtmiştir (1964: 130).

Ayrıca tasavvufa olan eğiliminden dolayı tasavvuf cemaati arasında ilgi gören ve bir tasavvufî tefsir olan *Tefsir-i Hüseyinî*'nin Türkçeye tercümesinin de Ubeydullah Han tarafından veya onun teşviki ile Kur'an bilgisi olan, Türkçe ve Farsçaya çok iyi vakıf olan bir yakını tarafından başkent Buhara'da yapıldığı düşünülebilir.

9. Tefsir-i Hüseyinî'nin Osmanlı Türkçesine Tercümeleri

Tefsir-i Hüseyinî yazıldıktan yarım asır sonra Hicrî 952 (1546) yılında Selanikli Ali bin Veli tarafından *Tercemetü Tefsiri'l-Mevahibi'l-Aliyye* (Tercüme-i Tefsir-i Hüseyin el-Kaşifi) adıyla Türkçeye çevrilmiştir. Abdülhamit BİRİŞİK bu tercümenin Kur'an tefsirinin ilk Türkçe çevirisi olduğunu tahmin etmektedir (2004: 63). Ancak çalışmamızın konusu olan *Tefsir-i Hüseyinî*'nin Çağatayca tercümesinin Topkapı nüshası Hicrî 950 (1543) yılında istinsah edildiğine göre ilk tercümenin Çağatay Türkçesi ile yapıldığı anlaşılmaktadır. Selanikli Ali bin Veli'nin Osmanlıca tercümesi iki cilt halinde yapılmış olup nüshaları İshak Paşa ve Süleymaniye kütüphanelerinde bulunmaktadır. Aşağıda verilen karşılaştırmalı metinde Selanikli Ali bin Veli'nin tercümesinden yararlandık.

Bu çeviriden sonra meşhur İdris-i Bitlisî'nin oğlu olan Ebü'l-Fazl Mehmed Efendi (öl. 982/1574) de *Tefsir-i Hüseyinî* eserini Osmanlıcaya tercüme etmiştir. Tercümenin nüshaları İstanbul Üniversitesi Nadir Eserler Kütüphanesi ve Çorum İl Halk Kütüphanesinde muhafaza edilmektedir. Ancak Ebü'l-Fazl Mehmed Efendi, *Mevahib-i Aliyye* tefsirini Çağatay Türkçesine yapıldığı gibi ağırlıklı olarak birebir aktarmamış, bazen ilaveler yaparak bazen de özet bir şekilde tercüme etmiştir.

Ayrıca Osmanlı Türkçesine 1635 yılında Şeyh Ömer Adulî Niğdevî tarafından da çevrilmiş olup iki cilt halinde Süleymaniye Kütüphanesinde korunmaktadır. Aslen Kırmımlı olan İsmail Ferruh Efendi (öl. 1256/1840), *Mevahib-i Aliyye* tefsirini *Mevakib* adıyla tercüme etmiştir. Müellif nüshası İstanbul Üniversitesi Nadir Eserler Kütüphanesinde bulunmaktadır. Osmanlı devletinin son yıllarında yapılan bu tercüme dili, üslubu, muhtevası sebebiyle büyük ilgi toplamış ve farklı yayınevleri tarafından *Tefsir-i Mevakib Tercüme-i Mevahib-i Aliyye*, *Mevakib Tercüme-i Tefsir-i Mevahib*, *Mevakib Tefsiri*, *Tercüme-i Tefsir-i Mevahib* gibi isimlerle birçok kez basılmıştır. Halk arasında çok rağbet gören tercüme Cumhuriyet döneminde Süleyman FAHİR tarafından sadeleştirilmiş ve Latin harfleriyle *Mevakib Tefsiri Kur'an-ı Kerim ve Meali* adıyla iki ciltli olarak basılmıştır (1959).

Tahirü'l-Mevlevî (1877-1951) ise *Mevahib-i Aliyye* tefsirinin Bakara suresinin sonuna kadar olan kısmını Türkçeye çevirmiştir. İsmail Farruh Efendi'nin *Meva-*

kib tercümesinde bazı eksiltmeler ve ilaveler bulunduğunu belirterek birebir tercüme gerektiğini vurgulayan Tahirü'l-Mevlevî Hindistan baskısını esas alarak çeviri yapmıştır (1909, 1912).

Kazanlı Muhammed Sadık İmankulı *Mevahib-i Aliyye* tefsirini *Teshilü'l-Beyan Fi Tefsiri'l-Kur'an* adıyla Tatar Türkçesine tercüme etmiştir. Çeviri 1900-1910 yılları arasında yazılmış ve Kazan'da ilk olarak 1911 yılında iki ciltli olarak basılmıştır. Birinci cilt Fatıha suresi ile başlayıp İsrâ suresi ile bitmekte, ikinci cilt Kehf suresi ile başlayıp Nas suresi ile tamamlanmaktadır. Muhammed Sadık İmankulı tefsirin birebir çevirisini yapmakla birlikte, haşiye kısmında bazı açıklamalar ve ayetin nüzul sebebi gibi birtakım bilgiler vermiştir. (1996) Bu tercüme üzerinde Gayaz AKHMETSHIN yüksek lisans tezi hazırlamıştır. (2012)

Ayrıca Afganistan, Hindistan, İran, Mısır, Rusya gibi ülkelerde eserin birçok kez taşbaskısı yapılmıştır.

Çağatayca Kur'an tefsirinin, *Tefsir-i Hüseyinî*'nin tercümesi olduğu tespit edildikten sonra dünya kütüphanelerinin kataloglarından diğer nüshalarını araştırdık. Bu zamana kadar eserin Konya (Konya Karatay Yusuf Ağa Kütüphanesi, No: 42 YU 6624) ve Topkapı (III. Ahmet Bölümü, No: 16) nüshaları bilinmekteydi. Araştırmaların neticesi olarak Özbekistan Cumhuriyeti İlimler Akademisi Ebu Reyhan Birunî adlı Şarkşinaslık Enstitüsünün yazma eserler kütüphanesinde *Tefsir-i Hüseyinî Tercümesi* adı ve 7455 arşiv numarasıyla muhafaza edilen üçüncü nüsha tespit edildi. Taşkent nüshası XIX. yüzyılda istinsah edilmiş olsa da Klasik sonrası Çağatayca dil özelliklerini yansıtmamaktadır. Karşılaştırmalar neticesinde Taşkent nüshasının, bazı küçük farklılıklar dışında büyük ölçüde Topkapı nüshası ile aynı olduğu tespit edilmiştir.

10. Farsça ve Çağatayca Tefsir-i Hüseyinî'nin Karşılaştırması

Farsça Tefsir-i Hüseyinî ve Çağatayca tercümesini karşılaştırırken ilk olarak şekil benzerlikleri dikkat çekmektedir. Farsça *Tefsir-i Hüseyinî* nüshaları genelde iki ciltli olarak yazılmış olup birinci ciltler Fatıha suresinden başlayıp Kehf suresinin sonuncu ayetiyle biter, ikinci ciltler ise Meryem suresinden başlayıp Kur'an-ı Kerim'in son ayeti Nas suresiyle biter. Kur'an ayetlerinin üstü çizilerek

metinden ayrılır, sure isimleri siyah veya mavi mürekkeple yazılır. Ayetlerin tamamı veya belirli kısmı tercüme edildikten sonra tefsirli açıklamalar, hadisler, diğer tefsirlerden örnekler, zaman zaman kıraat farklılıkları gösterilir. Bunun gibi durumlar eserin Çağatayca tercümesinde de aynı şekilde görülmektedir. Ancak Farsça nüshaların bazılarında bir sayfalık mukaddime kısmı bulunurken Türkçe nüshalarda yoktur.

Aşağıda Çağatayca ve Farsça *Tefsir-i Hüseyinî* nüshalarının bazı kısımlarından karşılaştırmalar verilmektedir. Çağatayca metin için Topkapı nüshası, Farsça metin için İran Milli Kütüphanesinde 11959 numarayla muhafaza edilen nüsha, Osmanlı Türkçesi metninde ise Süleymaniye Kütüphanesi Hacı Mahmud Efendi Koleksiyonunda bulunan 255 numaralı nüsha esas alınmıştır. Bütün nüshalar XVI. yüzyılda istinsah edilmiştir.

Çağatay Türkçesi	Farsça
(181b)	(145b)
Süratu't-Tavba (3) bu sūranı barā'at ve fāziha ve maḥziya ve maḥşāḡa ve (4) sūratu'l-'azāb dağı oğurlar ve tasmiyanıñ terki anda ol cihat bile-dür kim bismillāh amān-nıñ sababı-dur ve bu (5) sūra amān-nı kötermek üçün inip-dür. ve aytıp-turlar şaḡāba <i>raziyallāhu 'anhum</i> iḡtilāf kıldı-lar anda kim (6) anfāl ve tavba bir sūradurlar kim sab'a tıvālınıñ yéttiñisi bolğay yā ikki sūra. bes ikki sūranıñ arasında (7) ferce koydılar ve bismillāh bitimediler ve her ikki sūranı qarınatayn dēdiler. ve esbāb-ı nüzül tarcimasıda faḡīh abū lays (8) <i>raḡimahullāh</i> bustānıdın naḡl kıılır kim maḡāyılıñıñ sıḡātı 'an'ana bile. zū'n-nūrayn <i>raziyallāhu 'anhdın</i> rivāyat kıılıp- (9) -turlar kim <i>yes'elūneke 'ani'l-enfāl</i> ¹ ḡātımāsı ve <i>berā'etün min allāhi</i> ² fātīhası kātibi mén édim. ḡazrat-ı muḡtafā <i>şallallāhu 'alayhi ve sallam</i> (10) bu ikki sūranıñ arasında tasmiya bitimekini buyurmadı. kéltürüptür-	(26) Sūretu't-Tevbe (27) ve in sūre-rā berā'at ve fāziha ve maḥziye ve maḥşāḡa ve sūretu'l-'azāb nız güyend ve terk-i tesmiye der vey be-cihet-i (28) ān est ki bismillāh sebeb-i emān est ve in sūre berāyi ref'-i emān nāzil şude. ve gufte'end şaḡābe <i>raziyallāhu 'anhum</i> iḡtilāf (29) kerde'end der ān ki enfāl ve tevbe yek sūre'end heftum-i sab'a tıvāl başend yā dū sure. bes ferce miyān-i sūreteyn (146a) (1) guzāştend ve bismillāh ne-neviştend ve her dū sūre-rā qarīneteyn gufte'end. ve der tercime-i esbāb-ı nuzül ez bustān-i faḡīh (2) ebū leys <i>raḡimahullāh</i> naḡl mıkuned ki sıḡāt-i meḡāyih be 'an'ane'end. ez zū'n-nūreyn rivāye kerde'end ki kātib-i ḡātīme-i <i>yes'elūneke 'ani'l-enfāl</i> (3) ve fātīha-i <i>berā'etün min allāhi</i> men būdem. ḡazret-i muḡtafā <i>şallallāhu 'alayhi ve sellem</i> miyān-i in dū sūre imlā'-i tesmiye (4) nefermūd. āverde'end ki çün in sūre nāzil şud ḡazret-i risālet <i>şallallāhu</i>

¹ Sana savaş ganimetlerini soruyorlar. (Enfal 1)

² Allah'tan bir ihtardır. (Tevbe 1)

<p>ler çün bu sūra nâzil boldı hazrat-ı risâlat (11) <i>şallâhu 'alayhi ve sallam</i> otuz yâ kırk âyat sūranıñ avval-larından abū bokr <i>raziyallāhu 'anhğa</i> bérıp anı hâcnıñ amîri (12) kıldı ve buyurdı kim mavsim ahlığa oquğay. ve néçe kün şiddik <i>raziyallāhu 'ahnıñ</i> barğanıdın soñ murtażā 'alî (13) <i>raziyallāhu 'ahnı</i> tiledi ve ğazaba nâkasığa mindürüp abū bokr <i>raziyallāhu 'ahnıñ</i> soñıdan yiberdi ve buyur- (14) -dı kim âyatlarını andın alıp özi oquğay. ve çün uşbu hâldın sordılar cavâb bérđi kim cibrîl (15) maña kélđi ve ayttı: “bu payğâmıñ adâsını kılmağay meger sên yâ kişi kim sêndin bolğay.” pes 'alî, abū bokr <i>raziyallāhu 'anhumā-</i> (16) -ğa ulandı ve tarviya kü-nide şiddik <i>raziyallāhu 'anh</i> huţba oqudı ve kişilerge manâsikniñ ta'lîmini ayttı ve naħr (17) kü-nide 'alî <i>raziyallāhu 'anh</i> camra-yı 'aķaba ķaşıda âyatlarını mevsim ahlığa oqudı. (Bk. Resim I)</p>	<p>'alayhi ve sellem sî yâ çihl âyet ez evvel-i sūre (5) be ebū bekr şiddik <i>raziyallāhu 'anh</i> dâde ū-râ emîr-i hâc sâħt ve fermüd ki ber ehl-i mevsim h'vâned. ve be çend rüz ba'd ez (6) reften-i şiddik, murtażā 'alî <i>raziyallāhu 'anhumā</i> taleb fermüd ve nâķe-i ğazaba sevâr sâħt ve ez 'aķab-i ebū bekr ferestâd (7) ve emr kerd ki âyât-râ ez vey gerefte hüd kirâ'at kuned. ve çün ez ez îñ hâl pursîdend cevâb dâd ki cibrîl be-men âmed (8) ve guft: “edâ-i îñ peygâm nekuned meger tū yâ kesî ez tū bâşed.” pes 'alî be ebū bekr <i>raziyallāhu 'anhumā</i> lâhiķ şud ve der rüz-i terviye (9) şiddik <i>raziyallāhu 'anh</i> huţbe h'vând, merdumân-râ ta'lîm-i menâsik fermüd ve der rüz-i naħr 'alî <i>kerremallāhu veche</i> nezdik-i (10) cemre-i 'aķaba âyethâ-râ ber ehl-i mevsim h'vând. (Bk. Resim II)</p>
---	---

Kehf suresi 9. ayetinin Çağatay ve Osmanlı Türkçesiyle yapılan tercüme tefsirlerini Farsça aslı ile karşılaştıralım:

Çağatay Türkçesi	Osmanlı Türkçesi	Farsça
(296b)	(3b/19)	(243b)
<p>(23) keltürüptürler kim daqyânūs rüm mamlakatları-ñıñ taşhîri zamânda afsūs şahrı-ğa yetti. anda mazbahî (24) butlar üçün kim anıñ ma'būdları érdiler, yasap şahr ahlını alarıñ tapınmağığa taklîf kıldı. har kim anıñ (25) sözini eşitti, kütuldi ve har kim tamarrüd körsetti, ölümge yetti. altı nav-ras yarı yétilgen hudây tapınğuçı yigitler (26) şahrıñg büzürg-zâdalarından gūşa tutup, du'â ve niyâzğa maşğul boldılar. ve haķ subhânadın tilediler kim alarnı (27) ol cabbâr fitnesidin amîn</p>	<p>(19) getürmüşler ki daqyânūs rüm mülkin taşhîr idüp efsūs (20) şehrine irişdüği zamânda anda putlar düzüp şehr ehline puta tapmağı (21) teklîf iderdi. temerrüdlük ideni öldürür idi. altı yeñi yetişmiş hudâ-perest (22) yigitler kaçmaķ fikrin idüp her biri evlerinden bir miķdâr mâl ve nafaķa götürüp (23) tağa yüz tütüldiler ki şehre yakın idi. ve anlara yolda bir çobân irişüp (24) anlarıñ dînine kirdi. böyle kaçdılar çobânıñ iti daħı ardılarınca giderdi (25) nece ki men' etdiler çäre olmadı. ve haķ te'âlâ iti söyledüp aytdı:</p>	<p>(1) âverde'end ki (2) daqyânūs der zamân-i taşhîr memâlik-i rüm be şehr-i efsūs resîd ve âncâ mezbahî berâyi butân ki ma'būdân-i ū bündend, be-sâħt (3) ve ehl-i şehr râ teklîf be pe-restiş-i îşân kerd. her ki suħen-i ū şenîd hâlâşî yâft ve her ki temerrud nemüd be-ķatıl resânîd. şeş (4) cevân-i nev-resîde-i hudâ-perest ez buzurg-zâdegân-i şehr gūşe girifte be du'â ve niyâz meşğul geştend. ve ez hâķ subhâne (5) der-h'vâst nemüdend ki îşân râ ez fitne-i ân cebbâr emîn sâzed. el-ķişşa muhim-i îşân be 'arz-i</p>

<p>kılığay. al-kışsa alarnıñ işi dakyānūs 'arziğa yetti ve alarnı hāzır kılamak buyurup,</p> <p style="text-align: center;">(297a)</p> <p>(1) qorqutmaq köp körsetti. alar tavhîd tarîkığa bérklik körsetip muṭlaqā anıñ farmānını qabûl kılmadılar. dakyānūs buyurdı (2) tā ḥullî ve ḥulal kim alarnıñ boylarıda érdi, tartıp aldı-lar ve ayttı: "sizler kiçig yaşlıgsızlar. Sizlerge ikki üç kün (3) muhlat bérdim tā öz işinizde ta'ammül kılığaysızlar ve körünizler kim sizlerniñ maşlaḥatınız méniñ sözümnüñ (4) qabûlıdadur yā anıñ raddıda." Pes ol şahrđın özge yerige yüzlendiler ve yigitler anıñ barganını ğanîmat bilip biri biri bile (5) öz işiniñ bābıda kéñeş kıldılar ve barçasınıñ kéñeşi kaçmaqқа qarār taptı. Har biri öz atasınıñ évidin az (6) māl azuq ve nafaqa üçün köterip, yüz taĝığa kim şahrınıñ yavugıda érdi, kéltürdiler. Yolda çobanî alarğa yétti ve alar- (7) -nıñ dînige kirip murāfaqatda muvāfaqat körsetti. çobannıñ iti daĝı alarnıñ soñıda yügüre başladı. ve ança kim (8) qaytardılar, qaytmadı ve ḥudāy anı sözge kéltürdi tā faşîḥ til bile ayttı: "méndin qorqmañızlar kim mén ḥudāynıñ (9) dōstlarını dōst tutarmén. sizler uyquğa barsañızlar tā mén sizlerni saqlavçılıq kılurmén."</p> <p>(Bk. Resim III)</p>	<p>(26) "siz benden qorqmañ ki ben tañrı dōstların şaqlar ben. uyumaqğa gidersiz (27) pāsbānlıq iderim." didi.</p> <p>(Bk. Resim IV)</p>	<p>dakyānūs resîd ve be ihzār-i (6) işān emr kerde tehdîd-i bisyār nemüd. işān ber tarîk-i tevḥîd rusûḥ verzîde muṭlaqā fermān-i ū qabûl nekerdend. dakyānūs (7) befermüd tā ḥullî ve ḥulel ki ber-dāştend ez işān intizā' kerdend ve guft: "şumā cevānānîd ve ḥurd sāl. şumā rā dū se ruzî (8) muhlet dādem tā der kār-i ḥūd te'emmül kunid ve bebînîd ki maşlaḥat-i şumā der qabûl-i qavl-i men est yā der redd-i ān." pes, ez ān şehr (9) muteveccih mevzi'-i dîger şud ve cevānān reften-i ū-rā ğanîmet dāneste bā yekdîger der bāb-i muhimm-i ḥūd muşāveret nemüdend ve rey-i (10) heme [firār] qarār yāft. her yek ez ḥāne-i peder qadrî māl be-cihet-i zād ve nafaqa ber-dāşte rüy be kühî ki nezdîk-i (11) şehr būd āverdend. ve der rāḥ şubānî bedîşān resîd ve be dîn-i işān der-āmede der murāfaqat muvāfaqat nemüd. seg-i (12) şubān nîz ber 'aqab-i işān devîden āĝaz kerd. çendān ki men' kerdend mumteni' neşud ve ḥudāy ū-rā be suḥen āverd tā be zebān-i (13) faşîḥ guft: "ez men metersîd ki men dūstān-i ḥudāy rā dūst mîdārem. şumā der ḥ'āb revîd tā men şumā rā pāsbānî kunem."</p> <p>(Bk. Resim V)</p>
--	--	--

11. Sonuç

Hüseyin Vaiz Kaşifi'nin döneminin en önemli şahsiyetlerinden biri olan Ali Şir Nevaî'ye karşı sevgisi ve minneti çok yüksektir. Hüseyin Vaiz, gösterdiği ilgi ve yardımlarının dışında ilmine ve kişiliğine hayran olduğu Ali Şir Nevaî'ye birçok eserini ithaf etmiştir. Örneğin, *Mevahib-i Aliyye*, *Cevahirü't-Tefsir*, *Risaletü'l-Aliyye Fi Ehadisü'n-Nebeviyye*, *Mahzenü'l-İnşa'* gibi eserleri Ali Şir Nevaî'ye ithaf edilmiştir. Hüseyin Vaiz Kaşifi bu eserleri Fars dilinde kaleme almıştır. Ancak Türkçeye çok önem veren ve eserlerini bu dilde yazan dönemin en önemli ve tanınmış edebî kişiliği olan Ali Şir Nevaî'ye ithafen yazılan Farsça eserlerin Türkçeye çevrilmesi de doğal olarak çok erkenden yapılmıştır.

Bugüne kadar müfessiri ve kaynağı tespit edilemeyen ve Çağatayca (veya Doğu Türkçesi) Kur'an tefsiri olarak kayıtlara geçen, Konya ve Topkapı olmak üzere iki nüshası bilinen eser, aslında *Tefsir-i Hüseyinî* adıyla daha çok tanınan *Mevahib-i Aliyye* adlı eserin tercümesidir. Mütercim eseri Farsçadan Çağatay Türkçesine çevirirken birebir tercüme etmeyi tercih etmiştir. Hatta Farsça aslında mevcut olan teşbih, telmih, mecaz ve deyimlerin de Çağataycaya aynen, birebir çevrildiği dikkat çekmektedir. Hicrî 952 (1546) yılında Selanikli Ali bin Veli tarafından Osmanlı Türkçesine yapılan çevirisi ise eserin özet çevirisi mahiyetindedir.

Bütün bunlarla birlikte tefsirin Çağatay Türkçesi ve Osmanlı Türkçesine yapılan çevirilerinin birçok açıdan karşılaştırılması Türkolojinin pek çok alanı için faydalı olacaktır.

Kaynakça

AKHMETSHİN, G. (2012). Muhammed Sadık İmankuli ve Tefsiri Teshîlu'l-Beyan, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Temel İslam Bilimleri Anabilim Dalı, Tefsir Bilim Dalı, Ankara. [Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi]

ATEŞ, A. (1964). "Ubeydullah Han'ın Bilinmeyen Mensur Bir Eseri: Tarcama-i Kavâ'id al-Ḳur'ân va Favâ'id al-Furḳan", Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten 1964: 127-147.

BANGİ, İ. (1971). Farsça Dil Bilgisi (Grameri), Ankara: Ankara Üniversitesi Yayınları.

BİRİŞİK, A. (2004). “Osmanlıca Tefsir Tercümelere ve Hüseyin Vâiz-i Kâşifî'nin Mevâhib-i Aliyye'si”, İslâmî Araştırmalar, 17/1: 53-68.

ÇAĞLAR, D. (2013). Doğu Türkçesi Kur'an Tefsiri (Şuara ve Neml Sureleri), İnceleme-Tenkitli Metin-Dizin-Tıpkıbasım, Marmara Üniversitesi, Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı, Türk Dili Bilim Dalı, İstanbul. [Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi]

ECKMANN, J. (1967). “Doğu Türkçesinde Bir Kur'an Çevirisi (Rylands Nüshası)”, Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten 1967: 51-69.

ERGIN, M. (2000) Türk Dil Bilgisi, İstanbul: Bayrak Yayınları.

FAHİR, S. (1959). Mevakib Tefsiri Kur'an-ı Kerim ve Meali, İstanbul: Bütün Kitabevi.

İMANKULI, M. S. (1996). Teshîlü'l-Beyan fi Tefsirü'l-Kur'an, Doha: Matabigu Katari'l-Vataniyye.

İNAN, A. (1963). “Şeybanlı Özbekler Çağına Ait Bir Çağatayca Kur'an Tefsiri”, Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten 1962: 61-66.

KURTOĞLU, K. (2015). Doğu Türkçesi Kur'an Tefsiri (Lukmân, Secde ve Ahzâb Sureleri), İnceleme-Tenkitli Metin-Dizin-Tıpkıbasım, Marmara Üniversitesi, Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı, Türk Dili Bilim Dalı, İstanbul. [Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi]

PEKGÖZ, G. A. (2016). Doğu Türkçesi Kur'an Tefsiri (Sebe, Fâtır ve Yasin Sureleri), İnceleme-Tenkitli Metin-Dizin-Tıpkıbasım, Marmara Üniversitesi, Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı, Türk Dili Bilim Dalı, İstanbul. [Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi]

RUBİNÇİK, A. Y (2001). Grammatika Sovremennogo Persidskogo Literaturnogo Yazıka, Moskva: Vostochnaya Literatura FAN.

TAHİRÜ'L-MEVLEVI (1909). “Kısm-ı Mahsûs Tefsir-i Hüseyinî'den Sûre-i Fâtıha Tercümesi”, Mihverü'l-Ulûm, 5: 79.

TAHİRÜ'L-MEVLEVI (1912). “Kısm-ı Mahsûs-Tercüme-i Tefsir -i Hüseyinî'den Sûretü'l-Bakara”, Mihverü'l-Ulûm, 7: 111-112.

TAŞ, İ. (2001). Çağatayca Kur'an Tefsiri 21a-41b (Giriş-Metin-Dizin), Marmara Üniversitesi, Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı, Türk Dili Bilim Dalı, İstanbul. [Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi]

TEKİN, Ş. (1992). “Eski Türkçe”, Türk Dünyası El Kitabı II, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, Ankara: 142-192.

TEMEL, E. (2013). Doğu Türkçesi Kur’an Tefsiri (Nur ve Furkan Sureleri), İnceleme-Tenkitli Metin-Dizin-Tıpkıbasım, Marmara Üniversitesi, Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı, Türk Dili Bilim Dalı, İstanbul. [Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi]

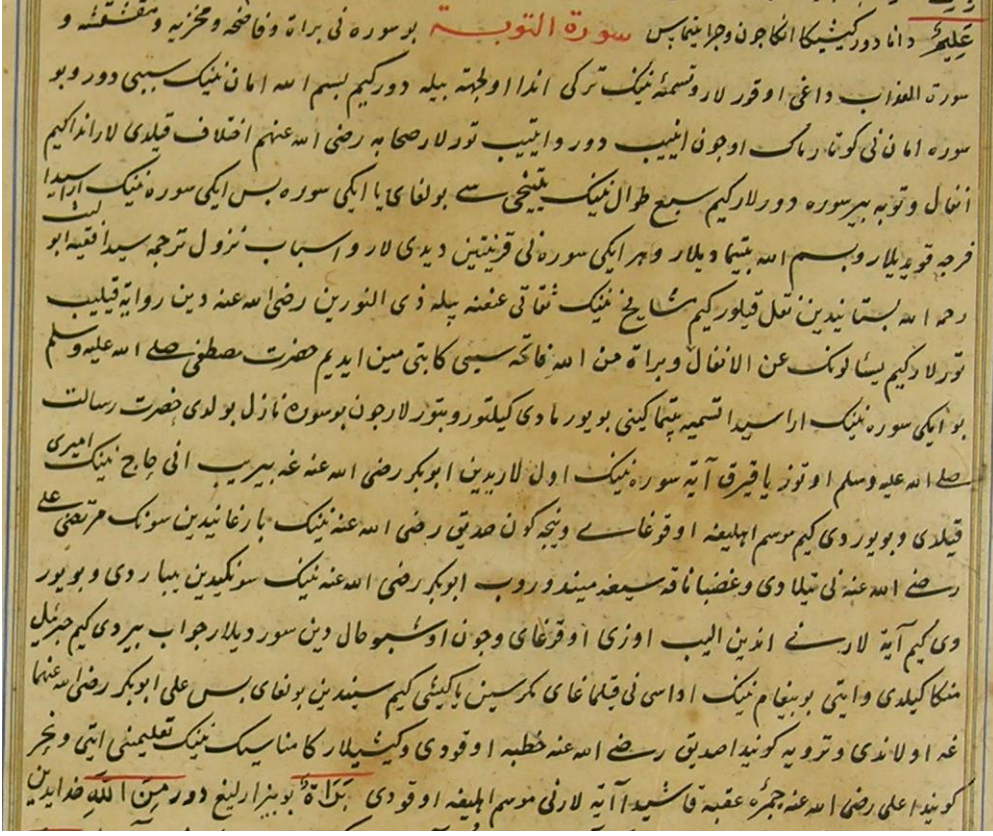
UZUNOĞLU, H. Ş. (2015). Doğu Türkçesi Kur’an Tefsiri (Ankebut ve Rum Sureleri), İnceleme-Tenkitli Metin-Dizin-Tıpkıbasım, Marmara Üniversitesi, Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı, Türk Dili Bilim Dalı, İstanbul. [Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi]

ÜNGÖR, Y. A. (2015). Doğu Türkçesi Kur’an Tefsiri (Sâffât, Sad ve Zümer Sureleri), İnceleme-Tenkitli Metin-Dizin-Tıpkıbasım, Marmara Üniversitesi, Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı, Türk Dili Bilim Dalı, İstanbul. [Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi]

YELTEN, M. (2005). “Pars-Name’deki Ki’li Birleşik Cümleler Üzerine”, Modern Türkölük Araştırmaları Dergisi, 2/4: 45-56.

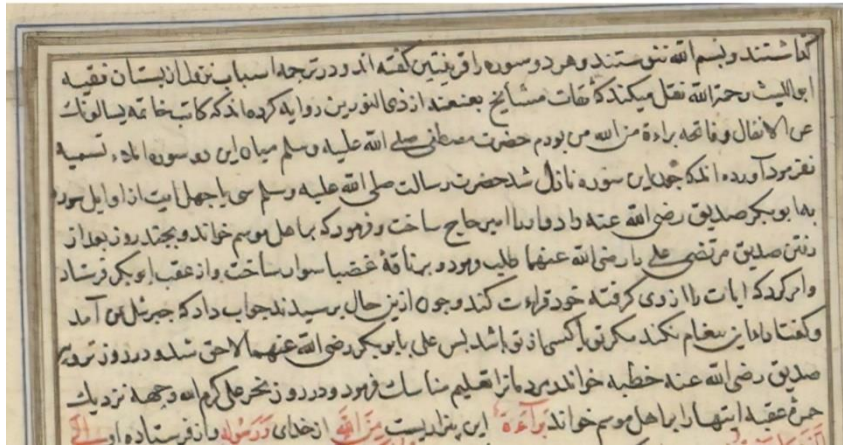
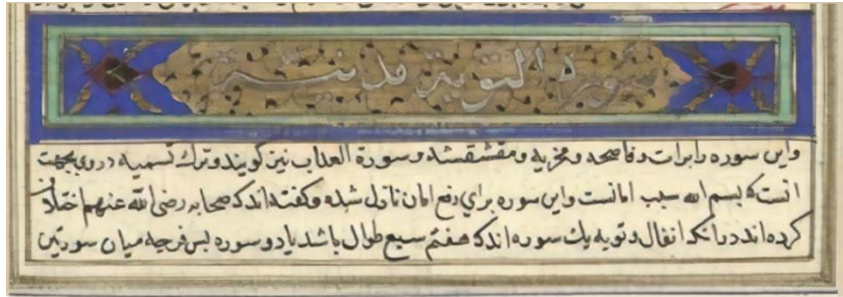
ZÜLFİKAR, H. (1974). “Çağatayca Bir Kuran Tefsiri”, Türkoloji Dergisi, 4/1: 153-195.

Resimler

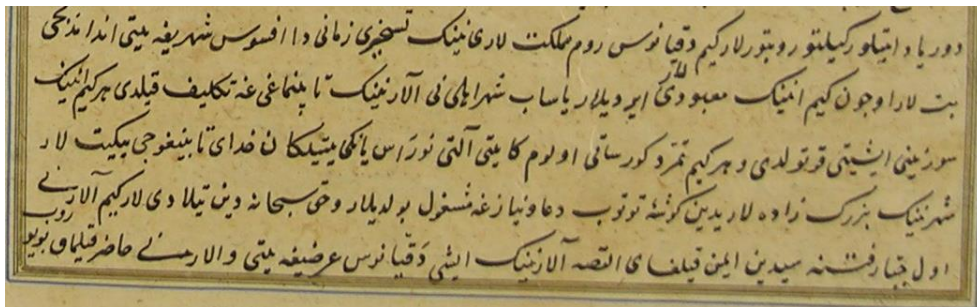
Resim I

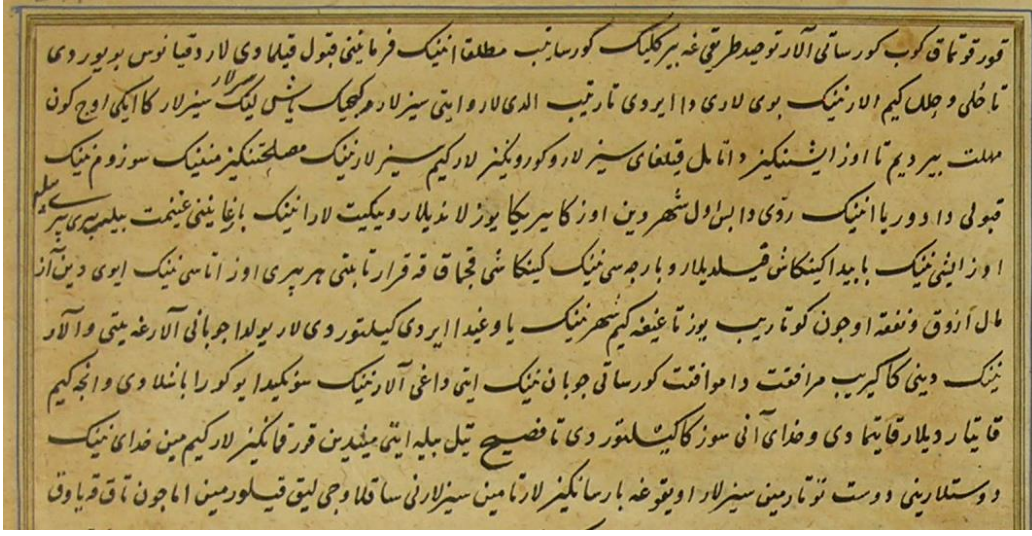
Çağatayca Yazma (181b/3-17)

Resim II

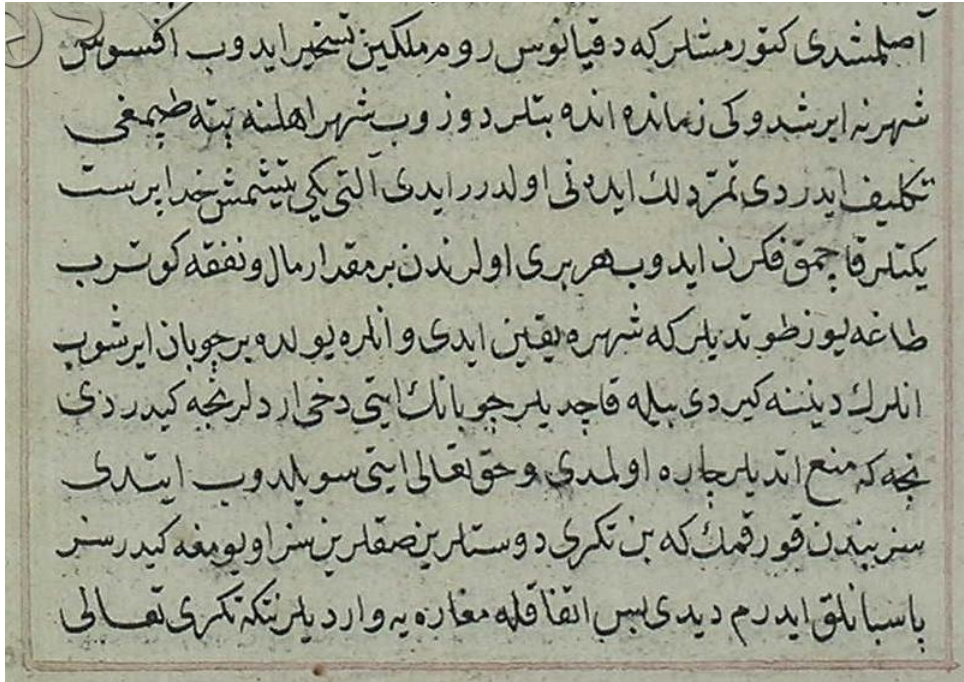
Farsça Yazma (145b/26-146a/10)

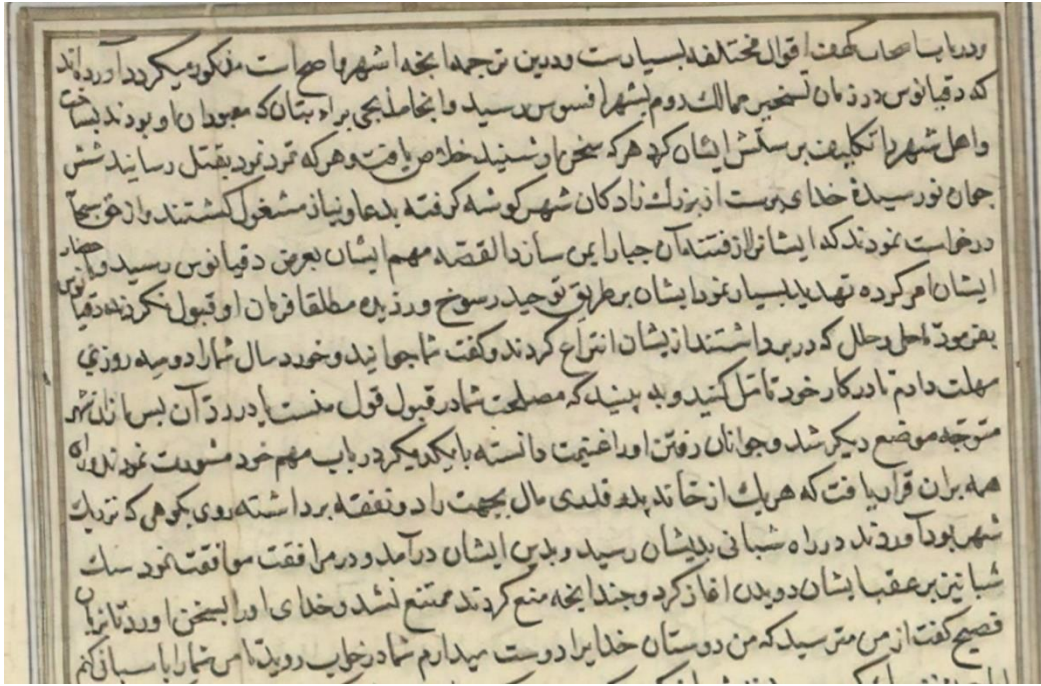
Resim III

Çağatayca Yazma (296b/23-297a/9)

Resim IV

Osmanlıca Yazma (3b/19-27)

Resim V

Farsça Yazma (243b/1-13)

Received: 25.03.2019

Accepted: 05.01.2019

Published: 24.06.2019

JOTS, 3/2, 2019: 310-320

The Battle of Nedao and its Importance in Eastern European Turkish History

Nedao Savaşı ve Onun Doğu Avrupa Türk Tarihindeki Önemi

Fatma Aysel DINGIL ILGIN

Istanbul University (Istanbul/Turkey)
E-mail: fatma.aysel@istanbul.edu.tr

The battle of Nedao is an extremely key battle to construct Eastern European Turkish history. It is one of the events that reshaped the ethnic structure of Europe. As a result of this war, many tribes relocated and new formations (disintegrations and coalitions) took place among the tribes. In terms of Turkish history, according to some sources, it is seen either as an event that brought the collapse of the European Huns or as an event that enabled the Huns to re-emerge strongly with the Bulgars, which strengthened the Turkish presence in Europe. As well as examining these views in our article, we will try to find solution to the problem of exact location where the Nedao River is.

Key Words: Nedao, European Huns, Eastern Europe, History.

After Atilla's death, his son Ilek, the eldest son born from Arakan, took the throne in line with his will. According to sources, however, Ilek had two brothers from the same mother and three brothers from Krimhilde, the daughter of the Bavarian prince. These brothers, who received different manners as they were born from different mothers, did not accept Ilek's reign after Atilla's death and divided the state among themselves. This situation provided an opportunity to gain independence and form their own political institutions for other tribes who were living under the governance of Huns, but were not of Hun origin. The first step came from King Ardarik of Gepid. The Eastern Goths (Ostrogoths) rebelled after him. At the end of the struggle in 454 in the region of Nedao River (Dopsch 2019), when Atilla's eldest and beloved son Ilek (Mignarelli 2018: 59) died, the Huns had to retreat (Orkun 1933: 121-122).

The status of Huns after Atilla also found its place in Nibelungen Epic. Although Etzel, who represented Atilla, survived in the epic, his sons were unable to maintain his authority. Since the intention of some Germanic tribes living in the Hun country was to leave, it was stated that they did not want to be shared while the state was being shared among Atilla's sons. Others wanted to continue to live in the Hun country. It was also stated that Ostrogoths remained faithful to the Huns until 468 while the Germanic tribes rebelled under the command of Ardarik in a way that the Gepids took the lead and when the Battle of Nedao occurred, they killed thirty thousands Huns who were victorious (Keleş 2010: 296).

Jordanes, a Byzantine historian, described this and later events as follows: After Atilla's death, there was a struggle among his successors to decide who would become the ruler and their ambitious behavior caused a lot of damage to the khanate. Such disagreements are a situation often seen among those who will take over the reigns. Atilla's sons were experiencing this disagreement to ensure a convenient distribution with unlimited ambition (Martens 1884: 82-83).

When Ardarik, the king of Gepid, learned the situation, he immediately took the tribes, which was under the Huns' dominance from Huns. Thereupon, a war took place between the two armies near the Nedao River in Hungary (Martens 1884: 83).

The Goths joined the war with their spears, the Gepids with their swords, Rugis benefited from the pieces of weapons, the Suevians as infantry, the Huns with their arrows, the Alans with their equipped heavy weapons, and the Heruls with their light weapons (Kuosmanen 2013: 212)

Although not clear from Jordanes' records, it can be reached to the conclusion that Gepids were supported by an alliance of Ostrogoths, Rugis and Suevians, to face the Huns and the Alans (Kozan 2014: 207). However, excluding Gepids, who were regarded as the winner of the war, the Ostrogoths' position in this war is doubtful. Although the sources do not clearly indicated in which side the Ostrogoths joined the war, some sources even stated that the Ostrogoths did never participate in this war (Gračanin-Škrgulja 2014: 168). Researchers such as Alföldi (1926: 97-100), Thompson (1948:152-153), Heather (1996: 167-168) mentioned that Ostrogoths did not participate in the war. ALTHEIM and BURY said that the Ostrogoths fought alongside the Germans against the Huns (Alföldi 1951: 152-153; Bury 1958: 296-298). Researchers such as VARADY and POHL asserted an opposite direction view that the Ostrogoths did never lost their loyalty to the Huns (Varady 1969: 324-328; Pohl 1980: 252-263).

It should be kept in mind that the weapons and their numbers may have been approached from an emotional point of view by associating these records from Jordanes about war, dramatic narration of wars in literature and the fact that the wars took also their place in the Greko-Roman literature (Mingarelli 2018: 62).

The war was resulted in the victory of the Gepids and Attila's eldest son Ilek lost his life in a way that would be honored his father. The Huns, who were supposed to bring the world to their knees, had succumbed (Martens 1884: 83-84).

When Ilek died, his brothers went to the northern shores of the Black Sea, which we had previously described as Goths' residence. The Goths had settled here before (Kuosmanen 2013: 213).

In the section where the sons of Attila attacked the Goths, Jordanes mentioned that the Huns considered the Goths as a fleeing tribe from themselves and attacked them. He stated that the Huns escaped after being defeated and they

tried to seize the region called “Var” in their language and found near Danaber River in Scythia (Martens 1884: 85-86). He then mentioned that the Gepids had captured the Huns’ territory and that the Huns migrated to the old territory of Goths. He recorded that Sarmats, Cemandris and some of the Huns settled in *Castra Marti’s* territory (a city on the Romanian Coast); Attila’s youngest son Irnek accepted the small Scythian land as country and his nephews, Emnetzur and Uldinzur, progressed towards Romania (Martens 1884: 85).

As it is revealed from the archaeological finds, there was a radical dynastic change in the region after the Battle of Nedao. The rather splendid tombs harboured traces of the Gepids’ alliance with Eastern Rome in Nedao (Harboiu 2003: 8).

The Ostrogoths settled in the Pannonia region after the Battle of Nedao (Harhoiu 1999-2001: 135). One of the hitting points of recent archaeological studies is that small communities that spread around after the Battle of Nedao reached until Eastern Lithuania (Blijjiene 2013: 151).

After the Battle of Nedao, the policy of the Eastern Roman Empire, the region’s great power, also changed. The settlement of the Germens in the Pannonia region was treated as a policy of the Eastern Roman emperor Marcianus. In order to maintain his dominance in this region and to ensure security along Tuna and Sava Rivers, he supported the settlement of communities such as the Gepids and the Ostrogoths (Wozniak 1981: 351, Gračanin-Škrgulja 2014:171).

As a matter of fact, the political situation of the Carpathian Basin was shaken in 454 and nearly one year before the death of Attila, several Germanic tribes united under the leadership of Gepid king Ardaric against the Huns. The real purpose of this alliance was to ensure the division of the Hun State, which was left to Attila’s sons. This purpose was achieved by the battle of Nedao happened in 454 between the Gepids under the command of Ardaric, with their allied army and the Huns. After this war, the Gepids became the dominant power of the Carpathian Basin. Thus, the Gepids became neighbors to the Eastern Roman Empire. This neighborhood was not welcomed by the Roman Empire, and in re-

cent archaeological researches, the Gepids were regarded as stepchildren of European history and archeology (Quast 2001: 431). The graves and findings of Transylvania were effective to reveal the presence of Gepids in the region (Harhoiu 1999-2001: 97). In fact, although the Battle of Nedao war and later sources confirm the Gepid's presence in here, there is still insufficient archaeological work to support it (Kiss 2014: 3).

Jordanes' records of the Huns continued as follows:

As a result of the Goths' agreement with Rome, the Goths wanted to take more land and attacked the Sadagars who were living in Hungary. As soon as Atilla's son Dengizik received the news, he gathered a small number of Ultinzurs, Angirscirs, Bittugurs and Bardos, attacked the Goths and suffered a severe defeat (Martens 1884: 87).

It is also necessary to remember the following lines of Jordanes in order to understand the situation of Ardaric and Ostrogoths in the Attila period:

In the meantime, the army of Ostrogoths was especially prominent under the command of Valamir, Theodemir and Videmir. Because they belonged to a family (Amal Family) as noble as the Atilla and the fame of this family was important. Numerous troops of the famous Gepid King Ardaric were also there. He was devoted to Atilla with great loyalty, so he wanted to join Atilla. Atilla, based on his sharp intelligence, appreciated Ostrogot commanders Valamir and Ardaric more than any other leader (Martens 1884: 87-88).

Valamir was discreet, effectively spoken and experienced person in combat tricks. Ardaric, as we said before, was a loyal and wise person. Therefore, Atilla trusted them about fighting against their relatives Visigoths. The other masses, if it is said, any other kings and leaders, were eagerly waiting a sign from Attila. If Attila gave a single sign with his eye, all of them would come forward with fear and anxiety, they could surely fulfilled the order of Attila without hesitation. (Martens 1884:88).

If we look at the consequences of the Battle of Nedao,

1. The Gepids settled in Pannonia which was a Hun center before. The name of the region started to be called Gepidia. The Gepids not only defeated the Huns

but also acquired a large part of the treasury and used special bridges made of gold for their horses (Bach 2001).

2. The Rugis established a kingdom from lower Austria until the northern part of the Danube River.

3. The Heruls established a kingdom in the area from Moravia to the Danube River.

4. Until 470, the Pannonia administration came into the hands of the Suevians (Kozan 2014: 208).

Regarding the Nedao River where the war took place, very different opinions emerged when researchers carefully focused on this topic and questioned exactly where the river was located. It is important to mention these views, especially after the 5th century, as it constituted a key position both for the Eastern Roman Empire, the Huns, the Avars and other communities. Diculescu mentioned it in left side of the Sava River while Maenchen-Helfen said it was located south of Pannonia. Walter Pohl said it was located south of Pannonia, and the west side of the Tisza River, and the views were generally shaped like this. As another point of view, Nedao is also accepted within the borders of Romania (Greene 1987: 121). However, the result of these views is that Nedao is located in a region between the Danube and Tisza and its name may be *Netabio*, *Netabium* and *Netabius* (Gračanin-Škrkulja 2014: 168, Diculescu 1923: 65-66, Maenchen-Helfen 1973: 149, Pohl 1980: 259-260). When analyzed etymologically, it is stated that the name Nedao may be derived from the Hungarian word *Nagy* 'big', perfect as many connections can be established between Hun and Hungarian languages. As a result, it was concluded that Nedao could be the Danube which is the biggest river in Hungary (Ujvarosy 2019: 1).

There are also different views about the date of the Battle of Nedao. Although the date of the war is generally accepted as 454, there are also opinions suggesting that it was 455 (Gometz 2008: 57). There are other suspicious situations such as this time discrepancy in our knowledge of the war. For instance, although it was said to have led the state to collapse after Attila's death, chronological information was not given about how these events took place. Besides,

it is also suspicious that the tribes within the Hun country united as an army and the war took place just after Attila's death in 453. One approach to clarify this situation is that there were kings and leaders in these tribes and therefore they did not have any difficulty in forming an alliance after leaving the Huns. This may be possible, but we still have limited considerations of how the division could have taken place between Atilla's sons and these tribes (Mingarelli 2018: 69).

In addition, it was thought that the view that Atilla's three sons from Arakan were nominated to the throne might cause an error. In some sources it was suggested that Atilla's other wives may also have children and therefore the throne had more heirs. In this case, the fact that the throne was entrusted only to the children of the noble woman among Turks - for example, only Attila and Bleda were candidates for Oktar's throne - this is enough to eliminate this suspicion according to our view (Mingarelli 2018: 70).

It is also known that after the Battle of Nedao, the Huns fought two battles with the Ostrogoths in 455 and 464-466, being a response to the views that the Huns could not be revived in military terms after the defeat of Nedao (Dopsch 2019: 8).

Another problem with this war is whether an agreement was made as a result of the war. In fact, it was stated in the sources that an agreement was made in the region in 455, but it is not known at the end of which war it was made. Hence, the fact that the Battle of Nedao took place in 454 with the lack of information whether there was any agreement after that and the existence of a warless agreement in 455-456 (Varady 1969: 331) made the association of these two possible. It is interpreted that the parties of the war were given a certain time before the agreement to clarify their thoughts about the region and therefore it took some time for the agreement to be concluded.

It is important to make a general assessment on the Huns for understanding this topic. If we examine the history of the European Hun State in three stages, the first stage is between 375-408 years when the Huns were in the east of the Danube River and in alliance with the Roman Empire. The second stage includes

the years 408-434 and the political organization that took place during this period made the Huns even stronger and moved its center to the east of Pannonia. During this period, the Hun attacks were concentrated in Pannonia and the Northwestern Balkans. The third and last period (434-453) covers Huns' direction to Italy and the West. Due to the Battle of Nedao, the period of the alliance with the Roman Empire was completely over. The important point here is that after the Battle of Nedao, the Gepids settled in the north-west of Transylvania thanks to the ethnic coalition they established with the Huns. As a matter of fact, after the Hun defeat in the Battle of Nedao, their presence in Transylvania and Pannonia became weaker until the second half of the 6th century, and it was not difficult for Langobards to defeat them (Moisil 2002: 2). In fact, perhaps it can be said that the Gepids' revolt against the Huns started with their dream of independence brought the end to them. They lost their power in Hun country and army when they left Huns.

As a result, after Atilla's death, his three sons, Ilek, Dengizik and Irnek, came to administration but the state never returned to its old days. Only a year later, Ilek died in 454 after a war with the Germens. Dengizik and Irnek had taken the center of the state to the north of the Black Sea; Dengizik was killed in 468 after the Goths betrayed him. Huns under the rule of Irnek were the main nucleus of the Bulgars and they pioneered the establishment of the Turkish-Bulgarian State. In addition, the Hungarian dynasty Arpad is believed to be descended from Irnek's lineage (Ahmetbeyoğlu 2013: 161-175).

Another view is that after the dissolution of the Huns, Hungary was the country of their successors Avars and the process of the dissolution of the Huns was due to the fact that their sons could not preserve their power since Attila's period (Harmatta 1952: 282).

At the end of the Battle of Nedao, the collapse of the Germens slowed down as a result of the policies of the Huns executed until then (Rosen 2009: 80). In fact, although this war is considered by most sources to be an end both for the Germens and for the Huns, on the contrary, it was a strong beginning for Turkish history. It actually enabled the Huns, especially those united under Irnek rule, to establish the foundations of the Ogur tribes and the Bulgars. This situation came

to the fore in the works of Omeljan PRITSAK. He stated that Irnek, who withdrew from Dynyeper River region, was the founder of the Dulo tribe, being the origin of Bulgars (Pritsak 1995; Maracz 2015: 25).

Therefore, we may conclude that the Battle of Nedao strengthened the Turkish presence in Eastern Europe in a way that it would perhaps never be lost again.

Kaynakça

AHMETBEYOĞLU, A. (2013). Avrupa Hunları, İstanbul: Yeditepe Yayınları.

ALFÖLDI, A. (1924). Der Untergang der Römerherrschaft in Pannonien, I. Band. 10. Heft der Ungarischen Bibliothek für das ungarische Institut an der Universität Berlin, Berlin-Leipzig: W. de Gruyter.

ALFÖLDI, A. (1951). Attila und die Hunnen, Baden-Baden.

BACH, I. (2001). “Hunnen und Germanen, das Gold der Barbarenfürsten”, der Tagesspiel. (23.04.2001).

BLYJENÉ, A. (2013). “Armed People of East and Southeast Lithuania in the Geocultural Context of the Migration Period”, *Archaeologia Baltica*, 19: 145-165.

BONA, I. (1988). “Ungarns Völker im 5. und 6. Jahrhundert eine historisch-archäologische Zusammenschau”, Germanen, Hunnen und Awaren Schätze der Völkerwanderungszeit, Hrsg. W. MENGHIN, Nürnberg-Frankfurt: 116- 129.

BURY, J. B. (1958). *History of the Later Roman Empire (from the death of Theodosius I to the Death of Justinian A.D. 395 To A.D. 565) I*, London: Macmillan.

DICULESCU, C. C. (1923). *Die Gepiden, Forschungen zur Geschichte Daziens im Frühen Mittelalter und zur Vorgeschichte des Rumänischen Volkes I*, Leipzig.

DOPSCH, H. (2019). *Steppenvölker im Mittelalterlichen Osteuropa-Hunnen, Awaren, Ungarn und Mongolen*. (www.unisalzburg.at/fileadmin/oracle_file_imports/544328.pdf, Erişim Tarihi: 12.06.2019).

GOMETZ, A. K. (2008). *Eugippius of Lucullanum: A Biography*, the University of Leeds Institute for Medieval Studies, West Yorkshire. [Unpublished Phd Thesis]

GRAČANIN, H. & J. ŠKRGULJA (2014). “The Ostrogoths in Late Antique Southern Pannonia”, *Acta Archaeologica Carpathica*, 49: 165- 205.

GREENE, K. (1987). "Gothic Material Culture", *Archaeology as Long-Term History*, Ed. I. HODDER, Cambridge University Press, London: 117-131.

HARHOIU, R. (1999-2001). "Quellenlage und Forschungsstand der Frühgeschichte Siebenbürgens im 6.-7. Jahrhundert", *Dacia*, 43-45: 97-158.

HARHOIU, R. (2003). "Der Schatzfund von Szilágysomlyó Őimleu Silvaniei und die Schlacht von Nedao", *European Archaeology*: 1-11.

HARMATTA, J. (1952). "The Dissolution of the Hun Empire", *Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae*, 2: 277-304.

HEATHER, P. (1996). *The Goths*, Oxford: Wiley-Blackwell.

KELEŞ, N. (2010). *Nibelunglar Destanı Tarih Kültür ve Edebiyat Analizi*, Erzurum: Bozkır Yayınevi.

KISS, A. (2014). "...Ut Strenui Viri...", *The History of the Gepids in the Carpathian Basin*, University of Szeged, Faculty of Arts Medieval Studies, Szeged. [Unpublished Phd Thesis]

KOZAN, M. (2014). *Ostrogotlar ve Büyük Theodericus Dönemi*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı, Ankara. [Yayımlanmamış Doktora Tezi].

KUOSMANEN, P. (2013). *The Nature of Nomadic Power Contacts Between the Huns and the Romans during the Fourth and Fifth Centuries*, Finland: University Of Turku.

MAENCHEN-HELFFEN, O. (1973). *The World of the Huns Studies in their History and Culture*, Berkley-Los Angeles-London.

MARÁ CZ, L. (2015). "The Huns in Western Consciousness: Images, Stereotypes and Civilization", *Vestnik Tomskogo Gosudarstvennogo Universiteta, Kulturologiya I İskusstvovedeniye*, 17: 16- 33.

MARTENS, W. (1884). *Jordanes Gotengeschichte Auszgen aus Seiner Rmischen Geschichte*, Leipzig: Franz Dunder Verlag.

MINGARELLI, B. (2018). *Collapse of the Hunnic Empire: Jordanes, Ardaric and the Battle of Nedao*, University of Ottawa Faculty of Arts Department of Classics and Religious Studies, Canada.

MOISIL, D. (2002). "The Danube Limes and the Barbaricum (294-498 A.D.)", *Histoire & Mesure*, 17: 1-24.

ORKUN, H. N. (1933). *Attila ve OĞulları*, İstanbul: Remzi Kitaphanesi.

POHL, W. (1980). “Die Gepiden und die Gentes an der Mittleren Donau nach dem Zerfall des Attilareiches”, die Völker an der Mittleren und unteren Donau im Fünften und Sechsten Jahrhundert, Berichte des Symposiums der Kommission für Frühmittelalterforschung 24. Bis 27. Oktober 1978, Eds. H. WOLFRAM & F. DAIM, Österreichische Akademie der Wissenschaften Philosophisch-Historischen Klasse, Denkschriften 145, Veröffentlichungen der Kommission für Frühmittelalterforschung 4, Wien: 239-305.

PRITSAK, O. (1995). Die bulgarische Fürstenliste und die Sprache der Protobulgaren, Wiesbaden: Otto-Harrassowitz.

QUAST, D. (2001). “Byzantinisch-Gepidische Kontakte nach 454 im Spiegel der Kleinfunde”, International Connections of the Barbarians of the Carpathian Basin in the 1st-5th Centuries A.D., Eds. E. ISTVÁNOVITS & V. KULCSÁR, Aszód-Nyíregyháza: 431-452.

ROSEN, K. (2009). Die Völkerwanderung, Berlin: Verlag C. H. Beck.

THOMPSON, E. A. (1948). A History of the Attila and the Huns, Oxford: Clarendon Press.

UJVÁROSY, K. (2019). “The Danube River, the Nagy, ‘Great’, the Nedao River of Jordanes”, (www.academia.edu, Erişim Tarihi: 13.06.2019).

VÁRADY, L. (1969). Das letzte Jahrhundert Pannoniens (376-476), Amsterdam: Verlag Adolf M. Hakkert.

WOZNIAK, F. E. (1981). “East Rome, Ravenna and Western Illyricum: 454-536 A.D.”, *Historia: Zeitschrift Für Alte Geschichte*, 30: 351-382.

Received: 31.01.2019

Accepted: 01.02.2019

Published: 24.06.2019

JOTS, 3/2, 2019: 321-371

Additional Turkic and Tungusic Borrowings into Yukaghir III

Yukagir Dilindeki Türkçe ve Tunguzca Alıntılara İlaveler III

Peter PIISPANEN

Stockholm University (Stockholm/Sweden)

E-mail: peter.piispanen@finska.su.se

Continuing on previous research, in this part of a paper series, a total of thirty-nine newly found suggested borrowings from the Turkic, Tungusic and Mongolic (and Russian) languages into the Yukaghir languages and dialects of far northeastern Siberia are presented as loanword etymologies, which is followed by the discussion of a few tentative cases. The chronology of the borrowings is considered, and solid phonological and semantic considerations are given for each suggestion, and other possible cognates or borrowings in the surrounding languages are also discussed. Further, some transcriptional corrections to the documentation of older Yukaghir lexicon is suggested. The results again highlight the extensive historical social contacts between the Yukaghir populations and surrounding tribes.

Key Words: Borrowing, Tungusic, Turkic, Mongol, Yukaghir.

Part I

1. Introduction

The research herein continues the presentation of new suggested borrowings into the Yukaghir languages of the far northeastern Siberia from Turkic, Tungusic, Mongolic and Russian sources. For discussions and details regarding the chronology, phonology, prosody, estimated dating, *etc.* I will refer to the previous parts of this paper series, in particular the first part (Piispanen 2018). My own stance on the whole “Altaic” language hypothesis was presented in the second part of this paper series in some detail (Piispanen 2019).

During this line of research, I have had the great pleasure and privilege to receive further comments, suggestions and insights from several well-known Turkologists, Tungusologists and Mongolists, at the draft paper stage, which has vastly improved the details and presentation in several ways. I have gratefully been able to improve my documentation and methodology and to extend the data gathering and comparisons to include numerous vital glossaries, in most cases trustworthy ones, and to find all the key references for exactly this type of research. In short, regarding lexicography, I will mention the following key works used throughout all of this:

Yukaghir

1. Nikolaeva 2006 presenting Late Proto-Yukaghir reconstructed forms, and also collecting and gathering lexicon from numerous older and newer Yukaghir languages and dialects in a comprehensive manner; 2. Kurilov 1990, 2001 and Atlasova 2007 three indispensable dictionaries of the Tundra Yukaghir languages; 3. Nikolaeva-Shalugin 2002 a brief dictionary on the Kolyma Yukaghir language; 4. Spiridonov 1997 and 2003 two useful dictionaries on the Kolyma Yukaghir language.

Turkic

5. Sleptsov 1972 a most useful dictionary on the Yakut language; 6. Pekarsky 1959 an extremely extensive Yakut dictionary; 7. Vasiliev 1995 more on the Yakut language, 8. Clauson 1972 a useful compilation of Old Turkic, the collections of 9. VEWT, 10. EDT, 11. ESTJA, 12. Leksika, 13. Fedotov I & II detailing numerous Turkic languages.

Tungusic

14. Cincius 1975 and 1977 an excellent comparative compilation of Tungusic lexical materials; 15. Robbek-Robbek 2005 a simplified but useful dictionary of the Ewen language; 16. Vasilevič 1958 an excellent dictionary of the Ewenki language).

Mongolic

17. Lessing 1960 the probably greatest dictionary of Written Mongolian up to date; 18. Nugteren 2011 a thesis including numerous detailed Proto-Mongolic reconstructions, general Altaic 19. Starostin et al. 2003.

At times, I other research of importance, relevance or notice has also been consulted and referenced where relevant for the discussion.¹

2. Some corrections to Yukaghir documentation

Before proceeding with presenting the further suggested borrowings into Yukaghir, I will take the opportunity to correct some errors in the scientific literature. I have very often used NIKOLAEVA'S *A Historical Dictionary of Yukaghir* (2006) in my research, and therein she has compiled Yukaghir lexicon from numerous different sources. Her method of transcription of Russian sources in the Romanized alphabet is clear. Thus, following Nikolaeva's own transcription system, and checking the original sources, I will below present corrections to a few erroneously given forms (it should be noted that there are actually more errors than these, as has also been pointed out by various reviewers of the dictionary). Errors in documentation of this type are important to catch early before they propagate further in future scientific literature. The errors discussed here relate to the records of the Chuvan and Omok materials of Matjuškin in Wrangel (1841, collected during the expedition of 1821-1824), and to the Kolyma Yukaghir forms recorded by Spiridonov (2003), respectively. In NIKOLAEVA'S dictionary, these are generally referred to as MC, MO (Nikolaeva 2006: 25) and SD lexicon, respectively. Some doubt may justifiably be cast about the accuracy of the transcribed forms

¹ I wish to thank my colleagues Mikhail ZHIVLOV, Eero TALVITIE, Marco CRNOBRNJA, Juho PYSTYNEN, Aurélius QUIDAM and Mikhail KOLODYAZHNY for their valuable and useful input on an earlier draft version of this paper. All remaining errors are, of course, my own.

of older Yukaghir lexicon, but the records must still be kept straight and to the point as documented:

It should be MC *puguč* ‘hot; heat’ (Wrangel 1841: 119), not MC *pugus* ‘sun’ as reported in Nikolaeva 2006: 366. While there are a few MC derivatives of this root, the word cited in the dictionary is indeed affricate-final, not sibilant-final.

It should be MC *omoc-* ‘good’ (Wrangel 1841: 119), not *omocē-* ‘good’ as reported in Nikolaeva 2006: 327. The affricate in the source was actually followed by a soft sign (in contrast to a hard sign), which changes the phonological value of it accordingly. NIKOLAEVA does correctly note that the affricate is already palatalized (regardless of whether it is followed by a soft sign or not; Nikolaeva 2006: 7), but since Yukaghir actually differs between *č* and *ć*, I believe that this distinction – which I think Fjodor Matjuškin was trying to make – must also be taken into account with this word.

It should be MC *jemobis* ‘black’ (Wrangel 1841: 119), not MC *emobis* ‘black’ as reported in Nikolaeva 2006: 157. Indeed, NIKOLAEVA does note that a reported initial *e-* in the source could denote either a *je-* or an *e-* (2006: 7). However, this word was instead originally documented using the Russian *je*-sign, although the proto-form no doubt had only an *e-* with this root as evident from the other Yukaghir cognates.

It should be MC *ekčēn* ‘little’ (Wrangel 1841: 119), not *jekčēn* ‘little’ as reported in Nikolaeva 2006: 252. This error is similar to that found above and is likely just an oversight in the romanized transliteration for the dictionary.

It should be MO *jules* ‘night’ (Wrangel 1841:120), not MO *juleś* ‘night’ as reported in Nikolaeva 2006: 197. The original source documentation lacked any trace of palatalization, and so the word ends in a regular *-s*.

It should be SD *oqna-angil* ‘window, lit. window opening’ (Spiridonov 2003: 23), not SD *oqnq-angil* ‘window’ as reported in Nikolaeva 2006: 323. This is an obvious typo as *q* and *a* are next to each other on the keyboard. In this compound, the individual parts are not connected through any genitive marker (which in this case would have been **-nt-*).

It should be SD *jaglogal* ‘туловище = torso’ (Spiridonov 2003: 15), not SD *jaglagol* ‘body, torso’ as reported in Nikolaeva 2006: 180). This is another typo where two vowels have just switched places. In NIKOLAEVA’s entry the SD word was then compared to TD *yahabon-molil* ‘lumbar vertebrae’ (< *molil* ‘groin’), which resulted in the reconstructed PY **jaya* ~ **jayqa*. The comparison seems accurate, but the reconstruction uncertain, although only the first of the two reconstructed forms, **jaya*, should apply if accurate.

As a final note in this chapter, another Yukaghir etymology can be presented for a MC word, namely: MC *mandžea* ‘fire’ (p. 15), belongs to PY **memčā-* >

KY *memžaja, mömžaja* ‘flame’, etc. (Nikolaeva 2006: 263). Both the phonological and semantic correspondence are sound and obvious and require no further comments.

3. Borrowed grammatical markers

A noteworthy find is the fairly extensive degree of borrowing of grammatical markers into Yukaghir from Yakut and Ewen. Earlier, some borrowed markers from Russian are also known. Briefly, the following previously discussed, borrowed markers, or interjections – or secondarily developed markers from borrowed lexical roots – should be mentioned:

KY *ajayə* ‘modal marker (optative)’, *ajmič* ‘modal marker (it is nice that)’ < KY *aja-* ‘to rejoice, to become happy’, etc. which is borrowed (Nikolaeva 2006: 97) from TU **aja-~*aju-* ‘good; beautiful’ (TMS 1: 18-20).

KY *d’ə* ‘interjection: well, so’, borrowed (Nikolaeva 2006:148) from Ewen *d’e* (TMS 1: 279).

KJ *bič* ‘emphatic marker’, borrowed (Nikolaeva 2006: 118) from Rus. *biš* ‘бишь = a grammatical particle’.

KD *xabuč* ‘intensifying marker’, borrowed (Nikolaeva 2006: 200) from dial. Rus. *kabyš*.

KY *qata* ‘hortative marker’; KJ *qata* ‘here it is’; KD *xate, xata* ‘intensifying marker’; TK *qate* ‘better, utterly’, borrowed (Nikolaeva 2006: 381) from Ewen *qata* ‘хорошо, что ... к счастью = it is fortunately good that...’ (TMS 1: 383) or Yakut *qata* ‘модальное слова выражает противоположность сказанному или ожидаемому: наоборот, напротив; выражает предпочтение: лучше; выражает радость говорящего, ожидавшего худшего; выражает решительное утверждение, уверенность; выражает стремление говорящего ободрить собеседника; выражает резкий или внезапный переход к другой мысли = modal word that expresses the opposite of what was said or expected: conversely, opposite; expresses a preference: better; expresses the joy of a speaker that was expecting the worst; expresses a strong statement, confidence; expresses the desire of the speaker to encourage the interlocutor; expresses a sudden or sudden transition to another thought’ (JRS 488). Sorting out the borrowings here is tricky, but I suggest, considering the semantics of the Ewen and Yakut forms, that the forms in the KY, KD and TK dialects are derived from Yakut. The KJ form, however, appears closer to the meanings found with Ewenki *qata* ‘вот возьму; еще, все еще; снова, опять; ведь, вероятно; все равно; тоже = here it is; yet, still; again; after all, probably; does not matter; also’ (TMS 1: 383), with the Ewenki form also being borrowed from Yakut.

KY *ošto*: ‘hortative marker’ borrowed (Nikolaeva 2006: 417) from Rus. *štoby* ‘чтобы = (in order) that’.

KY *kuš-*, *kiš-* ‘although; free-choice pronominal marker’; KK *kuš*; KD *kus-*, *kuč-* ‘+ piece’, borrowed (Nikolaeva 2006: 459) from Rus. *xot’* ‘хоть = though’.

The borrowing of such markers, functioning as clitics, suggests intense language contact situations, with multilingualism and code-switching in common speech. The borrowed markers here are either markers for certain grammatical functions as free morphemes or interjections. In addition to the *four* new suggestions presented below, there are quite certainly additional borrowed (=non-etymologized) markers to be found.

New borrowing

Yakut *ere* ‘частица: выражает смягчение категоричности повеления, просьбы; частица: выражает угрозу или строгое предупреждение; попробуй, посмей; частица: выражает ограничение, выделение; частица: употребляясь с деет р.; только, лишь (только); как только = particle: expresses the softening of a categorical command or request; particle: expresses a threat or severe warning; try (it), dare; particle: expresses a constraint or limit; particle: being used with children; only, just; as soon as’ (JRS: 546), borrowed as: KY *ere* ‘только (что); only; as soon as; indefinite pronominal marker’ (Nikolaeva-Shalugin 2003: 92 ; Maslova 2003: 545; Nikolaeva 2006: 164).

This represents another very useful grammatical marker borrowed verbatim only into modern Kolyma Yukaghir from Yakut. Yakut *ere* has numerous meanings and uses, a selection of which are presented above, and also functions merely as *only* and *as soon as*. These, as well as the grammatical functions, have here all been borrowed into KY. In fact, I suggest that the Yakut descriptions, which likely also carried over into Yukaghir use, may provide an extended clarification of the grammatical usage and functions of this particle also in modern Kolyma Yukaghir, hitherto only given as “indefinite grammatical marker”. The borrowing is fairly *recent* and no doubt the result of code-switching Kolyma Yukaghirs being fluent in at the very least Yukaghir and Yakut (and Russian).

New borrowing

Ewen *esni aj in esni aj bis* ‘нехороший, Недоброкачественный = bad, inferior’ (Robbek-Robbek 2005: 349), borrowed as: KY *esnaj* ‘modal marker: uncertainty’ (Nikolaeva 2006: 165).

NIKOLAEVA notes that this unique KY marker is likely a recent borrowing, and indeed it is borrowed from Ewen. We can conclude the negating aspect of the Ewen term *esni* from this and other Ewen words and expressions: Ewen *aj* ‘good, kind, glorious’; *bisi* ‘located, available; condition’; *nōd* ‘beautiful, attractive’ give us: *esni aj bis* ‘lit. not good condition = bad, inferior’; *esni bis* ‘lit. not being available or located = not being something’; *esni nōd bis* ‘lit. not beautiful condition = ugly’. Thus, in essence, *esni* negates a meaning. We can herewith note the lexical borrowing as Ewen *esni aj (bis)* ‘bad, inferior’ > KY *esnaj* ‘modal marker: uncertainty’. The Yukaghir form is expectedly slightly phonologically altered, better fitting into the Yukaghir paradigmatic forms of markers. This borrowing is also fairly *recent* and, again, the result of code-switching Kolyma Yukaghirs being fluent, this time, in, at the very least, Yukaghir and Ewen.

New borrowing

Yakut *ok* ‘межд. выражает предостережение, испуг; часто соотв. возгласу «осторожно!» = interjection expressing a warning or a fright, often accompanied by a cry of caution’ (JRS: 268), borrowed as: KY *okuo* ‘interjection: fear’ (Nikolaeva 2006: 335).

An *interjection of fear* has recently been borrowed into modern Kolyma Yukaghir. I surmise that this Yakut word also has a derivative in *ok-sie* ‘межд. выражает удивление = interjection expressing surprise’ (JRS: 268), but this version has not been borrowed into Yukaghir. NIKOLAEVA attempted to connect the KY interjection with TY *oqodek*, a modal marker of doubt, TK *oqo* ‘suddenly’, etc., but these must be considered unrelated words. I suspect that the word in Yakut may have originated in affective onomatopoeia (cmp. oh! akk! oy!). Natural borrowing of an interjection is again a strong sign of bilingualism, in this case of speakers speaking both Yukaghir and Yakut.

New borrowing

Proto-Tungusic **āj(gi)*- ‘right’ (TMS 1: 40-41) > Ewen *āngʂγ* ‘right’ ~ *anʂay* ‘right; on the right’ (Robbek-Robbek 2005: 44), borrowed as: TY *ugune* ‘true’, *ugunemond’e* ‘honest’ (Atlasova 2007: 55), *uguney* (< **uγ(ə)γ-uneγ*, based on the Ewen form) ‘modal marker: successfully; right, in the right time’ (Atlasova 2007: 55; Kurilov 2001: 482), *ejk-uguney(-l’ie)* ‘by the way, lit. very successfully in the right time?’; TK *uguney*; TD *uguney~ugune~ugunoy*; TY *uguneye(ne)* ‘by the way’; *ugunegii-* ‘to believe smb.’ (Nikolaeva 2006: 441).

The here suggested borrowed Yukaghir forms are morphologically (and phonologically) very complex due to suffixation and subsequent phonological change, and therefore initially appear as a poor phonological match, but it can all be explained, hopefully convincingly. For the form *uguney* we can reconstruct **uŋk-uneŋ* (fortition) < **uŋ(ə)γ-uneŋ* (regressive vowel assimilation) < **aŋ(ə)γ-uneŋ* (through suffixation) (< Pre-Ewen **aŋŋaγ-*) The final *-uneŋ* appears to create adverbs in Yukaghir, cf. TY *qaquney* ‘however’, *numuney* ‘nothing’. Semantically the matter is fairly obvious with some secondary development in Yukaghir.

4. New borrowings into Yukaghiric

Below I present an additional *eighteen* new suggested Turkic, Tungusic and Mongolic borrowings into the Yukaghiric languages and varieties. This paper series continues to demonstrate that there are numerous more borrowings from various sources into Yukaghir than previously believed; it is therefore not at all justified, in a large number of cases, to reconstruct Late Proto-Yukaghir roots for such borrowings. Thus, the results of this paper series reduce the number of “known” Late Proto-Yukaghir roots, and instead provide loanword etymologies for a large number of previously believed native roots. Borrowings are most often to be found when a root is found within a geographically limited area, or solely in Kolyma Yukaghir, Tundra Yukaghir or another older dialect. Borrowings which are found to be very widespread in Yukaghir are logically to be considered very old. In a few cases, lexical borrowings are found to be so extensive that borrowing chains between a few languages have to be presented – in which case documentation and older research results have to correlate facts – unless these are, in the more extreme cases, instead widespread ancient *Wanderwörter*.

New borrowing

Proto-Turkic **ōt* ‘fire’ (VEWT: 366; EDT: 34; ESTJA 1: 483-484; Leksika: 356, 361) > Turkish *ot* ‘flame, fire (archaic use)’, Chuvash *vot* ‘fire’ (Fedotov: 1, 133); Yakut *uot* ‘огонь, пламя; свет, освещение = fire, heat, flame; light, ray of sunshine or moonlight’, Yakut *uottā* ‘жечь, сжигать; поджигать; обеспечивать светом = to burn; to build a fire; to provide light’, *uottan* ‘приобретать огонь; сжигать что-л. (для себя, у себя); освещаться; = to be afire; to burn smth. (for yourself at home); to be illuminated’ (JRS: 440; Pekarsky 1959: 3051-3053; Vasiliev 1995: 170), borrowed as: KY *ottu:~otul* ‘place where fire is made; camp; smb’s hunting or fishing place’ (Nikolaeva-Shalugin 2002: 56); SD *uot* (SD *out* (sic!) in Nikolaeva 2006:

339); KY *ottu:(ńa:)nubə* ‘place where fire is usually made’ (Nikolaeva 2006: 339), *ottuu* ‘fireplace’ (Nikolaeva-Shalugin 2002:56), *otu* ‘bonfire’; *otuga ammalnuj* ‘campfire’ (Spiridonov 1997).

A common Kolyma Yukaghir word for *fireplace* is a Yakut borrowing from the word for *fire*. Specifically, the SD form *uot* (from Spiridonov’s native Yukaghir works on Kolyma Yukaghir published in 2003) directly shows the non-suffixed, borrowed form (< Yakut *uot*). In Yukaghir, the root has obtained the nominal derivational suffixes *-uu* (< PY **-u*; Nikolaeva 2006: 83) or *-l* (preceded by an epenthetic *-u-*) (< PY **-l*; Nikolaeva 2006: 81), and also, on occasion, the word *-nubə* ‘place’, giving the literal meaning of *fireplace*. All of the attested Yukaghir words are seemingly fairly recent, and so this can be classified as a *very recent* borrowing. In particular, the long initial vowel of the SD form, lost in later Yukaghir languages, tell us that the borrowing was made directly from Yakut, also having a long initial vowel (actually a diphthong).

The same root is also present, although as a short-voweled form, in Ewenki *atu* ‘bonfire’, another Yakut borrowing (noted in Vasilevič 1958: 40). The Old Turkic form *ot-čuq* was also borrowed as Middle Mongolian *očaq* ‘hearth’ (Scherbak 1997: 196).

New borrowing

Proto-North Tungusic **čak-* ‘to wrap up, to collect’ (TMS 2: 378) > Ewen *čaq-*; Ewenki *čak-* ‘заворачивать, собирать = to wrap up; to collect’, borrowed as: KD *el-d’ahal’ne-* (< **el-čayal’-*) ‘negligent, untidy (of a housewife), lit. not collecting, not wrapping up’; TD *el-d’ehalne-* (Nikolaeva 2006: 121).

The Tungusic root, while not very well-attested (it is only also found as Negidal *čak-*), is the likely origin of the Yukaghir words, which, however, a bit surprisingly are found in both Kolyma and Tundra Yukaghir. The Yukaghir forms can be segmented exactly as **el-čay-al’-nə*. The method of forming a new adjective by negating a foreign adjective, by using **el(’)-* ‘not’, is previously known in Yukaghir: cf. Rus. *godnyj* ‘suitable’, borrowed in KD as *el’-godnoŋo-* ‘unsuitable, useless, lit. not suitable’ (Nikolaeva 2006: 168). Semantically, the meaning of *untidy* can well be equated with *not collecting* and *not wrapping up*, which describe the activities of *not cleaning up a household*.

The Tungusic words are likely not Turkic borrowings (cf. Proto-Turkic *čak- ‘to bind, fetters, harness’, forms of which are found as Turkish *čakil-* ‘to be bound, fastened (of yoke animals)’, *čayan* ‘camel fetters’, Middle Turkic *čayan* ‘camel fetters’, Gagauz *čaqildaq* ‘rope harness’, and Oyrat *čaqi* ‘stick for binding horses’), since the root is not well-attested there either, the semantics are a bit different, and Yakut forms (i.e. of the prospective donor language into Yukaghir and/or Ewen/Ewenki) are missing altogether. Still there may be some sort of connection between these semantically and phonologically similar Turkic and Tungusic words. Given the lexical spread throughout these languages I believe that this root will also be found in additional Turkic and Tungusic languages, and perhaps also in some Mongolic languages. In any case, the most likely origin of the Yukaghir form, in this likely *early* borrowing, considering the geographic spread, is (pre-)Ewen.

New borrowing

Proto-Mongolic *(h)aran-ga ‘balcony, verandah, platform, shed = балкон, веранда, платформа, сарай’ (EDAL: 1123) > Written Mongolian *araŋγa* ‘platform; shed, etc’ (Lessing 1960: 49), borrowed as: Yakut *araŋas* ‘store-room’ (< *araŋa-s* < **aran-ga-č*) borrowed as: TD (*koded-*)*araŋiac* ‘ancient hanging coffin, lit. store-room for man’ (< **araŋgač*) (Nikolaeva 2006: 112).

An old isolated word in Tundra Yukaghir with the documented meaning of ‘ancient hanging coffin’ can be shown to literally mean ‘store-room of man’, which can be a fitting description of a *burial coffin*. This can also be compared semantically to the Turkic cognate of Khalkha *araŋga* ‘platform, dais; shed; watch-tower’ (Kałużyński 1995: 205). However, contrary to previous suggestions, the Yakut form is not derived from: Proto-Turkic **aran-* ‘shed; stable; fold; store-room’ (VEWT: 23, 66; EDT: 22; Leksika: 523-524). Rather, it is a Mongolic borrowing (as per: Anikin 2000: 93), as there are practically identical Written Mongolian *araŋga~araŋγa* ‘вышка (для охоты на диких зверей) = tower (for hunting wild animals); oil derrick; platform; shed’ (Lessing 1960: 49), as well as in far-away Kalmuck *arŋγe* ‘balcony, veranda (in front of a house)’ (Ramstedt 1935: 14), Khalkha *araŋga*; Buryat *araŋga*, and likely more (all hailing from a in the EDAL probably incorrectly reconstructed Proto-Mongolic form). Furthermore, the Yakut

word has been borrowed also as Ewenki *araŋas* ‘навес (на высоких столбах); лабаз, кладовая (для хранения вещей) = canopy on high poles; storage shed’ (TMS 1: 49) and dial. Rus. *arangaŝ* ‘навес на столбах у тунгусов для хранения запасов рыбы = canopy on poles near the Tungus for storing fish stocks’ (Anakin 2000: 93).

For TD *koded-araŋas* we can reconstruct **kode-nt-araŋač* as the borrowed form, where the compound consists of TD *kode* ‘man’ + *-nt-* (genitive marker) + the into TD borrowed *araŋas* (< **araŋač*) ‘store-room’. Two phonological changes require description: first, the word-final affricate *-c* of the borrowed word likely came with the borrowing itself, suggesting that it was present in the Pre-Yakut word at the time of borrowing (despite NIKOLAEVA reconstructing **araŋas* for this word). In other words, the borrowing is fairly old. According to Marek Stachowski (2005: 202) the change **-č > Yakut -s* appears to have been completed by the 16th century, meaning that this borrowing into TD, where the affricate is retained, likely predates that time. Indeed, modern Yakut *araŋas* is demonstrably from Pre-Yakut **aran-ga-č* (which carries a diminutive suffix), which contained such an affricate. Second, note also how the cluster **-ŋg-* became *-ŋ-* in modern Yakut, a change that, also according to Stachowski, was completed a bit later by the 17th century; this *engma*, thus, cannot have been present when the word was borrowed into Yukaghir because the change producing the *engma* had not yet occurred in Yakut. In other words, here we can observe the change *-ŋg- > -ń-* in TD with this word (even though the change *-ŋ- > -ń-*, which does not seem to apply here due to chronological considerations, is likely both more frequent and naturally occurring). Indeed, there are numerous examples where irregular changes between the two have occurred in Yukaghir lexicon,² as well as between the *engma* and *ń*, and between the *engma* and *ŋg*. Compare the following: KY *jaŋžə* ‘goose’ – SD *jangza* ‘id.’ – TD *yańd’e* ‘id.’; TY *mongo* ‘hat’ – TD *mońo-* ‘id.’ – MU *mongó* ‘id.’; SD *ngazi-paja* ‘whetstone’ – KY *ńa:ži-* ‘to scratch, to comb; to wet, to sharpen’; SD *engil* ‘abdomen of a fish’ – KY *eŋul* ‘id.’ & KY *jeničə-* ‘multi-colored’ – TY *jengur*

² ALBERT I would like to argue that many of these changes are merely transcript artifacts, particularly in the older records where special signs, for example, for the *engma* were simply missing. In other case, however, and then in particular when comparing modern TY and KY, the change is a real observed and irregular one.

‘id.’, and more. With these matters clear, this can be considered another cultural borrowing from Yakut into Yukaghir.

New borrowing

Proto-Turkic **obu-ra-* ‘to wear out (INTR), to decay; to cease, to stop’ (EDAL: 308) > Yakut *uuraj-* ‘переставать, прекращать(ся), кончать(ся) = to cease, to stop, to finish’ (JRS: 448), borrowed as: TY *aare(j)-* ‘остановиться; прекратить продвижение; прекратиться; остановиться (на ночлег); успокоиться = to stay; to stop (progress) (INTR); to stop; to stay for the night; to calm down (TR)’, TK *aarej-*; TD *arei-*, etc. (Kurilov 1990: 15; 2001: 20; Nikolaeva 2006: 95; Angere 1957: 23).

The Tundra Yukaghir verb *aarej-* ‘to stop’ is decidedly borrowed directly from Yakut *uuraj-* ‘to stop’, with identical semantics. The phonological correspondences are fully explainable, and even the root-final suffix *-j* of the Yakut verb is demonstrably retained at least in the older documented Yukaghir forms. While the vocalic correspondence is unusual it can be reasonably explained. The root-final change *-a- > -e-* in Yukaghir can be explained by a palatalization effect due to the following semivowel *-j*, as seen numerous times throughout Yukaghir lexicon. The root-initial long vowel, on the other hand, has irregularly changed from *ū-* to *ā-*, but this has parallels found with other borrowings albeit with short vowels: Dial. Rus. *ураван* ‘подол, подзор, кайма у кухлянки = hemline, valance, rim of a kuxljanka’ (Anikin 2000: 585-586, which also suggests Koryak and Chukchi correspondences, which may be its ultimate origin), borrowed as: TY *apawaan* ‘fringe of fur at the bottom of a coat’ (Nikolaeva 2006: 444). Also: TU **muKa* ‘fur clothes’ (EDAL: 920-921), borrowed as: PY **may-* > KY *mayil* ‘coat’, etc. (Nikolaeva 2006: 256), and TU **muru(n)* ‘luck; mind’ (TMS 1: 558), borrowed as: PY **ma:r-* > TY *maaru-* ‘lucky; happy’, etc. (Nikolaeva 2006: 258).³ This change, however, is by no means universal as the vocalism of numerous other borrowings containing *-u-* is retained also into Yukaghir. Rather, the vocalic *lowering* effect found with

³ One day in the future, all earlier, unspecified Tungusic borrowing suggestions (where only the TU form is compared to the Yukaghir forms) need to be re-evaluated and the exact donor language be determined, which is actually fully possible considering that Ewen and Ewenki phonology, respectively, have some quite distinguishing marks and traces after having diverged from common North Tungusic. Expectedly, most TU borrowings will at least statistically then be found to be from (Pre-)Ewen, and the remaining ones from (Pre-)Ewenki.

the aforementioned borrowings should only be considered an irregular feature, perhaps conditioned by hitherto undescribed (non-prosodically controlled) phonological conditioning factors; it could perhaps alternatively be attributed to dialectal variation (i.e. from unusual, or non-standard Yakut or Tungusic sources, although this would still not explain the Russian borrowing above). In any case, the Tundra Yukaghir words are clearly of Yakut origin, which in turns goes back all the way to Proto-Turkic.

New borrowing

Proto-Tungusic **pul-* ‘hump; swelling, convexity’ (TMS 2 345) > Ewenki *hulka* (< Pre-Ewenki **pulka*) ‘опухоль = tumor; swelling’ (& *hulin* ‘горб, грудь = hump; chest’ & Ewen *hulʒn* ‘горб (оленя) = hump (of reindeer)’ & Orok *pulu* ‘выпуклость; шишка (на теле) = convex, bulge; bump (on the body)’), borrowed as: TY *pulǵ* ‘knot, node’, TD *pulga*, KK *pulge*, KY *pulge* ‘knot, node’, *pulǵəš-* ‘to make a knot on smth (TR)’ (Nikolaeva-Shalugin 2002: 64; Nikolaeva 2006: 369).

This presents another fairly old Tungusic borrowing into Yukaghir of excellent phonological and semantic overlap. The Yukaghir forms all suggest a borrowed form **pulkə*, which is a form fully adjusted to Yukaghir prosody. Considering that the root-initial plosive remains as *p-* in Yukaghir, which was found also in Proto-Tungusic as **p-* for this root (reconstructable on the basis of the Orok form), but is now found as the voiceless glottal fricative *h-* in the Ewenki form, the borrowing must be fairly old (i.e. from before the change of Proto-Tungusic **p-* > Ewenki *h-*). A high age for this borrowing is also suggested by the geographic spread as it is found in both Kolyma and Tundra Yukaghir. As such, we can term the donor language Pre-Ewenki, with the reconstructed form of **pulka* ‘swelling’, as it found itself into Yukaghir as the practically identical **pulkə* ‘knot’.

Semantically, a *hump* is a *large, raised area or part (on an object or a body)*. The original Tungusic meanings of ‘swelling; hump; tumor’ found themselves as the fully comparable ‘knot, node’ in Yukaghir, where a *node* (as a botanic term) is *the part of a plant stem from which one or more leaves emerge, often forming a slight swelling*, or (as an anatomic term) is *a lymph node or other structure consisting of a small mass of differentiated tissue*.

While all the above Tungusic words are clearly derived derivatives from Proto-Tungusic **pul-* ‘hump, swelling; convexity’, one must further question if this is not actually identical to another root, namely Proto-Tungusic **bul-* ‘to spring up, to become convex, to pop out’ (TMS 1: 106-109) both due to phonological and semantic reasons. These roots then (as noted in EDAL: 384) have direct Mongolic parallels with well-attested Proto-Mongolic **bul-* ‘swelling, lump’ (with derivatives found in Written and Middle Mongolian, Khalkha, Buryat, Kal-muck and Dagur; this reconstructed proto-form is missing from Nugteren, H. 2011). According to Anikin (Anikin 2000: 140) the Buryat form *bula~bulū~bulxaj-* ‘to be convex’, dial. Buryat *bulduru(n)* ‘bump, knoll’, is borrowed as dial. Rus. *buldurun* ‘кочка = hummock overgrown with grass’, which given the identical phonology and reasonable semantics seems a correct suggestion. Also, according to Doerfer (1985: 73) numerous Mongolic derivatives of this root (such as: Written Mongolian *buldruu* ‘бугор, холм = knoll, hill’; Buryat *boldiruu* ‘ухабы; прыщи, сыпь = bumps; acne, rash’) are borrowed into the Turkic and Tungusic languages, although the borrowing directions and paths are not entirely clear. Besides, the Turkic root **bala-pan*, also being used in the comparison, actually means *large, thick*, which is semantically not an accurate comparison. This is an expressive root which likely goes back to being borrowed very early between these languages, or actually be related elsewhere. In any case, numerous derivational suffixes can be found throughout all the languages involved, and a few of them will display non-native elements (i.e. those forms can be identified as being borrowed from other languages), but the analyses require more research to clarify in full detail.

New borrowing

Proto-Tungusic **pulte-* ‘пробить = to pierce’ (TMS 2: 346-347) > Ewen *hultɿl-* ‘to break through’; Ewenki *hulte-* ‘пробить, прорвать = to pierce, to break through’, *hultekē* ‘пробоина = (shell-)hole’, borrowed as: KY *puldagə-* ‘to be pierced, to become holed (of ice)(INTR); to mutter, to mumble (of a child), lit. to become holed repeatedly?’, *?puldegetum* ‘to detach’, *?puldeŋigie* ‘утка-нырок; гоголь = diver duck; eagle, lit. the piercer?’ (Nikolaeva-Shalugin 2002: 64; Nikolaeva 2006: 370).

This is another fairly old Tungusic borrowing into Kolyma Yukaghir only, meaning ‘to pierce through’ (likely *about ice during winter fishing*), as shown by the phonology and semantics. The Tungusic root is attested in Ewen, Ewenki, Negidal *xulteĵkin-* ‘прорваться = to break through’, and in particular Orok *paltikēi-* ‘идти по неокрепшему насту; проваливаться (о животном) = to walk on a flock; to fall through (of an animal)’, Nanai *poldo~poldoram* ‘пробив насквозь = piercing through’ and Manchu *fondo* ‘сквозь; насквозь = through’, etc. show that an original **p-* initial root can be reconstructed.

The donor language was either (less likely) Ewen or (more likely) Ewenki, and a common verbal root, Pre-Ewen/Pre-Ewenki **pulte-* ‘to break through’, can seemingly be reconstructed based on the modern forms found in both languages. This root was borrowed directly into KY and further suffixed with *-gə-* (< PY **-γə-*, an iterative verbal derivational suffix; Nikolaeva 2006: 80), thus obtaining a fully valid Yukaghir prosodic form for a three-syllabic verbal root, **pulte-ge-* > KY *puldəgə-*. While Ewenki *hulte-kē* is especially similar to KY *puldə-gə-* with regard to phonological structure, the suffixes must be considered independently added to the bare root as they consist of a nominal derivational root in Ewenki and a verbal root in Yukaghir, respectively. Further, KY has *puldegetum* ‘to detach’, and *puldeñigie* ‘diver duck; eagle’ which appear to belong here on a phonological basis, although the semantics are unclear.

New borrowing

Proto-Tungusic **mujē-* ‘to treat badly; to oppress’ (TMS 1: 551) > Ewen *mōjedej* ‘to offend, to punish, to mock’ (Robbek-Robbek 2005: 170); Ewenki *muje-mī-* ‘to dislike; to hate’, *mujederī* ‘hating’, *mujen* ‘dislike for smb.; insult, oppression’ (Vasilevič 1958: 259), borrowed as: TD *muyere-* (< **mujə-rə-*) ‘to reproach’ (Nikolaeva 2006: 279).

The rare, isolated TD verb *muyere-* (likely < **muje-rə-*) is a clear Tungusic borrowing, seemingly from Ewenki as based both in phonological (**muje-*, rather than **mujə-* because of the long, original *-ē-* of the Ewenki form) and semantic considerations. Semantically, *to reproach* (Yukaghir) means *to express to someone one’s disapproval of or disappointment in their actions*, which is synonymous to *to*

show someone *dislike* for some reason (Ewenki), or simply to *treat someone badly*. Additionally, in TD the final *-re* is a common transitive verbal suffix (< PY *-rə; Nikolaeva 2006: 82).

Tentative borrowing

Proto-Tungusic **žurqu* ‘rapid, swift stream; fairway’ (TMS 1: 277) > Ewen *d’urku-žurqu* ‘быстрое течение, быстрина = fast current, rapids’ (Robbek-Robbek 2005: 109), etc., borrowed as: TY *d’oroqo* ‘name of a lake, lit. rapids?’ (Kurilov 2001: 80; Nikolaeva 2006: 149).

KURILOV documented *d’oroqo* – *the name of a lake* – in Tundra Yukaghir (exactly in this context: *d’oroqo quodeŋ el kuril’iitem – jalyin kirijek*, which I would loosely translate as: Как не буду знать Дьорохо – название озера = as I will not know which *d’oroqo* – name of a lake), which NIKOLAEVA, despite also suggesting that the word is likely a recent borrowing (clearly based on the voiced plosives), then attempted to reconstruct on a Late Proto-Yukaghir level. The meaning of the name is indeed unknown – and I believe that a PY reconstruction is unnecessary – as a phonologically very close similarity with an Ewen word meaning *rapids* can be noted. Borrowing this word would only have required vocalic epenthesis to break up a consonant cluster and minor vocalic adjustment in Yukaghir (where **u* > *o* is very commonly observed).

Without being able to study the shape, surroundings or features of this particular lake, it can be noted toponymically that there are numerous *lake rapids* around the world, including *Rapid Lake* (*Lac-Rapide* in French) in Quebec, another around Thunder Bay in Ontario, another in the Nipissing District of Ontario and yet another in Kenora, Ontario, all four in Canada. Additionally, there are *Rapid Lakes* to be found in the Aleutians West area of Alaska, in Valley County in Idaho and in Sublette County in Wyoming, all three in the USA. In Finland, there is a *Koskenjärvi* (lit. rapids’ lake), and another *Koskenjärvi* (*Pahta Koskenjärvi*) is found in the Gällivare Municipality of Norrbotten, Sweden, etc. As such, etymologically, there is ample precedent in naming a lake in order to describe the presence of particularly strong and distinctive currents within the lake area, for example if it were connected to a large brook or water fall. Thus, I suggest tentatively that the name of this (supposedly Yukaghir) lake is recently borrowed from the Ewen

word for *rapids*; the Yukaghir documentation given above also suggests that there may be several *rapid lakes* in the area spoken about, with the speaker being uncertain about which one is being discussed.

The word is also found in Negidal *žojku* ‘fairway’, and so the direction of borrowing is into Yukaghir. This Tungusic root may also have some type of correspondence in Proto-Mongolic **dargil* ‘rapid currents’ (mentioned in the EDAL: 404, although this reconstructed root is missing in Nugteren 2011), where it is attested in Written Mongolian *dargil* ‘rapids in a river, rapid currents, torrent; swift stream; shoal in a river’ (Lessing 1960: 233); Khalkha *dargil* and Kalmuck *därgl* (KW: 89). According to DOERFER (1985: 123), the Mongolic form is then borrowed as Ewenki *dargi*, etc., a precise and likely correct suggestion.

New borrowing

Proto-Tungusic **kilu-* ‘grey goose; heron; gull; swan, actually: a kind of seabird’ (TMS 1: 392-393, 429) > Ewen *kular* ‘белая чайка = white seagull’ (Robbek-Robbek 2005: 153), etc., borrowed as: TY *kuul’arma* ‘name of a lake, lit. gull lake?’ (Kurilov 1990: 104; 2001: 174; Nikolaeva 2006: 226).

I believe the Yukaghir lake *kuul’arma* borrows its name from the Ewen word for *white seagull*. In TY, the word-final cluster *-rma* is not to be considered native and must be an irregular composite. Therefore, the name of the lake likely reflects the common nominal derivational suffix *-mə* (< PY **-mə*; Nikolaeva 2006: 81), which renders the literal meaning of *kuul’aar-ma* (< *kular-mə*) ‘white seagull lake’. While A final, original *schwa* regularly turns into *-e* in TY, it has here continued on to become *-a*, most likely due to progressive vowel assimilation (i.e. **-armə* > **-arme* > *-arma*). All other vowels have been secondarily lengthened with the borrowing, which may reflect stressed positions. The lateral appears to have been spontaneously palatalized, a process not uncommon in Yukaghir.

Like in the previous toponymical suggestion, it is difficult to verify if this loanword etymology is actually correct or not, because we do not know if the lake in question is particularly rich in gull birds, if the name was originally given by Ewen speakers, or what Ewen populations themselves call this lake. However, there are numerous *gull lake* in the world, and thus ample naming precedent.

Still, the semantic and phonological overlap is good enough to consider this at least a tentative borrowing.

The EDAL compares the Tungusic root **kilu-* to poorly attested Proto-Mongolic **kojil-* ‘wild turkey’ (EDAL: 704), cognates of which are found only in Written Mongolian *qojiluy* and Kh. *xojlog*, but I suggest that this comparison is unjustified with circumstantial and superficial similarities only. As to the Tungusic root itself, it is difficult to conceive one Proto-Tungusic root describing as diverse birds as *grey goose, heron, gull* and *swan* (in: Ewen, Ewenki, Manchu, Ulcha, Nanai and Udege), other than that if that root actually originally meant ‘a kind of sea-bird’. Indeed, I believe that this hypothesis can be verified by the fact that the Tungusic root is an actual Eskimo borrowing: Proto-Eskimo **quli-(quli-)* ‘a species of small bird; plover’ > Proto-Yup’ik **quli-~*kuli-* ‘a kind of sea bird’ (CED: 316), borrowed as: Proto-Tungusic **kilu-* ‘a kind of sea bird’ > Ewen *kil’arqa* ‘name of a bird (likely a gull species)’, further borrowed as: KY *qalerqə* ‘Ross’ gull (*Larus rosea*)’ (Piispanen, P.S. forthcoming).

Tentative borrowing

Proto-Tungusic **sēru* ‘rainbow’ > Ewenki *sērū-* ‘to cast all the colors of the rainbow; to flash (of lightning)’, *sērun* ‘радуга; молния = rainbow; lightning’ (Vasilevič 1958: 348), *sērūn-* ‘осветить (радусой) = irradiate’, borrowed as: KJ *šorune-* ‘white’ (Nikolaeva 2006: 415).

This appears to be a rare Ewenki borrowing only documented in one dialect of Kolyma Yukaghir. A Tungusic root for rainbow has come to mean both *rainbow* and *lightning* (and *irradiate*) in Ewenki, and the latter meaning seems to have been borrowed into Yukaghir as the color of *lightning* (Ewenki) is practically *white* (Yukaghir). The EDAL (1264) reconstructs the Tungusic root as **siarū-* ‘lightning, rainbow; light’ likely based not only on the Ewenki form, but also on Manchu *šari* ‘light’ and Orok *sērro, sīro* ‘lightning, rainbow’, the other two cognates belonging to this root (TMS 2: 72), as well as, no doubt, on the possible well-attested Mongolic and Turkic correspondences, cf. Proto-Mongolic **sira* ‘yellow’ (Nugteren 2011: 492) & Proto-Turkic **siriγ* ‘yellow (Common Turkic); white (Chuvash)’ (with an agreeable Mongolic borrowing as Manchu *sira* (Rozycki 1994: 184) and another agreeable Bulgar Turkic borrowing as Hungarian *sar~sarga*, dial. *sarog*

‘yellow’ (Gombocz 1912; Loránd 1967-1976/III: 227)). It is noteworthy that the meaning of *white*, just as in the Yukaghir form, is also found in Chuvash, which is forcefully claimed by the EDAL to be the original Turkic meaning. And additionally, aren’t all the colors of the *rainbow* together *white*, and isn’t *light* often interpreted as being *white*? Furthermore, the EDAL also compares the Tungusic root to a suggested Proto-Japanese *siruà-* ‘white’ (JLTT: 840), and Proto-Korean **hǎi-* ‘white’ (Nam Kwang 1960: 482; Martin *et al.* 1967: 1898).

However, based only on the Tungusic words, I would instead opt to reconstruct this root merely as **sēru* ‘rainbow’ as the final *-n* in some Ewenki forms likely belong to a suffix, not being used in the Manchu and Orok forms. The first vowel was likely long as demonstrated both by the Ewenki and Orok forms, while the second vowel may have been short (but secondarily lengthened in some Ewenki verbal forms).

The Yukaghir form phonologically quite well matches the Ewenki forms although all vowels are short (likely simplified by prosody); additionally, the first vowel is *-o-* in Yukaghir instead of *-e-* as in Ewenki but such switches between these two are known to exist irregularly in Kolyma Yukaghir exactly in this phonological context, cf. KY *šöže-*, *šere(žə)-* ‘to embroider’ (& TY *čaril’es-* ‘to make deep notches (TR)’, all being forms borrowed from TU **sere:-* ‘to embroider’ (EDAL: 1234; Nikolaeva 2006: 414). These correspondences actually suggest that the vowel changes in this context are semi-regular rather than irregular, i.e. KY *-ö-* / *-e-* ~ TY *-a-*. However, it is not at all clear what triggers these changes, since there is also KY *soromə* ‘man’; TD *-soromo* ‘man’, and records in numerous other dialects all with a retained first vowel. It would therefore seem that the cluster **ser-*, and variants of it, specifically, is somewhat susceptible to change. Ergo, the KJ form presented here with an *-o-* as a borrowing could well have developed from an earlier Tungusic *-e-* (while a TY representative could have an *-a-* in that place if found). The final *-n* of the Ewenki form appears to have been reinterpreted as belonging to the Yukaghir suffix *-nə-*, while the change **s- > š-* is fully regular in Kolyma Yukaghir. The borrowing, if correct, is likely fairly recent.

New borrowing

Proto-Turkic **kuba* ~ **koba* ‘pale yellow, pale grey’ > Karachanid *quba*; Tatar *quwa*~*qiw*, etc., borrowed as: Written Mongolian *quba(n)*~*quwa* ‘pale yellow; amber; rust’ (Lessing 1960: 976; Scherbak 1997: 142),⁴ borrowed as: KY *kube*~*kuba* ‘ржавчина = rust’; KK *kube*; KY & KD *ku-beŋe*- ‘ржавый = rusty’ (Nikolaeva-Shalugin 2002: 33; Nikolaeva 2006: 230). Likely also Mongolic borrowings into Yakut (serving as proxy language for the borrowing into Yukaghir) and Ewenki (see below).

The Turkic root is not attested in Yakut, and the reason for this may be found below. Interestingly, the from Turkic borrowed Written Mongolian *quba*~*quwa* means not only ‘pale yellow’, but also ‘rust’ (although this meaning is missing in Lessing’s dictionary), and ‘amber’, and both the phonology and semantics of this form agrees well with that found in Yukaghir; hence we appear to be dealing with another Mongolic borrowing into Yukaghir (likely through Yakut as proxy language). However, the history of this root may be quite complicated, and detailed suggestions follow below. There appears to be direct, to the Turkic form, equivalents in Mongolic and Tungusic with well-attested and suffixed (?) Proto-Mongolic **kubakaj* ‘pale, withered’ (EDAL: 695; not included in Nugteren 2011) -which is borrowed as Oyrat *qubayai* ‘pale’- and which is equally well-attested in Proto-Tungusic **kiaba-* ‘pale’ (TMS 1: 386).⁵ Actually, apparently overlooked in previous research, I note that the Mongol form is also borrowed as Yakut *kubayaj* ‘pale’ (JRS: 184), which, based on both excellent phonological and semantic overlap, can herewith be etymologized as such.

There may be a few more borrowings going around from these roots. If we have a *b*~*g* alternation in Yakut – which seems possible given all matters at hand – then we also have the otherwise, to the best of my knowledge, non-etymologized Yakut *kugas* ‘рыжий, красный = ginger, red’ (? < **kuba-č*, a suffixed form),

⁴ According to other sources (Lessing, *see above*, and Rozycki 1994: 111) the Written Mongolian form could be borrowed from Chinese *hup*’o, but I believe this is phonologically indefensible and the likely donor for Mongolian is most likely Turkic. There is also Manchu *quwa*, which likely is a subsequent Mongol borrowing.

⁵ Although I must suggest that reconstructing it in this form may be in error; the various words in different Tungusic languages would instead suggest simply **kēm-* or **kiam-* followed by numerous different suffixes in different languages.

borrowed as Ewenki *kugas~kuvas* ‘красная белка = red squirrel (*Sciurus vulgaris*)’ (according to Vasilevič 1959: 216). Other known examples of *b~g* alternation in Yakut include: Yakut *sabadaaj* ~ Dolgan *hogudaaj~hoḡudaaj* ‘a freshly caught fish in warm season, which is used in its raw state as an ingredient in a dish’. Yakut *suba*, dial. *suga* ~ Dolgan *huga* ‘cell layer located between the skin and meat, inside of the animal skin’. Yakut *tugul~tubul~tumul* ~ Dolgan *tugul* ‘bones (in the reindeer hoof)’. Yakut *tugut~tubut*~Dolgan *tugut~tubut* ‘reindeer calf’. Yakut *ug(u)raa~uburaa~*~Dolgan *uguraa~uburaa* ‘to kiss’. All of these include back vowels, which supports the thesis that Yakut *kugas* indeed could originate in **kuba-č* (as also borrowed from Mongolic and suffixed).

Throughout all of this, it should be noted that there is also a native word for *rust* in Mongolic, namely Proto-Mongolic **ḡebe* ‘rust’ (Nugteren, H. 2011:385), but this remains wholly unconnected to the borrowing hypothesis at hand. The Yakut word itself would then seem not to be of direct Turkic origin (where the meaning is *pale yellow, pale grey*), but instead originate from the Turkic form borrowed into Written Mongolian as a proxy (with the meaning *pale yellow, amber, rust*). Then, as mentioned above, there is a separate borrowing from Mongolic into Yakut with the meaning of *pale*, so all in all Yakut borrowed two similar forms from Mongolic. The subsequent borrowing into Ewenki would be another one detailing an animal by its color. Indeed, the color of the *red squirrel* is polymorphic and varies from between *black* to *red* and between a thinner summer and a thicker winter coat with larger ear-tufts; during the summer this squirrel can indeed be *orange, reddish* or *brownish* (or *rust-colored*), as evident from any photograph taken of the species. So, in summary, and all in all, we appear to have a borrowing chain going through Turkic [*pale yellow, pale grey*] > Mongolic [*pale yellow, amber, rust*] > Yakut [*pale & ginger, red, respectively*] (& Yukaghir [*rust*]) > Ewenki [*red squirrel*].

New borrowing

Proto-Tungusic **kusū-* ‘to fight; fight; strength; power’ > Ewen *kusin* ‘fight, battle, war’, *kusivdej* ‘to be beaten (of a fight, a god, a battle)’, *kusidēk~kusikečēk* ‘fight, battle; place of fights or battles, battlefield’ (Robbek-Robbek 2005: 156); Ewenki *kusī-mī* ‘to fight, scold, argue, contradict’, *kusin* ‘battle, fight, dispute, quarrel, war’, *kusikētej~kusedej* ‘to fight, to beat’ (Vasilevič 1958: 224), borrowed as: TJ *kushevej-* ‘to overtake’ (Nikolaeva 2006: 229).

Both the phonology and semantics suggest that we are here dealing with an isolated Tungusic borrowing into the Tundra Yukaghir dialect denoted as TJ. However, it is not at all clear why the Tundra Yukaghir form would have changed into *š* (=–*sh*–) in this context; Tundra Yukaghir regularly displays *s* where Kolyma Yukaghir displays *š*, both likely originating in an earlier **s* and/or **ś*, so we would have expected a regular –*s*– here. The semantics of the borrowing is fully comparable to that of another similar one: Yakut *kuot*- ‘to run away, to overtake’ (JRS: 190), borrowed as: TK *kuote*- ‘to win a competition’ (Nikolaeva 2006: 229); ‘to overtake’ - ‘to win’ of the older suggestion directly parallels ‘to overtake’ - ‘to beat’ with this new suggestion.

New borrowing

Proto-Tungusic **āj*- ‘swift; to run quickly; to step (on sand, snow)’ (TMS 1: 21) > Ewen *ajij~aij* ‘fast, frisky, fast-footed, nimble, light of walking’ (Robbek-Robbek 2005: 37), borrowed as: TY *öjege(ŋ)* (< **öjeŋ-kə-ŋ*) ‘заяц = hare’ (Atlasova 2007: 44), *öjegend-aavii* ‘одеяло из заячьей шкуры = blanket of hare-skin’, *öjegen-purie* ‘a kind of berry, lit. hare’s berry’; *öjegerawa* (< **öjeŋ-kə-sawa*) ‘заячья шкура = hare skin’, *öjegendie* ‘a man’s name; the Little Dipper’, *öjege-laqil* ‘a star’s name, lit. hare’s tail’; *öjegee* ‘a woman’s name’ (Kurilov 1990: 210; 2001: 353); TK *öjege* ‘hare’; TD *oyage*-, etc. (Nikolaeva 2006: 322).

One Tundra Yukaghir word for *hare* is derived from a Tungusic word meaning to *be fast(-footed)*. The Yukaghir word also has numerous derivatives (listed in Kurilov 2001: 353): TY *öjegen-volme* ‘hare shaman’; *öjegen-purie* ‘cleft berry, lit. hare’s berry’; *öjegendie~öjegeje* ‘a female name’; *öjege-laqil* ‘a star constellation, lit. hare’s tail’. Throughout the world’s languages it is not uncommon to form the word for *hare* as a derivative of *to be fast, swift*; in English, for example, there is *hare*, the fast-running, plant-eating animal of the family Leporidae (genus *Lepus*) which is similar to a rabbit but larger and with longer ears, but also the connected verb *to hare* ‘to move swiftly’. Also, cf. Ewenki *tuksa*- ‘to run’, *tuksa-kī* ‘hare’, where *hare* is derived from the verb *to run*.

New borrowing

Proto-Tungusic **čajit* ‘robber; enemy; clan enmity’ (TMS 2: 334) > Ewenki *čajit* ‘бродага; разбойник; фольк. враг; фольк. Название группы древнего населения, с которой у тунгусов бывали столкновения robber = robber; vagabond; enemy (in folklore); name of

an ancient group of isolated people (in folklore) that the Ewenki had encountered' (Vasilevič 1958:515; cf. Ewenki *čajī-mī* 'бродажничатъ; разбойничать'), borrowed as: MU *tschangd-schama* (< *čaj(i)t-šama) 'wolverine (Gulo gulo)' (Nikolaeva 2006: 123).

I suggest that the isolated, documented word for wolverine in MU is an ersatz *taboo* word, with the elements borrowed from Tungusic. The first part of the compound, *čajit*, appears to mean 'robber; vagabond, enemy' as borrowed from Ewenki, and the wolverine is indeed sometimes known to act as a sneaky robber or thief in human settlements. The second part of the compound *-šama* may simply be the widespread word for shaman; among Yukaghirs bears, for example, were believed to be ancient human shamans that had transformed into men of the forests, into bears, and saying its name aloud would summon it, and hence the use of indirect *taboo* forms. Similarly, using *taboo* words for wolves, wolverines and other predators would avoid summoning them by mentioning them. The shamans are attributed a wide variety of supernatural abilities, and changing shape or form is one of them, suggesting that a wide variety of different forest animals could be shamans. If this hypothesis is correct, the full compound *čajit-šama could be literally interpreted in a number of ways, including *robber shaman*, or *trickster enemy*, or even *clan enemy vagabond*. This could be a fitting epitaph for a stealing, sneaking wolverine, with great reverence and respect given to it in a typical *taboo* manner. Indeed, in the folklore, for example, among the Frazer river Salish and the Naskapi, the legendary trickster character is exactly a *zoomorphic wolverine* (Berezkin 2010: 139), which this Yukaghir compound seemingly also describes.

Tentative borrowing

Proto-Turkic **uja* '(blood) relation' (EDAL: 1486; VEWT: 511; EDT: 267) > Yakut *uja-yje* 'поколение = generation' (JRS: 450), borrowed as: KD *oye* 'father'; BO *ije* 'father' (Nikolaeva 2006: 322).

Two rare words in Yukaghir dialects for *father* have been documented, and these appear to be Yakut borrowings, with excellent phonological overlap. The Turkic root, from which the Yakut word for *generation* (and with secondary meanings such as *century*, *medieval*, and *age*) originates, finds different meanings in the different Turkic languages, such as *brother*, *sister*, *relation*, *family*, *kin(sman)*,

by *one venter* (=a wife or mother that is a source of offspring), *generation*, so, essentially the basic original Proto-Turkic meaning must have been *blood relation*, or *relative* in a broad sense. The Yukaghir meaning of *father* also relates to close *kin* (and reflects a male meaning of *by one venter* as found in Kyrgyz and Kara-Kalpak), and could be the result of semantic narrowing during borrowing. Phonologically, the match as a Yakut borrowing in Yukaghir is indeed excellent, particularly from the common form of *yje*. The BO form of *íje* ‘father’ should also be compared to BO *úaje* ‘mother’,⁶ which was identified as a borrowing from Yakut *ije* ‘mother’ (< Pre-Yakut **iíne* ‘mother’) in the last part of this paper series; as such we appear to be dealing with two complementary and very similar forms in BO meaning ‘father’ and ‘mother’, respectively, which both ultimately originate from two different Proto-Turkic roots that have almost converged phonologically in Yakut. If correctly identified as a borrowing, the semantic nature of this again suggests extensive familiar bonds between Yakut and Kolyma Yukaghir speakers, likely in a bi- or multilingual environment. The EDAL compares this root with Proto-Tungusic **oji-* ‘relation, spouse’ (TMS 2: 252; cognates are lacking in Ewen and Ewenki, and found only in Negidal, Orok and Solon), as well as Proto-Japanese **ə’jà* ‘parent(s)’ (JLTT: 514), and indeed these are similar both in phonology and semantics for some reason. Fascinatingly, the Proto-Turkic form **uja* has also been suggested borrowed from a Turkic language into Early Middle Chinese as *yæ* (爺) ‘father; grandfather’ (along kinship terms for *elder brother*, *mother* and *elder sister*; Vovin 2011: 109).

New borrowing

Proto-Turkic **ijja-la-* ‘to cry; to weep’ (EDAL: 615; VEWT: 172; EDT: 186; ESTJA 1: 366-367) > Yakut *ijila-* ‘to cry’ (*yjyaa-* ‘визжать; свистеть = to screech (of dog); to whistle (of bullets)’ in JRS 523), borrowed as: TY *ilwəj-* ‘выть = to howl (of dog), to wail, to moan’ (Kurilov 1990: 52; 2001: 86; Nikolaeva 2006: 173).

Another verb for *to howl* is fairly recently borrowed into one Yukaghir dialect only from Yakut. In Tundra Yukaghir, *-wə* is a common intransitive verbal suffix (< PY **-wə*; Nikolaeva 2006: 83) that often appears to materialize as TY *-wəj*

⁶ Which, I note, should also be compared to non-etymologized MC *aya* ‘sister’ (Wrangel 1841: 115); are these actually cognates?

just like with this borrowing. We can thus posit **ijil-wəj-*, which contain close equivalents to the Yakut sounds of *i* and *ǰ*, respectively, as the borrowed root, which has neatly contracted in the modern language to *i:lwəj-*. According to Kurilov, this root in TY is also occasionally additionally suffixed with *-nu-* or *-naa-*, in particular, given his lexical examples, when describing the howling or wailing of dogs, just like the verb is also used in Yakut.

The EDAL compared the well-attested Proto-Turkic form to the equally well-attested Proto-Mongolic **ujila-* ‘to cry; to weep’ (MGCD: 670; **uila-* ‘to cry’ in Nugteren 2011: 531), although it is clearly difficult to conceive how the root-internal *engma* (evident from the Turkish, Tatar, Azerbaijan, Uzbek, Turkmen, Gagauz, Karaim, Karakalpak cognates) would just have disappeared in the Mongolic branch in the case of a common root origin.

New borrowing

Proto-Mongolic **ger* ‘yurt, house’ > Written Mongol *ger* ‘yurt; house, dwelling, domicile; home’, *gergen* ‘houses’ (Lessing 1960: 377), borrowed as: Yakut *kergen* ‘семья, семейство; член семьи, супруг, супруга = family; family member; spouse’ (JRS: 220-221; Kałużyński 1961: 28; Stachowski 1993: 145), borrowed as: TK *kerge-* ‘family’ (Nikolaeva 2006: 207), probably also: TY *kerel’uu(ŋ)* ‘families left by reindeer breeders for permanent residence in one place’, *kerel’uo-* ‘to spend summer’, *kerel’uorii-* ‘to arrange somebody’s summer pasture’ (Kurilov 1990: 109; 2001: 183).

A for Yukaghir unique word meaning *family*, documented only in TK, originates from an identical Yakut word meaning the same. The same word is seemingly currently found also in modern TY in simplified form *kerel’uu* (?< **ker-gel’uu*) carrying the nominal derivational suffixes *-l* & *-u:* (< PY **-l* & PY **-u:*); Nikolaeva 2006: 81,83; the word still describes *families*, but the meaning has been semantically narrowed down to only those *families which are left along the reindeer trails*. The secondary verbal meaning of *to spend summer* (instead formed by using the TY resultative verbal suffix *-ou* < *-o:* (< PY **-əw*; Nikolaeva 2006: 82) has no doubt arisen from this meaning as well, which is clarified perfectly by Kurilov’s definition of the TY word *kerel’uu(ŋ)* ‘семья или несколько семей, оставленных на постоянное жительство в одной местности в летний период = family or several families left to permanently reside in one location in

the summer' (Kurilov 2001: 183). Additionally, on the same page he gives TY *kerel'uol-* 'летовать, жить в одной местности, отстав от кочующих', which confirms and clarifies the semantics of this borrowing.

Where does the Yakut word for *family, spouse*, i.e. *kergen* (as well as various suffixed derivatives meaning *to woo, to have a family, to get along, to marry, etc.*) come from? While I believe it to be a Mongolic borrowing, I must also note that there is a fairly similar Proto-Turkic **gErekü* 'tent, yurt; grating of the yurt', although this has so far no suggested Yakut cognate. A connection could exist, but given the phonologically perfect match with the plural Mongolic form **gergen* 'houses' (as I have understood the details from literature), a borrowing is more likely in this case, which at any rate requires a semantic change.

5. Structured semantic fields

Dividing the found *twenty-one* borrowings into various cultural and technological spheres of semantics (as per Rédei 1999), produces the following groups:

- b. animal kingdom (i.e. fauna): hare (Tungusic); wolverine (taboo form; Tungusic)
- d. nature, natural phenomena and natural places: Rapids lake (Tungusic); Gull lake (Eskimo > Tungusic)
- g. habitation: untidy (Tungusic); fire(place) (Turkic)
- i. social life and kinship terms: father (Turkic); families, to spend summer (Mongolic > Yakut)
- l. religion: ancient hanging coffin (Mongolic > Yakut)
- m. elementary phenomena, actions and perceptions: to pierce (Tungusic); to stop, to cease (Turkic); to reproach (Tungusic); white (Tungusic); to overtake (Tungusic); to howl (Turkic)
- n. other: knot (Tungusic); rust (Mongolic); only, indef.pron.marker (Turkic); modal marker of uncertainty (Tungusic); interjection of fear (Turkic); true (Tungusic).

The following categories had no representatives among the borrowings: a. body parts of humans and animals, c. plant kingdom (i.e. flora), e. types of work and tools, f. trade, h. clothing, j. tribal or population names, k. health, illness and death. Again, these results, where borrowings from multiple semantic categories

can be noted, well demonstrate the extensive linguistic and social contacts between the historical Yukaghirs and surrounding tribes and languages.

Part II

1. Introduction

In addition to suggestions for numerous lexical borrowings into Yukaghir, every part of the paper series also includes some extra topic worthy of discussion. In the first part, details regarding the chronology, phonology, prosody, estimated dating, and so on were presented (Piispanen 2018). In the second part, the whole “Altaic” language hypothesis was discussed, and my own stance on it was made clear as it is relevant for properly understanding the argumentation made in this paper series. In the first part, I suggested corrections to some older Yukaghir documentation, as well as summarized borrowings of grammatical markers (Part I). In this fourth part, I will discuss another tentative nominal derivational suffix, followed by quite a large number of new borrowing suggestions.⁷

2. Briefly on Para-Yukaghir

Before proceeding with presenting the suggested borrowings, I will take the opportunity to briefly discuss the hypothetical Para-Yukaghir languages, which, to the best of my knowledge, have not been discussed before in any form. I will claim that the Yukaghir languages are para-Uralic languages, with both the Yukaghir and Uralic languages hailing from a much earlier Pre-Proto-Uralic language (aka. Proto-Uralo-Yukaghir; PUY). Somehow the Yukaghir ended up with the language of one remnant of that old PUY, namely Late Proto-Yukaghir. This hailed from Middle Proto-Yukaghir (MY), which came from Early Proto-Yukaghir (EY), which was then fairly close to the PUY stage. This, at least, is what various internal sound laws and comparisons to Proto-Uralic suggests (Piispanen 2013; 2015; 2016a: ii). In this model – which is somewhat similar to making the leap from Proto-Uralic to Proto-Samoyed, which underwent several transitional phonological changes in between in Pre-Proto-Samoyed – there would certainly

⁷ I wish to thank my colleagues Marko CRNOBRNJA, Alexander SAVELYEV, Mikhail ZHIVLOV and Alexander VOVIN for their valuable and useful input on an earlier draft version of this paper. All remaining errors are, of course, my own.

be room for other languages having split off from PUY, EY or MY, respectively, and they would be Para-Yukaghir languages in the strictest sense.

Can any Para-Yukaghir entities be found? Well, for example Omok and Chuvan have lots of non-etymologized words, but they are so different from the other Yukaghir forms that they are hardly to be considered neither Yukaghir, nor Para-Yukaghir, but most likely the influence of other (probably now extinct) local languages (perhaps related to Nivkh, Yup'ik, Chukchi or some unattested language). I do not know exactly how to be able to demonstrate that a word in a non-Yukaghir language is of Para-Yukaghir origin, because the vocalism of irregular borrowed forms alone cannot constitute a criteria. Actually, would not the numerous words being present only in Yakut, Ewen/Ewenki and Yukaghir, as far as I can tell, be suggestive of traces of local, earlier languages in these? But, again, these would not necessarily be Para-Yukaghir. In summary then, specific studies of these words might turn up something, Para-Yukaghir or lost Paleo-Siberian and might provide us with valuable information about the historical language contacts of far Northeastern Siberia.

3. New borrowings into Yukaghir

Below I present an additional *seventeen* new suggested Turkic, Tungusic and Mongolic borrowings into the Yukaghir languages and varieties. These add to the already considerable number of known lexical borrowings into Yukaghir. As noted in earlier parts of this paper series, borrowings are most often to be found when a root is found within a geographically limited area, or solely in Kolyma Yukaghir, Tundra Yukaghir or another older dialect. Borrowings which are found to be very widespread in Yukaghir are logically to be considered very old.

Most often the direction of borrowing is conclusively from a Tungusic or Turkic sources, simply because the word can be traced back even further to the Proto-Tungusic or Proto-Turkic stage (and therefrom into related languages). The usual direction of borrowing is from these languages into Yukaghir, and then particularly into specific dialects only, and we may therefore, as a general assumption, understand these correspondences as Yakut and Tungusic borrowings

into Yukaghir. While assuming a usual direction of borrowing is not methodologically defensible (as was privately pointed out by CRNOBRNJA and SAVELYEV), I am forced to often make this assumption in this paper. In a few cases, however, the etymology of a Yakut or Ewen/Ewenki word is not at all known.⁸ Then, borrowing from (dialectal) Yukaghir – or even from another earlier now-extinct Paleo-Siberian language – into Yakut and Ewen/Ewenki remains a distinct possibility. The source could even have been Para-Yukaghir as was suggested to me through private correspondence by CRNOBRNJA. In theory, even dialectal Yukaghir forms (or Para-Yukaghir forms) could have been borrowed into the expanding Yakut and Ewen/Ewenki upon contact, a possibility which is made even more likely by the fact that these languages have numerous non-etymologized words (found exactly in Yakut, Ewen/Ewenki and Yukaghir only). However, I will generally consider all the here suggested borrowings to have been from either Yakut or Ewen/Ewenki into Yukaghir (which also includes borrowings between Yakut and Ewen/Ewenki themselves). In a few cases, however, lexical borrowings are found to be so extensive that borrowing chains between a few languages have to be presented and donor and recipient language is not always clear. Below, now, follows *seventeen* new borrowing suggestions:

Loanword etymology clarification

Proto-Tungusic *xońi ‘sand; dirt’ > Ewen ońij ‘sand, dirt’ (TMS 2: 220), borrowed as: TY önid’e ‘земля; песок; глина = earth; sand; clay’ (< *öñincā < *öñij-čā), önid’e-legul ‘flour, lit. sand food’, önid’etke ‘a lake’s name, lit. sand place’; TK enid’e, önid’e ‘sand’, etc. (Kurilov 1990: 212; 2001: 356; Nikolaeva 2006: 331).

This Tundra Yukaghir word has previously hesitantly been connected to TU *xońi ‘sand; dirt’ (EDAL: 839) > Proto-Northern Tungusic *ońi (Nikolaeva 2006:

⁸ As was also mentioned above. In this paper this includes the non-etymologized Yakut words (of possible Paleo-Siberian origin, or Yukaghir borrowings): *loŋ* ‘a low, prolonged drone, such as of a bell’, *ana* ‘epilepsy’, *ama-du*: ‘how else; of course (as used actively in dialogues)’, *ampaalyk* ‘hubbub, noise, din, turmoil’, *ed’ij* ‘older sister (of parent); older relative (of father or mother); aunt, address to middle-aged woman; smallpox’, *ejis-* ‘to splash strongly, to hit (on the beach, of waves); to wash away (of water on the beach); to souse, to pour’, *čökö* ‘neatly, in order, separately’.

331). However, we may conclude that it is a direct Ewen borrowing simply because there is no Ewenki cognate, and otherwise, to the best of my knowledge, forms are only found in Orok, Oroch and Udege. I suggest that the Ewen word was borrowed, and suffixed into **öñiŋ-čá*, which readily became **öñinčá* (this proto-form is identical to that given in Nikolaeva 2006: 331) > KY *öñid'e*.

Semantically, it should be noted that the original meaning in Yukaghir was 'sand' as evident in the older forms, which exactly matches the meaning in Ewen, the donor language.

In comparisons to other languages, the EDAL presents Proto-Turkic **köŋ* 'excrements, faeces; hard soil, swamp' (EDAL: 839, referring to: EDT: 735; ESTJA 5 103); the authors speculate that the Proto-Tungusic form may have arisen through secondary palatalization of a Pre-TU form **xoŋi-*, and offer as evidence Orok *xoŋo-cto* 'sand'. It is a possibility – although a majority rule would suggest **ń* for all of Tungusic – and the Yukaghir form also clearly shows an original **ń* at least at the time of borrowing.

New borrowing

Proto-Turkic **jük-* 'load', **jüd-* 'нагружать = load; to load, to carry' (**jü-* in EDAL: 1553, EDT: 885, 910, VEWT: 212, ESTJA 4: 262-263, Leksika: 520) > Yakut *sügülün-* 'to be lifted on the shoulders or the back; to leave', *sügeher* 'burden (on the shoulders)', *sügeherdee-* 'to burden', *sügeherden-* 'нести = to carry' (JRS: 347-348), borrowed as: (**seye-* >) KY *šegešej-* 'to carry away; fortführen, entführen (TR)', *šegišejm* 'увезти = to take away'. (Possibly also: KJ *šegešei-*, *čegešei-*; KY *šejrej-* 'to run away'; KK *seyre-*; KJ *šeure-*; M *segréíni*; KJ *šeured'e~šeurod'e* 'domestic reindeer used to attract wild reindeer') (Nikolaeva-Shalugin 2003: 87; Nikolaeva 2006: 400; Angere 1957: 225).

As suggested both by the phonology and semantics, a borrowing in KY meaning 'to carry' is directly from Yakut. The EDAL actually gives the Proto-Turkic root without the **-k-*, but surely it should be part of the reconstruction as it is attested in all of the Turkic languages! More on this below. The change of Proto-Turkic **j-* > Yakut *s-* is, of course, fully regular, as is the change **s-* > KY *š-*. There is no phoneme *ü* in neither Kolyma nor Tundra Yukaghir, and so the Yakut root, *sügü-*, was instead borrowed as an equivalent with Yukaghir **seye-*. In

Yukaghir, the principles of synharmonism state that front stems may only contain *k* and *g*, while back stems only contain *q* and *γ* (Nikolaeva 2006: 40).

As to the reconstruction, I note that a nominal root of **jūk* ‘load’ can be attested in all subsequent Turkic languages. The verbal root **jü-*, as given in the EDAL (1553) does not explain the attested forms properly; it should instead be reconstructed as **jüd-*, as this finds regular correspondences in Old Turkic *jü-d-*; Karakhanid *jü-δ-*; Oyrat *jüj-*; Tuvan *čüdur-* (apparently additionally suffixed). Further similar forms are probably to be found in other Turkic languages as well. Yakut *sük-* ‘to load’ and Chagatai *yük-* ‘beladen’ appear slightly irregular, but I will suggest that these may be independently developed verbalized nominal stems.

Further, there is also a very similar well-attested Proto-Tungusic **žugū-* ‘перетащить = to drag and drop; to carry, to transport’ (TMS 1: 269) > Ewen *žuyū-* ‘перетащить; перенести, перевезти = to drag and drop; to transfer, to transport ; Ewenki *žuyū-* ‘перетащить; перенести, перевезти = to drag and drop; to transfer, to transport’, *žuyūvun~ živūvun* ‘переноска, перевозка; олень, лошадь = carrying, transportation ; reindeer, horse’. The Tungusic root is widely attested also in Negidal, Manchu, Orok, Oroch, and Udeghe. The connection between the Proto-Turkic and Proto-Tungusic roots, if any, is not clear.

Furthermore, there is also well-attested Proto-Mongolic **žöγε-* ‘перевозить, переносить = to transport, to carry’ (KW: 479; MGCD: 456,466), and perhaps Proto-Korean **čl-* ‘на взваливать на себя ношу, нести на спине = to shoulder the burden, to carry on one’s back’ (Liu 1981: 682; Martin et al. 1967: 1527) to which to compare. Like the EDAL suggests, the irregular Dagur *žugā~žugū-* ‘to carry’ is no doubt a Tungusic borrowing. The donor language in the borrowing outlined here into Yukaghir, however, appears to be Yakut due to phonological or geographic reasons. There appears to be several secondarily developed semantic forms (of different suffixation patterns) in Yukaghir from this same borrowed root.

New borrowing

Proto-Tungusic **xol-sa* ‘fish; boiled fish’ > Ewenki *ollo* ‘fish’, etc. (TMS 2: 14), borrowed as: MU *ólloga* ‘fish’; MK *ol’jogá* ‘fish’; TY *al’γα(η)* ‘рыба; морское животное; рыбный промысел = fish; sea animal; fishery’ (< **ol’o-γə*, according to Nikolaeva 2006: 325; Angere 1957: 9),⁹ *al’γadal’aaj(e)* ‘fish liver’, *al’γaduje* ‘fish fin’, *al’γanían(‘)ir* ‘fish fat’, *al’γadaavie* ‘большая ложка = large spoon’, *al’γadamun* ‘рыбья кость; высушенный хребет (с мясом) рыбы = fish bone; dried ridge (with meat) of fish’, etc. (Atlasova 2007: 11; Kurilov 1990: 25; 2001: 36-37).

Also: Proto-Tungusic **xol-sa* ‘fish; boiled fish’ > Ewen *olrɤ* ‘fish’ (TMS 2: 14), borrowed separately as: TD *alha~alre* ‘fish’ (Nikolaeva 2006: 325).

This actually constitutes two separate, but related borrowings into Yukaghir, but from one source: Tungusic. The common word for *fish* in TY (and MU and MK) is actually an Ewenki borrowing. The older forms, MU and MK, show that this used to be a suffixed three-syllabic root that was *o*-initial; the original form after borrowing would have been **olloya* ‘fish’ from which all later forms would have developed, including the later TY precursor **ol’o-γə* as given by NIKOLAIEVA. In parallel, the word for *fish* in TD was instead borrowed from Ewen (also originating in the same Proto-Tungusic root), as shown by inclusion of the resonant. All of these words thus originate from Proto-Tungusic and describe elementary food-gathering activities between mixed tribes.

New borrowing

Yakut *loŋ* ‘низкому протяжному гулу, например большого колокола = a low, prolonged drone, such as of a bell’, *loŋkuna-* ‘издавать низкий протяжный звук (например, о колокола) = to make a low lingering sound (for example of bells)’, *loŋkunas* ‘густой, громкий и протяжный (о звуке) = thick, loud and protracted (about sound)’, *loŋkunačŋy* ‘звучно, протяжно (реветь, кричать) = sonorous, long (of roar, shout, etc.)’ (JRS: 230), borrowed as: PУ **l’öŋ-* > KY *joŋčə, lomčə, númčə* ‘bell’; KK *joŋsé, joŋt’e-*; KJ *joŋče, loŋče*; KD *l’oŋče, yomče*; TY *joŋče, jöŋče*; TD *-yoŋče-*; RS *joŋčə*; KK *joŋne-* ‘ringing’; TY *jöŋne-*, TY *jöŋerke* ‘smth ringing’; *joŋčen-čoyoyol* ‘tinkling of a handbell’; *jöŋtege* ‘name of a place’; *jöŋnii-* ‘to make smth ring’; *jöŋniiče* ‘smth ringing’ (Nikolaeva 2006: 248).

⁹ Additionally, the TD form *alxaj* ‘fish’ is given elsewhere (Angere 1957: 11), although this clearly only presents a differently transcribed version of TY *al’γα(η)* ‘fish’.

This Yukaghir root, which can be reconstructed at the Late Proto-Yukaghir level, due to extensive lexical spread and attestation, has previously been compared to Khanty (Obdorsk) *lojxali* ‘bell’ (DEWOS: 845-846). In theory, this could thus represent traces of an ancient common Uralic-Yukaghir cognate, but most likely the dialectal Khanty form was borrowed from a neighboring language, as was likely the Yukaghir form as well, in this case from Pre-Yakut **loŋ-* ‘low, prolonged (bell) sound’; the exact phonological form of the borrowed root was still recorded in Old Yukaghir, which then underwent palatalization, and the subsequent and fairly expected change of **l’-* > *j-*. Also, since Proto-Turkic did not have root-initial **l-* (as was reminded me by SAVELYEV) assuming a Turkic origin for Yakut is on even more shaky grounds. The root itself, which must be very old, is onomatopoeitic in origin, and may, I note, actually also exist as Ewenki *lujuŋ* ‘noise, sound, hubbub’ > *luju-mī* ‘to shout; to make noise (of children)’ (Vasilevič 1958: 241). The etymology of the Yakut form is not known, but here I have assumed a borrowing therefrom into Yukaghir (regardless of its origin), but the Ewenki and Khanty forms both remain unexplained.

New borrowing

Yakut *ana* ‘epilepsy’ (JRS 41), borrowed as: KD *ana:* ‘disease leading to apathy’ (Nikolaeva 2006: 106).

In an old document on Kolyma Yukaghir there is an isolated word, *ana:*, meaning ‘disease leading to apathy’. I believe this is a direct lexical borrowing from Yakut *ana* ‘epilepsy’ of perfect phonological match (vowel lengthening occurs in Yukaghir due to prosody) even though the etymology of the Yakut word itself is not known. The condition of *epilepsy* can be very serious and draining and deeply affects the quality of life if left untreated. After an *epileptic attack* a patient may suffer from *disorientation* and *weakness*,¹⁰ and research has shown that *apathy* is more frequent among those suffering from *epilepsy* than those not afflicted. The description in Yukaghir of ‘... leading to apathy’ suggests that it describes a

¹⁰ This semantic view is paralleled by the semantic shift found in unrelated Proto-Turkic **dāl-* ‘to lose strength, to faint, to lose consciousness’ > Karakhand *talyan ig* ‘epilepsy’ (VEWT: 457; EDT: 490; ESTJA 3: 133-134; EDAL: 1361).

disease that progresses slowly to eventually become very detrimental to physical and mental health and well-being. Thus, this borrowing into KD in very high likelihood describes *epilepsy*.

New borrowing

Yakut *ama-du*: ‘а как же, ещо как; конечно = how else; of course (as used actively in dialogues)’ (< *ama* ‘неужели, неужто, наверное = really, indeed, probably’) (JRS: 40), borrowed as: KD *ama-du* ‘really, indeed (in questions)’ (Nikolaeva 2006: 102).

As is completely clear both phonologically and semantically, a simple expression in the Kolyma Yukaghir dialect denoted KD originated in a Yakut expression used identically in dialogues. The expression, borrowed verbatim, is used to ask about the validity of a fact or used in questions to probe for assurance of fact, and translates simply as ‘really?’ or ‘indeed?’, or in colloquial English ‘right?’. The etymology of the Yakut *ama-du*: ‘how else, of course’ (< *ama* ‘really, indeed, probably’) is far from understood or known, and Stachowski considered the possibility of Yakut *ama* ‘einfach, alltäglich’ being of Mongolic origin elsewhere (Stachowski 1995: 126), as suggested in older publications by Kałużyński and Popov, but this still leaves *-du*: unexplained. That Yakut *ama* ‘einfach, alltäglich’ may even be unrelated to the homonymous Yakut *ama* ‘really, indeed, probably’ under discussion here as suggested by the semantic differences. I will instead merely note that there is a hitherto non-discussed but very similar Dolgan *amma-da* ‘was für ein..., welch..., wie...’, *amma* ‘Intensivierungswort’ (Stachowski 1998: 30) (no doubt from Yakut *ama* ‘really, indeed, probably’), which, if the compound originated in the early Yakut of some four centuries ago, should show that the direction of borrowing should be from Yakut into dialectal Yukaghir. Other comparanda consists of Turkish *ama* ‘however, yet, only’; Azeri *amma* ‘however, while’; Uzbek *ammo* ‘however’, but these are generally considered Arabic loanwords, and therefore non-related to the Yakut word at hand. In addition, speculating about Proto-Turkic conjunctions is by default to be considered suspicious, as each conjunction – belonging to higher cognitive vocabulary – probably has a fairly unique history of development in the various Turkic languages. In any case, the suggestion is a borrowing Yakut > Yukaghir.

New borrowing

?Proto-Mongolic **aman* ‘mouth; opening’ > Written Mongol *ama(n)* ‘mouth; speech; food-eater; opening resembling a mouth (of a cup, muzzle of rifle, pipe, tube, mountain pass, gulch, ravine, valley, etc.); embouchure’ (Lessing 1960: 35), borrowed as: Yakut *amaj-* ‘широком раскрывать рот (смеясь, улыбаясь) = to open mouth wide (laughing, smiling)’, *amaliĵ-* ‘изрекать ; вещать = to utter; to broadcast’, *amas gyn* (?< **amaj-kün*) ‘внезапно широко раскрыть рот = to suddenly open one’s mouth wide’ (JRS: 40), borrowed as: TY *amalii-* ‘to surprise, to amaze’, *amakaa* ‘interjection: surprise’ (Nikolaeva 2006: 102).

In NIKOLAEVA’s dictionary, KD *ama-du:* (from the above borrowing) was hesitantly compared to TY *amalii-* ‘to surprise, to amaze’. However, on semantic grounds these are not at all connected, and this latter TY root is instead another, separate borrowing. The meaning of ‘to (suddenly) open one’s mouth’ (Yakut) has logically enough become ‘surprise’ (Yukaghir), as this is perhaps the most common bodily expression of surprise. The suffixation patterns are unclear even though the prosodic forms in both languages are fully valid. Perhaps the roots were borrowed almost verbatim into Yukaghir: TY *amalii-* is comparable to Yakut *amaliĵ-*, and TY *amakaa* is comparable to **amaj-kün* (which is given as the original form of *amas gyn* in the JRS, although I would have expected **amač-kün*). From where then does the (to the best of my knowledge non-etymologized) Yakut root hail? I suggest that it is another Mongolic borrowing (see below), as suggested both by the phonology (**-m-* instead of **-n-* or **-ŋ-*) and semantics.

The Yakut root handled here also has counterparts in many of the other surrounding languages: well-attested Proto-Mongolic **aman* ‘mouth; opening’ (Nugteren 2001: 269), a possible source of the Yakut root (which seems to lack a Turkic origin), as well as Proto-Tungusic **am-ŋa* ‘mouth; taste’ (TMS 1: 38-39) – and Ewen *aŋadaj* ‘to open; to uncover’ (Robbek-Robbek 2005: 44) & Ewenki *aŋami* ‘to open; to uncover; to stare; to hoof; to cock a trigger’ (Vasilevič 1958: 30) – which in turn are comparable to Proto-Uralic **aŋa-* ‘to open’; **aŋe* ‘mouth; opening’ (UEW: 11-12), Late Proto-Yukaghir **aŋa* ‘mouth, opening’ (Nikolaeva 2006: 106) and even Proto-Eskimo **aŋva-* ‘to be open, hole, cave’ > Proto-Yup’ik **aŋva-* (*-nəv*) ‘cave over clavicle’ & Proto-Inupik **aŋma-ŋ-* ‘to be open, to open; hole’ (CED 36) and Proto-Chukchee-Kamchatkan **veŋqũ-* ‘открыть(ся) (с коннотациями с ртом) = to open (with connotations to the mouth)’ > Proto-

Chukchee-Koryak **feŋqi*- ‘раскрыться; открыться, оскалиться; раскрыть рот; брать в рот, брать взубы; моржовый клык; ножницы = to unfold; to open; grin; to open one’s mouth’; to take in mouth or teeth; walrus tusk; scissors’ & Proto-Itelmen **ʔi(n)qe*- E ‘открыть дверь = to open the door’. It seems likely that some similar forms would also exist in Korean, Japanese and Nivkh. These apparently ancient *Wanderwörter* would seem to originate in an old root containing an *engma*. Often these roots are further used to derive the secondary meanings of ‘to taste’, ‘to gape’, ‘to yawn’, *etc.* through different suffixation patterns.

New borrowing

Proto-Turkic **ēnčü* ‘fief, land and vassals presented by the ruler; gift, dowry’, borrowed as: Written Mongolian *inže* ‘dowry’, borrowed as: Pre-Yakut **inžä* ‘dowry’ (> Old Yakut **inñä* > Yakut *enñie-enñe-änñä* ‘приданое = dowry’ (JRS: 541)), borrowed as: KD *aŋčil* ‘inheritance’, *aŋči*- ‘to look for; to seek, to search; to inherit’, likely also: KD *aŋde* ‘to deprive of; to cheat a person of his share’ (Angere 1957: 21; Jochelson 1926: 318); TD *onči*- ‘to look for; to seek, to search; to inherit’, *oŋčim-oŋčil* ‘inheritance’ (Angere 1958: 198; Nikolaeva 2006: 329).

Previously, the TD words were non-etymologized, and hesitantly considered as having originated from a Late Proto-Yukaghir root **an*- (Nikolaeva 2006: 329). However, with the uncovering of the KD forms the picture becomes much clear, and the words found in both KY and TY can instead be connected to an early Yakut form, from which the root was borrowed. Angere documented the KD word from Jochelson’s *The Yukaghir and the Yukaghirized Tungus* (clearly citing Jochelson, W. 1926:318, who had written the word as a *ñčil*’; the *ñ* is Jochelson’s transcription for the *engma*, while the final *-l* is a nominal derivational suffix and should be non-palatalized), and it well complements the TD form (also from Jochelson) cited in NIKOLAEVA’S dictionary. The KD word *aŋde*, which in reality was more likely pronounced *aŋdə* in Kolyma Yukaghir (< **aŋčə*), does, on both semantic and phonologic grounds, also belong to this comparison. The Yukaghir words are practically phonologically converged with another word meaning the semantically close ‘to look for; to search’, but which should have another source of origin. The Yukaghir form clearly shows that this is an old Yakut borrowing, actually from Pre-Yakut **inžä* ‘dowry’ (into both KY and TY), before a regular assimilative change (completed by the 18th century) had produced Old Yakut

**inñä* (as per Stachowski 2005: 195). The phoneme *ž* was lacking in Yukaghir and thus instead became a *č*, from where further phonological changes could occur. The Yukaghir vocalism is irregular to start with, which is due to this being a borrowing; most likely, the vocalism does reflect attempts at reaching Yukaghir vowel harmonism for this root.

The Yakut root, due to phonological reasons, is actually yet another Mongolic borrowing, which, however, earlier had been borrowed into Mongolic from a Turkic source: Proto-Turkic **ēnčü* ‘fief, land and vassals presented by the ruler; gift, dowry’ (VEWT: 44, EDT: 173, ESTJA 1: 361-362, Leksika: 347-348, Dybo 1997), which literature agreeably maintains was borrowed as Middle Mongol *enčü*, Written Mongolian *inže*, Kalmuck *inžə* ‘dowry’ (KW: 208, 296). Some researchers (Haenisch 1939: 82; TMN 2: 224; EDT: 173) suggest that Written Mongolian *inže* is instead a Chinese borrowing, and that the modern Turkic forms may reflect a confusion of the original form and the later mongolism. To me, however, this does not sound like a plausible explanation, and this is likely yet another Turkic > Mongolic > Yakut borrowing, which then found itself into Yukaghir. Semantically, a *dowry* is fully comparable to *inheritance*, which offers no further obstacles for this borrowing suggestion. The nature of this borrowing does, again, show the close ties between historical Yakut and Yukaghir speakers, as well as the fairly deep influences of Mongolic on Yakut.

New borrowing

Yakut *амраалык* ‘гомон, шум, гам, гвалт, суматоха = hubbub, noise, din, turmoil’ (JRS: 40), borrowed as: SD *amipe(lbon)* ‘кричащий = screaming; to shout’ (Spiridonov 2003: 8; Nikolaeva 2006: 103).

An unique word for *to shout* documented in SD – a Kolyma Yukaghir dialect – only is borrowed from a Yakut word meaning *noise, turmoil*. The borrowing was truncated in typical Yukaghir fashion and the cluster gained an epenthetic *-i-* perhaps in order to avoid homonymy with SD *abudaj-* ‘to stretch’ (< **ampu-daj*) or PY **ampə* ‘disk or hook on a ski made of birch bark tightened with a piece of leather’ (Nikolaeva 2006: 116) if it existed in SD; it likely did, but the records of SD recorded by Spiridonov are quite fragmentary and by no means complete. So,

the borrowed form should have looked something like **am(i)pel-bon*, with the last segment being unclear. While the Yakut etymology is not known, we should consider this a standard Yakut borrowing into a local dialect of Yukaghir only.

Semantically, it is possible to connect *to shout* to general *loudness, noise or hubbub*. In the JRS, the word is given with an example meaning: такой гомон, что ничего нельзя разобрать = *such a hubbub that nothing can be made out*, which suggests a situation which is so *loud* overall that no specific sounds or meanings can be made out by the listener, which would happen for example in a rowdy crowd of people *shouting*.

New borrowing

Yakut *ed'ij* 'старшая сестра (родная); старшая родственница (по линии отца или матери); тетка, тетька, тетенька (обращение к женщине средних лет); оспа = older sister (of parent); older relative (of father or mother); aunt, address to middle-aged woman; smallpox' (JRS: 537), borrowed as: **ed'i-u*: ~ **ejd'i-u*: > TY *ewd'uo* 'тетя (единоутробная, двоюродная сестра отца) = aunt; father's cousin or half-sister'; ТК *ewd'uo*, *ewd'uop* 'father's younger sister'; TJ *eid'uo* 'father's younger sister or younger female cousin' (Kurilov 2001: 579; Nikolaeva 2006: 166).

Another kinship term, a regular term meaning mainly 'aunt', is found borrowed into Tundra Yukaghir and dialects from Yakut. Morphologically speaking, the borrowed root was suffixed with the nominal derivational suffix *-u*: (Nikolaeva 2006: 83), while the semi-vowel *-w-*, which is known to have arisen secondarily root-internally (Piispanen 2016b: 275-279), is just epenthetic having naturally arisen in this environment. We can reconstruct either a predecessor borrowed form of **ed'i-u*: or **ejd'i-u*:, first forming the TJ form, and later developing into **ewd'uo* in TY.¹¹

Semantically, the original meaning of *aunt* has undergone secondary developments in Yukaghir into not only including the *sister of a parent*, but also their *female cousins*, which thus in relation to the speaker are *second cousins*. How the

¹¹ NIKOLAeva's dictionary reconstructed the Late Proto-Yukaghir root **ewnč'o*: for these Yukaghir words, but this borrowing shows that this is unnecessary; in fact, I do not personally believe that Late Proto-Yukaghir even had the cluster **-wnč-*, as root-internal **-w-* had developed secondarily from several other phonological sources.

meaning of ‘smallpox’ has arisen for this word is semantically not clear. While the Yakut etymology is not known, there have been made numerous kinship borrowings into Yukaghir both from Yakut and Ewen/Ewenki, and we may assume that this is another borrowing in that direction.

New borrowing

Proto-Tungusic **edī-* ‘husband’ (TMS 2: 437-438) > Ewen *edi* ‘муж, супруг; самец = husband, spouse; male (in folklore)’, *edilken* ‘замужняя = married’ (Robbek-Robbek 2005: 341) & Ewenki *edī* ‘husband’, *ed̄yčē* ‘замужняя = married’ (Vasilevič 1958: 636), borrowed as: **edi-u-*: > KJ *iaduo, jeduo, edu* ‘husband; master’; KD *yaduo*; M *jáda*; MC *jatagi* (Wrangel 1841: 115); KL *eda*; B *ya:doo*; ME *jadu*; MU *jadá*; MK *jedá* (Nikolaeva 2006: 180).

Yet another kinship borrowing created in a very similar pattern to the above originates in a phonologically similar, but semantically different, Tungusic word (instead of a Turkic word). NIKOLAEVA reconstructs a Late Proto-Yukaghir **jadō*: as origin for all the Yukaghir forms. However, I suggest that the word-initial *j-* in most forms is either a Russian influence on local Yukaghir pronunciation or erroneous recordings of many older forms (which can be fairly often observed) with Rus. *e* (*je*) instead of *ə* (*e*). After borrowing, most forms carry the nominal derivational suffix *-u-*: (Nikolaeva 2006: 83). I would rather reconstruct **edi-u-*, very close to the reconstructed form of the previous kinship borrowing (see above). A few, like KJ *edu*; KL *eda* more closely resemble the original Ewen form of *edi* as if non-suffixed. The Tungusic word additionally appears to have both Turkic and Mongolic correspondences with Proto-Turkic **edī* ‘host’ (ESTJA 1: 237-241, TMN 2: 176, EDT: 41, Leksika: 324-325) and Proto-Mongolic **ežen* ‘host’ (EDAL: 493).

New borrowing

Proto-Tungusic **epo* ‘wet’, **xepē-* ‘to sprinkle, to get wet’ (TMS 2: 459-460, **xep-* in EDAL: 779) > Ewen *eb~ep* ‘сырость, мокрота, влага; мокро, влажно, сыро = dampness, sputum, moisture; wet, damp’ (Robbek-Robbek 2005: 338) (Ewenki *epo* ‘wet’, etc.; Negidal *epti-* ‘to splash’; Orok *xepičči-* ‘to sprinkle’; Manchu *ebe-* ‘to get wet’, *ebeńe-* ‘to soak’), borrowed as: TY *ebekie* ‘dampness’ (Kurilov 2001: 578; Nikolaeva 2006: 159). In Ewen other apparently related words are also to be found: *ebdej* ‘to sprinkle (of rain)’, *ebe* ‘urine’, *ebēdej-* ‘to urinate’, *ebēn* ‘moisture’, etc.

A rare, isolated TY word meaning *dampness* was borrowed from an Ewen word meaning exactly the same. While the TY form was given a Late Proto-Yukaghir reconstruction of **empəke:* in NIKOLAEVA's historical dictionary, it is unnecessary because this is a recent Ewen borrowing, as demonstrated by the straight-forward phonology and semantics. After borrowing, the root was suffixed with *-kie(n)*, a common TY nominal derivational suffix (also oddly found with some verbs including in this case) usually used with names (Piispanen 2016a: 214), cf. TY *anacie* 'a man in folklore, lit. mountain dweller' (< TY *anaa* 'mountain'); TY *nereguukien* 'a man in folklore' (< TY *nereguo-* 'lean; thin'); TY *čindilikeen* 'a man in folklore, lit. snipe-man' (cf. KY *čindi:* 'lark'); TY *lerpukie* 'hairy male dog' (< TY *lerpune-* 'hairy'); TY *lirukie* 'smth with long fur' (< TY *liručeń-* 'to have long fur (INTR)'); TK *liteged'iekie* 'hammer for forging' (< TY *liteged'i-* 'to forge').

Note also that the Tungusic word, existing both as early nominal and verbal roots (the latter of which should probably be reconstructed **xep-* as I give it above, instead of merely **xep-*; in reality, the nominal form was probably also likewise Proto-Tungusic **xepo* 'wet') appears to have a related Turkic root with well-attested Proto-Turkic **jəbi-* 'to become wet, soak' (EDAL: 472; EDT: 872; VEWT: 202; ESTJA 4: 196-197), although it seems as if most languages actually point at **jip-* or **jəp-* instead (as agreeably suggested also in EDAL: 472). The Yakut cognate is the regularly formed *sibin-* 'fresh', which due to phonological and semantic reasons cannot be the donor language in this case. So, the TY form was likely borrowed and suffixed as **(x)epe-kie* 'dampness'.

New borrowing

Yakut *ejis-* 'сильно плескаться, ударять (о берег - о волнах); подмывать (берег - о воде); окачивать, обливать = to splash strongly, to hit (on the beach, of waves); to wash away (of water on the beach); to souse, to pour' (JRS: 542), borrowed as: TY *anŋje(ŋ)* 'волна = wave', *anŋjerej-* 'стать волнистым (об озере, реке) = to become wavy (about a lake, or river), *anŋjeń-* 'быть волнистым, иметь волны = to be wavy'; TK *anŋje* 'wave', *anŋjere-* 'to be rough; to rise in waves (of the sea)'; TD *ańie-* 'wave' (Kurilov 2001: 46; Nikolaeva 2006: 109).

This constitutes a fairly recent borrowing as there are no phonological traces in Yukaghir of what must have been the Pre-Yakut verbal form **enič-*. Rather, the final suffix has been cut off with the borrowing, and in Yukaghir, the *-je* is instead a nominal derivational suffix commonly attached to a verbal root; cf. TY *kirije* ‘name’; TY *kiŋdije* ‘dump’; TY *kiiwije* ‘fontanel’; TY *kurije* ‘family, clan’; TY *lalwije* ‘extra blanket’; TY *liteged’ije* ‘forger’, etc. The root-initial vowel has been backed for some reason, but despite that this is to be considered a secure borrowing.

Semantically, *to splash strongly and waves hitting the beach* (Yakut) is indeed synonymous with *to become or be (roughly) wavy* (Yukaghir). The Yakut etymology is not known, but we may again assume the direction of borrowing of Yakut > Yukaghir.

New borrowing

Proto-Tungusic **b[ü]lkü-* ‘смочить, намочить; плескаться, бить ключом = to soak, wet; to splash, swash’ > Ewenki *bilki-* ‘смочить, намочить (шкуру при выделке) = to wet (skin during dressing)’; *bulkiw-* ‘плескаться, бить ключом = to splash, to bubble’, *bulku-mī* ‘to lubricate, to anoint, to paint, to wet, to wash’, *bulkukit* ‘bathhouse’ (Vasilevič 1958: 66; TMS 1: 82,108), borrowed as: **polki-* > TY *pöwgi-* ‘to strike something on water producing splashes (TR)’, *pöwgej-*, *pewgej-* ‘to splash (especially of a fish)’, *pewdi-* ‘to splash many times’ (Nikolaeva 2006: 363).

Another borrowing, related to *splashing* and *water* is found from Ewenki into Tundra Yukaghir only. We may posit an early borrowed form of **polki-* ‘to splash’ in Yukaghir (< Ewenki *bulkiw-* ‘to splash’). The cluster **-lk-* – which regularly changes in different ways in Yukaghir – then underwent a sonorization type of lenition with *l*-vocalization, which produced the semivoweled form **-wk-*. Indeed, all root-internal **w* in Yukaghir have been produced secondarily from a number of other phonemes far after the universal change of **-w-* > **-j-* had occurred in all forms of Yukaghir. This very early phonological change, possibly already in Early Proto-Yukaghir, changed the phoneme **w* in all positions except for root-initially, and only later was it “regenerated” root-internally and –finally (Piispanen 2016b), like apparently with this borrowing. Then, like NIKOLAEVA

notes, in some forms the vowels have been labialized under the influence of labialized consonants, which describes the fronting and raising of the vowels. The semantic overlap of ‘to splash’ and derivatives thereof is most satisfactory, securing this borrowing suggestion.

New borrowing

Yakut *čökö* ‘аккуратно, в порядке, отдельно = neatly, in order, separately’, *čököt* ‘ставить, расставлять (аккуратно, отдельно); уточнять = to put, to set up (neatly, separately); to specify’ (JRS 512), borrowed as: TY *čoyutnej* ‘аккуратно = neatly’, *čoyutne-nigerej-* ‘отделить от целого = to separate from the whole, lit. to place somewhere separately’ (< TY *nigerej-* ‘to place somewhere’), *čoyutne-kurčij-* ‘стать аккуратной (не разбросанной) группой (о стаде оленей) = to become a neat (not scattered) group (of a herd of deer), lit. to become in order’ (< TY *kurčij-* ‘to become, to happen’) (Kurilov 1990: 326, 2001: 558; Nikolaeva 2006: 137).

As evident from the Yukaghir compounds, the borrowed form into TY clearly means not only *neatly*, but also *in order* (i.e. to become in order, not to become neat) and *separately* (i.e. to place somewhere separately, not to place somewhere neatly), just as was the original meaning also in Yakut, in order for the semantics to make sense. The etymology of this Yakut word is also not known, but we may have a comparandum with Ewen *čakuti* ‘ok, accurate, thoroughness’ (Robbek-Robbek 2005: 327) but the vocals speak against there being any connection. As my colleague M. CRNOBRNJA suggests in private correspondence another comparandum is Manchu *čoho-* ‘to do especially, to consider as the most important aspect, *čohome* ‘especially, on purpose, particularly, exclusively’, which may be related to Written Mongolian *čoqu-* ‘to agree’, but the phonology seems insurmountable. At this point, we will again (by default as this is practically always the case) have to assume the direction of borrowing of Yakut > Yukaghir.

New borrowing

Proto-Tungusic **čeče* ‘rag, patch’ (TMS 2: 422) > Ewen *čeče* ‘кусок, лоскуток; куски, лоскутки, обрезки ткани, кожи = piece, shred; pieces, patches, scraps of fabric, leather’, *čečegdej-* ‘резать, разрезать на мелкие куски, лоскутки = to cut, to cut into small pieces’ (Robbek-Robbek 2005: 338) (& Ewenki *čeče* ‘shred, patch’; Negidal *čeče*, Literary Manchu *čeče* ‘silk fabric’), borrowed as: KJ *čid’e-čiid’e* ‘piece’; TY *čid’e-čiid’e* ‘нижняя часть женского

кафтана (примерно от живота до края подола), обшитая кусками собачьей шкуры и бахромой (передняя часть выше чиидьэ бахромы не имеет = in short: bottom part of a woman's coat trimmed with dog fur and tassels' (Kurilov 2001: 549; Nikolaeva 2006: 132), KD *čiže* 'piece' (Angere 1957: 37; actually given as *cize* according to ANGERE's transcription system).

The semantic overlap between Ewen 'pieces, patches, scraps, leather' is excellent with TY 'bottom part of coat trimmed with dog fur and tassels', whereas in KY only the meaning of 'piece' seems to have been borrowed. While semantic narrowing over time is possible (changing the meaning in one Yukaghir branch), it is equally possible that this word was independently borrowed from Ewen into both KY and TY at different times with different meanings. In Kolyma Yukaghir transcription, *d'* and *ž* are to be considered interchangeable signifying the same phoneme. The vocalism and various Yukaghir forms therefore do suggest an underlying borrowed **čiže* from the original *čěče*, somewhat irregularly, perhaps in order to avoid homonymy with for example KY *čěčemu*- 'to flash, to gleam'.

The EDAL (1331) speculates that the Ewen, Ewenki and Negidal forms may be Manchu borrowings, although the semantic overlap is poor (*silk fabric* is certainly NOT *rags*) and there are no really good reasons for assuming so, other than allowing for an earlier hypothetical, pre-assimilated Manchu form **šeče*, which could perhaps then be comparable to well-attested Proto-Turkic **sačuk* 'fringe, handkerchief with a fringe' (VEWT: 392; EDT: 795-796) and the, from Turkic borrowed, Written Mongolian *sačay~čačay* (I was unable to find the meaning of this EDAL-given word in Lessing 1960) (and Kalmuck *cacəg* 'fransen, quasten, büschel' (KW: 423). I believe that the EDAL indirectly suggests Written Mongolian as the donor language for a borrowing first into Manchu, and from there subsequently into the northern Tungusic languages, but this is only somewhat possible due to the aforementioned reasons. In any case, the source of the Yukaghir forms is most likely the Ewen language (albeit Ewenki would also be possible even if it seems less likely).

4. Structured semantic fields

Dividing the found borrowings into various cultural and technological spheres of semantics (as per Rédei 1999), produces the following groups:

- b. animal kingdom (i.e. fauna): fish (Ewenki), fish (Ewen)
- d. nature, natural phenomena and natural places: sand (Ewen); dampness (Ewen); wave; to splash (Yakut); to splash (Ewenki)
- e. types of work and tools: bell; ringing (Yakut)
- h. clothing: piece of clothing (Ewen)
- i. social life and kinship terms: dialogue expression (Yakut); inheritance (Turkic > Mongolic > Yakut); aunt (Yakut); husband; master (Ewen)
- k. health, illness and death: epilepsy (Yakut)
- m. elementary phenomena, actions and perceptions: to carry (away) (Yakut); surprise (Mongolic > Yakut); screaming (=loud noise) (Yakut)
- n. other: neat; in order (Yakut)

The following categories had no representatives among the borrowings: a. body parts of humans and animals, c. plant kingdom, f. trade, g. habitation, j. tribal or population names, l. religion. The borrowings are again spread out throughout multiple semantic categories, which continues to demonstrate the extensive linguistic and social contacts between the historical Yukaghirs and surrounding tribes and languages.

Abbreviations

B = Materials of Billings 1787.

BO = Materials of Boensing 1781.

CED = Fortescue et al. 2001.

DEWOS = Steinitz 1966-1993.

EDAL = Starostin et al. 2003.

EDT = Clauson 1972.

ESTJA = Sevortjan 1974-2000.

FEDOTOV 1 = Fedotov 1995.

FEDOTOV 2 = Fedotov 1996.

JLTT = Martin 1987.

JRS = Slepcev 1972.

KD = Kolyma Yukaghir from Jochelson's manuscript dictionary.

KJ = Kolyma Yukaghir materials of Jochelson 1898 and 1900.

KK = Kolyma Yukaghir materials of Krejnovič 1982.

KL = Materials of Klitschka 1781.

KW = Ramstedt 1935.

KY = Modern Kolyma Yukaghir.

Leksika = Tenišev 1997.

M = Materials by Maydell presented by Schiefner 1871a and 1871b.

MC = Chuvan materials of Matjuškin in Wrangel 1841.

ME = Materials of Merk 1787.

MGCD = Menggu yuzu yuyen cidien, Qinghai, 1990.

MK = Kolyma Yukaghir materials of Mueller and Lindenau in 1741.

MO = Omok materials of Matjuškin in Wrangel 1841.

MU = Ust'-Janskoe materials of Mueller/Lindenau 1741.

RS = Materials of Rajskej and Stubendorf presented by Schiefner 1871a.

SD = Kolyma Yukaghir materials of Spiridonov 2003.

SU = Materials by Suvorov presented by Schiefner 1871a.

TD = Tundra Yukaghir materials of Jochelson 1926.

TK = Tundra Yukaghir materials of Krejnovič 1958 and Krejnovič 1982.

TMS 1: = Cincius 1975.

TMS 2 = Cincius 1977.

TY = Modern Tundra Yukaghir.

UEW = Rédei 1988–1991.

VEWT = Räsänen 1969.

W = Early materials of Witsen in 1692. All the older materials are fully described and referenced in Nikolaeva 2006.

References

ANGERE, J. (1957). *Jukagirisch-Deutsches Wörterbuch*, Wiesbaden: Otto Harrassowitz.

ANIKIN, A. E. (2000). *Etimologičeskij slovar russkix dialektov sibiri, zaimstvovaniya iz ural'skix, altajskix i paleoaziatskix jazykov*, Moscow-Novosibirsk: Nauka.

ATLASOVA, E. S. (2007). *Slovar' jukagirsko-russkij i russko-jukagirskij (tundrenyj dialekti) – okolo 3500 slov*, St. Peterburg: Filial izdatel'stva <prosveshchenije>.

BEREZKIN, Y. (2010). “Tricksters trot to America – areal distribution of folklore motifs”, *Folklore*, 46: 125-142.

CINCIUS, V. I. (1975). *Sravnitel'nyj Slovar' Tunguso-Man'žurskix Jazykov I*, Leningrad: Akademia Nauka.

CINCIUS, V. I. (1977). *Sravnitel'nyj Slovar' Tunguso-Man'žurskix Jazykov II*, Leningrad: Akademia Nauka.

CLAUSON, Sir G. (1972). *Etymological dictionary of Prethirteenth Century Turkish*, Oxford: Clarendon.

DOERFER, G. (1985). *Mongolo-Tungusica*, Wiesbaden: Harrassowitz.

DYBO, A. V. (1997). *Nazvanija podarkov v praaltajskom*, Honour of the 90th Anniversary of N. A. BASKAKOV, Moscow: Languages of Russian Culture.

FEDOTOV, M. R. (1995). *Étimologičeskij slovar' čuvaškogo jazyka, Tom I: A-Rintävan*, Čeboksary: Čuvaškij gosudarstvennyj institut gumanitarnyx nauk.

FEDOTOV, M. R. (1996). *Étimologičeskij slovar' čuvaškogo jazyka, Tom II: Sav-Yaštaka*, Čeboksary: Čuvaškij gosudarstvennyj institut gumanitarnyx nauk.

FORTESCUE, M. et al. (2001). *Comparative Eskimo Dictionary: with Aleut Cognates*, Alaska: University of Alaska Press.

GOMBOCZ, Z. (1912). *Die bulgarisch-türkische Lehnwörter in der ungarischen Sprache*, Helsinki: Suomalais-Ugrilaisen Seuran Toimituksia.

HAENISCH, E. (1939). *Wörterbuch zu Mangholun Niuča Tobčaan (Yüanchao pishi)*, Geheime Geschichte der Mongolen, Leipzig: Harrassowitz.

JOHELSON, W. (1898). "Obrazcy materialov po jukagiskomu jazyku i fol'kloru, sobrannye v Jakutskoj ekspedicii", *Izvestija Imperatorskoj Akademii Nauk*, 8: 151–177.

JOHELSON, W. (1900). *Materialy pojukagirskomu jazyku i fol'kloru I*, St Petersburg.

JOHELSON, W. (1926). *The Yukaghir and the Yukaghirized Tungus*, New York: G. E. Stechert American Agents.

KALUŻYŃSKI, S. (1961). *Mongolische Elemente in der jakutischen Sprache*, Warszawa: Państwowe Wydawn.

KALUŻYŃSKI, S. (1995). *Iautica: Prace językoznawcze*, Warszawa: Wydawnictwo Akademickie Dialog.

KURILOV, G. N. (1990). *Jukagirsko-russkij slovar'*, Akademija Nauk SSSR, Jakutsk: Jakutskoje knizhnoje izdatel'stvo.

KURILOV, G. N. (2001). *Jukagirsko-russkij slovar'*, Rossiskaja Akademija Nauk, Novosibirsk: Sibirskoje otdelenije institut problem malocislennyx narodov severa.

LESSING, F. D. (1960). *Mongolian-English Dictionary*, Los Angeles & Berkeley: University of California Press.

LIU (1981). Liu Zhaoxiong. *Dongxiang yu jianzhi*. Beijing.

LORÁND, B. (1967-1976). *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára I-IV*, Budapest: Akadémiai Kiadó.

MARTIN, S. E. (1987). *The Japanese Language through Time*, New Haven-London: Yale University Press.

MARTIN, S. E. et al. (1967). *A Korean-English Dictionary*, New Haven-London: Yale University Press.

MASLOVA, E. (2003). *A Grammar of Kolyma Yukaghir*, Berlin: Mouton de Gruyter.

NAM KWANG, U. (1960). *Koe sacen*, Seoul.

NIKOLAEVA (2006). *A Historical Dictionary of Yukaghir*, Berlin & New York: Mouton de Gruyter.

NIKOLAEVA A. & V. G. SHALUGIN (2002). *Slovar' Jukagirsko-Russkij i Russkij-Jukagirskij (Verxnekol'mskij Dialekt)*, St. Petersburg: Izdatel'stvo "Drofa".

NUGTEREN, H. (2011). *Mongolic phonology and the Qinghai-Gansu Languages*, Utrecht: LOT.

PEKARSKY, E. K. (1959). Slovar jakutskogo jazyka I-III, Akademija Nauk SSSR, Yakutsk.

PIISPANEN, P. S. (2013). “The Uralic-Yukaghiric connection revisited: Sound Correspondences of Geminate Clusters”, *Journal de la Société Finno-Ougrienne*, 93: 165-197.

PIISPANEN, P. S. (2015). “Evaluating the Uralic-Yukaghiric word-initial, proto-sibilliant correspondence rules”, *Journal de la Société Finno-Ougrienne*, 95: 237-273.

PIISPANEN, P. S. (2016a). “Folklore borrowings in north-eastern Siberia”, *Turkic Languages*, 20: 257-272.

PIISPANEN, P. S. (2016b). “A prosody-controlled semi-vowel alternation in Yukaghir”, *Journal of Historical Linguistics*, 6/2: 247-296.

PIISPANEN, P. S. (2017). “Folklore borrowings in north-eastern Siberia”, *Turkic Languages*, 20: 257-272.

PIISPANEN, P. S. (2018). “Additional Turkic and Tungusic borrowings into Yukaghir”, *Turkic Languages*, 22: 108-138.

PIISPANEN, P. S. (2019). “Additional Turkic and Tungusic borrowings into Yukaghir II”, *Journal of Old Turkic Studies*, 3/1: 54-82.

RAMSTEDT, G. J. (1935). *Kalmückisches Wörterbuch*, Helsinki: Suomalais-Ugrilainen Seura.

RÄSÄNEN, M. (1969). *Versuch eines etymologischen Wörterbuchs der Türksprachen*, Helsinki: Suomalais-Ugrilainen Seura.

RÉDEL, K. (1988-1991). *Uralisches etymologisches Wörterbuch*, Budapest: Akadémiai Kiadó.

RÉDEL, K. (1999). “Zu den uralisch-jukagirischen Sprachkontakten”, *Finnisch-Ugrischen Forschungen*, 55: 1-58.

ROBBEK, V. A. & M. E. ROBBEK (2005). *Evensko-Russkij slovar'*, Novosibirsk: <Nauka>. Sibirskaja izdatel'skaja firma RAN.

ROZYCKI, W. (1994). *Mongol Elements in Manchu*, Indiana, Bloomington: Research Institute for Inner Asian Studies.

SANZHEEV, G. D. et al. (2015a). *Etimologičeskij slovar' mongol'skix jazykov I: A-E*, Moscow: Institut Vostokovedenija RAN.

SANZHEEV, G. D. et al. (2015b). *Etimologičeskij slovar' mongol'skix jazykov II: G-P*, Moscow: Institut Vostokovedenija RAN.

SCHERBAK, A. M. (1997). *Rannije Turko-Mongol'skije jazykovyje svjazi VIII-XIV vv.*, St. Petersburg: ILI RAN.

SCHIEFNER, A. (1871a). "Beiträge zur Kenntnis der jukagirischen Sprache", *Bulletin de l'Académie Impériale des Sciences*, 3/16: 373–399.

SCHIEFNER, A. (1871b). "Über Baron Gerhard von Maydell's jukagirische Sprachproben", *Mélanges Asiatiques*, 6/5: 600–626.

SEVORTJAN, E. V. (1974–2000). *Ėtimologičeskij slovar' tjurskix jazykov I-VI*, Moscow: Izdatel'stvo "Nauka".

SLEPCOV, P. (1972). *Jakutsko-russkij slovar'*, Moscow: Sovetskaja Ekciklopedija.

SPIRIDONOV, N. I. (2003). *Jukagirsko-russkij slovar' i évensko-russkij slovar'*, Jakutsk: Yakut State University Publishing House.

SPIRIDONOV, V. K. (1997). *Shkol'nyj russko-jukagirskij slovar'*, Jakutsk: Ministerstvo obrazovanija respubliki Saxa (Jakutija).

STACHOWSKI, M. (1993). *Dolganischer Wortschatz*, Kraków: Uniwersytet Jagielloński Kraków.

STACHOWSKI, M. (1995). "Arabische Etymologien in der Geschichte der Jakutischen Wortforschung", *Zeszyty Naukowe UJ. Prace Języko-znawcze*, 117: 125-138.

STACHOWSKI, M. (1998). *Dolganischer Wortschatz Supplementband*, Kraków: Księgarnia Akademicka.

STACHOWSKI, M. (2005). "Chronology of some Yakut phonetic changes in the context of 18th century Mongolian loanwords into Yakut", *Rocznik Orientalistyczny*, 58: 194-203.

STAROSTIN, S. et al. (2003). *An Etymological Dictionary of Altaic Languages I-III*, Leiden: Brill.

STEINITZ, W. (1966-1993). *Dialektologisches und etymologisches Wörterbuch der ostjakischen Sprache (unter Mitarbeit von Liselotte Böhnke Gert Sauer und Brigitte Schulze) I-XV*, Berlin: Akademie-Verlag.

TENIŠEV, E. R. (1997). *Sravnitel'noistoričeskaja grammatika tjurskix jazykov: Leksika*, Moscow: Akademia Nauk.

VASILEVIČ, G. M. (1958). *Evenkijsko-Russkij Slovar'*, Moskva: Gosudarstvennoje isdatel'stvo inostrannyx i natsional'nyx slovarej.

VASILIEV, Y. (1995). *Türkçe-Sahaça (Yakutça) Sözlük*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

VOVIN, A. & D. MCCRAW (2011). "Old Turkic Kinship Terms in Early Middle Chinese", *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten* 2011/1: 105-116.

VOVIN, A. (2015). "Eskimo loans in North Tungusic", *Iran and the Caucasus*, 19: 87-95.

WRANGEL, F. von (1841). *Putešestvie po severnym beregam Sibiri i po Ledovitomu morju, soveršennoe v 1820, 1821, 1822, 1823 i 1824 godax èkspediciju, sostojavšeju pod načal'stvom flota lejtenanta Ferdinanda fon Vrangelja I-II*, St. Petersburg.

Received: 13.06.2019

Accepted: 20.06.2019

Published: 24.06.2019

JOTS, 3/2, 2019: 372-408

Orhun Yazıtlarındaki Durum Eklerinin Sentaktik İşlevleri Üzerine

On the Syntactic Functions of the Case Suffixes in the Orkhon Inscriptions

Hulusi POLAT

Inönü University (Malatya/Turkey)
E-mail: hulusipolat44@gmail.com

Case suffixes form various meaning relations in the sentence. The semantic and syntactic functions of the morphological aspects of the case suffixes should also be considered. These suffixes, whose actual functions appear in syntactic structure, serve as subjects, objects and complementary functions in the sentence. Orkhon inscriptions, which is one of the first written documents of Turkish, is an important source in the study of the grammatical development of the Turkish language. In order to determine the usage and functionality of the case suffixes in the historical period, the case suffixes used in the Orkhon inscriptions were examined in this study.

Key Words: case suffixes, Orkhon inscriptions, syntactic function.

1. Giriş

Dilbilgisi çalışmalarında genellikle eklerin morfolojik yönü üzerine durulması ve sentaktik işlevlerinin ikinci planda kalması, metinlerin çözümlenmesinde sıkıntılara yol açmaktadır. Durum eklerinin işlevleri sözcük grupları ve cümle yapısı içinde belirlendiği için durum ekleri morfo-sentantik yönden incelenmelidir.

Hâl ekleri ismi kendisine tabi olmayan, kendisinin tabi olduğu unsurlarla münasebetini kuran eklerdir. Hâl ekleri ileriye doğru münasebet kuran kelime grupları ve cümlelerde yardımcı unsurları esas unsurlara bağlayan eklerdir (Ergin 2009: 227).

DALLI, hal eklerinin topluca aynı zamanda değil, farklı farklı zaman dilimleri içinde, dilde gereksinimler ortaya çıktıkça oluşup geliştiğini, hal şekillerinin çoğunlukla tek anlamlı olup çok işlevli özelliklerini eski dilden beri sürdürdüklerini, çok işlevli olmaları nedeniyle sınırsız varlık bağıntılarını dile getirdiklerini belirtmiştir (2018: 40). Kimi “tarihî” durum ekleri kalıplaşmış, yapım eki işlevi kazanmış olarak yaşamaktadır. Yani durum eklerinin sayısı zamana bağlı olarak değişebilmektedir (Eker 2010: 336).

ERGİN, durum eklerini, *nominatif hali (yalın)*, *genitif hali (ilgi)*, *akuzatif hali (yapma)*, *datif hali (yaklaşma)*, *lokatif hali (bulunma)*, *ablatif hali (uzaklaşma)*, *enstrumantal hali (vasita)*, *ekvatif hali (eşitlik)* ve *direktif hali (yön gösterme)* olarak tasnif etmiştir (2009: 227-228).

BANGUOĞLU, durum eklerini sözdizimindeki işlevliklerine göre *iççekim halleri* (kim hali, kimi hali, kime hali, kimde hali, kimden hali, kimin hali) ve *dışçekim halleri* (kimle hali, kimce hali, kimli hali, kimsiz hali) olarak iki gruba ayırmıştır (1990: 326).

Yapılan gramer çalışmalarında durum ekleri genelde morfolojik açıdan ele alınmış ve tanımlanma ve sınıflama buna bağlı olarak gelişmiştir. Genel sınıflamadan ayrı olarak Alyılmaz 1994 ve Mert 2002 çalışmalarında eklerin işlevlerini de dikkate alarak durum eklerini *belirten*, *belirtilen*, *nesne*, *bulunma*, *ayrılma*, *çıkışlılık*, *yönelme*, *birliktelik-beraberlik*, *karşılıklılık*, *hedef*, *sebep*, *vasita*, *görelilik*, *nasıllık*, *nice-*

lik, karşılaştırma, sınırlandırma, benzetme, seslenme gibi farklı sınıflandırmalarda incelemişlerdir. Gramer çalışmalarında tam olarak terim birliğine varılmadığı için bu tarz adlandırmaların konuyu daha da zorlaştıracığı düşüncesiyle çalışmada genel kabul gören *yalın, belirtme, yönelme, bulunma, ayrılma, yön gösterme, araç, eşitlik* ve *ilgi* terimleri kullanılmıştır.

Sentaktik işlevde durum ekli ad, bitmiş eyleme bağlanarak temel önermenin öznesi, nesnesi, tümleci olur veya eylemsiye bağlanarak yan önermenin öznesi, nesnesi, tümleci olur (Üstünova 2012: 61). Görevleri sözdizimsel olan bu ekler, tümce içi ilişkileri düzenler (Demircan 2005: 101).

Çalışmamızdaki yazıtlardan örnekler Aydın 2017a'dan alınmıştır.

1.1. Yalın Durumu

Yalın durumu, ek almayan adın özne durumudur. Adın herhangi bir son ek almamış, yalın olduğu durumudur (Aksan 2009: 91). Kimi kaynaklarda belirtisiz ad tamlamalarında tamlayanın, sözde öznenin ve belirtisiz nesnenin, sıfatların, zarfların yalın durumda olduğu ileri sürülse de bu görüşlere katılmak mümkün değildir (Üstünova 2012: 168). Yanlış anlaşılmayla “yalın” terimi, ek almayan gramer yapılarını da içine almıştır. Sentaktik yapıda yalın durum sadece özne işlevi görmektedir:

ol amtı añıg yok “Onlar şimdi kötü (durumda) değiller.” (KT G3)

bilig bilmez kişi ol sawıg alıp yagru barıp üküş kişi öltüg “Bilgisiz (cahil) kişi(ler) o sözü (dikkate) alıp yakına varıp çok (sayıda) kişi öldünüz.” (KT G7)

türük bodun tokurkak sen “Türk halkı sen toksun.” (KT G8)

men beñgü taş tikdim “Ben ebedi taş diktim.” (KT G11)

tawgaç kaganıñ içreki bedizçig ı-d>tı “Çin kağanı, has süsleme ustasını gönderdi.” (KT G12)

tört buluj kop yagı ermiş “Dört taraf hep düşmanmış.” (KT D2)

begleri yeme bodunı yeme tüz ermiş “Beyleri de halkı da doğru imiş.” (KT D3)

buyruki yeme biligsiz <ermiş> erinç yawlak ermiş erinç “Komutanları da bilgisizmiş elbette, kötüymüş elbette.” (KT D5)

kañun kagan yéti yégirmi erin taşıkmiş “Babam kağan on yedi adamıyla isyan etmiş.” (KT D11 = BK D10)

balıkdaki taşıkmiş tagdaki énmış “Kenttekiler dağa çıkmış (isyan etmiş), dağdakiler inmiş.” (KT D12)

eçüm apam törösinçe yaratmış boşgurmış “Atalarım, dedelerim yasalarına göre (uygun olarak) yeniden örgütlemiş, eğitmiş (öğretmiş).” (KT D13 = BK D12)

berye tawgaç bodun yağı ermiş “Güneyde Çin halkı düşmanmış.” (KT D14 = BK D12)

töröde üze éçim kagan olortı “Yasalar gereğince amcam kağan tahta oturdu.” (KT D16 = BK D14)

buyruki beğleri yeme ölti “Komutanları, beyleri de öldü.” (KT D19)

özi yañıltı kaganı ölti bodunı küñ kul boltı “Kendisi yanıldı, kağanları öldü, halkı cariyeye (ve) köle oldu.” (KT D20)

kanıñ suwça yügürti süñüküñ tagça yatdı “Kanlarımız su gibi aktı, kemikleriniz dağ gibi yığıldı.” (KT D24)

bunça törög kazganıp inim köl tégin özi ança kergek boltı “Bunca yasaları kazanıp kardeşim Köl Tégin öldü.” (KT D30)

yaşıña éçim kagan elin törösin ança kazgantı “Amcam kağan yurdunu, yasalarını öylece elde etti.” (KT D31)

köl tégin yadağın oplayu tegdi “Köl Tégin yaya olarak ileri atıldı.” (KT D32)

ol at anta ölti “O at orada öldü.” (KT D33)

ulug éркиn azkıña erin tezıp bardı “Ulug Erkin azıcık adamıyla kaçıp gitti.” (KT D34)

kara türgeş bodun kop içikdi “Kara Türgeş halkı tamamen tabi oldu.” (KT D38)

az bodun anta yok boltı “Az halkı orada yok oldu.” (KT K3)

köl tégin azman akıg binip oplayu tegdi “Köl Tégin azman ak atına binip ileri atılıp saldırdı.” (KT K5)

oguz yağı ordog basdı “Düşman Oğuzlar karargâhı bastı.” (KT K8)

inim köl tégin kergek boltı “Kardeşim Köl Tégin öldü.” (KT K10)

udar señün kelti “General Udar geldi.” (KT K12)

kırkız kaganta tarduş inançu çor kelti “Kırgız kağanından Tarduş Inançu Çor geldi.” (KT K13)

eçüm apam bumın kagan istemi kagan olormış “Atalarım, dedelerim Bumın Kağan (ve) İstemi Kağan tahta oturmuş.” (BK D3)

tört buluj kop yağı ermiş “Dört taraf hep düşmanmış.” (BK D3)

özi ança kergek bolmış “Kendisi öylece ölmüş.” (BK D4)

inisi kagan bolmış eri]nç “Oğulları kağan olmuş elbette.” (BK D5)

türük kara kamağ bodun ança témiş “Türk (avam) halkı şöyle demiş.” (BK D8)

- taw[gaç o]j totok béş tümen sü kelti* “Çinli askeri vali Ong, elli bin askerle geldi.” (BK D25)
- üç oguz süsi basa kelti* “Üç Oğuz ordusu baskın yaptı.” (BK D32)
- türük bodun ölteçi erti yok boltaçı erti* “Türk halkı ölecekti, yok olacaktı.” (BK D33)
- türk bodun tawgaçka körür erti* “Türk halkı Çin’e tabi idi.” (T1 B1)
- taşda kalmışı kuwranıp yéti yüz boltı* “Yazıda yabanda kalanlar toplanıp yedi yüz (kişi) oldular.” (T1 B4)
- bodun bogzı tok erti* “Halkın karnı toktu.” (T1 G1)
- oguzduntun küreg kelti* “Oğuzlardan kaçak geldi.” (T1 G1)
- kaganı alp ermiş ayguçısı bilge ermiş* “Kağanı kahramanmış, danışmanı bilgeymiş.” (T1 G3)
- oguz kopın kelti* “Oğuzların tamamı (üzerimize) geldi.” (T1 G9)
- béryeki bodun kurıyaki yıryaki öjreki bodun kelti* “Güneydeki halklar, batıdaki, kuzeydeki, doğudaki halklar geldiler.” (T1 G10)
- küçlüg kagan yağıımız boltı* Küçlüg Kağan düşmanımız oldu. (T1 D3)
- türgeş kagan ança témiş* “Türgeş kağanı şöyle demiş.” (T1 D4)
- kögmen yolu bir ermiş* “Kögmen’in yolu bir tane imiş.” (T1 D6)
- kaganı alp ermiş ayguçısı bilge ermiş* “Kağanı kahramanmış, danışmanı bilgeymiş.” (T1 K5)
- tawgaç süsi bar ermiş* “Çin ordusu (oraya) varmış.” (T1 K6)
- teñri umay ıdok yér suw basa bérti erinç* “Kutsal Umay (ve) kutsal yer su (ruhları) yardım etti, elbette.” (T2 B3)
- sogdak bodun kop kelti yükünti* “Soğd halkı tamamen geldi (ve) itaat etti.” (T2 G2)
- türük bilge kagan türük sir bodunug oguz bodunug igidü olurur* “Türk Bilge Kağan Türk Sir halkını, Oğuz halkını besleyerek tahtta oturur.” (T2 K4)

1.2. Belirtme Durumu

İyelik eksiz gövdelerde $\{+(X)g\}$, iyelik ekli gövdelerde $\{+(I)n\}$ biçimindedir. Çok seyrek olarak da $\{+n\}$ eki kullanılır (Tekin 2016: 102). Ayrıca $\{+i\}$ kullanımı da vardır. Kökleri /n/ ile biten zamirlere, yükleme halinde sadece $\{+i\}$ ilave edilir (Grønbech 2011: 124). Kelime gruplarında ve cümlelerde fiilin doğrudan doğruya tesir ettiği isimler akuzatif halinde bulunur (Ergin 2009: 231). Belirtme durumu için, “yükleme” ve “akuzatif” terimleri de kullanılmıştır. Belirtme durumu sentaktik yapıda belirtili nesne işlevi görür. Yükleme halinin kullanılışı, daima kelimelerin yeriyile ilgili bağlam içinde incelenmelidir (Grønbech 2011: 128).

Türkçede nasıl özne için varsayılan durum eki yalın durum ise fiilin nesnesi için de belirtme durumu varsayılan (default) durum ekidir. Fiile bağlı unsurların durum ekleriyle işaretlenmesi genellikle gramatikal veya sentaktik durum (syntactic case) olarak bilinir (Erdem 2015:170).

1.2.1. {+(X)g}

İyelik eksiz gövdelere gelen belirtme ekidir.

1.2.1.1. Belirtili Nesne İşlevi

süçig sawın yımşak aqın arıp irak bodunug ança yağutır ermiş “Tatlı sözle, yumuşak ipeklerle kandırıp uzaktaki halkları öylece (kendine) yaklaştırmış.” (KT G5)

edgü bilge kişig edgü alp kişig yoritmaz ermiş “İyi akıl sahibi kişileri, iyi kahraman kişileri iletmezmiş.” (KT G6)

bilig bilmez kişi ol sawıg alıp yağru barıp üküş kişi öltüg “Bilgisiz kişiler o sözü dikkate alıp yakına varıp çok sayıda kişi öldünüz.” (KT G7)

yok çıgañ bodunug kop kuwratdım “Yoksul halkı tamamen derleyip topladım.” (KT G10)

çıgañ bodunug bay kıltım “Yoksul halkı zengin ettim.” (KT G10)

az bodunug üküş kıltım “Az halkı çoğalttım.” (KT G10)

tawgaç kağanıñ içreki bedizçig ı<d>tı “Çin kağanı, has süsleme ustasını gönderdi.” (KT G12)

tört bulıñdaki bodunug kop almış kop baz kılmış “Dört taraftaki halkları hep ele geçirmiş, tabi etmiş.” (KT D2)

anı üçün élig ança tutmış erinç “Onun için ülkeyi öylece sahiplenmişler elbette.” (KT D3)

eligi yıl işig küçüg bérmiş “Elli yıl işi gücü vermişler, hizmet etmişler.” (KT D8)

ne kağanka işig küçüg bérür men ter ermiş “Hangi kağana işi gücü veriyorum (hizmet ediyorum) dermiş.” (KT D9)

kağım éleriş kağanıg öğüm élbilge katunug teñri töpösinte tutup yügerü kötürmiş “Babam Elteriş Kağan’ı, annem Elbilge Hatun’u (ebedi) gök, tepelerinden (?) tutup (göğe) yükseltmiş.” (KT D11)

élsiremiş kağansıramış bodunug küñedmiş kuladmış bodunug türük törösın içgıñmış bodunug eçüm apam törösınçe yaratmış boşgurmış “Yurtsuz bırakılmış, kağansız bırakılmış halkı, cariye (ve) köle olmuş halkı, Türk yasalarını kaybetmiş halkı atalarım, dedelerim yasalarına göre (uygun olarak) yeniden örgütlemiş, eğitmiş.” (KT D13)

tölis tarduş bodunug anta etmiş “Tölis (ve) Tarduş halklarını orada örgütlemiş.” (KT D13)

yawgug şadıg anta bérmiş “Yabgu (ve) şad (unvanlarını) orada vermiş.” (KT D14)

élligig élsiretmiş kaganlığıg kağansıratmış “Yurdu olanı yurtsuz bırakmış, kağanı olanı kağansız bırakmış.” (KT D15)

yagıg baz kılmış “Düşmanı tabi etmiş.” (KT D15)

törög kazganıp uça barmış “Yasaları kazanıp (sonsuzluğa) uçup gitmiş.” (KT D16)

baz kaganıg balbal tikmiş “Baz Kağan’ı balbal (olarak) dikmişler.” (KT D16)

türük bodunug yiçe etdi “Türk halkını yeniden düzenledi.” (KT D16)

élligig élsiretdimiz “Yurdu olanı yurtsuz bıraktık.” (KT D18)

kaganlığıg kağansıratdımız “Kağanı olanı kağansız bıraktık.” (KT D18)

ilgerü kadirkan yışıg aşa bodunug ança konturtumuz “Doğuda Kadirkan (ormanlı) Dağları’nı aşarak halkı öylece yerleştirdik.” (KT D21)

türük bodunug ança konturtumuz “Türk halkını öylece yerleştirdik.” (KT D21)

kırkız kaganıg balbal tikdim “Kırgız kağanını balbal diktim.” (KT D25)

kaşım kaganıg ögüm katunug kötürmiş teñri él bériğme teñri “Babam kağanı, annem hatunu yükselten (ebedi) gök, yurdu veren (ebedi) gök.” (KT D25)

ança kazganıp birki bodunug ot suw kılmadım “Öylece elde edip birleşik halkları ateş (ve) su gibi (birbirlerine) düşman etmedim.” (KT D27)

bodunug igideyin téyin “Halkı besleyeyim diye.” (KT D28)

ölteçi bodunug tirgürü igit<d>im “Ölmek üzere olan halkı diriltip besledim.” (KT D29)

yalañ bodunug tonlug <kıltım> çıgañ bodunug bay kıltım az bodunug üküş kıltım “Sırtı açıkta olan halkı giydirdim, yoksul halkı zengin ettim, az halkı çoğalttım.” (KT D29)

bodunug kop baz kıltım “Halkı tamamen tabi kıldım.” (KT D30)

işig küçüg bérür “İşlerini, güçlerini verirler.” (KT D30)

bunça törög kazganıp inim köl tégin özi ança kergek boltı “Bunca yasaları kazanıp kardeşim Köl Tégin öldü.” (KT D30)

eñ ilki tadıkıy çoruñ boz [atıg binip tegdi “İlk önce Tadık Çor’un boz atına binerek saldırdı.” (KT D32)

ékinti işwara yamtar boz atıg binip tegdi “İkinci olarak İşwara Yamtar’m boz atına binerek saldırdı.” (KT D33)

kırkız bodunug uda basdımız “Kırgız halkını uykuda (iken) baskına uğrattık.” (KT D35)

bir erig okın urtı “Bir askeri okuyla vurdu.” (KT D36)

éki erig udşuru sançdı “İki askeri takip edip mızrakladı.” (KT D36)

bayırkunıñ ak adgırıg udlıkın sıyu urtı “Bayırku’nun ak aygırını uyluğundan vurup kırdılar.” (KT D36)

- toga ertiş ügüzüg keçe yorıdımız* “İrtiş Irmağı’nı geçerek ilerledik.” (KT D37)
- türgéş bodunug uda basdıımız* “Türgeş halkını uykuda (iken) baskına uğrattık.” (KT D37)
- türgéş kagan buyruki az totokug eligin tutdı* “Türgeş kağanının komutanlarını (ve) Azların askeri valisini eliyle yakaladı.” (KT D38)
- yénçü ügüzüg keçe temir kapıgka teği süledimiz* “İnci (Sirderya) Irmağı’nı geçip Demir Kapı’ya kadar sefer ettik.” (KT D39)
- köl téginig az erin értürü ı<d>tımız* “Köl Tégin’i az (sayıda) askerle gönderdik.” (KT D40)
- kara türgeş bodunug anta ölümiş almış* “Kara Türgeş halkını orada öldürmüş, ele geçirmiş.” (KT D40)
- éki erig udşuru sançdı* “İki askeri kovalayarak mızrakladı.” (KT K2)
- karlokug ölürtümüz altımız* “Karlukları yok ettik, ele geçirdik.” (KT K2)
- az éltewerig tutdı* “Azların elteverini yakaladı.” (KT K3)
- altı erig sançdı* “Altı askeri mızrakladı.” (KT K5)
- oplayu tegip bir erig sançdı* “İleri atılıp saldırıp bir askeri mızrakladı.” (KT K5)
- tokuz erig egire tokıdı* “Dokuz askeri, etrafını sararak mahvetti.” (KT K6)
- toıra bir uğuş alpıgu on erig toıa tégin yogınta egirip ölürtümüz* “Tongralardan bir grup kahraman (ile) on askeri Tonga Tégin’in cenaze töreninde çevirip öldürdük.” (KT K7)
- éki erig sançdı* “İki askeri mızrakladı.” (KT K8)
- oguz yagı ordog basdı* “Düşman Oğuzlar karargâhı bastı.” (KT K8)
- ordog bémedi* “Karargâhı vermedi.” (KT K9)
- bilmez kişi ol sawıg alıp yagru barıp üküş kişi öltüg* “Bilmez (cahil) kişi o sözü alıp yakınlaştığında çok sayıda kişi öldünüz.” (BK K6)
- kagan olorup yok çıgañ bodunug kop kuwrat<d>ım* “Tahta otorup yoksul halkı tamamen derleyip toparladım.” (BK K7)
- çıgañ bodunug bay kıltım* “Yoksul halkı zengin ettim.” (BK K7)
- az bodunug üküş kıltım* “Az halkı çoğalttım.” (BK K7)
- türük bodunug terip él tutsıkıyın bunta urtum* “Türk halkını bir araya getirip ülke kuracağını buraya kazıdım (yazdım).” (BK K8)
- bunça ağır törög tört bulııdaki yarat<d>ım bitidim* “Bunca önemli yasayı, dört taraftaki (halkı) düzene soktum, (bunları) yazdım.” (BK D2)
- sü sülepen tört bulııdaki bodunug baz kıl[mış]* “Ordu sevk ederek dört taraftaki halkları tabi etmiş.” (BK D3)
- [anı] üçün elig ança tutmuş erinç* “Onun için ülkeyi öylece sahiplenmişler elbette.” (BK D4)

- işig küçüg bérmiş* “İşi gücü vermişler (hizmet etmişler).” (BK D8)
- ne kağanka işig küçüg bérür men tér ermiş* “Hangi kağana hizmet ediyorum? dermiş.” (BK D9)
- bunça işig küçüg bértök<g>erü sakınmatı* “Bunca hizmet ettiğini düşünmeden” (BK D9)
- kaşım éltériş kaganıg ögüm élbilge katunug teşri töpösinte tutup yügerü kötürti* “Babam Elteriş Kağan’ı annem Elbilge Hatun’u (ebedi) gök, tepelerinden tutup (göğe) yükseltmiş.” (BK D10)
- tölis tarduş bodunug anta étmiş* “Tölis (ve) Tarduş halklarını orada örgütlemiş.” (BK D12)
- yawguş şadıg anta bérmiş* “Yabgu (ve) şad (unvanlarını) orada vermiş.” (BK D12)
- kağanlıgıg kağansıratmış* “Kağanı olanı kağansız bırakmış.” (BK D13)
- yağıg baz kılmış* “Düşmanı tabi kılmış.” (BK D13)
- kaşım [kağanka] başlayu baz kaganıg balbal tik[mış* “Babam kağana ilk önce BazKağan’ı balbal (olarak) dikmişler.” (BK D13)
- olorupan türük bodunug yiçe étđi yiçe igit<d>i* “Tahta çıktığında Türk halkını yeniden örgütledi, yeniden besledi.” (BK D14)
- çığañıg bay kıldı* “Yoksulu zengin etti.” (BK D14)
- azıg üküş kıldı* “Az (halkı) çoğalttı.” (BK D14)
- kağanlıgıg kağansıratdımız* “Kağanı olanı kağansız bıraktık.” (BK D15)
- kağan atıg bunta biz bértimiz* “Kağan unvanını burada biz verdik.” (BK D17)
- sişilim kunçuyug bértimiz* “Kız kardeşim prensesi (eş olarak) verdik.” (BK D17)
- türük bodunug ança konturtumuz ança étđimiz* “Türk halkını öylece yerleştirdik, öylece düzenledik.” (BK D18)
- birki bodunug ot suw kılmadım* “Birleşik halkları ateş (ve) su gibi (birbirine) düşman etmedim.” (BK D22)
- yalaş bodunug tonlug kıltım* “Sırtı açıkta olan halkı giydirdim.” (BK D23)
- çığañ bodunug bay kıltım* “Yoksul halkı zengin ettim.” (BK D23)
- az bodunug üküş kıltım* “Az halkı çoğalttım.” (BK D24)
- taşut bodunug buzdum* “Tangut halkını bozguna uğrattım.” (BK D24)
- bodunug anta buzdum* “Halkını orada bozguna uğrattım.” (BK D25)
- kırkız bodunug uda basdım* “Kırgız halkını uykuda (iken) baskına uğrattım.” (BK D27)
- türgeş bodunug] uda basdım* “Türgeş halkını uykuda (iken) baskına uğrattım.” (BK D27)
- karlok badunug ölürtüm* “Karluk halkını yok ettim.” (BK D29)
- tuğla ügüzüg yüzüti keçip* “Tula Irmağı’nı yüzdürerek geçip” (BK D30)

anta tojra yılpagutı bir uguşug toja tégin yog[inta] egire tokıdım “Orada Tongralardan bir kahraman grubunu Tonga Tégin’in cenaze töreninde yok ettim.” (BK D31)

sıjar süsi ewig barkıg yulıgalı bardı “Ordunun yarısı evi barkı yağmalamaya gelmişti.” (BK D32)

ol yılkıg alıp ıgıt<d>im “O hayvan sürülerini alıp besledim.” (BK D38)

bodunug anta buzdım “Halkını orada dağıttım.” (BK D39)

tudun yamtarıg ı<d>tım bardı “Tudun Yamtar’ı gönderdim, gitti.” (BK D40)

kök öñüg yoguru sü yorıp tünli künli yéti ödüşke suwsuz keçdim “Kök Öng (Ongi) Irmağı’nı (bata çıka) aşıp orduyu yürütüp geceli gündüzlü yedi gün boyunca susuz olarak geçtim.” (BK G-D)

bir tümen artukı yéti biş süg ilki kün ölürtüm “On yedi bin kişilik ordusunu ilk gün yok ettim.” (BK G1)

üç tümen süg [ölür]tüm “Otuz bin askerini öldürdüm.” (BK G8)

kug seşünüg balbal tike bértim “General Ku’yu balbal (olarak) dikiverdim.” (BK G9)

yog yıparıg kelürüp tike bérti “Cenaze tütsüleri getirip dikiverdiler.” (BK G11)

yéti yüz kişig uduzugma ulugı şad erti “Yedi yüz kişiyi sevk edenlerin lideri şad (unvanlı) idi.” (T1 B4-5)

bérye tawgaçıg öñre kítañıg yırya oguzug üküş ök ölürti “Güneyde Çinlileri, doğuda Kitanlıları, kuzeyde Oğuzları çokça mahvetti.” (T1 B7)

çugay kuzın kara kumug olorur ertimiz “Çugay Kuzi ile Kara Kum’u yurt tutmuştuk.” (T1 B7)

kítañgaru tojra eşimig idmiş “Kitanlılara Tongra Eşim’i göndermişler.” (T1 G2)

tawgaçgaru kunı seşünüg idmiş “Çin’e General Ku’yu göndermişler.” (T1 G2)

ol éki kişı bar erser sini tawgaçıg ölüртеçi ter men “O ikisi var olduğu sürece seni, (yani) Çinlileri öldürecektir, derim.” (T1 G3)

bini oguzug ölüртеçik tér men “Beni (yani) Oğuzları öldürecektir, derim.” (T1 G3-4)

ol sawıg eşidip tün udısıkım kelmedi “O sözleri işitince gece uyuyasım gelmedi” (T1 G5)

kök öñüg yoguru ötüken yışgaru uduztım “Kök Öng (Ongi) Irmağı’nı (bata çıka) aşıp (orduyu) Ötüken (ormanlı) Dağları’na doğru sevk ettim.” (T1 G8)

atıg ıka bayur ertimiz “Atları ağaçlara bağlıyorduk.” (T1 K3)

kırkızig uka basdıız “Kırgızları uykuda (iken) baskına uğrattık.” (T1 K3)

kögmen yışig ewirü keltimiz “Kögmen (ormanlı) Dağları’nı dolanarak geldik.” (T1 K4)

bu süg élet tédi “Bu orduyu sevk et, dedi.” (T1 K8)

kıynıg köñlüñçe ay “Cezaları da uygun gördüğün şekilde ver.” (T1 K8)

ol sawıg eşidip kagangaru ol sawıg ı<d>tım “O sözleri işitip kağana, bu bilgiyi ilettim.” (T1 K9)

ol sawıg eşidip sü yorıtdım “O sözü işitip ordu sevk ettim.” (T1 K11)

ertiş ügüzüg keçigsizin keçdimiz “İrtiş Irmağı'nın geçilemeyecek yerlerini geçtik.” (T1 K11)

altun yışıg yolsızın aşdım<ız> “Altay (ormanlı) Dağları'nın yolu olmayan yerlerini aştık.” (T1 K11)

tılıg kelürti “Casusu getirdiler.” (T2 B1)

ertiş ügüzüg keçe keltimiz “İrtiş Irmağı'nı geçerek geldik.” (T2 B2-3)

işig küçüg bértim “İşi gücü verdim (hizmet ettim).” (T2 D2)

ök uzun yelmeg yeme ı<d>tım ok “Uzaklara öncü birlikleri de gönderdim.” (T2 D2)

arkuy karaguğ ulgardım “Karakol (gözetleme) kuleleri diktirdim.” (T2 D3)

ok yanıgma yağıg kelürür ertim “Geri dönen düşmanları getirttim.” (T2 D3)

bo türük bodun ara yaraklıg yağıg yeltürmedim “Bu Türk halkı arasına silahlı düşmanı sokmadım.” (T2 D4)

tügünlüg atıg yügürtmedim “(Kuyruğu) düğümlü atları koşturtmadım.” (T2 D4)

türük sir bodunug oguz bodunug igidü olurur “Türk Sir halkını, Oğuz halkını besleyerek tahtta oturur.” (T2 K4)

1.2.1.2. Dolaylı Tümleç İşlevi

başlıgıg yüküntürmiş tizligig sökürmüş “Mağrurlara baş eğdirmiş, asilere diz çöktürmüş.” (KT D2)

tizligig sökürmüş başlıgıg yüküntürmiş “Asilere diz çöktürmüş, mağrurlara baş eğdirmiş.” (KT D15)

tizligig sökürtümüz başlıgıg yüküntürtümüz “Asilere diz çöktürdük, mağrurlara baş eğdirdik.” (KT D18)

başlıgıg yüküntürmiş tizligig sökürmüş “Mağrurlara baş eğdirmiş, asilere diz çöktürmüş.” (BK D3)

başlıgıg yüküntürtümüz “Mağrurlara baş eğdirdik.” (BK D16)

1.2.2. {+(I)n}

İyelik ekli gövdelere gelen belirtme ekidir. Üçüncü kişi iyelik ekinin yapısını bir grup dilci {+(s)I}, başka bir grup {+(s)I(n)} olarak göstermektedir. {+(s)I(n)} yapısını kabul edenler belirtme halini eksiz kabul etmektedirler. {+(s)I(n)} yapısını kabul eden BAŞDAŞ, yapının bazen iyelik kavramını taşımadan sadece belirtme

görevi üstlendiğini belirtmiştir (2009: 640). KERİMOĞLU ise, {+(I)n} ekinin hem iye-lik hem de belirtme işlevleriyle iki görevli kullanımına dikkat çekmiştir (2007: 329). Çalışmamızda işlevinden dolayı belirtme eki olarak gösterilmiştir.

1.2.2.1. Belirtili Nesne İşlevi

sawımın tüketi eşidgil “Sözlerimi sonuna kadar işit.” (KT G1)

bo sawımın edgüti eşid katıgdı tııla “Bu sözlerimi iyice işit (ve) sıkıca dinleyin.” (KT G2)

igidmiş kağanıyın sawın almatın yér sayu bardıg “(Seni) beslemiş kağanının sözlerini (dikkate) almadan her yere gittin.” (KT G9)

él tutsıkıyın bunta urtum “Ülke kuracağınızı buraya kazıdım (yazdım).” (KT G10)

yañılıp ölsikiyın bunta urtum “Yanılıp öleceğinizi de buraya kazıdım (yazdım).” (KT G10-11)

meniñ sawımın sımadı “Benim sözümü kırmadı.” (KT G11)

için taşın adınçig bediz urturtum “İçini, dışını muhteşem (şekilde) süslettim.” (KT G12)

köñülteki sawımın urturtum “Gönlümdeki sözlerimi nakşettim.” (KT G12)

türük bodunıñ élin törösın tuta bérmiş éti bérmiş “Türk halkının ülkesini (ve) yasalarını tutu- vermiş, düzenleyivermişler.” (KT D1)

éllödök élin içginu idmiş “Yurt tuttuğun toprakları elinden almış.” (KT D6)

kağanladok kağanın yitürü idmiş “Kağan yaptığı kağanını kaybetmiş.” (KT D7)

türük begler türük atın ı<d>tı “Türk beyleri Türk unvanlarını bıraktı.” (KT D7)

tawgaç kağanka élin törösın alı bérmiş “Çin kağanına ülkesini, yasalarını alıvermişler.” (KT D8)

türük bodun éliyin töröyün kim artatı “Türk halkı! Yurdunu (ve) yasalarını kim bozabilirdi?” (KT D22)

altı yégirmi yaşınja éçim kağan elin törösın ança kazgandı “On altı yaşında, amcam kağan yur- dunu, yasalarını öylece elde etti.” (KT D31)

oñ totok yurçın yaraklıg eligin tutdı “Oñ Totok’un kaynını, silahlı (olduğu halde) eliyle yaka- ladı.” (KT D32)

kırkız kağanın ölürtümüz élin altımız “Kırkız kağanını öldürdük. Yurdunu aldık.” (KT D36)

ékisin özi altızdı “İkisini kendi ele geçirdi.” (KT D38)

türgeş kağan buyrukı az totokug eligin tutdı “Türgeş kağanının komutanlarını (ve) Azların as- kerî valisini eliyle yakaladı.” (KT D38)

kağanın anta ölürtümüz élin altımız “Kağanını orada öldürdük. Yurdunu aldık.” (KT D38)

alp salçı ak atın binip tegmiş “Alp Salçı’nın ak atına binip saldırmış.” (KT D40)

erin kop ölürmüş “Askerlerini tamamen öldürmüş.” (KT K1)

- alp salçı akın binip oplayu tegdi* “Alp Salçı'nin ak atına binip ileri atılıp saldırdı.” (KT K2)
- süsin sançdımız élin altımız* “Ordusunu mızrakladık. Yurtlarını ele geçirdik.” (KT K6)
- az yağızın binip tegdi* “Az yağız (atına) binip saldırdı.” (KT K8)
- ögsüz akın binip tokuz eren sançdı* “Öksüz ak atına binip dokuz askeri mızrakladı.” (KT K9)
- barkın bedizin bitig taşın béçin yılka yétinç ay yéti otuzka kop alkdımız* “Anıt mezarını, süslemelerini, yazıt taşını, maymun yılının yedinci ayının yirmi yedisinde tamamen bitirdik.” (KT K-D)
- köl téginin altunun kümüşin ağısın barımın tör[t bıy yıl]kısın ayıgma toygut* “Köl Tégin'in altını, gümüşünü, ipeklilerini, varlığını, dört bin (baş) hayvan sürüsünü söyleyen (anlatan) Toygut” (KT G-B)
- sawımın tüketi éşid* “Sözlerimi sonuna kadar dinle.” (BK K1)
- bo sawımın edgüti éşid katıgdı tıjla* “Bu sözlerimi iyice işit (ve) sıkıca dinleyin.” (BK K1)
- kızın ertiniş ulug törön ogluma alı bértim* “Kızını pek büyük törenle oğluma alıverdim.” (BK K10)
- sarıg altu]nın ürüy kümüşün kırkağlıg kotayın kinlig işgitsin özlük atın adgırın kara k[işin] kök teyejin türüküme bodunuma kazganu bértim eti bértim* “Sarı altını, beyaz gümüşü, kenarlı ipeklileri, misk kokulu ipeklileri, has atları, aygırları, kara samurları boz dağ sıçanı (derilerini) Türklere (tabi) halkım için kazandım, elde ettim.” (BK K11)
- sawımın sımadı* “Benim sözümü kırmadı.” (BK K14)
- için taşın adınçig bediz u[rturtu]m* “İçini, dışını muhteşem şekilde süslettim.” (BK K14)
- olorupan türük bodunıñ élin törösün tuta bérmış eti bérmış* “Tahta oturup Türk halkının ülkesini (ve) yasalarını tutuvermiş, düzenleyivermiş.” (BK D3)
- éllödök élin içginu idmiş* “Yurt tuttuğun toprakları elinden almış.” (BK D7)
- kağanladok kağanın yitürü idmiş* “Kağan yaptığı kağanını kaybetmiş.” (BK D7)
- türük begler türük atın ı<d>tı* “Türk beyleri Türk unvanlarını bıraktı.” (BK D7)
- tawgaç kağanka élin tör-ö>sin alı bérmış* “Çin kağanı için ülkesini, yasalarını alıvermişler.” (BK D8)
- inisi éçisin bilmez erti* “Kardeş, ağabeyini bilmezdi.” (BK D18)
- oğlı kağın bilmez erti* “Çocuklar babasını bilmezdi.” (BK D18)
- türük bodun élijin törögin kim artatı udaçı erti* “Türk halkı! Yurdunu (ve) yasalarını kim boza bilirdi?” (BK D19)
- özümün ol teñri kağan olortdı* “Beni, o (ebedi) gök tahta oturttu.” (BK D21)
- oğlın yu[tuz]ın yilkısın barımın anta altım* “Çocuklarımı, karılarımı, hayvan sürülerini, varlıklarımı orada ele geçirdim.” (BK D24)

- süsin anta ölürtüm* “Ordusunu orada yok ettim.” (BK D26)
- süsin sançdım* “Ordusunu mızrakladım.” (BK D26)
- élin anta altım* “Ülkesini orada ele geçirdim.” (BK D27)
- kağanın ölürtüm* “Kağanını öldürdüm.” (BK D27)
- élin anta altım* “Ülkesini orada ele geçirdim.” (BK D28)
- süsin sançdım* “Ordusunu mızrakladım.” (BK D30)
- oza yaña keligme süsin ağıt<d>ım* “Kurtularak dağılıp gelen ordusunu püskürttüm.” (BK D31)
- süsin anta sançdım yawrıtdım* “Ordusunu orada mızrakladım, (ordusunu) zayıf düşürdüm.” (BK D31)
- ewin barkın buzdum* “Evinibarkını yıktım.” (BK D34)
- süsin buzdum élin anta altım* “Ordusunu dağıttım, ülkesini orada ele geçirdim.” (BK D34)
- tokuz oguz bodun yérin suwın ıdıp tawgaçgaru bardı* “Dokuz Oğuz halkı topraklarını bırakıp Çin’e gitti.” (BK D35)
- süsin sançdım* “Askerlerini mızrakladım.” (BK D 37)
- karagan kısıлта ewin barkın anta buzdum* “Evin barkını orada yıktım.” (BK D37)
- oglın yutuzın anta altım* “Çocuklarını, karılarını orada ele geçirdim.” (BK D38)
- yutuzın yok kılıtım* “Karılarını yok ettim.” (BK G4)
- alp erin ölürip balbal kılı bértim* “Kahraman askerini öldürüp balbal (olarak) dikiverdim.” (BK G7)
- bunça bodun saçın kulkakın bıçdı* “Bunca halk saçını, kulağını kesti.” (BK G12)
- edgü özlük atın kara kişin kök teyejin sansız kelürüp kop ko<d>tı* “İyi has atlarını, kara samurları (ve) boz dağ sıçanı (derilerini) sayısızca getirip bıraktılar.” (BK G12)
- kanın kodup tawgaçka yana içikdi* “Hanını bırakıp Çin’e yeniden tabi oldu.” (T1 B2)
- kanıñın kodup içikdiñ* “Hanını bırakıp tabi oldun.” (T1 B3)
- çugay kuzın kara kumug olurur ertimiz* “Çugay Kuzı ile Kara Kum’u yurt tutmuştuk.” (T1 B 7)
- ötüntök ötünçümün éşidü bérti* “Arz ettiklerini iştiverdi (dikkate aldı).” (T1 G8)
- bo yolun yorisar yaramaçı tédim* “Bu yolu kullanmak işe yaramayacak, dedim.” (T1 D6)
- ol yolun yorisar unç tédim* “O yolu kullansak mümkün olabilir, dedim.” (T1 D7)
- kanın ölürtümüz* “Hanlarını öldürdük.” (T1 K4)
- yawgusın şadın anta ölürti* “Yabgusunu, şadını orada öldürdük.” (T2 B6-7)
- ol ok tün bodunun sayu ı<d>tımız* “O gece halkını tamamen (geri) gönderdik.” (T2 B7)

keligme beglerin bodunun etip yığıp “Gelen beyleri (ve) halkı düzene sokup bir araya topladım.” (T2 B8)

on ok süsin sületdim “On Ok askerini (onlara karşı) sefer ettirdim.” (T2 B8)

1.2.3. {+nI}

1.2.3.1. Belirtili Nesne İşlevi

türük begler bodun bunu eşidiş “Türk beyleri (ve) halkı bunu dinleyin.” (KT G10)

on ok oğlıya tatıya tegi bunu körü biliş “On Ok oğullarına, yabancılarına kadar bunu görüp bilin.” (KT G12)

türük begler bodun bunu eşidiş “Türk beyleri (ve) halkı bunu dinleyin.” (BK K8)

bunu körü biliş “Bunu görüp anlayın.” (BK K15)

yorımasar bizni “Ordu sevk etmezsek bizi” (T1 K5)

bizni ölüртеçi kök témiş “Bizi öldürecektir, demiş.” (T1 K6)

anı yogatayın tédi “Onun cenaze törenini yaptırayım, dedi.” (T1 K7)

tawgaçgaru kunı seşünüğ ıdmiş “Çin’e General Ku’yu Göndermişler.” (T1 G2)

anı ert<d>imiz “Onları geçtik.” (T2 B9)

1.3. Yönelme Durumu

Orhun yazıtlarında yönelme eki olarak genellikle {+kA} eki, birinci ve ikinci tekil kişi iyelik ekleri almış sözcüklerde {+A} eki, üçüncü kişi iyelik eki almış sözcüklerde {+nA} eki kullanılır (Tekin 2016: 104). Yönelme halinde bulunan bir isim veya isim gibi işlem gören bir kelime grubu fiili yer bakımından tamamlar, hareketin yöneldiği yeri bildirir (Eraslan 2000:72).

Yönelme durumunun sentaktik yapıda yaklaşma, verme-bulunma, hedef, zaman, ilgi, tarz anlamları vardır.

1.3.1. {+kA}

İyelik eksiz sözcüklerde kullanılan yönelme ekidir.

1.3.1.1. Dolaylı Tümleç İşlevi

taloyka kiçig tegmedim “(Büyük) Okyanusa ulaşmama az kaldı.” (KT G3)

töpötke kiçig tegmedim “Tibet’e ulaşmama az kaldı.” (KT G3)

nej sawım <bar> erser beŋgü taška urtum “Ne kadar sözüm varsa ebedi taşa kazıdım (yazdım).” (KT G11)

tawgaç bodunka beglik urı oğlın kul boltı “Çin halkına, beyliğe layık oğulları köle oldu.” (KT D7)

tawgaçgı begler tawgaç atın tutupan tawgaç kağanka körmiş “Çinlileri benimsemiş beyler Çin unvanlarını alarak Çin kağanına tabi olmuşlar.” (KT D7-8)

ilgerü kün tuğsıkda bök<k>üli kağanka teği süleyü bérmiş “Doğuda gün doğusundaki Bökküli (Kore) kağanına kadar sefer edivermiş.” (KT D8)

kurıgaru temir kapıgka teği süleyü bérmiş “Batıda Demir Kapı’ya kadar sefer edivermiş.” (KT D8)

tawgaç kağanka élin törösın alı bérmiş “Çin kağanına ülkesini, yasalarını alivermişler.” (KT D8)

kimke élig kazganur men “Kime ülke kazanıyorum?” (KT D9)

ne kağanka işig küçüg bérür men “Hangi kağana işi gücü veriyorum?” (KT D9)

tawgaç kağanka yağı bolmış “Çin kağanına düşman olmuş.” (KT D9)

kañın kağanka başlayı baz kağanıg balbal tikmiş “Babam kağana ilk önce Baz Kağan’ı balbal (olarak) dikmişler.” (KT D16)

nej yılsıg bodunka olormadı “Refah içerisindeki bir halka kağan olmadım.” (KT D26)

yaraklıgdı kağanka ançoladı “Silahlı (olduğu halde) kağana sundu.” (KT D32)

yénçü ügüzüg keçe temir kapıgka teği süledimiz “İnci (Sirderya) Irmağı’nı geçip Demir Kapı’ya kadar sefer ettik.” (KT D39)

balıka basıkdı “Çamura (bataklık?) gömdü.” (KT K8)

yégirmi kün olorup bo taška bo tamka kop yol<l>uğ tégin bitidim “Yirmi gün oturup bu taşa, bu duvara tamamen (ben) Yolluğ Tégin yazdım.” (KT G-D)

töpötke kiçig tegmedim “Tibet’e ulaşmama az kaldı.” (BK K3)

beŋgü taška urtum “Ebedi taşa kazıdım (yazdım).” (BK K8)

tawgaç bodunka beglik urı oğlın kul kıldı “Beyliğe layık oğullarını Çin halkına köle yaptı.” (BK D7)

tawgaç kağanka körmiş “Çin kağanına tabi olmuşlar.” (BK D7)

ne kağanka işig küçüg bérür men tér ermiş “Hangi kağana hizmet ediyorum? dermiş.” BK D9)

ança tép tawgaç kağanka yağı bolmış “Böyle deyip Çin kağanına düşman olmuş.” (BK D9)

tört yégirmi yaşımka tarduș bodun üze şad olortum “On dört yaşımda Tarduş halkına şad (olarak) atandım.” (BK D15)

yışka agdı “(Ormanlı) dağlarına tırmandı.” (BK D37)

otuz artuki tört yaşıma oguz tezip tawğaça kirti “Otuz dört yaşında Oğuzlar kaçıp Çin’e sığındı.” (BK D38)

tatawı bodun tawğaç kaganka körti “Tatavı halkı Çin kağanına bağlıydı.” (BK D39)

tö[ŋker] tağka ku seŋün başadu tört tümen sü kelti “Töngker Dağı’na General Ku komutasındaki kırk bin asker geldi.” (BK G7-8)

kaŋım kaganka ertinju ertinju timag? “Babam kağana pek çokpek çok saygı (?) gösterdiler.” (BK G14)

türk bodun tawğaça körür erti “Türk halkı Çin’e tabi idi.” (T1 B1)

kanın kodup tawğaça yana içikdi “Hanımı bırakıp Çin’e yeniden tabi oldu.” (T1 B2)

ügüzke tüşdi “Irmağa döküldüler.” (T1 G9)

türk kağanıg türk bodunug ötüken yérke ben özüm bilge toñukuk <kelürtüm> “Türk kağanını, Türk halkını Ötüken topraklarına bizzat ben, Bilge Toñukuk, getirdim.” (T1 G10)

şantuy balıka taloy ügüzke tegmiş yok ermiş “Şandong kentine, okyanusa (?) ulaşan olmamış.” (T1 D1)

şantuy balıka taloy ügüzke tegürtüm “Şandong kentine (ve) (Büyük) Okyanusa kadar ulaştırdım.” (T1 D2)

ilk kırkızka sülesejr yeg ermiş tédim “İlk önce Kırgızlara sefer etsek daha iyi olacak, dedim.” (T1 D6)

anı suwka b[ardımız] “Anı Irmağı’na vardık.” (T1 K3)

atıg ıka bayur ertimiz “Atları ağaçlara bağlıyorduk.” (T1 K3)

kaganka kırkız bodunı içikdi yükünti “Kırgız halkı kağana tabi oldu, boyun eğdi.” (T1 K4)

bulçuka taŋ üntürü tegdimiz “Bulçu’ya tanatarken ulaştık.” (T1 K11)

temir kapıgka tegi ertimiz “Demir Kapı’ya kadar ulaştık.” (T2 G1)

ténsi oğlı aytıgma tağka tegmiş idi yok ermiş “Tensi Oğlu denilen dağa ulaşan asla yokmuş.” (T2 G3)

éltériş kaganka türük böğü kaganka türük bilge kaganka “Elteriş Kağan’a, Türk Böğü Kağan’a, Türk Bilge Kağan’a” (T2 G6)

1.3.1.2. Zarf Tümleci İşlevi

bo ödke olortum “Bu zamanda tahta oturdum.” (KT G1)

barkın bedizin bitig taşın béçin yılka yétinç ay yéti otuzka kop alkdımız “Anıt mezarını, süslemelerini, yazıt taşını, maymun yılının yedinci ayının yirmi yedisinde tamamen bitirdik.” (KT K-D)

kaŋım kagan it yıl onuç ay altı otuzka uça bardı “Babam (Bilge) kağan it yılının onuncu ayının yirmi altısında sonsuzluğa uçup gitti.” (BK G10)

lagzın yıl beşinç ay yéti otuzka yog ertürtüm “Domuz yılının beşinci ayının yirmi yedisinde ce-naze törenini yaptırdım.” (BK G10)

kırkızığ uka basdımız “Kırgızları uykuda (iken) baskına uğrattık.” (T1 K3)

neke tezer biz “Ne diye kaçacağız?” (T2 B 3)

üküş téyin neke korkur biz “Çok diye niye korkuyoruz?” (T2 B4)

1.3.1.3. Edat Tümleci İşlevi

ilgerü şantıy yazıka tegi süledim “Doğuda Şandong Ovası’na kadar sefer ettim.” (KT G3)

bérgerü tokuz ersinke tegi süledim “Güneyde Dokuz Ersin’e kadar sefer ettim.” (KT G3)

temir kapıgka tegi süledim “Demir Kapı’ya kadar sefer ettim.” (KT G4)

bunça yérke tegi yoritdım “Bunca yere kadar asker sevk ettim.” (KT G4)

ilgerü kadirkan yıška tegi kerü temir kapıgka tegi konturmuş “Doğuda Kadirkan (ormanlı) Dağ-ları’na kadar, batıda Demir Kapı’ya kadar yerleştirmiş.” (KT D2)

écim kagan birle ilgerü yaşıl ügüz şantıy yazıka tegi süledimiz “Amcam kağan ile doğuda Sarı Irmak’a (ve) Şandong Ovası’na kadar sefer ettik.” (KT D17)

kurıgaru temir kapıgka tegi süledimiz “Batıda Demir Kapı’ya kadar sefer ettik.” (KT D17)

kurıgaru keñü tarmanka tegi türük bodunug ança konturtumuz ança etdimiz “Batıda Kengü Tar-man’a kadar Türk halkını öylece yerleştirdik, öylece düzenledik.” (KT D21)

ersinke tegi süledim “Ersin’e kadar sefer ettim.” (BK K3)

temir kapıgka tegi süledim “Demir Kapı’ya kadar sefer ettim.” (BK K3)

ilgerü kadirkan yıška tegi “Doğuda Kadirkan (ormanlı) Dağları’na kadar” (BK D3)

temir kapıgka tegi konturmuş “Demir Kapı’ya kadar yerleştirmiş.” (BK D4)

ilgerü kün tuğsıka bök-k>üli kağanka tegi süleyü bérmiş “Doğuda gün doğusundaki Bökküli (Kore?) kağanına kadar sefer edivermiş.” (BK D8)

kurıgaru temir kapıgka <tegi> süleyü bérmiş “Batıda Demir Kapı’ya kadar sefer edivermiş.” (BK D8)

ilgerü yaşıl ügüz şantıy yazıka tegi süledimiz “Doğuda Sarı Irmak (ve) Şandong Ovası’na kadar sefer ettik.” (BK D15)

kurıgaru temir kapıgka tegi süledimiz “Batıda Demir Kapı’ya kadar sefer ettik.” (BK D15)

keñü tarwanka tegi türük bodunug ança konturtumuz ança étdimiz “Kengü Tarvan’a kadar Türk halkını öylece yerleştirdik, öylece düzenledik.” (BK D18)

bir otuz yaşına çaça señünke sünüşdümüz “Yirmi bir yaşında iken general Çaça’yla savaştık.” (KT D32)

tawgaçka yéti yégirmi sünüşdi “Çinlilerle on yedi kez savaştı.” (T2 G5)

kitañka yéti süñüşdi “Kitanlılarla yedi kez savaştı.” (T2 G5)

oguzka béş süñüşdi “Oğuzlarla beş kez savaştı.” (T2 G5)

1.3.2. {+ηA}

Üçüncü kişi iyelik eki almış sözcüklerde kullanılmıştır.

1.3.2.1. Dolaylı Tümleç İşlevi

yırǵaru yér bayırku yéřiñe tegi süledim “Kuzeyde Yer Bayırku topraklarına kadar sefer ettim.” (KT G4)

bir kişi yañılsar uguşı bodunu böşükiñe tegi kıdmaz ermiş “Bir kişi yanıldığında soyu sopu, halkı (ve) akrabalarına varıncaya kadar sağ bırakmamış.” (KT G6)

süçiğ sawıña yımşak agısıña arturup üküş türük bodun öltüg “Tatlı sözüne, yumuşak ipeğine karnıp Türk halkından birçoğunuz öldü.” (KT G6)

on ok oǵlıña tatıña tegi bunı körü biliñ “Ok oğullarına, yabancılarına kadar bunu görüp bilin.” (KT G12)

kırkız yéřiñe tegi süledimiz “Kırkız yurduna kadar sefer ettik.” (KT D17)

biziñe yañıl<t>okın üçün kaǵanı ölti “Bize (karşı) yanıldığı için kağanı öldü.” (KT D19)

ilgerü kün tuǵsıka bérgerü kün ortosıñaru kurıǵaru kün batsıkiña yırǵaru tün ortosıñaru anta içreki bodun ko[p] m[aŋ]a kör[ür] “Doğuda gün doğusuna, güneyde gün ortasına, batıda gün batısına, kuzeyde gece ortasına kadar, oradaki tabi halklar bana bağlıdır.” (KT G2)

igidmiş bilge kaǵanıñun ermiş barmış edgü éliñe kentü yañıltıg “(Seni) beslemiş bilge kağanına, her tarafa ulaşmış iyi (durumdaki) yurduna (karşı) sen kendin hata ettin (ve) nifak soktun.” (KT D23)

kop maña körti “Hepsi bana tabiydi.” (KT D30)

umay teg ögüm katun kutıña inim köl tégin er at bultı “Umay gibi annem hatunun talihi sayesinde kardeşim Köl Tégin erlik adını buldu.” (KT D31)

alp er biziñe tegmiş erti “Kahraman askerler bize saldırmıştı.” (KT D40)

yaziña oguzǵaru sü taşıkdımız “İlkbaharda Oğuzlara doğru asker gönderdik.” (KT K8)

anta içreki bodun kop maña körür “Orada bulunan tabi halklar tamamen bana bağlıdır.” (BK K2)

yırǵaru yér bayırku yéřiñe tegi sü[edim] “Kuzeyde Yer Bayırku topraklarına kadar sefer ettim.” (BK K3)

ewiñe kirteçi sen “Obana gideceksin.” (BK K14)

on ok oǵlıña tatıña tegi bunı körü biliñ “On Ok oğullarına (ve) yabancılarına kadar bunu görüp anlayın.” (BK K15)

kögmen aša kırkız yériye tegi sü[ledimiz “Kögmen’i aşarak Kırgızların topraklarına kadar sefer ettik.” (BK D15)

biziye yayıltokın yazıntokın üçün kağanı ölti “Anlayışsızlığı için, bize (karşı) hata ettiği için kağanı öldü.” (BK D16)

ödiye küni tegdök üçün yağı boltı “Gönüllerine hasetlik girdiği için düşman oldular.” (BK D29-30)

bo yerde maña kul boltı “Bu yerde bana köle oldu.” (BK D36)

ben özüm tawğaç eliye kılntım “Ben kendim Çin ülkesinde doğdum.” (T1 B1)

türük bilge kağan éliye bititdim “Türk Bilge Kağan ülkesinde tamamladım.” (T2 D8)

1.3.2.2. Zarf Tümleci İşlevi

altı yégirmi yaşına éçim kağan elin törösün ança kazgandı “On altı yaşında, amcam kağan yurdunu, yasalarını öylece elde etti.” (KT D31)

bir otuz yaşına çaça señünke süñüşdümüz “(Köl Tégin) yirmi bir yaşında iken general Çaça’yla savaştık.” (KT D32)

1.3.3. {+A}

Birinci ve ikinci tekil kişi iyelik ekleri almış ve yer-yön bildiren sözcüklerden sonra kullanılmıştır.

1.3.3.1. Dolaylı Tümleç İşlevi

kişi oğlınta üze eçüm apam bumın kağan istemi kağan olormış “İnsanoğlunun üzerinde atalarım, dedelerim Bumın Kağan (ve) İstemi Kağan tahta oturmuş.” (KT D1)

üze türük teñrişi “Yukarıda Türk (ebedi) göğü” (KT D10)

berye tawğaç bodun yağı ermiş “Güneyde Çin halkı düşmanmış.” (KT D12-14)

yırya baz kağan tokuz oguz bodun yağı ermiş “Kuzeyde Baz Kağan (liderliğindeki) Dokuz Oğuz halkı düşmanmış.” (KT D12-14)

özüm tarduş bodun üze şad ertim “Kendim Tarduş halkının başında şaddım.” (KT D17)

üze teñri basmasar “Yukarıda gök çökmezse” (KT D22)

içre aşsız taşra tonsuz yawız yawlak bodunta üze olortum “Karnı aç, sırtı açıkta olan, kötü durumda (ve) perişan bir halka kağan oldum.” (KT D26)

yırgaru oguz bodun tapa ilgerü kitañ tatawı bodun tapa bérgerü tawğaç tapa ulug sü éki yégir[mi süledim] “Kuzeyde Oğuz halkı tarafına, doğuda Kitan (ve) Tatavı halkı tarafına, güneyde Çin tarafına büyük ordu (ile) on iki sefer ettim.” (KT D23-28)

kızın ertinü ulug törön oğluma alı bértim “Kızını pek büyük törenle oğluma alıverdim.” (BK K10)

üze tejri asra yér yarlıkadok üç[ün] “Yukarıda (ebedi) gök, aşağıda yer lütfettiği için” (BK K10)

türüküme bodunuma kazganu bértim eti bértim “Türlere (tabi) halkım için kazandım, elde ettim.” (BK K12)

tört yégirmi yaşımka tarduş bodun üze şad olortum “On dört yaşımda Tarduş halkına şad (olarak) atandım.” (BK D15)

üze tejri basmasar “Üstte gök çökmezse” (BK D18)

yawız yawlak bodunta [üze olortum “Beslemiş kağanına, her tarafa ulaşmış iyi (durumdaki) yurduna (karşı) sen kendin hata ettin (ve) nifak soktun.” (BK D21)

kop maña körti “Tamamı bana tabi oldu.” (BK D24)

yéti yégirmi yaşıma tañut tapa süledim “On yedi yaşımda Tangutlar tarafına sefer ettim.” (BK D24)

sekiz yégirmi yaşıma altı çuw [soğdak] tapa süledim “On sekiz yaşımda Altı Çuv Soğdak tarafına sefer ettim.” (BK D24-25)

[b]érye tawğaçda atı küsi yok boltı “Güneyde Çin topraklarında adı, sanı yok olup gitti.” (BK D36)

türüküme bodunuma yegin ama kazganu bértim “Türklerim, halkım için daha iyisini öylece elde ettim.” (BK G10)

bérye tawğaçığ öñre kitañıg yırya oguzug üküş ök ölürti “Güneyde Çinlileri, doğuda Kitanlıları, kuzeyde Oğuzları çokça mahvetti.” (T1 B7)

anta ötrö kağanıma ötüntüm “Ondan sonra kağanıma arz ettim.” (T1 G5)

kağanıma ötüñüp süledim “Kağanıma arz edip sefer ettirdim.” (T1 D1)

ol üç kagan ögleşip altun yış üze kawısalım témiş “O üç kağan anlaşıp “Altay (ormanlı) Dağları’nda birleşelim, demiş.” (T1 D3)

bilge toñukuka baña aydı “Bilge Toñukuk’a (yani) bana söyledi.” (T1 K7)

ben saña ne ayayın tédi “Ben sana (daha) ne diyeyim, dedi.” (T1 K8)

1.3.3.2. Zarf Tümleci İşlevi

éki otuz yaşıma tawğaç tapa süledim “Yirmi iki yaşımda Çin tarafına sefer ettim.” (BK D25-26)

altı otuz yaşıma çık bodun kırkız birle yağı boltı “Yirmi altı yaşımda Çik halkı Kırgızlarla düşman oldu.” (BK D26)

yéti o[tuz yaşı]ma kırkız tapa süledim “Yirmi yedi yaşımda Kırgızlara doğru sefer ettim.” (BK D26)

otuz yaşıma bés balık tapa süledim “Otuz yaşımda Beşbalık’a doğru sefer ettim.” (BK D28)

otuz artuki bir yaşıma karlok badun buñsuz erür barur “Otuz bir yaşımda Karluk halkı sıkıntısızca hareket eder hale geldi” (BK D28-29)

otuz artuki tört yaşıma oguz tezip tawğaça kirti “Otuz dört yaşında Oğuzlar kaçıp Çin’e sığındı.” (BK D38)

otuz artuki sekiz yaşıma kışın kitanı tapa süledim “Otuz sekiz yaşında kışın Kitan tarafına sefer ettim.” (BK G2)

eliğ yaşıma tatawı bodun kitanında adr[ıltı] “Elli yaşındayken Tatarı halkı Kitanlılardan ayrıldı.” (BK G7)

1.4. Bulunma Durumu

Orhun yazıtlarında {+dA} eki hem bulunma hem de ayrılma durumu için kullanılmıştır. Eski Türkçede uzaklaşma ifadesi için {+dA} ve {+tA} kullanılmıştır. Fakat bu ablatif eki olmayıp lokatif ekinin ablatif fonksiyonu için kullanılmasından başka bir şey değildir (Ergin 2009: 236). Bulunma durumu, sentaktik yapıda yer, zaman, vasıta, devamlılık, müddet, tarz, karşılaştırma işlevleriyle dolaylı tümleş ve zarf tümleş görevlerinde kullanılmıştır.

1.4.1. Dolaylı Tümleş İşlevi

Mekân ifadeleriyle birlikte kullanılarak sentaktik yapıda dolaylı tümleş işlevi yapar:

teñri teg teñride bolmış türük bilge kağan “(Ben) Tengriteg Tengride Bolmuş Türk Bilge Kağan(ım).” (KT G1)

türük kağan ötüken yış olorsar élte buñ yok “Türk kağanı Ötüken (ormanlı) Dağları’nda otursursa ülkede sıkıntı olmaz.” (KT G3)

bo yérde olorup tawğaç bodun birle tüzültüm “Bu yerde oturarak Çin halkı ile (ilişkileri) düzelttim.” (KT G4)

yağru kontokda késre anta öyür ermiş “Yakına yerleştikten sonra kötülükleri orada düşünürlermiş.” (KT G5)

anta añıg kişi ança boşgurur ermiş “Orada kötü (düşünceli) kişiler şöyle akıl verirmiş.” (KT G7)

kop anta alkıntıg arıntıg “Oralarda tamamen yok oldun, tükendin.” (KT G9)

azu bo sawımda igid bar gu “Hiç bu sözümde yalan var mı?” (KT G10)

yanılıp ölsikiğın bunta urtum “Yanılıp öleceğinizi de buraya kazıdım (yazdım).” (KT G10-11)

erig yérte erser ança erig yérte beñgü taş tokıtdım bitidim “Ulaşılabılır yerde ise, böylesi ulaşılabilir yerde ebedi taş kazıttım, yazdırdım.” (KT G13)

kañım élderiş kağanıg öğüm élbilge katunug teñri töpösinte tutup yügerü kötürmiş “Babam Elteriş Kağan’ı, annem Elbilge Hatun’u (ebedi) gök, tepelerinden (?) tutup (göğe) yükseltmiş” (KT D11)

- tölis tarduş bodunug anta etmiş* “Tölis (ve) Tarduş halklarını orada örgütlemiş.” (KT D13)
- kagan at bunta biz bértimiz* “Kağan unvanını burada biz verdik.” (KT D20)
- bardok yérde edgüg ol erinç* “Gittiğiniz yerlerde elde ettiğiniz şu kuşkusuz.” (KT D24)
- ıdok başda süñüşdümüz* “Idok Baş’ta savaştık.” (KT D31)
- ol süg anta yok kışdımız* “O orduyu orada yok ettik.” (KT D32)
- ol at anta ölti* “O at orada öldü.” (KT D33)
- ol süg anta yok kışdımız* “O orduyu orada yok ettik.” (KT D34)
- anı yañıp türği yargun költe buzdumuz* “Onun ordusunu dağıtıp Türği Yargun Gölü’nde bozguna uğrattık.” (KT D34)
- kaganın birle soña yışda süñüşdümüz* “Kağanı ile Songa (ormanlı) Dağları’nda savaştık.” (KT D35)
- türgüş kagan süsi bulçuda otça borça kelti* “Türgeş kağanının ordusu Bulçu’da ateş gibi kor gibi (üzerimize) geldi.” (KT D37)
- kaganın anta ölürtümüz élin altımız* “Kağanını orada öldürdük.” (KT D38)
- kara türgeş bodunug anta ölürmüş almış* “Kara Türgeş halkını orada öldürmüş, ele geçirmiş.” (KT D40)
- tamağ ıdok başda süñüşdümüz* “Tamağ Idok Baş’ta savaştık.” (KT K1)
- tégin ol süñüşde otuz yaşayur erti* “Köl Tégin o savaşta otuz yaşındaydı.” (KT K2)
- kara költe süñüşdümüz* “Kara Göl’de savaştık.” (KT K2)
- az bodun anta yok boltı* “Az halkı orada yok oldu.” (KT K3)
- ej ilk[i] togu balıkda süñüşdümüz* “İlk önce Doğu Balık’ta savaştık.” (KT K4)
- ékinti koşulgakda ediz birle süñüşdümüz* “İkinci olarak Koşulgak’ta Edizlerle savaştık.” (KT K5)
- ediz bodun anta ölti* “Ediz halkı orada yok oldu.” (KT K6)
- törtünç çuş başınta süñüşdümüz* “Dördüncü olarak Çuş Başı’nda savaştık.” (KT K6)
- beşinç ezgenti kadızda oguz birle süñüşdümüz* “Beşinci olarak Ezgenti Kadız’da Oğuzlarla savaştık.” (KT K7)
- toñra bir uguş alpagu on erig toña tégin yogınta egirip ölürtümüz* “Tongralardan bir grup kahraman (ile) on askeri Tonga Tégin’in cenaze töreninde çevirip öldürdük.” (KT K7)
- ol sü anta ölti* “O ordu orada yok oldu.” (KT K8)
- ölügi yurtta yolta yatu kaltaçı ertigiz* “Ölüsü de orada burada kala kalacaktınız.” (KT K9)
- anta içreki bodun kop maña körür* “Orada bulunan tabi halklar tamamen bana bağlıdır.” (BK K2)

kañım éltériş kaganıg ögüm élbilge katunug teñri töpösinte tutup yügerü kötürti “Babam Elteriş Kağan’ı annem Elbilge Hatun’u (ebedi) gök, tepelerinden tutup (göğe) yükseltmiş” (BK D10)

kağan atıg bunta biz bértimiz “Kağan unvanını burada biz verdik.” (BK D17)

bodunug anta buzdum “Halkını orada bozguna uğrattım.” (BK D25)

ıdok başda süñüşdüm “Idok Baş’ta savaştım.” (BK D25)

kağanın birle soña yışda süñüşdüm “Kağanı ile Songa (ormanlı) Dağları’nda savaştım.” (BK D27)

bulçuda süñüşdümüz “Bulçu’da savaştık.” (BK D28)

tamağ ıdok başda süñüşdüm “Tamağ Idok Baş’ta savaştım.” (BK D29)

ey ilki togu balıkda süñüşdüm “İlk önce Doğu Balık’ta savaştım.” (BK D30)

törtünç ezgenti kadızda süñüşdüm “Dördüncü olarak Ezgenti Kadız’da savaştım.” (BK D31)

ékin sü ewde erti “İkinci ordu karargâhta idi.” (BK D32)

aguda éki ulug süñüş süñüşdüm “Agu’da iki büyük savaş yaptım.” (BK D34)

bo yérde kelti “Buraya geldi.” (BK D35)

[b]érye tawgaçda atı küsi yok boltı “Güneyde Çin topraklarında adı, sanı yok olup gitti.” (BK D36)

bo yérde maña kul boltı “Bu yerde bana köle oldu.” (BK D36)

karagan kısılta ewin barkın anta buzdum “Karagan Geçidi’nde evini barkını orada yıktım.” (BK D37)

töñker tağda tegip tokıdım üç tümen süğ [ölür]tüm “Töngker Dağı’nda saldırıp otuz bin askerini öldürdüm.” (BK G8)

türk sir bodun yérinte bod kalmadı “Türk Sir halkının topraklarında boy kalmadı.” (T1 B3-4)

ıda taşda kalmışı kuwranıp yéti yüz boltı “Yazıda yabanda kalanlar toplanıp yedi yüz (kişi) oldular.” (T1 B4)

toruk bukalı semiz bukalı irakda böñüser (?) “Zayıf boğa ile semizboğa uzakta böğürse.” (T1 B5-6)

türk sir bodun yérinte idi yorımazun “Türk Sir halkı (oldukları) yerde hiç hareket edemesin.” (T1 G4)

yañdok yolta yeme ölti “Bozguna uğramış olanlardan yolda da ölenler öldü.” (T1 G9)

yurtda yatı kalur erti “Ortalık yerde yatar hale geldiler.” (T1 D2)

altun yışda oloruñ tédi “Altay (ormanlı) Dağları’nda oturun, dedi.” (T1 K7)

altun yışda olortumuz “Altay (ormanlı) Dağları’nda oturduk.” (T1 K8)

yarış yazıda terilelim témiş “Yarış Ovası’nda toplanalım, demişler.” (T1 K9)

yariş yazıda on tümen sü tériti “Yariş Ovası’nda yüz bin (kişilik) ordu toplandı.” (T2 B1)

1.4.2. Zarf Tümleci İşlevi

Zaman ifadesiyle sentaktik yapıda zarf tümleci olarak işlev yapar:

kağan uçdokda özüm sekiz yaşda kaltım “Kağan sonsuzluğa uçtuğunda kendim sekiz yaşındaydım.” (BK D14)

[türgeş bodunug] uda basdım “Türgeş halkını uykuda (iken) baskına uğrattım.” (BK D27)

kırkız bodunug uda basdım “Kırgız halkını uykuda (iken) baskına uğrattım.” (BK D27)

amgı korgan kışladokda yut boltı “Amgı Korgan’da kışladığımızda kıtlık oldu.” (BK D31)

anta késre “Ondan sonra” (KT D4, D5, D34, D39, T1 B6)

anta késre inisi kağan bolmış “Ondan sonra küçük kardeşi kağan olmuş.” (BK D5)

1.4.3. {+dA} Ekinin Ayrılma İşlevi

Hem bulunma hem de ayrılma durumları için birlikte kullanılan {+dA} ekinin ayrılma işlevi sentaktik yapıda ortaya çıkmaktadır:

ötüken yışda yeg idi yok ermiş “Ötüken (ormanlı) Dağları’ndan daha iyisi asla yok imiş.” (KT G4)

yagru kontokda késre anıg bilig anta öyür ermiş “Yakına yerleştikten sonra kötülükleri orada düşünürlermiş.” (KT G5)

tawgaç kağanta bedizçi kelürtüm “Çin kağanından süsleme ustası getirttim.” (KT G11)

yarıkınta yalmasınta yüz artuk okun urtı “Zırhından (ve) kaftanından yüzden fazla ok vurdu- lar.” (KT D33)

anta yana kirip türgeş kağan buyruki az totokug eligin tutdı “Oradan yine girip Türgeş kağanının komutanlarını (ve) Azların askeri valisini eliyle yakaladı.” (KT D38)

közde yaş kelser tıda könjülte sıgıt kelser yanturu sakıntım katıgdı sakıntım “Gözden yaş gelse en- gelleyerek gönülden ağıtlar gelse (ağıtımı) bastırarak düşündüm.” (KT K11)

tawgaç kağanta işiyi liken kelti “Çin kağanından İşiyi Likeng geldi.” (KT K12)

töpöt kağanta bölün kelti “Tibet kağanından Bölün geldi.” (KT K12)

bukarak uluş bodunta nek sejün ogul tarkan kelti “Buhara kenti halkından General Nek (ile) Oğul Tarkan geldi.” (KT K12)

kırkız kağanta tarduş inançu çor kelti “Kırgız kağanından Tarduş Inançu Çor geldi.” (KT K13)

on ok oglum türgeş kağanta makaraç tamgaçı oguz bilge tamgaçı kelti “On Ok evladım Türgeş kağanından mühürdar Makaraç (ile) mühürdar Oğuz Bilge geldi.” (KT K13)

ıgar oğlanıñızda taygunuñızda yéğdi igidür ertigiz “Gözde çocuklarımızdan, gençlerinizden daha iyi besliyordunuz.” (KT G-D)

eliğ yaşımna tatawı bodun kitanında adr[ıltı] “Elli yaşımdayken Tatavi halkı Kitanlılardan ayrıldı.” (BK G7)

tawğaçda adrıltı kanlantı “Çin’den ayrıldı, han sahibi oldu.” (T1 B2)

ben yırdınt<a> yan tegeyin “Ben kuzey taraftan saldırayım.” (T1 G4)

öjre kitanında berye tawğaçda kurya kordanta yırya oğuzda éki üç biğ sümüz keltéçimiz bar mu “Doğuda Kitan’dan, güneyde Çin’den, batıda Hoten’den, kuzeyde Oğuz’dan iki üç bin (kadar) askerimiz var.” (T1 G7)

tuğlada oğuz kelti “Tula Irmağı (tarafından) Oğuzlar geldi.” (T1 G8)

kırkıza yantımız “Kırgızlardan geri döndük.” (T1 K5)

türgeş kaganta küreg kelti “Türgeş kağanından kaçak geldi.” (T1 K5)

kant<a> yan sawıg yana kelti “Handan yanıt geldi.” (T1 K9-10)

bizinte éki uçı sıñarça artuk erti “İki kanadı bizim yarımızdan fazlaydı.” (T2 B5)

anta berüki “Oradan bu tarafa” (T2 G2)

1.5. Ayrılma Durumu

Orhun yazıtlarında genel olarak ayrılma eki işlevini {+dA} üstlenmiştir. KORKMAZ, Eski Türkçenin {+tIn} eki üzerindeki araştırmaların esas itibariyle ekin yapısını çözmek amacını güttüğünden ekin görevleri arasındaki birbirine geçişler ve değişmelerin incelenmediğini, bu ekin hem ayrılma eki hem de yön zarfı yapan yön gösterme eki olduğunu belirtmiştir (2011: 14).

1.5.1. Dolaylı Tümleç İşlevi

yaraklıg kantan kelip yaña életdi “Silahlı (düşmanlar) nereden gelip sizi dağıtabilecekti?” (KT D23)

süñüglüg kantan kelipen süre életdi “Mızraklı (düşmanlar) nereden gelip (sizi yurdunuzdan) sürebilecekti.” (KT D23)

kurıdın [s]ogud örti “Batıda Soğdlular ayaklandı.” (KT B)

yaraklıg kantan kelip yaña életdi “Silahlı (düşmanlar) nereden gelip sizi nasıl dağıtabilecekti?” (BK D19)

oğuzduntun küreg kelti “Oğuzlardan kaçak geldi.” (T1 G1)

oğuzduntun küreg kelti “Oğuzlardan kaçak geldi.” (T1 G1)

tawğaç berdin yen teg “Çinliler güney taraftan saldırın.” (T1 G4)

kitañ öndün yen teg “Kıtanlılar doğu taraftan saldırın.” (T1 G4)

öndün kağangaru sü yorılım témiş “Doğudaki kağana ordu sevk edelim, demiş.” (T1 K5)

1.6. Eşitlik Durumu

Adların eşitlik hâli {+çA} eki ile yapılır. Kelime gruplarında ve cümlede fiilin nasıl ve ne şekilde olduğunu veya yapıldığını, fiilin oluşunu veya yapılış tarzını ifade etmek için kullanılır (Ergin 2009: 239). Cümle içerisinde benzerlik, gibilik, eşitlik, miktar ve görelilik yönünden anlam bağıntıları kurar.

1.6.1. Zarf Tümleci İşlevi

Benzerlik ve Gibilik Yönünden

kanıñ suwça yügürti süñüküñ tağça yatdı “Kanlarınız su gibi aktı, kemikleriniz dağ gibi yığıldı.” (KT D24)

[ka]nıñ ügüzçe yügürti süñüküñ tağça yatdı “Kanlarınız ırmak gibi aktı, kemikleriniz dağ gibi yığıldı.” (BK D20)

türgeş kagan süsi bulçuda otça borça kelti “Türgeş kağanının ordusu Bulçu’da ateş gibi kor gibi (üzerimize) geldi.” (KT D37)

türgeş kagan süsi otça borça kelti “Türgeş kağanının ordusu ateş gibi, kor gibi (üzerimize) geldi.” (BK D27)

örtçe kızıp kelti “Ateş gibi kızmış (bir halde) geldiler.” (T2 B5)

Eşitlik ve Miktar Yönünden

bunça yerke tegi yoritdım “Bunca yere kadar asker sevk ettim.” (KT G4)

süçig sawın yımşak aqın arıp irak bodunug ança yagutır ermiş “Tatlı sözle, yumuşak ipeklerle kandırıp uzaktaki halkları öylece (kendine) yaklaştırmış.” (KT G5)

anta añıñ kişi ança boşgurur ermiş “Orada kötü (düşünceli) kişiler şöyle akıl verirmiş” (KT G7)

oksuz kök türük ança olurur ermiş “Dağınık haldeki Türkler öylece yaşıyorlarmış.” (KT D3)

anı üçün élig ança tutmuş erinç “Onun için ülkeyi öylece sahiplenmişler elbette.” (KT D3)

bunça bodun kelipen sıgtamış yoglamış “Bu kadar halk gelerek ağıt yakmış, yas tutmuş.” (KT D4)

ança sakıntım “Öylece düşündüm.” (KT K11)

taş bark [etgüçig] bunça bedizçig toygun éltewer kel[ürti] “Taş anıt mezarı yapan bunca süsleme ustasını Toygun Eltever getirdi.” (KT K-D)

kotay buşsuz ança bérür “İpekli kumaşları sıkıntısızca verirler.” (BK K4)

ança boşgurur ermiş “Öylece akıl verirlermiş.” (BK K5)

könlünçe uduz tédi “(Orduyu) bildiğin gibi sevk et dedi.” (T1 G8)

bizinte éki uçı sıyarça artuk erti “(Onların) iki kanadı bizim yarımızdan fazlaydı.” (T2 B5)

eliğe er tutdumuz “Elli kadar askerini yakaladık.” (T2 B7)

azça bodun tezmiş erti “Az sayıda halk kaçmıştı.” (T2 B8)

Görelilik Yönünden

bodunug eçüm apam törösinçe yaratmış boşgurmış “Halkı atalarım, dedelerim yasalarına göre örgütlemiş, öğretmiş.” (KT D12-13)

kıynıg könlünçe ay “Cezaları da uygun gördüğün şekilde ver.” (T1 K8)

özçe taşın tutmuş teg biz “Kendimizce dışarıyı tutmuş gibiyiz.” (T1 G6)

1.7. Yön Gösterme Durumu

Orhun yazıtlarında gösterme durumu olarak {+gArU}, {+ηArU}, {+ArU} ve {+rA} ekleri kullanılmıştır. Bu ekler günümüzde işlevselliğini kaybetmiş, kalıplaşmış olarak *taşra, üzere, içeri, dışarı* gibi sözcüklerde yer almaktadır.

1.7.1. {+gArU}, {+ηArU}, {+rA}

1.7.1.1. Dolaylı Tümleç İşlevi

ilgerü şantun yazıka tegi süledim “Doğuda Şandong Ovası’na kadar sefer ettim.” (KT G3)

bérgerü tokuz ersinke tegi süledim “Güneyde Dokuz Ersin’e kadar sefer ettim.” (KT G3)

kurıgaru yénçü ügüz “Batıda İnci Irmağı” (KT G3)

yırgaru yér bayırku yériğe tegi süledim “Kuzeyde Yer Bayırku topraklarına kadar sefer ettim.” (KT G4)

ol yérgerü barsar türük bodun ölteçi sen “O yerlere gidersen Türk halkı öleceksin.” (KT G8)

ilgerü kadirkan yıška tegi kerü temir kapıgka tegi konturmış “Doğuda Kadirkan (ormanlı) Dağları’na kadar, batıda Demir Kapı’ya kadar yerleştirmiş.” (KT D2)

kurıgaru temir kapıgka tegi süleyü bérmiş “Batıda Demir Kapı’ya kadar sefer edivermiş.” (KT D8)

ilgerü kün tuğsıkda bök<k>üli kaganıka tegi süleyü bérmiş “Doğuda gün doğusundaki Bökküli (Kore) kağanına kadar sefer edivermiş.” (KT D8)

kañun élderiş kaganıg ögüm élbilge katunug teñri töpösinte tutup yügerü kötürmiş “Babam Elteriş Kağan’ı, annem Elbilge Hatun’u (ebedi) gök, tepelerinden (?) tutup (göğe) yükseltmiş.” (KT D11)

ilgerü kurıgaru sülep té[r]miş? “Doğuya (ve) batıya sefer edip (adam) derleyip, toplamış.” (KT D12)

kurıgaru temir kapıgka tegi süledimiz “Batıda Demir Kapı’ya kadar sefer ettik.” (KT D17)

ilgerü kadirkan yışığ aşa bodunug ança konturtumuz “Doğuda Kadirkan (ormanlı) Dağları’nı aşarak halkı öylece yerleştirdik.” (KT D21)

kurıgaru keñü tarmanka tegi türük bodunug ança konturtumuz ança etdimiz “Batıda Kengü Tarmam’a kadar Türk halkını öylece yerleştirdik, öylece düzenledik.” (KT D21)

kurıgaru barıgma bardıg “Batıya gidenleriniz gitti.” (KT D24)

yırgaru oguz bodun tapa ilgerü kitañ tatawı bodun tapa bérgerü tawgaç tapa ulug sü éki yégir[mi süledim] “Kuzeyde Oğuz halkı tarafına, doğuda Kitan (ve) Tatavı halkı tarafına, güneyde Çin tarafına büyük ordu (ile) on iki sefer ettim.” (KT D28)

kurıgaru yençü ügüz keçe temir kapıgka tegi süledim “Batıda İnci Irmağı (Sirderya)’nı geçip Demir Kapı’ya kadar sefer ettim.” (BK K3)

türük beğler bod[un ö]girip sewinip toñıtmuş közi yügerü körti “Türk beyleri (ve) halkı kıvanıp sevinip yere bakan gözlerini yukarı kaldırdı.” (BK D2)

ilgerü kün tuğsıka bök-k>üli kağanka tegi süleyü bérmış “Doğuda gün doğusundaki Bökküli (Kore?) kağanına kadar sefer edivermiş.” (BK D8)

kurıgaru temir kapıgka <tegi> süleyü bérmış “Batıda Demir Kapı’ya kadar sefer edivermiş.” (BK D8)

kañım éltériş kaganıg ögüm élbilge katunug teñri töpösinte tutup yügerü kötürti “Babam Elteriş Kağan’ı annem Elbilge Hatun’u (ebedi) gök, tepelerinden tutup (göğe) yükseltmiş.” (BK D10)

ilgerü kurıgaru sülep térmış kuwratmış “Doğuya, batıya sefer edip (adam) derleyip toplamış.” (BK D11)

ilgerü yaşıl ügüz şantun yazıka tegi süledimiz “Doğuda Sarı Irmak (ve) Şandong Ovası’na kadar sefer ettik.” (BK D15)

kurıgaru temir kapıgka tegi süledimiz “Batıda Demir Kapı’ya kadar sefer ettik.” (BK D15)

tokuz oguz bodun yérin suwın ıdıp tawgaçgaru bardı “Dokuz Oğuz halkı topraklarını bırakıp Çin’e gitti.” (BK D35)

tawgaçgaru kunı señünüg idmiş “Çin’e General Ku’yu göndermişler.” (T1 G2)

kitañgaru toñra eşimig idmiş “Kitanlılara Tongra Eşim’i göndermişler.” (T1 G2)

öñre türk kağangaru sülelim “Doğudaki Türk kağanına sefer edelim.” (T1 D3)

yokaru at yete yadağın ıgaç tutunu agturtum “Yukarı (çıkarken) atları yedeğe alıp ağaçlara tutunarak çıkardım.” (T1 K1)

öñdün kağangaru sü yorılım “Doğudaki kağana ordu sevk edelim.” (T1 K5)

kağanım ben ewgerü tüşeyin “Ben karargâha gideyim.” (T1 K6)

apa tarkangaru içre saw idmiş “Apa Tarkan’a gizli haber göndermiş.” (T1 K10)

yérijerü suwıjaru kontı “Topraklarına yerleşti.” (BK D40)

üze kök tejri asra yağız yér kılntokda ékin ara kişi oğlu kılınmış “Yukarıda mavi gök, aşağıda yağız yer yaratıldığında ikisinin arasında insanoğlu yaratılmış.” (KT D1)

öjre kün tuğsıkda bök-k>üli çöl-l>üg él “Doğuda gün doğusundaki Bökküli (Kore) bozkırı” (KT D4-5)

üze tejri basmasar asra yér telinmeser türük bodun éliğin töröjün kim artatı “Yukarıda gök çökmezse, aşağıda yer delinmezse Türk halkı! Yurdunu (ve) yasalarını kim bozabilirdi?” (KT D22)

içre aşsız taşra tonsuz yawız yawlak bodunta üze olortum “Karnı aç, sırtı açıkta olan, kötü durumda (ve) perişan bir halka kağan oldum.” (KT D21-26)

üze tejri asra yér yarlıkadok üç[ün] “Yukarıda (ebedi) gök, aşağıda yer lütfettiği için.” (BK K10)

öjre tölis beğler “Doğuda Tölis beyleri” (BK G13)

öjre kutañıg yırıya oguzug üküş ök ölürti “Doğuda Kitanlıları, kuzeyde Oğuzları çokça mahvetti.” (T1 B7)

apa tarkangaru içre saw idmiş “Apa Tarkan’a gizli haber göndermiş.” (T1 K10)

1.7.1.1. Edat Tümleci İşlevi

yazıña oguzgaru sü taşıkdımız “İlkbaharda Oğuzlara doğru asker gönderdik.” (KT K8)

ilgerü kün tuğsıkıña bérgerü kün ortosıjaru kurıgaru kün batsıkıña yırgaru tün ortosıjaru anta içreki bodun kop maña körür “Doğuda gün doğusuna, güneyde gün ortasına, batıda gün batısına, kuzeyde gece ortasına kadar orada bulunan tabi halklar tamamen bana bağlıdır.” (BK D1-2)

ötüken yışgaru uduztum “Ötüken (ormanlı) Dağları’na doğru sevk ettim.” (T1 G8)

bérgerü kün ortosıjaru kurıgaru kün batsıkıña yırgaru tün ortosıjaru anta içreki bodun “Güneyde gün ortasına, batıda gün batısına, kuzeyde gece ortasına kadar orada bulunan tabi halklar.” (BK K2)

anjaru sülemeser “Ona karşı sefer etmezsek.” (T1 D3)

bög<ü> kağan bajaran ança ay idmiş “Böğü Kağan benim içinse şöyle söylemiş.” (T1 K10)

1.8. Araç Durumu

Adların araç durumu {+(X)n} eki ile kurulur (Tekin 2016: 110). Kelimeler arasında vasıta ve beraberlik münasebeti kurar (Korkmaz 2011: 18). {+n} eki ile kurulan araç durumu Orhun yazıtlarında işlek olarak kullanılmıştır. Fakat Batı Türkçesine geçince işlekliliğini kaybetmiş ve sayılı misallerde klişeleşmiş olarak

kalmış, cansız bir yapım eki haline gelmiştir (Ergin 2009: 237). Yazıtlarda vasıta durumu için {+n} eki yanında aynı işlevde *birle* edatı da kullanılmıştır.

1.8.1. Edat Tümlenci İşlevi

Vasıta-Araç Anlamı

süçig sawın yımşak aqın arıp ırak bodunug ança yaqutır ermiş “Tatlı sözle, yumuşak ipeklerle kandırıp uzaktaki halkları öylece (kendine) yaklaştırmış.” (KT G5)

oş totok yurçın yaraklıg eligin tutdı “Oğ Totok’un kaynını, silahlı (olduğu halde) eliyle yakaladı” (KT D32)

yarıkınta yalmasınta yüz artuk okun urtı “Zırhından (ve) kaftanından yüzden fazla ok vurdu- lar.” (KT D33)

bir erig okın urtı “Bir askeri okuyla vurdu.” (KT D36)

[usı]n sünjügün açdıımız “Uykusunu süngülerle açtık.” (T1 K4)

Birliktelik Anlamı

kaşın kagan yéti yéğirmi erin taşıkmiş “Babam kağan on yedi adamıyla isyan etmiş.” (KT D11)

ulug érkın azkıña erin tezip bardı “Ulug Erkin azıcık adamıyla kaçıp gitti.” (KT D34)

köl téginig az erin értürü ı<d>tımız “Köl Tégin’i az (sayıda) askerle gönderdik.” (KT D40)

kaşın kagan yéti yéğirmi erin taşıkım[ış] “Babam kağan on yedi adamıyla isyan etmiş.” (BK D10)

kaganımın sületdimiz “Kağanımla sefer ettik.” (T2 D3)

1.8.2. Zarf Tümlenci İşlevi

Durum Anlamı

yadağın yalaşın yana kelti “Yaya (ve) yalın (bir halde) dönüp geldiler.” (KT D28)

köl tégin yadağın oplayu tegdi “Köl Tégin yaya olarak ileri atıldı.” (KT D32)

kızın ertinjü ulug törön oğluma alı bértim “Kızını pek büyük törenle oğluma alıverdim.” (BK K10)

Zaman Anlamı

yayın süledim “Yazın sefer ettim.” (BK D39)

yazın tatawı tapa sü[ledim] “İlkbaharda Tatavı tarafa sefer ettim.” (BK G2)

1.9. İlgı Durumu

İlgı (tamlayan) durumu belirtili ad tamlamasında adı ada veya ad soylu sözcüklere bağlayarak aitlik bildirir. Bu yönünüyle diğer durum eklerinden ayrılır. Yazıtlarda {+(n)In}, {+(I)n}, {+nI}, {+(I)g} ekleri ilgı durum eki olarak kullanılmıştır. Ayrıca {+dA} üze yapısı da ilgı durumu fonksiyonunda kullanılmıştır.

1.9.1. {+(n)In}

Ünsüzle biten gövdelerde {+In}, ünlüyle bitenlerde ise {+nIn} biçimindedir (Tekin 2016: 101). Bu şekil, zamirler üzerinde bir ek yığılmasıyla nazallaşarak ortaya çıkmış olmalı (Özdemir 2019:162).

meniş sawımın sımadı “Benim sözümü kırmadı.” (KT G11)

türük bodunıñ élin törösın tuta bérmiş éti bérmiş “Türk halkının ülkesini (ve) yasalarını tutuvermiş, düzenleyivermişler.” (KT D1= BK D3)

igidmiş bilge kağanıñın ermiş barmış edgü éliñe kentü yañıltıg “Beslemiş bilge kağanının her tarafa ulaşmış iyi (durumdaki) yurduna (karşı) sen kendin hata ettin.” (KT D23)

üçünç yégen silig begiñ kedimlig toruğ at binip tegdi. “Üçüncü olarak Yegen Silig beyin zırhlı doru atına binerek saldırdı.” (KT D33)

biziñ sü atı toruk azukı yok erti. “Bizim ordumuzun atları zayıf, yiyecekleri (ise) yoktu.” (KT D39)

bayırkunıñ ak adgırıg udlıkın sıyu urtı. “Bayırku'nun ak aygırını uyluğundan vurup kırdılar.” (KT D36)

biziñ sü atı toruk azukı yok erti “Bizim ordumuzun atları zayıf, yiyecekleri (ise) yoktu.” (KT D39)

olorupan türük bodunıñ élin törösın tuta bérmiş éti bérmiş “Tahta oturup Türk halkının ülkesini (ve) yasalarını tutuvermiş, düzenleyivermiş.” (BK D3)

to[kuz ogu]z meniş badunum erti “Dokuz Oğuzlar halkımdı.” (BK D29)

beniñ bodunum anta erür témiş “Benim halkım orada, demiş.” (T1 D4)

1.9.2. {+(I)n}

igidmiş kağanıñın sawın almatın yér sayu bardıg “(seni) beslemiş kağanının sözlerini (dikkate) almadan her yere gittin.” (KT G9 = BK K6)

igidmiş bilge kağanıñın ermiş barmış edgü éliñe kentü yañıltıg “(seni) beslemiş bilge kağanına, her tarafa ulaşmış iyi (durumdaki) yurduna (karşı) sen kendin hata ettin.” (KT D23)

ékin ara idi oksuz kök türük éti ança olorur ermiş “İkisinin arasındaki (bölgede) pek dağınık haldeki Türkler öylece yaşıyorlarmış.” (KT D2 = BK D4)

antağının için “Öyle olduğun için” (KT G8-9 = BK K6)

1.9.3. {+nI}

ÖZDEMİR, bu ekin ilgi eki olup olmama meselesinin tartışmalı olduğunu, Çağatay Türkçesinin bu şekilleri eskicil birer özellik olarak koruduğunu belirtmiştir (2019: 159).

anı için “onun için” (KT D3 = BK D4, D28)

1.9.4. {+(I)g}

{+(I)g} ilgi durum ekine kaynaklarda tek örnek verilmiştir (Özdemir 2019: 161, Tekin 2016: 101)

türük bodunug atı küsi yok bolmazun téyin “Türk halkının adı, sanı yok olmasın diye” (KT D25 = BK D20, D21)

Genelde belirtme durumu olarak değerlendirilen *altun yışığ, ertiş ügüzi* sözcüklerindeki {+(I)g} eki, E. AYDIN tarafından ilgi durumu olarak ifade edilmiştir (2017a: 113).

altun yışığ yolsızın aşdım<ız> “Altay (ormanlı) Dağları'nın yolu olmayan yerlerini aşttık.” (T1 K11)

ertiş ügüzüg keçiqsizın keçdimiz “İrtiş Irmağı'nın geçilemeyecek yerlerini geçtik.” (T1 K11)

1.9.5. {+dA} üze

{+dA} eki bir isim üzerine eklenerek ardından gelen ‘üzerine, üstüne’ manasındaki *üze* edatı ve *olur-* fiiliyle birlikte ilgi hâli alt fonksiyonunu karşılamaktadır (Aydın 2017b: 6).

kişi oğlnta üze eçüm apam bumın kağan istemi kağan olormuş “İnsanoğlunun üzerinde atalarım, dedelerim Bumın Kağan (ve) İstemi Kağan tahta oturmuş.” (KT D1 = BK D3)

2. Sonuç

Durum ekleri morfolojik yönden tespit edilir ve sentaktik yönden işlevleri belirlenir. Durum ekleriyle ilgili gramer çalışmalarında morfolojik incelemeler sentaktik işlevin önüne geçtiği için tanımlamalarda terim birliğine varılamamıştır. Bu çalışmada terim sorunlarına girilmemiş, sadece Türkçenin ilk yazılı kay-

naklarından olan Orhun yazıtlarındaki durum ekleri tespit edilerek sentaktik işlevleri belirlenmiştir. İnceleme sonucunda, yazıtlarda ek nöbetleşmesinin sıklıkla yaşandığı, eklerin kullanımında işlevsel genişliğin olduğu tespit edilmiştir.

Yalın durumu, sadece özne işlevinde kullanılmıştır.

Belirtme durumu, iyelik eksiz gövdelerde $\{+(X)g\}$, iyelik ekli gövdelerde $\{+(I)n\}$ biçiminde kullanılarak belirtili nesne işlevinde kullanılmıştır. Sentaktik yapıda *tizligig* ve *başlıgig* sözcüklerindeki $\{+(X)g\}$ belirtme ekinin yönelme anlamıyla kullanıldığı görülmüştür.

Yönelme eki olarak iyelik eksiz sözcüklerden sonra $\{+kA\}$ eki kullanılmıştır. Sentaktik yapıda dolaylı tümleç, zarf tümleci ve edat tümleci işlevi görmüştür. $\{+ηA\}$ yönelme eki III. kişi iyelik ekinden sonra kullanılarak dolaylı tümleç ve zarf tümleci işlevinde kullanılmıştır. $\{+A\}$ yönelme eki, birinci ve ikinci tekil kişi iyelik ekleri almış ve yer-yön bildiren sözcüklerden sonra kullanılarak dolaylı tümleç veya zarf tümleci işlevi görmüştür.

$\{+dA\}$ eki, bulunma ve ayrılma anlamlarında nöbetleşe kullanılarak sentaktik yapıda dolaylı tümleç ve zarf tümleci işlevinde kullanılmıştır.

Yazıtlarda yön gösterme ekleri işlek olarak kullanılmış ve sentaktik yapıda dolaylı tümleç, edat tümleci işlevleri görmüştür. Yazıtlarda işlek olarak kullanılan yön gösterme ekleri çağdaş dönemde fonksiyonunu yitirmiş ve kalıplaşmıştır.

Eşitlik eki $\{+çA\}$ benzerlik, gibilik, eşitlik, miktar ve görelilik anlamlarıyla cümlede zarf tümleci işlevi görmüştür.

Araç durumu $\{+(X)n\}$ birliktelik, vasıta anlamlarıyla edat tümleci; durum, zaman anlamlarıyla zarf tümleci işlevinde kullanılmıştır. Yazıtlarda bu ekle birlikte birle edatı da kullanılmıştır. Günümüzde $\{+(X)n\}$ araç durumu eki yerine *ile* edatı araç durumu olarak kullanılmaktadır.

Sadece ilgi eki sentaktik yapıda görev almamış, sözcük grubu olan ad tamlamasında adı ada bağlayarak aitlik bildirmiştir.

Kısaltmalar

- BK B = Bilge Kağan yazıtı yüzü.
BK D = Bilge Kağan yazıtı doğu yüzü.
BK G = Bilge Kağan güney yazıtı yüzü.
BK G-B = Bilge Kağan yazıtı güneybatı yüzü.
BK K = Bilge Kağan yazıtı kuzey yüzü.
KT B = Köl Tégin yazıtı batı yüzü.
KT D = Köl Tégin yazıtı doğu yüzü.
KT G = Köl Tégin yazıtı güney yüzü.
KT G-B = Köl Tégin yazıtı güneybatı yüzü.
KT G-D = Köl Tégin yazıtı güneydoğu yüzü.
KT K = Köl Tégin yazıtı kuzey yüzü.
T1 B = Toñukuk yazıtı 1. taş batı yüzü.
T1 D = Toñukuk yazıtı 1. taş doğu yüzü.
T1 G = Toñukuk yazıtı 1. taş güney yüzü.
T1 K = Toñukuk yazıtı 1. taş kuzey yüzü.
T2 B = Toñukuk yazıtı 2. taş batı yüzü.
T2 D = Toñukuk yazıtı 2. taş doğu yüzü.
T2 G = Toñukuk yazıtı 2. taş güney yüzü.
T2 K = Toñukuk yazıtı 2. taş kuzey yüzü.

Kaynakça

- AKSAN, D. (2009). Her Yönüyle Dil (Ana Çizgileriyle Dil Bilim) I-II, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- ALYILMAZ, C. (1994). Orhun Yazıtlarının Söz Dizimi, Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erzurum. [Yayımlanmamış Doktora Tezi]

AYDIN, E. (2017a). Orhon Yazıtları (Köl Tegin, Bilge Kağan, Tonyukuk, Ongi, Küli Çor), İstanbul: Bilge Kültür Sanat.

AYDIN, A. (2017b). “Köktürk Abidelerinde +Da Ekinin Kullanılış Şekilleri, Cümlelerdeki Durumları ve Fonksiyon Yükleri”, *Türk Uluslararası Dil Edebiyat ve Halk Bilimi Araştırmaları Dergisi*, 1/9: 1-21.

BANGUOĞLU, T. (1990). *Türkçenin Grameri*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

BAŞDAŞ, C. (2009). “Orhun Abidelerinde İyelik, Belirtme ve Yükleme Hâli”, *Turkish Studies*, 4/8: 623-643.

DALLI, H. (2018). *Türkçede Söz Diziminin Yapı Birimleri*, İstanbul: Papatya Yayıncılık.

DEMİRCAN, Ö. (2005). *Türkiye Türkçesinde Kök-Ek Bileşmeleri*, İstanbul: Papatya Yayıncılık.

EKER, S. (2010). *Çağdaş Türk Dili*, 6. Baskı, Ankara: Grafiker Yayıncılık.

ERASLAN, K. (2000). “Eski Türkçede Yönelme (Dativ) Hali Ekinin Yapı Fonksiyon ve İfadeleri”, *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi*, 29: 67-76.

ERDEM, M. (2015). “Türk Dillerinde Belirtme-Yönelme Durum Eki Değişmesi: Bir Değerlendirme”, *Türkbilig*, 30: 167-186.

ERGIN, M. (2009). *Türk Dil Bilgisi*, İstanbul: Bayrak Basım Yayım Tanıtım.

GRÖNBECH, K. (2011). *Türkçenin Yapısı*, Çev. M. AKALIN, 3. Baskı, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

KERİMOĞLU, C. (2007). “Orhun Abidelerinde 3. Kişi İyelik Ekinden Sonra Yükleme Hâli Eki Kullanıldı mı?”, *Turkish Studies*, 2/3: 322-331.

KORKMAZ, Z. (2011). *Türkçede Eklerin Kullanılış Şekilleri ve Ek Kalıplaşması Olayları*, 5. Baskı, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

MERT, O. (2002). *Kutadgu Bilig’de Hâl Kategorisi*, Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erzurum. [Yayımlanmamış Doktora Tezi]

ÖZDEMİR, H. (2019). “Eski Türk Yazıtlarında (Tonyukuk, Köl Tegin, Bilge Kağan, Ongi, Küli Çor) İlgi Durum Eklerinin Kullanımları ve Kökenleri Üzerine”, *Karadeniz Araştırmaları*, 16/61: 154-165.

TEKİN, T. (2016). Orhon Türkçesi Grameri, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

ÜSTÜNOVA, K. (2012). Türkiye Türkçesi Ad İşletimi (Biçim Bilgisi), Bursa: Sentez Yayıncılık.

Received: 25.03.2019

Accepted: 05.04.2019

Published: 24.06.2019

JOTS, 3/2, 2019: 409-432

Rāhatü'l-Kulūb Kitabı Üzerine

About the Book of Rāhatü'l-Kulūb

KASIMCAN SADIKOV

Tashkent State Institute of Oriental Studies (Tashkent/Uzbekistan)

E-mail: kasimjonsadikov@gmail.com

The Rāhatü'l-Kulūb 'Pleasant of hearts' is the third huge work of *madjmua* in Uyghur script, which preserved in British Museum by Orient 8193. This manuscript was copied by Mansur Baxši in the cultural center of Timurids' empire in Yazd in 1432. Rāhatü'l-Kulūb is a work, which contains a religious and philosophical subjects and hadises of the Prophet and advices of wise men. This work is the most appropriate version of the XV century Turkish-language literature, Turkish-Islamic philosophical poems. This text was written in the beautiful literary style of Chagatay language. It is an essential written work in Turkish literature, particularly, in the history of Turkic-Islamic thoughts. Following is the text of Rāhatü'l-Kulūb based on the picture of Or. 8193 indexed manuscript.

Key Words: Rāhatü'l-Kulūb, Uyghur script, the manuscripts of Timurids' period, Chagatay language.

1. Giriş

Rāhatü'l-Kulüb 'Gönüllerin Ferahı' British Museum, Orient 8193 kayıtlı Uygur harfli bir mecmuanın içindeki üçüncü büyük eserdir. Mecmua ve içeriği için bk. Clauson 1928: 99-130; Sertkaya 1973; 1977: 10-11; Şçerbak 1983; Sodiqov 1988 ve 1997: 79-82.

Yazma, 1432'de Timurlular devletinin en önemli kültürel merkezlerinden olan Yazd şehrinde Mansur Bahşı tarafından istinsah edilmiştir. Mecmuada sırasıyla şu eserler yer alır: *Sirâcü'l-Kulûb*, *Mes'ele Kitâbı*, *Râhatü'l-kulûb*, *Horezmî'nin Muhabbetnâmesi* ve Çağatayca Nevaî'den önceki döneme ait manzum/mensur parçalar (Lutfî, Cevherî, Kamberoğlu, Kasım ve Mansur Bahşı'ya ait manzumeler). *Râhatü'l-Kulûb*, bu mecmuanın üçüncü eseridir ve mensur olarak yazılmıştır. Yazma, 136b-159a sayfaları arasında yer almaktadır.

Muhabbetname'den sonra yazmanın istinsah edildiği tarihi gösteren ketebe kaydı şöyledir: *Tarix sekiz yüz otuz beštâ çičqan yıl rajab ayniñ altisinda Yazd šahrında Mirjalal(id)din buyuryan üçün bu faqir Mansur baxši bitidi*. Fakat *Râhatü'l-Kulûb*'tan sonra tarih yoktur. Eserin sonunda sadece müstensih'in adı yazılmaktadır: *Kâtibul-faqir Mansur baxši*.

Râhatü'l-Kulûb, dinî ve felsefî öyküler, Hz. peygamberin hadisleri ve meşhur bilgelerin öğütlerinden oluşan bir eserdir (Sadikov 2001). Eserin adı başta şöyle kaydedilmiştir: *bilgil kim, bir neçä hekâyatlar rāhatu-l-qulub kitābidin ixtiyār qilip bitidük*.

Eser, Türkçede yazılmış tek nüshadır. Eser Farsçadan çevirilmiş midir veya aslen Türkçe de mi yazılmıştır, bilinmemektedir. Bahşının (müstensih) *Rāhatu-l-qulub kitābidin ixtiyār qilip bitidük*, diye yazdığına göre, eserin Türkçedeki başka daha da mükemmel bir nüshasından seçerek derlediği ortaya çıkmaktadır.

Râhatü'l-Kulûb, çeviri eser örneğidir. Muhtevastaki öyküler, hadisler, bilgelerin söyledikleri vecizeler Arapça kaynaklardan alınmıştır.

Râhatü'l-Kulûb, XV. yüzyılın Türkçe çeviri edebiyatı, Türk-İslam felsefî didaktik eserlerin harikulade numunesi diyebiliriz. Kitap Çağatay Türkçesinde güzel bir edebî üslupla yazılmıştır. Eser, işlek Uygur yazısıyla yazılmıştır. RADLOFF,

bu yazı türünü *Der mohammedanisch-uirische Schrift charakter* diye adlandırmıştır (1891: XCIII).

Yazmada *Rāhatü'l-Kulūb*'un sayfaları karışmıştır, hatta bazı sayfaları düşüp kaybolmuş olmalıdır. Bazıları sonradan bulunmuş ve tekrar ciltlenmiştir. Kitabın metnini düzenleyip sıraya koymak oldukça zordur; buna rağmen metnin bağlamı, köşedeki metin ve süslere bakarak eseri restore etmek kısmen mümkündür.

Rāhatü'l-Kulūb'un içeriği şöyledir:

Kitabın önsözünde (yazma 136b–137a) Allah'a hamd ve Hz. Muhammed'e salavat söylenerek eserin hangi konulara başvurulduğu hakkında kısaca bilgi verilmektedir.

Eser, on bölümden oluşuyor ve aşağıdaki konuları içermektedir:

1. Çin melikinın kızınının Mağrip melikinın oğluna sorduğu sorular ve o şehzadenin padişah kızına verdiği yanıtlar (137a–145a).
2. Kişilerin Lokman hekime sordukları sorular ve hekimin onlara verdikleri yanıtlar (145b).
3. Vahab ibni Münfa adlı sahabenin Tevrat (Tavrid) kitabından örnek getirdiği vecizeler (146a–147a).
4. Hz. Peygamberin söyledikleri öğütler veya hadisler (147a–147b).
5. Yemek yeme beyanı (148a–149b), bunlar da Hz. peygamberin söyledikleri hadislerdir.
6. Arastatalisi hekimin söyledikleri öğütler (149b, 154a–154b, 150a).
7. Halit bin Velit adlı sahabenin Hz. Peygamberden naklettiği rivayetler (150a–153b).
8. İmiri Mecnun adlı sahabenin anlatıları (153b, 155a–155b).
9. Yahya-yi Meazi Razi adlı bilgeye sordukları ve o bilgenin onlara verdikleri yanıtlar (155b, 174a–174b, 157a–157b, 156a–156b, 158a).
10. Hz. Peygamberden hadisler (158a–159a).

Birinci bölümde Çin Melikinin kızı ile Mağrip Melikinin oğlu arasında karşılıklı soru ve cevap vardır. Eserin önsözünde *Çin malikiniñ qızı Mayrib malikiniñ oylidin suvāl qilip turur* denir. Soru ve cevap arasında iki hikâye de örnek verilmiştir. Rivayetlerin biri Hz. Âdem'in oğulları Kabil ve Habil hakkında, diğeri de Salih peygamberin dişi devesi hakkındaki rivayettir. Onlar şehzade dilinden kızın sorularına cevap olarak ayrıntılı olarak verilmiştir. Bu bölüm *tamām boldi* Çin malikiniñ qıziniñ suvālları ifadesiyle sona erer.

Eserin üçüncü bölümünde Tevrat kitabından alıntı vecizeler verilmiştir. Sözkonusu bölüm Vahab ibni Münfa adlı sahabenin *Tavrid kitābında yigirmi söz kördim-kim, bitiglig erdi* cümlesiyle başlar ve sonra yirmi vecize örnek getirilir. Sahabenin vurguladığına göre, bu vecizeleri Tevrat kitabının özünden okumuştur. İslam dünyasında sahabenin sözkonusu anıları bilindiği, *Rāhatü'l-Kulüb* kitabında da girdiği anlaşılmaktadır. Bu örnek orta çağda İslam dünyasında, yani Timurular döneminde Tevrat vecizelerinin yaygın olduğunu kanıtlamaktadır. Muhtemelen, o dönemde bu kutsal kitabın Türkçe tercümesi de bulunmaktadır.

Eserin bir kaç bölümü geçmitedeki büyük bilge, bilgin, sahabelerin vecizeleri hakkındadır.

Eserin birkaç bölümü Hz. Peygamberin nasihatlerine ayrılmıştır. Ahlak, insanseverlik konularını içeren bu hadisler eserde tür tür olarak beyan edilmesi oldukça ehemmiyetlidir. Hadislerin kimileri bilginler dilinden anlatılmaktadır. Onlar yemek yeme adabı, ne tür işlerin insanın başına yoksulluk, çile, kederler açabileceği ve insan böyle işlerden sakınması gerektiği, toplumda salih ve bilgin olmak için ne tür bilgi ve edepleri öğrenmesi gerektiği, nasıl insanların duası kabul olacağı gibi konuları içermektedir. Başka hiçbir eserde hadislerin Türkçe versiyonları bunun gibi kapsamlı ve gruplaştırılmış hâlde ele alınmamıştır.

İşte bu özelliklerden dolayı esere Türkçe edebiyat, ayrıca Türk-İslam tefekkür tarihinde önemli yazılı miras olarak yer almaktadır.

Daha önceki makalemde (2001) eserin içeriği üzerinde durmuştum. Bu makalemde, Or. 8193 kayıtlı yazmadaki *Rāhatü'l-Kulüb* metnini neşredeceğim.

2. Metin

(136b)

alḥamdu lillāhi rabbil 'ālamīn vassalātu vas salāmu 'ala yayri xalqihī muḥammadin va 'alihi ajma'in. bilgilḵim, bir nečä ḥekāyatlar rāḥatuḵqulub kitābidin ixtiyār qilip bitidük. payyambar

(137a)

-larniň, mašāyihlarniň ḥekāyatidin dayi yaman šahriniň maliki kelip rasul 'alayhi salāmdin soryan suvällarni dayi bir nečä fāydaliy sözlär ḵim, čin maliki-niň qizi mayrib malikiniň oylidin suvāl qilip turur. barčani jam' qilip bitidükḵim, oqiyān kišilärgä fāydalar bolsun dep bulıyayḵim, ḥaq ta'ālāniň tavfiqi birlä tamām bitilgäy inša allāhu ta'ālā. suvāl. qiz aydi: duniyāda av(v)al nāḥaq qan kim tökti? javāb. mayrib sulṭānniň oylı aydiḵim: duniyāda av(v)al nāḥaq qan tökkän qābil erdiḵim, hābilni öldürdi. dayi alarniň

(137b)

ḥekāyatı anday erdiḵim: ādamniň av(v)alqi oylı qābil erdi. dayi ikinči oylı hābil erdi. dayi ḥavvā dāyim egiz oylan tuyurur erdi: biri er oylan, biri qiz oylan. dayi ol vaqta teňri ta'ālāniň farmāni anday erdiḵim, bir oylan bilä tuyqan qiz oylanni yana bir oylanıya berür erdilär. dayi ḥavvā anamiz beš yüz qatla egiz oylan tuyurdi: biri er, biri qiz. dayi har iki yilda bir qatla tuyurur erdi. dayi qābil [bilä] tuyqan qizniň atı iqlima erdi. dayi hābil bilä tuyqan qizniň atı

(138a)

labuda erdi. qačanḵim bular boyya tegdi ersä, ḥaq ta'ālādin ādamıya farmān boldiḵim, qābilya labudani bergil dayi hābilya iqlimani bergil, dep. ol zamān ādam alayhi salām qābilya aydiḵim: ḥaq ta'ālāniň farmāni anday tururḵim, labudani sen alıyayḵsen. dayi öz qiz qarındašini iqlimani hābilya bergäyḵsen, dedi ersä, qābil aydi: hābilniň qiz qarındaši labuda körksüz turur. dayi meniň qiz qarındašim iqlima körklüg turur. men labudani almasḵmen. dayi iqlimani aya bermäsḵmen, dedi ersä, ādam alayhi salām aydi: anday ersä, siz iki aya ini qurbān keltürün. har qaysinižniň qurbānini

(138b)

ḥaq ta'ālā qabul qılsa, iqlimanı ol alsun, dedi ersä, qābil ekinçilik qılur erdi, barıp ašlıyınıñ yamanrayıdın, su içmägänidin bir yük çaylıqnı orup keltürdi. dayı ādamnıñ ewiniñ elindä bir tepä bar erdi, anda qoydı. dayı hābil gala qaralıy kişi erdi. barıp bir semiz toxlını bir ayaq yay bilä keltürüp ol tepä üzä qoydı. ol zamān teñri ta'ālānıñ farmānı birlä bir ot kelip hābilnıñ qoyını, yayını qabul qılıp alıp ketti. dayı qābilnıñ ašlıyını qabul qılmadı ersä, ādam teñri ta'ālā

(139a)

-nıñ farmānı birlä iqlimanı hābilya berdi ersä, qābil hābil bilä duşman boldı. qaç vaqtın soñra ādam alayhi salām ka'banı ziyārat qilyalı bardı ersä, bir kün qābil kelip hābilya aydı: ya hābil, meni barça el-kün 'ayib qılurlar kim, seniñ tā'atıñnı qurbānıñnı teñri ta'ālā qabul qılmadı dep. emdi 'āqibat men seni öldürür men, dedi ersä, hābil aydı: sen meni öldürsäñ, men señä hiç iligimni tegürmäs men. teñri ta'ālādın qorqar men, dedi. yana bir kün qābil kördi kim, hābil bir tal yıyaçnıñ köläkäsidä uyuqlap yatur erdi. ol zamān qābil bir uluy taş aldı dayı

(139b)

hābilnıñ başıya anday urdı kim, hābilnıñ başı yançıldı. dayı (...) darḥāl bir qatıy yel qoptı. dayı 'ālam qarañyu boldı. dayı ādam oylanlarıdın keyiklär, quşlar, barça janvārlar qaçmas erdilär. qaçan kim qābil hābilni öldürdi ersä, barça qaça başladılar. dayı hābilnıñ qanı yergä töküldi ersä, dunyā içintägi tal yıyaçlarınıñ dayı köp türlüğ yıyaçlarınıñ mivası töküldi. dayı ol kündin berü mivası çıqmas boldı. dayı köp bulaqlarnıñ suyi açıq boldı. dayı ādam 'alayhi salām ka'banı ziyārat qılıp tavab

(140a)

qılur erkän, kördi kim, yaruq 'ālam qarañyu boldı. dayı qatıy yel qoptı ersä, ādam 'alayhi salām jabrāyıldın sordı kim: ne üçün yaruq dunyā munday qarañyu boldı? dedi ersä, jabrāyil 'alayhi salām aydı: ya ādam, oyluñ qābil hābilni öldürgän şum lavnayndın munday yaruq 'ālam qarañyu boldı, dedi ersä, ādam

alayhi salām köp yïyladı. dayi yüz yïl ya teginča ādam hargiz külmädi. andin sonra qābil hābilni üç küngä teginča arqasïnya kötārip yürür erdi. dayi bilmäs erdi ✦kim, ne qilyay. haq ta’ālā iki qaryanı yïbardı ✦kim, kelip qābilniñ elindä uruštılar.

(140b)

bir qarya bir qaryanı öldürdi. dayi ol tirig qarya tumşuyi bilä yerni qazip ölgän qaryanı yergä kömdi ersä, qābil anı körüp ol dayi yerni qazip hābilni yergä kömdi. muḥammadi ’ali ḥakimi tarmiti aytur: raḥmatu Allahi alayhi ✦kim ādam ’alayhi salām uçmaq içindä nāfarmānliq qilip buyday yemiş erdi. ol buydayniñ quv(v)atı bilä ḥavvā bilä suḥbat qıldı. andin qābil buldı. dayi ajuj majuj qābil uruyındın turur. yana qābil hābilni öldürdi ersä, barça boyi qarardı. dayi dunyādägi hundular, ḥabaşılar barçası qābil uruyındın turur. qačan ✦kim ādam ’alayhi salām

(141a)

ka’badin yanip keldi ersä, qābilya la’nat qıldı. dayi qābilni qaryap aydı: ilahi, qābilni sen halāk qilyil, dep dedi ersä, qābil qaçtı. darḥāl haq ta’ālā iki farišta yïbardı ✦kim, darḥāl kelip qābilniñ ayayini tutup yeti qatla dunyāni tezgintürdilär. qābilniñ har bir parçası bir yerdä qaldı. [suvāl] çin pādşāhiniñ qizi sordı ✦kim: ol qaysı tewä erdi ✦kim, atasız anasız tuydı? dayi anıñ sütini xalayiq içtilär? [javāb] şahzāda aydı ✦kim: ol şālih payyambarniñ tewäsi erdi. dayi anıñ ḥikāyatı anday erdi ✦kim, şālih payyambarniñ qavmi on iki miñ ewlög erdi.

(141b)

dayi ol elniñ ortasında bir quduy bar erdi ✦kim, bu on iki miñ ewlög el ol bir quduydın su içär erdilär. dayi ol elniñ bir yanı tayqa yawuq erdi. dayi bir yanları yazı erdi. dayi yaman ✦ta’ib eli alaryu yawuq erdi. dayi ol el içindä köp munkirlar, munafıqlar bar erdi. bir kün ol munkirlar şālih payyambaryu aydılar ✦kim: bizlär sendin bir mo’jiza tilär ✦biz. ägär sen ol mo’jizani bizgä körgüzsän, biz sejä inanip, çin köñül birlä sejä imān keltürgäy ✦biz. şālih aydı: ne mo’jiza tilär ✦siz? haq ta’ālā rāst keltürgäy, dedi ersä, alar aydılar: bu tayqa işarat qılsañ ✦

(142a)

kim, taş yarılıp taşnıñ içindin bir qızıl tüklüg, qara közlüg tişi boyaz tewä çiqsun. dayı darhāl tuyursun. biz anıñ sütüni sayıp içäli, dedilər ersä, şālih payyambar du'ā qıldı ersä, darhāl jabrāyil kelip aydı: ya şālih, teñri ta'alā señä salām dedi. dayı xitāb qıldı kim, sen qayyurmayıl kim, biz miñ yil sendin burun taqdir qılıp bular tilägän teg bir tewä bu taş içindä yaratıp turur biz. sen işarat qılıp biziñ qudratimizni körgil, dep. ol zamān şālih qopup ol tayniñ qatinya kelip iligi bilä işarat qıldı ersä, darhāl ol qaya yarılıp, teñri ta'alāniñ qudrati birlä alar tilägän teg bir boyaz

(142b)

ıñan çiqıp keldi. dayı darhāl bir erkäk bota tuyurdi. dayı emçäklärindin süt aqar erdi. ol xalayıq barçaları çin köñül birlä teñri ta'alāya saḥa qılıp, şālih payyambar alayhi salāmıya inanıp, imān keltürdilər. dayı musulmān boldılar. yana har kişi öz ewläridin barıp idişlär keltürüp, ol tewädin süt sayıp içtilär. yana jabrāyil kelip teñri ta'alādin farmān keltürdi kim: ya şālih, farmān anday turur kim, bu xalayıqqa ayıtqıl kim, bu quduydin bir kün su içsünlär, bir kün su içmäsünlär. ol kün kim, alar su içmäsä, tewä quduyniñ suyini içsün. dayı alar su ornıya tewäni sayıp

(143a)

süt içsünlär, dedi ersä, şālih payyambar bu farmānni elgä tegürdi ersä, alar dayı qabul qıldılar. andin soñra quduyniñ suyini bir kün alar barçaları içär erdilər, bir kün tewä içär erdi. dayı ol on iki miñ ewlüg kişiniñ ewläridä har neçä idiş bolsa, barçası süt bilä tolar erdi. teñri ta'alā ol tewäniñ sütigä ança barakat bermiş erdi. dayı ol tewä quduyqa başini suqup su içär bolsa, haq ta'alāniñ farmāni birlä boyni ança osar erdi kim, quduyniñ tübigä yetär erdi. dayı bir içkändä ol quduyniñ suyini tamām içär erdi. bu yarlıy ol tewä qaç yıllar ol elniñ

(143b)

arasında erdi. dayı haq ta'alāniñ farmāni anday erdi kim: hiç kim ersä ol tewäni urmasun, sökmäsün, köñlini ayırıtmasun, dep. yana ol el ol tewäniñ sütüni

içip, qalyanin banir qilip, qurut qilip, yayin tutup eldin elgä yiraq dayi şaharlarya eltip satar erdilär. ol tewä sababindin barça bay boldilar. anday kim, köp altun-kümüş yiydilar. dayi ol eldä bir ğaddar atliş munāfiq ḥasut bar erdi. bir kün ol tewä kelip başini ol quduyqa suqup su içär erdi. nāgāh ol ğaddar kelip qiliç bilä ol tewäniñ ayayini çapip kesti dayi ol tewäni öldürdi.

(144a)

ol tewäniñ botası qaçti. ol kişi ol botanı quwdi. yetä almadı ersä, ol bota keyin(gä) baqıp aydi-kim: ay badbaxt, teñriniñ baläsiya ilingäy-sen. dayi bu xabarni şaliḥ payyambar eşitti ersä, ol xalāyiqqa açiy alip alarni qaryadi. ol zamān ḥaq ta'ālā alaryä balä yibardi. ol barça xalāyiq ḥalāk boldilar. yana biziñ payyambar alayhi salām aydi-kim: qiyāmat küni barça xalāyiqniñ yamanrayi iki kişi bolay: biri ğaddar, biri ol kişi-kim 'alini öldürgäy, dep. yana 'alini öldürgän 'abdurahmān muljam erdi. suvāl. qiz aydi-kim: ol qaysi iki murdär turur-kim, ḥaläl turur?

(144b)

[javāb] šahzāda aydi: biri balıq, biri çägürtkä turur. [suvāl] qiz aydi: qaysi ḥaläl turur-kim, qanya ewrüsä ḥarām bolur? [javāb] tawuqniñ yumurtqası turur. qačan-kim qanya ewrüsä, ḥarām bolur. yana tawuq bolsa, ḥaläl bolur. [suvāl] ol raḥmat qaysi turur-kim, el andin qaçarlar? [javāb] ol yamyur turur. [suvāl] ol yiyaç qaysi turur-kim, on iki butayi bar? dayi har butayida otuz yaprayi bar [: bir yuzi aq, bir yuzi qara?] dayi har bir yaprayida beş mivası bar? [javāb] ol yiyaç bir yıl turur. dayi ol on iki butayi on iki ay turur. dayi ol otuz yapraq, bir yuzi aq, bir yuzi qara, otuz

(145a)

kün bilä tün turur. dayi ol har bir yapraq qatındayi beş miva beş vaqt namāz turur. [suvāl] ol quş qaysi turur-kim, ham arpa yer, ham samān? [javāb] ol çägürtkä turur. [suvāl] ol ḥaq iş qaysi turur-kim, el anı duşman tutarlar? [javāb] ol ölüm turur. [suvāl] ol körmägängä tanuqluq bergän qaysi turur-kim, kişini uçmaqqä yetkürür? [javāb] ol turur-kim, hiç kim ersä teñri ta'ālāni körmäy turur. dayi anıñ bir-u barliyiya tanuqluq bersä, ḥaq ta'ālā anı uçmaqqä eltür. dayi

dīdārīnī körgüzür. āmin ya rabba-l-'ālamīn. tamām boldī čin malikiniŋ qiziniŋ suvālları.

(145b)

[suvāl?] luqmān-i ḥakimdin sordīlar-kim: köktin keŋrāk nedür? [yerdin ayırraq nedür?] taštīn qatīyraq nedür? ottīn itigrāk nedür? qīš čillasīdin sawuqraq nedür? daryādīn bayraq nedür? yetimlārdin xorraq nedür? [javāb?] luqmān aydī: köktin keŋrāk ḥaq söz turur. yerdin ayırraq bohtān turur. taštīn qatīyraq kāfirlarniŋ köŋli turur. ottīn itigrāk ḥasutluq turur. yana muruvvatsiz kišidin nāmā tilāp nā'umid yanmaq qīš sawuyīdin sawuqraq turur. yana qanā'atliŋ köŋül daryādīn bayraq turur. söz tegürgüči munāfiq kišidin öz sözüŋni yašursaŋ, yetimdin xorraq turur.

(146a)

vahāb ibnu munfa atliŋ saḥāba raziyallahu anhu aytur-kim: tavrid kitābīnda yigirmi söz kördim-kim, bitiglig erdi: biri ol-kim, hi ʾnāmā 'ilimdīn asīyliŋraq yoq. ikinči, hi ʾmāl yaxši qiliqtīn yaxšīraq yoq. üçünči, hič dušman ačiydin yawuzraq yoq. törtünči, 'aqildīn yaxšīraq yār yoq. bešinči, jāhilliktin yaman ham-suḥbat yoq. altinči, zāhidliktin taqvi din artuq uluyluq yoq. yetinči, dunyādīn kečip tārki qilyan kišidin bayraq bay yoq. sekizinči, āxirat fikrīdin yaxšīraq fikir yoq. toquzünči, saburdīn uluyraq edgülüg yoq.

(146b)

onunči, takabburdīn yamanraq yamanliq yoq. on birinči, barča xalāyiq bilā zindagāni (?) qīlīp yarašmaqtīn yaxšīraq dāru yoq. on ikinči, kišini yiybat qīlīp yamanšimaqtīn yaman ranj yoq. on üçünči, ḥaq sözīn tegürgān kišidin yaxši elči yoq. on törtünči, 'ilimdīn yaxši qulawuz yoq. on bešinči, māl yīymaqtīn artuq balā yoq. on altinči, tam'adīn artuq qulluq yoq. on yetinči, sayliqtīn artuyraq lazzat yoq. on sekizinči, eminliktin, 'āfiyattīn artuqraq 'ayš yoq. on toquzünči, tek türmäktin yaxšīraq seni saqlači yoq.

(147a)

yigirminçi, qanā'attin yaxşıraq zāhidlik yoq turur. yana rasūl alayhi salām aytur. yigirmi iş bar-kim, ägär kim ersä ol işläрни qılsa, yoqsuzluq, miñnat, qayyu paydā bolyay: biri, töşäktin yalañyaç qopup yazıya barmaq. ikinçi, arıysız yürümäk. üçünçi, ötmäk uşayın yergä tökmäk. törtünçi, soyannıñ, sarmısaqnıñ terisini küydürmäk. beşinçi, ewni keçä süpürmäklik. altınçi, ötmäkni etägingä qoyup yemäk. yetinçi, eşikniñ astanasında olturmaq. sekizinçi, istinçi qılyan yerdä taħārat qılmaq. toquzunçi,

(147b)

yüzüni etägi bilä, yeñi bilä arıtmaq. onunçi, qazan-ayaqnı keçä yumayın qoymaq. on birinçi, su içär közäniñ keçä ayzını açuq qoymaq. on ikinçi, ewdä örgämçi ewini qoymaq. on üçünçi, namāznı xor tutup qılmamaq. on törtünçi, tañ namāzını qılyandın soñra avrad oqımayın qopmaq. on beşinçi, bāzār içindä köp yürümäk. on altınçi, gadaylardın ötmäk satyun almaq. on yetinçi, oñul-qızya la'nat qılmaq. on sekizinçi, yalyan ayıtmaq. on toquzunçi, keygän tonını öz boyında tikmäk. yigirminçi, çıraqnı ayızı bilä öçürmäk.

(148a)

yana ta'ām yemäk bayāni. bilgil ◀kim ta'ām yemäktä beş nāmā fariza turur. dayı beş nāmā sunnat turur. dayı beş nāmā adab turur. dayı beş nāmā karahiyat turur. biliglig kişi keräk ◀kim, bu yigirmi mas'alanı bilgäy. emdi ol beş nāmā ◀kim fariza turur: biri, ħalāl yemäk turur. har kim ħarām luqma yesä, qırq küngä teğinçä tā'atı qabul bolmas dayı du'āsı qabul bolmas. ikinçi, ta'ām yegändä köñlindä keçürgäy ◀kim, bu ta'āmnı meñä ħaq ta'ālā berip turur. har kim öz vali ne'matını tanımasa, ol ne'matniñ şukrını yerigä yetkürmämiş bolyay.

(148b)

üçünçi, köpkä, azya xuşnud bolyay. ägär xuşnud bolmasa, kāfir bolyay. törtünçi, ol yegän ta'āmnıñ küci bilä yawuz iş qılmayay. beşinçi, ol ta'āmnıñ küci birlä tā'at qılyay dayı şukur qılyay. yana ol beş nāmā ◀kim, sunnat turur: biri

ol ✦kim, ta'āmya ilig uzatsa, av(v)al *bismillahi raḥmāni raḥīm* degäy ✦kim, barça devlar, šaytānlar ol ta'āmnij tegräsindin qačqay. ikinči, ta'āmdin sonra ayitqay ✦kim, *al-ḥamdu lillāhi rabbil 'ālamīn* ✦kim, ta'āmnij šukrini yerigä yetkürmiš bolqay. üçünči, ta'āmdin burun iligini yuqay ✦kim, rasul 'alayhi salām aydi ✦kim: har kim ta'āmdin burun iligini

(149a)

yusa, dāyim yāibdin iligigä nāmā kirgäy. törtünči, ta'āmdin sonra yana iligini yusa, devlar šarrindin emin bolqay. bešinči, ta'ām yegändä bir tizi birlä olturup ta'ām yegäy. yana ol beš nāmā ✦kim, adab turur: biri ol ✦kim, ta'āmnij oñ iligi birlä yegäy. ikinči, öz elyindin yegäy. üçünči, qırıqtin yegäy. törtünči, ta'ām yerdä özgälärnij iligigä baqmayay. bešinči, ta'āmnij ayzıya salqanda başini yuqarı kötärmägäy, quyi dayi salmayay. öz turuşi bilä tüz tutqay. yana ol beš ✦kim, karahiyat turur: biri ol ✦kim, ta'āmnij idlamayay ✦kim, ta'āmnij

(149b)

ıdlamaq ḥayvānlarınij 'ādati turur. ikinči, ta'āmnij yegändä ašuqmayay, sabur qılqay. üçünči, ta'āmnij 'ayib qılmayay. törtünči, ta'āmnij yalyuz yemägäy ✦kim, xalāyiqnijn yamanı ol turur ✦kim, ta'āmnij yalyuz yegäy. bešinči, toq qarın üzä ta'ām yemägäy ✦kim, karahiyat turur. arastatalisi ḥakim aytur ✦kim: tört nāmā közni rošan qılqay. yana tört nāmā köznij rošanliyin öksütür. yana tört nāmā köñülni 'ājiz qılurlar. yana tört nāmā köñülni tırgüzür. yana tört nāmā ādamini semritür. yana tört nāmā ādamini ariqlatur. yana tört nāmā ādamini tandurust qılur. yana

(154a)

tört nāmā ādamini za'if, šikasta qılur. ol tört nāmā ✦kim, közni rošan qılur: biri, kök olaqlarnij körmäk. ikinči, aqar sularnij körmäk. üçünči, körklüg kim ersälarnij körmäk. törtünči, ata-ana yüzün körmäk. ol tört ✦kim, köznij rošanliyin öksütür: biri, šor nāmälär yemäk. ikinči, sawuq su köp başqa quymaq. üçünči, küngä otu baqmaq. törtünči, duşman yüzünij körmäk. yana ol tört nāmā ✦kim, ādamni semritür: biri, arıy tonlar kiymäk. ikinči, yaxşı yıdlarnij yıdlamaq. üçünči,

bal yemäk. törtünçi, nämä yegändin soñra asayıš bilä uyuqlamaq. yana ol tört nämä kim, ādamīni aruqlatur: biri, turp

(154b)

yemäk. ikinçi, yayay yürümäk. üçünçi, işiy suda köp olturmaq. törtünçi, kün çiqar çayda uyuqlamaq. yana ol tört nämä kim, ādamni tandurust qilur: biri, ta'amni vaqt bilä yemäk. ikinçi, namāz šāmda ta'am yemämäk. üçünçi, nämä az yemäk. törtünçi, çidayaniča iş išlämäk. yana ol tört nämä kim, ādamni za'if, šikasta qilur: biri, narduvanya köp çiqmaq. ikinçi, tewägä minmäk. üçünçi, köp šahvat qilmaq. törtünçi, ta'amni vaqtsiz yemäk. yana ol tört nämä kim, köñülni tirgüzür: biri, faydalıy 'ilim. ikinçi, danā ustādlarnıñ suħbatında olturmaq. üçünçi, yaxši

(150a)

hamsuħbat. törtünçi, šavqatlıy dost. yana ol tört nämä kim, köñülni öldürür: biri, tamuzniñ işiyi. ikinçi, qišnıñ sawuyi. üçünçi, otnıñ tutuni. törtünçi, yoqsuzluqniñ miħnatı. yana xalid valid atlıy saħāba rivāyat qilur kim, yaman eliniñ maliklarındin birägü rasul alayhi salāmnıñ qatinya kelip aydi: ya rasulullāh, kelip turur men kim, bir nečä sözlär sizdin sorup ögrängäy men, tedi ersä, rasul 'alayhi salām aydi kim: yaxši bolıy, tedi. ol kiši aydi: ya rasulullāh, tilär men kim, eldin dānāraq bolıy men.

(150b)

rasul 'alayhi salām aydi kim: dāyim haq ta'alādin qorqqil kim, eldin dānāraq bolıy sen. yana ol kiši aydi kim: tilär men kim, eldin bayraq bolıy men. rasul 'alayhi salām aydi: köpkä, azya qanā'at qilsañ, eldin bayraq bolıy sen. yana aydi: tilär men kim, elniñ yaxşırayi bolıy men. rasul 'alayhi salām aydi kim: elgä fāydalar tegürsäñ, elniñ yaxşırayi bolıy sen. yana aydi kim: tilär men kim, xālis bandalardın bolıy men. rasul 'alayhi salām aydi kim: teñri ta'alāni köp yād qilyil kim, xālis bandalardın bolıy sen. yana aydi kim: tilär men kim, yawuq bandalardın

(151a)

bolyay ◀men. rasul 'alayhi salam aydi ◀kim: olumni kop yad qilyil ◀kim, yawuq bandalardin bolyay ▶sen. yana aydi ◀kim: tilar ◀men ◀kim, farmān burdār bandalardin bolyay ◀men. rasul 'alayhi salam aydi ◀kim: teñri ta'ālā buyuryan işlarni tamām yerigä yetkürgil ◀kim, farmān burdārlardin bolyay ▶sen. yana aydi ◀kim: tilar ◀men ◀kim, ariy bandalardin bolyay ◀men. rasul 'alayhi salam aydi ◀kim: xiyānattin, ḥarāmdin yiraq turyil ◀kim, ariy bandalardin bolyay ▶sen. yana aydi: tilar ◀men ◀kim, ḥaq ta'ālā meñā raḥmat qilyay, dep. rasul 'alayhi salam aydi ◀kim: sen dayi musulmānlaryā raḥim qilyil ◀kim, teñri ta'ālā señā raḥim qilyay.

(151b)

yana aydi: tilar ◀men ◀kim, yazuyum az bolyay. rasul 'alayhi salam aydi ◀kim: astayfirullāh kop ayitqil ◀kim, yazuquñniñ kifāratı bolyay. yana aydi ◀kim: tilar ◀men ◀kim, parsā bandalardin bolyay ◀men. rasul 'alayhi salam aydi ◀kim: har nāmā ◀kim, öz xatunuyā, anayā, siñlingä pisand qılmas ▶sen, özgälärniñ xatunıya pisand qılmayil ◀kim, parsā bandalardin bolyay ▶sen. yana aydi ◀kim: tilar ◀men ◀kim, yāyibdin ḥaq ta'ālā meñā rozi yetkürgäy. rasul 'alayhi salam aydi: tahāratni yaxşı qilyil ◀kim, yāyibdin rozi tapqay ▶sen. yana aydi: tilar ◀men ◀kim, teñri ta'ālāniñ dosti bolyay ◀men dayi imānim salāmat

(152a)

bolyay, dep. rasul 'alayhi salam aydi ◀kim: mo'minlarni sewsāj, ḥaq ta'ālā seni sewgäy dayi duniyägä köñül bermägil ◀kim, imāniñ salāmat bolyay. yana aydi: tilar ◀men ◀kim, şahidlarniñ darajasın tapqay ◀men. rasul 'alayhi salam aydi ◀kim: kečā tahārat bilä yatqil dayi ḥaq ta'ālāni kop yad qilyil. yana aydi: tilar ◀men ◀kim, ḥaq ta'ālā meniñ du'alarimni dayi tā'atlarimni qabul qilyay. rasul 'alayhi salam aydi: qarniñni ḥarām luqmadin saqlayil, dedi. yana aydi: tilar ◀men ◀kim, ḥaq ta'ālā qiyāmat küni meniñ sidrimni yapqay. rasul 'alayhi salam aydi: sen dayi mo'minlarniñ sidrini yapqil, dedi. yana aydi:

(152b)

rasulullāh! ne nāmā yazuqlarni kam qilur? rasul 'alayhi salām aydi kim: xastaliq tartmaq. yana aydi: ne nāmā yaxšiliqni arturur? rasul 'alayhi salām aydi kim: ata-ananiñ xuşnudluvi. yana aydi: ne nāmā yaxšiliqni tügätür? rasul 'alayhi salām aydi: yawuz qiliq bilä açiy söz. yana aydi: tilär men kim, zāhidlardin bolyay men. rasul 'alayhi salām aydi: duniyani sewmägil. yana aydi: tilär men kim, yaxši eşliklardin bolyay men. rasul 'alayhi salām aydi kim: dāyim haq ta'alādin qorqqil dayi bilgil kim, haq ta'alā seni barča iştä körär. yana aydi: tilär men kim, könlüm yumşayay. rasul

(153a)

'alayhi salām aydi: ölümni köp saqinyil, yetimlärniñ başin şafqat bilä silayil dayi ziyaratlarya köp baryil. yana aydi: tilär men kim, tamuy otindin āzād bolyay men. rasul alayhi salām aydi kim: keñliktä, tarliqta teñri ta'alāya köp şukurlar qilyil, dedi. yana aydi: tilär men kim, çin ayitquçilardin bolyay men. rasul 'alayhi salām aydi: yalyandın yıraq turyil kim, yalyan seni tamuyqa eltkäy. dayi rāstliq seni uçmaqqa eltür. yana rasul 'alayhi salām aydi kim: yarim keçälärdä qilyan namāzlar bandalarni teñri ta'alāya yawuq qilur. yana aydi: zāhidlik nişāni tört nāmā

(153b)

turur. biri ol kim, duniyadin yüzini çewürüp, iligin duniyadin qisqa qilyay. ikinçi, āxirat amallarini qilyay. üçünçi, teñri ta'alā buyuryan amallarini yeringä yetkürgäy. törtünçi, yawuz işlardin yıraq bolyay, dedi. 'imiri majnūn atliş saħāba amiril mo'minin naqlidin. suvāl qildi kim: zīrak kim turur? 'alī aydi: zīrak ol kişi turur kim, āxiratni özigä duniyadin yawuqraq körgäy. yana sordi kim: 'āqil kim turur? 'alī aydi: 'āqil ol turur kim, āxirat işigä maşyul bolyay dayi duniyadin yüz çewürgäy. yana aydi: ħalim kim turur? 'alī aydi: ħalim ol turur kim,

(155a)

duşmandin öcini ala bilgäy valekin 'avfu qilyay. yana aydi: 'ālim kim turur? 'alī aydi: 'ālim ol kişi turur kim, teñri ta'alādin qorqup ol 'ilmī bilä 'amal qilyay.

yana aydi: dānā kim turur? 'alī aydi: dānā ol kişi turur ▲kim, fānī bulur dunyā mālīnī berip, bāqī qalur. haq ta'ālānīñ 'ilmīnī hāsil qilyay. yana aydi: zāhid kim turur? 'alī aydi: zāhid ol turur ▲kim, dunyādin yüz çewürüp, yüzün āxirat sarī qilyay. yana aydi: axmaq, nādān kim turur? 'alī aydi: axmaq ol turur ▲kim, özini eldin artuqraq körüp, anday saqınyay ▲kim, men alardın yaxşı turur ▲men,

(155b)

dep. 'imiri majnūn aydi: sadaqa (?) 'ali. yana yaḥyā-yi ma'azi rāzī atlıy maşāyihdīn raḥmatullāhi alayhi sordılar ▲kim: teñri ta'ālānīñ dostluynī ne bilä taptıñ? javāb aydi ▲kim: nafsīmnīñ duşmanlıyī bilä taptım, dedi. dayī aydi ▲kim: har kim tiläsä ▲kim ka'baya yetkay, biyābānlardın keçmäki keräk. yana har kim tilär ▲kim, uçmaqa yetkay, sirat köprügidin keçmäki keräk. yana har kim tilär ▲kim, teñri ta'ālānīñ dostluynıya yetkay, nafsıñ tiläkläridin keçip, nafsıya duşman bolmaq keräk, dedi. yana ḥakimlar ayturlar ▲kim: har kim gunāhlardın iliginı qısqa qılsa, tavbakārlardın (...)

(174a)

sekizinçi, ol iş ▲kim, haq bilä seniñ arañda turur yaxşı qilyil ▲kim, haq ta'ālā seniñ işiñni xalq arasında yaxşı qilyay. toquzunçi, farhizgar bolyil ▲kim, 'aziz bolyay ▲sen. onunçi, zāhidlardın bolyil ▲kim, ḥisāb çekmāk seña āsān bolyay. on birinçi, ḥasut bolmayil ▲kim, yaxşılıyın yoq bolmayay dayī qayyuluq bulmayay ▲sen. on ikinçi, haq yolında xayir qılsañ, haq ta'ālā seña barākat bergay. on üçünçi, xalāyiqqa raḥim qilyil ▲kim, haq ta'ālā seña raḥim qilyay. on törtünçi, haq ta'ālā seña bergāndin haq ta'ālāya ötünç bergil ▲kim, qiyāmat küni haq ta'ālā tarāzuda seniñ yaxşılıyın arturyay.

(174b)

on beşinçi, āmanatnı xiyānat qılmayil ▲kim, sirat köprügindin āsānlıq bilä keçkay ▲sen. on altınçi, çin sözlüg bolyil ▲kim, haq ta'ālānīñ dostı bolyay ▲sen. on yetinçi, haq ta'ālānīñ qazāsıya rāzi bolyil ▲kim, haq ta'ālā sendin rāzi bolyay. on sekizinçi, dunyānīñ ḥirsini köñüldin çiqaryil ▲kim, āzād bolyay ▲sen. on toquzunçi, har iştä teñri ta'ālāya tavakkal qilyil ▲kim, barça xalāyiqtın artuqraq, tuvanaraq bolyay ▲sen. yigirminçi, barça bilä yaxşı qılıqlıy tavāzu'luy bolyil ▲kim, barça

murādlarınya yetkây ♣en. yigirmi birinçi, yaxşılıq qılğanıñni xalāyiqqa minnat qoymayıl ♣kim, yaxşılıyıñni

(157a)

haq ta'ālā zāye qılmaıay. yigirmi ikinçi, el bilä duşmanlıq qılmaııl ♣kim, elniñ tilidin xalās bulıay ♣en dayi haq ta'ālā seña raḥmat qılay. yigirmi üçünçi, bečāralarıñ çārasin qılııl ♣kim, qiyāmat küni bečāra qalmaıay ♣en. yigirmi törtünçi, elgä fāyidalar tegürgil ♣kim, xalāyiqniñ yaxşirayı bolıay ♣en dayi rasul 'alayhi salāmnıñ şafā'atini tapqay ♣en. yigirmi beşinçi, darvişlarni şād qılııl ♣kim, haq ta'ālāya yawuq bolıay ♣en. yigirmi altınçi, ačlarni toyduryıl ♣kim, haq ta'ālā seña köp ne'matlar dunyādä, āxiratta seña rozi qılay. yigirmi yetinçi, ölümni köp saqınyıl ♣kim, köñlüñ yumşaq bulıay. yigirmi sekizinçi,

(157b)

fāydasız fikirlarıñni qısqa qılııl ♣kim, yaxşılıq qılmaıay ḥariz bulıay ♣en. yigirmi toquzünçi, luqmañni arıy tutsañ, tanıñ safi bulup, köñlüñ roşan bolıay. otuzünçi, kişigä tam'a qılmaııl ♣kim, anıñ āvāzi xuşāmadi bilä söz sözlämägäy ♣en. otuz birinçi, elgä yaxşı ögüt berip yaxşı yolya dalālat qılııl ♣kim, payğambarlarnıñ savābini tapqay ♣en. otuz ikinçi, elni yamanlıqtin tiyil (?) malāmat qılııl ♣kim, teñri ta'ālā dosti bolıay ♣en dayi şaytānni kör qılmiş bolıay ♣en. otuz üçünçi, elgä makir birlä razi (?) bermägil ♣kim, imāniñ nurı sendin ketmägäy. otuz törtünçi, elgä

(156a)

yaman saqınmaııl ♣kim, teñri ta'ālāniñ duşmanı bolmaıay ♣en. otuz beşinçi, elni yamanlıq bilä yaybat qılmaııl ♣kim, gorda āsāyiş bilä yatqay ♣en. otuz altınçi, söz yetkürgüçi munāfiq bolmaııl ♣kim, uçmañniñ yizini eşıtkây ♣en. otuz yetinçi, yalyançi bolmaııl ♣kim, mo'min bolıay ♣en dayi tamuydin xalās bolıay ♣en. otuz sekizinçi, barča haq sözün sözlägil ♣kim, tat (?) bergüçi bolıay ♣en. otuz toquzünçi, az sözläp, xāmuş bolyıl ♣kim, xalās bolyanlardin bulıay ♣en. qırqinçi, haq yolında fikir köp qılııl ♣kim, yaflat uyqusindin uyyanyay ♣en. qırq birinçi, har iştā sabur qılııl ♣kim, sabirlarnıñ savābini tapqay ♣en. qırq ikinçi, köp külmägil ▲

(156b)

kim, könlün ölmägäy. qırq üçünçi, yaxşı anlamayan sözni ayıtmayı kim, salāmatlıq tapqay sen. qırq törtünçi, dunyā kananınça (?) yügürməgil kim, zāhidlərdin bolqay sen. qırq beşinçi, bu dunyāniñ sewüglügin könlündin çiqarıy kim, ol dunyāniñ fāyidalarını, martabasını tapqay sen. qırq altınçi, elniñ mālīya qast qılmayı kim, tamuy 'azābındin xalās bolqay sen. qırq yetinçi, nafsniñ yazabniñ buyuryan işni qılmayı kim, uluy qaza qılmış bulqay sen. qırq sekizinçi, duşmanlarıniñni xuşnud qily kim, qiyāmatta muflis bolmaqay sen dayi xuday sendin xuşnud bolqay. qırq toquzunçi, astayfirullāh köp ayıtqil kim, yazuqlarıniñ yenil bulqay. elliginçi, pauyambarniñ sunnatlarıni

(158a)

yeriñgä yetkürgil, aniñ şafa'atidin nā'umid qalmaqay sen inşāallā. yana bilgil kim, rasul 'alayhi salām aydi kim: on türlüñ kişiniñ du'āsi teñri ta'ālanıñ hasratında mustajāb turur: biri, 'ālim kişi kim, 'ilmī birlä elgä irşād qilyay. ikinçi, muta'allim kişi kim, şāgirdlik qilip, 'ilim ögrängäy. üçünçi, yaxşı qılıqlıy kişi. törtünçi, ayriq kişi. beşinçi, yetimləriñ. altınçi, haq yolında qazā qilyan kişi. yetinçi, haq qilyan kişi. sekizinçi, xalāyiqqa ögüt bergän kişi. toquzunçi, ata-ananı xuşnud qilyan oyul-qız. onunçi, ol xatun kim, awuşqasiya farmān ▲

(158b)

bardār bolup, parsā bolqay dayi awişqasi (awuşqasi) andin xuşnud bolqay. yana rasul 'alayhi salām aydi: har kim ayaq oyırında turup saçini ya saqalini tarasa, dāyim ötünçlüg bulqay, ötünçtin xalās bolmaqay. yana har kim sinuq taryaq bilä başin tarasa, haq ta'ālā balālarıniñ, miñnatlarıniñ, yoqsuzluqniñ eşigini aña açqay. yana baş yumaq, baş taramaq barça künlärdä yaxşı turur valekin şambi küni, seşambi küni yaman turur. dayi panşambi küni, adina küni yaxşı turur. dayi har adina künidä yusul qilmaq sunnat turur. yana tirnaqni, saçni dayi tamur açqan qanni tupraqniñ astında kömmäk keräk. yana har kim

(159a)

tirnaŷin tiŷi bilä kessä, aña faraz paydä bolyay. dayi tirnaqni piçaq bilä (...) kesmäñiz kim, ādamīya ranj paydä bolyay. tirnaqni qayçi bilä kessälär haq ta’älä köp ŷifälar, kuŷadlar rozi qilyay. yana rasul ’alayhi salām aydi: har kim har tahārat qilyanda saqalini tarasa, miñnat, yoqsuzluq andin ketkäy. yana har kim yatur vaqтта saqalini tarasa, haq ta’älä anin dunyädägi, āxirattayı ötünçini öz xazinasindin ötägäy. yana har kim saqalin tararda salāvat ayitsa, dāyim közi salāmat bolup, ayrımayay inŷā allahu ta’älä. kätibu faqir mansur baxŷi.¹

Sözlükçe

ariy ‘temiz’: ariy tonlar kiymäk ‘temiz kıyafetler giymek’ (154a).

ariysiz ‘pisli, kirli, yıkanmamış’: ariysiz yürümäk ‘yıkanmadan gezmek’ (147a).

aŷliy ‘buğday’: aŷliyinin yamanrayi, su içmägäni ‘buğdayın biraz kötü olanı, su içmemiş olanı’ (138b).

awuŷqa ‘yaşlı adam’: awuŷqası andin xuŷnud bolyay ‘yaşlı adamı ondan memnun kalır’ (158b).

ayaq ‘kap’: bir ayaq yay ‘bir kap yağ’ (138b), qazan-ayaq ‘bulaşık’: qazan-ayaqni keçä yumayin qoymaq ‘bulaşıkları akşam yıkmamak’ (147b).

çägürtkä ‘çekirge’: biri çägürtkä turur ‘biri çekirgedir’ (144b).

çewür- ‘çevirmek’: yüz çewür ‘yüz çevirmek’: Zāhid ol turur-kim, dunyādin yüz çewürüp, yüzün āxirat sarı qilyay ‘zahit böyle bir adam ki dünyadan yüz çevirip ahireti düşünür’ (155a).

dayi ‘daha, yine’: dayi musulmān boldılar ‘dahi Müslüman olmuşlar’ (142b).

ekinçilik ‘çiftçilik’: ekinçilik qilur erdi ‘çiftçilik yapardı’ (138b).

ew ‘ev’: dayi ādamnin ewinin elindä bir tepä bar erdi ‘Yine adamın evinin önünde bir tepe vardı’ (138b).

ewrül- ‘karışmak’: qanya ewrüsä ‘kana karışırsa’ (144b).

¹ Bu cümle müstensihe aittir.

ïdlamaq ‘koklamak’: ta’āmnï ïdlamaq ‘yemeği koklamak’ (149b).

iñän ‘devenin dişisi’: boyaz iñän ‘gebe maya’ (142b).

kim ersä ‘kimse, şahıs’: körklüg kim ersälärni körmäk ‘güzel şahısları görmek’ (154a).

köläkä ‘gölge’: tal yiyaçniñ köläkäsi ‘sögüt ağacının gölgesi’ (139a).

narduvan ‘merdiven’: narduvanya çıqmaq ‘merdivene çıkmak’ (154b).

otru ‘yüz yüze, karşılıklı’: küngä otru baqmaq ‘güne dik bakmak’ (154a).

oylan ‘çocuk, evlat’: egiz oylan ‘ikiz çocuk’; er oylan ‘erkek çocuk’; qiz oylan ‘kız çocuk’: egiz oylan tuyurur erdi ‘ikiz çocuk doğururdu’ (137b).

ötmäk ‘ekmek’: ötmäk uşayï ‘ekmek kırıntısı’ (147a).

ötünç ‘istek, dilek’: anïñ dunyādägi, āxirattayï ötünçi ‘onun dünyadaki, ahiretteki isteği’ (159a).

qaraliy: gala qaraliy ‘hayvanları çok; varlıklı’: dayï Hābil gala qaraliy kişi erdi ‘Daha Habil hayvanları çok bir adamdı’ (138b).

qop- ‘kalkmak, yükselmek’: qatiy yel qoptï ‘güçlü rüzgâr yükseldi’ (139b).

qulawuz ‘kılavuz’: yaxşı qulawuz ‘iyi kılavuz’ (146b).

saqïn- ‘düşünmek’: ölümni köp saqïnyil – ölümü çok düşünesin (157a).

sarmısaq ‘sarımsak’: sarmısaqniñ terisi ‘sarımsağın kabuğu’ (147a).

soyan ‘soğan’: soyanniñ terisi ‘soğanın kabuğu’ (147a).

tamuy ‘cehennem’: tamuy otï – cehennem ateşi (153a); yalyan seni tamuyqa eltkäy ‘yalan seni cehenneme götürür’ (153a).

tewä ‘deve’: tewägä minmäk ‘deveye binmek’ (154b).

tezgintür- ‘evirmek, döndürmek’: ayayini tutup yeti qatla dunyāni tezgintürdilär ‘ayağından tutarak dünyayı defa döndürdüler’ (141a).

toxli ‘toklu’: bir semiz toxli ‘semiz bir toklu’ (138b).

tuyurdï ‘doğurdu’: erkäk bota tuyurdï ‘erkek deve doğurdu’ (142b).

uçmaq ‘cennet’: rāstliq seni uçmaqqa eltür ‘doğruluk seni cennete götürür’ (153a).

uyuqla- ‘uyumak’: uyuqlap yatur erdi ‘uyuyup yatardı’ (139a).

uyuqlamaq ‘uyumak’: kün çiqar çayda uyuqlamaq ‘günün (güneş) çıktığı zaman uyumak’ (154b).

yañliq ‘gibi, kadar, benzeri’: bu yañliq ol tewä qaç yillar ol elniq arasinda erdi (143a–143b).

yawuq ‘yakın’: Haq ta’älāya yawuq bolqay-sen ‘Hak taalaya yakın olasin’ (157a).

yazi ‘düzlük’: yaziya barmaq ‘düzlüğe gitmek’ (147a).

yid~id ‘koku’: yaxši yidlarni yidlamaq ‘iyi kokulari koklamak’ (154a).

yıyaç ‘ağaç’: tal yıyaç ‘söğüt ağacı’ (139a); köp türlüg yıyaçlarniñ mivası ‘çok çeşitli/meyveli ağaçların meyvesi’ (139b).

yumurtqa ‘yumurta’; tawuqnıñ yumurtqası ‘tavuğun yumurtası’ (144b).

Kaynakça

CLAUSON, S. G. (1928). “A Hitherto Unknown Turkish Manuscript in Uighur Characters”, *The Journal of the Royal Asiatic Society of Great Britain and Ireland*, 1: 99-130.

RADLOFF, W. (1891). *Das Kudatku Bilig des Jusuf Chass-Hadschib aus Bälasagun, Theil I: der Text in Transcription*, St. Petersburg: Imprimerie de l’académie Impériale des Sciences.

SADIKOV, K. (2001). “Uygur Yazılı Rahatu’l-Kulub Kitabı”, *Atatürk Üniversitesi Türkoloji Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, 17: 337-344.

ŞERBAK, A. M. (1983). “Rukopisniy Sbornik Or. 8193 i yego Znaçeniye dlya Uzbekoy Filologii”, *Sovetskaya Turkologiya*, 3: 42-77.

SERTKAYA, O. F. (1973). “Uygur Harfleriyle Yazılmış Bazı Manzum Parçalar II”, *İstanbul Üniversitesi Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi*, 21: 175-195.

SERTKAYA, O. F. (1977). *İslâmî Devrenin Uygur Harflı Eserlerine Toplu Bir Bakış*, Bochum.

SODIQOV, Q. (1988). Uygur Xatida Bitilgan Nodir Qolyazma, *Adabiy Meros*, 4: 59–62.

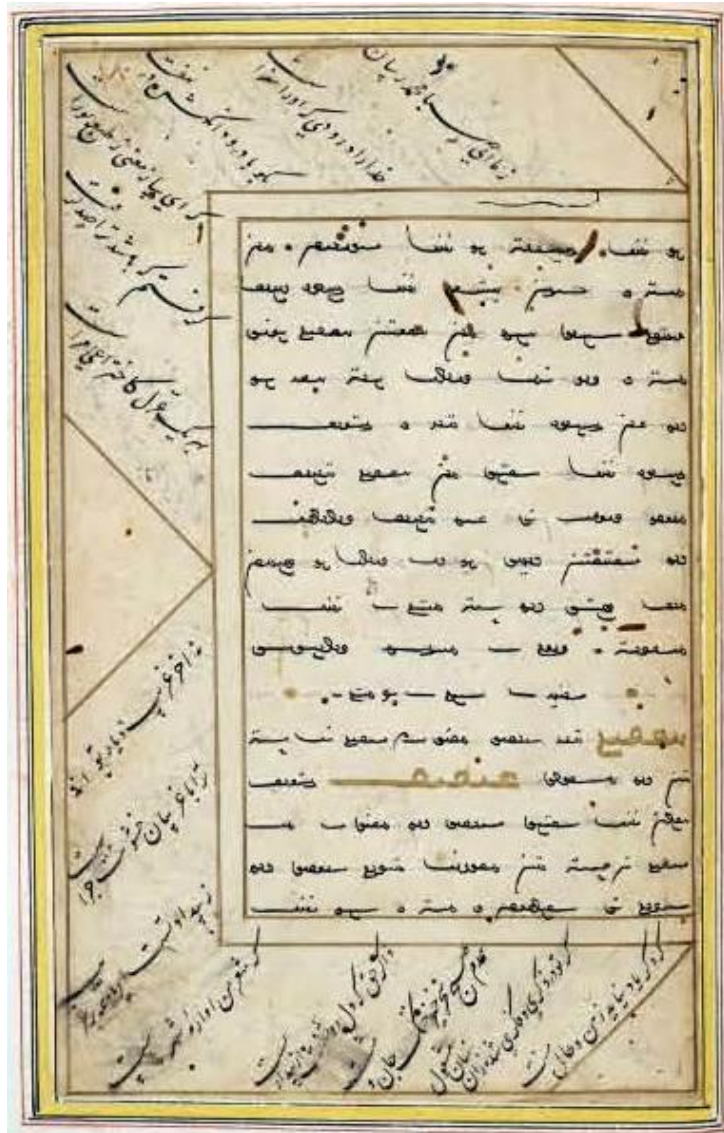
SODIQOV, Q. (1997). Uygur Yozuvi Tarixi (Manbaşunoslik va Kitobat Tarixi Masalalari), Taşkent.

Orijinal Metinden Örnek Sayfalar

Resim I

British Museum, Orient 8193, 136b

Resim I

British Museum, Orient 8193, 137a

Received: 12.04.2019

Accepted: 18.05.2019

Published: 24.06.2019

JOTS, 3/2, 2019: 433-450

Horezm Türkçesi ile Yazılan Kur'ân Tercümesinin Meşhed Nüshasından Bazı Parçalar (III)

Some Passages in the Mashhad Manuscript of the Translation of the Qur'ân written in Khorezmian Turkic (III)

Osman Fikri SERTKAYA

istanbul/Turkey

E-mail: sertkayaof46@gmail.com

The first translations of Qur'ân in Eastern Turkish (Karakhanid) was written in 1334 (Türk İslâm Eserleri Müzesi Library in İstanbul-Turkey, in the shelf number 73). Another interlinear translation of Qur'ân in Eastern Turkish (Khorezmian Turkish) was written in 1337 (Astan-i Quds-i Razavi Library in Mashhad-İran, in the number 293). In this article, it is focused on Sura al-Sajdah and other some passages in the manuscript.

Key Words: Khorezmian Turkic, interlinear Qur'ân translation, Mashhad Manuscript, Sura al-Sajdah, Fir'awn, Lu, Noah, Qarun, Thamūd.

0. Metin ve Üzerinde Yapılan Çalışmalar

İran’da Âstân-i Kuds-i Razavî Kütüphanesi, 293 numarada kayıtlı olan yazma, Kur’an, satır altı tercüme ve kısmî tefsir ihtiva etmektedir. Kur’an Seyyîdi’l-Hattât unvanlı Şeyh Yûsuf el-Ebbâriy/Şeyh Yûsuf İgneçi oğlu Muhammed tarafından Horezm Türkçesi ile kaleme alınmış ve hicrî 10 Şabân 737 = milâdî 14 Mart 1337 Cuma günü tamamlanmıştır. Yazmanın tavsifi için bk. Şimşek-Sertkaya 2015: 1382-1412 ve Rezai 2016: 1094-1113. Sertkaya 2018’de yazmadaki Sâd sûresinin 31., 32. ve 33. âyetlerinde geçen kısmın tefsir bölümü yayımlanmıştır. Sertkaya 2019’da Meşhed nüshasında “Hz. Mûsâ ile Deccâl” bölümlerinin tefsîr metni işlenmiştir.

Bu makalede ise, Horezm Türkçesi ile Yazılan Kur’ân Tercümesinin Meşhed nüshasında es-Secde sûresinin tercümesi ile Lut kentlerinin, Firavun’un, ’Ad, Semûd, Nûh halklarının ve Kârûn’un yok olmalarının hikâyesi işlenecektir.

Yazmanın neşri Yaşar ŞİMŞEK tarafından 2019’da yayımlanmıştır.

1. Metin

[64b]

’es-secde sûresi-niñ tercümesi bu turur:

¹⁰bu es-secde sûresi mekkelig turur. çamuğ <mu’minlerka> umanç çolmaç, çorçutmaç turur, ¹¹kâfirlerça. tañrı, ’azze ve celle, yalavaç-ça yarlıkamış turur kim bu sûreni oğıñıl! ¹²kâfirler çatında. ol çın-larnı kim tegdi nûh boğunu üze, hûd boğunu, şâlih ¹³bođunu ayılmış turur. bu lûç boğunu mü’tefikât-dağı kişi-ler erdiler. lûç bu

[65a]

¹kişi-lerge çadaş erdi. ol üdde kim ibrahîm bâbil-din köçti, nemrûddın ²çaçtı. bu lûç ibrahîm-niñ içisi oğlı erdi. ibrahîm-ça kirtinmiş erdi. ibrahîm ³bâbil kindindin bardı erse, ol yime ibrahîm birle bardı. iwi barçın çoddı. ⁴andağ kim tañrı, ’azze ve celle, yarlıçar: *fe-âmene lehu lûç ve çâle innî muhâcir^{un} ilâ rabbi* ⁵innehu

hüve'l-'azizu'l-ḥakīm.¹ mü'tefikât yiriñe bardılar. mü'tefikât yiri yiti ⁶kind erdi. kindlerdin uluğrağı sodōm atlığ erdi.² lūṭқа ol yirde қадаш-lar <bar> ⁷erdi, atadın. ibrahīm-қа aydı: “men burda turur men” ibrahīm aydı: “turğıl az!” lūṭ turdı.

⁸ibrahīm bardı. mısr tapa bir yirde tüşti. andağ kim ibrahīm-ni hıç kişi ⁹bilmes erdi. bir gürūh tişi kişi-ler bar erdiler. sāreni kördiler. sāredın körklügrek ¹⁰қансаві көрмеміш irdiler. ol қансаві-ler sāreniñ sözi-ni mısr melikeñe aydılar ¹¹kim: “bir ġarīb kelmiş turur, bir қансаві birle kim bu ajunda andın körklügrek қансаві ¹²bolmağay”. körklüglük on kes turur. bir kesi қамуғ kişi-lerke erdi тақи тоқуз kesi ¹³tükel sāreқа erdi. mısr meliki kişi-ni ıdıtı. “ol ġarīb-ni қансавіsi birle meniñ

[65b]

¹қатımка кeltürün-ler. bu keçmiş sözler<-niñ> түкeli aylmış turur el-en'ām süresinde. тақи ²bu keçmiş-din murād nemrūd<-niñ> жоқ болmışı turur. таңrı, 'azze ve celle, cīnūn süsiñe ³yarlıғ birdi, keldiler. nemrūdnu боđunu birle жоқ yodun қıldılar.³ andağ kim ayınmış turur el-en'ām süresinde.

¹ 29. Ankebūt süresinin 26. âyeti: Bunun üzerine Lut ona iman etti. İbrahim, “Doğrusu ben Rabbimin istediği yere hicret ediyorum. O şüphesiz güçlüdür ve hikmet sahibidir” dedi.

² *mü'tefikât*: Sodom şehri başta olmak üzere Lût peygamberin halkının yaşadığı 7 şehrin bulunduğu bölgenin tamamına verilen isimdir. ‘Mahv olmuş, helâk olmuş kasabalar, alt üst olmuş şehirler’ anlamına da gelen bu kelime Kur’an’da 9. Tevbe süresinin 70. âyeti ile 69. Hâkka süresinin 9. âyetinde geçmektedir. Metinde geçen cümleler ise şöyledir: *mü'tefikât yiriñe bardılar. mü'tefikât yiri yiti ⁶kind erdi. kindlerdin uluğrağı sodōm atlığ erdi.*

³ Janos ECKMANN, Rylands yazmasının sözlüğünü yayımladı (1976). ECKMANN, bu sözlüğünde *yok yodun bol-* ve *yok yodun kıl-* ibarelerini *joқ buğun boldı anı kim qıur ärdiler* (7: 118) ve *joқ buğun kılsa yarağsızını* (8: 8) şeklinde okumuştur. Aysu ATA, Rylands yazmasının metnini yayımlarken bu ibareleri *joқ yodun bol-* ve *joқ buğun kıl-* şeklinde düzelterek okumuştur. Ancak Rylands yazmasında *yodun* şeklinde *zel* (z) harfi ile imlâ edilen kelime Meşhed yazmasında *yodun* şeklinde *dal* (s) harfi ile imlâ edilmiştir. Meşhed yazmasının işlediğimiz bölümündeki üç cümlede geçen bu iki ibare [66a/3-4] *fir'avn-nıñ joқ ⁴yodun bol-maқı<-niñ> sözi*; [67a/5-6] *üç kün keçti erse, ⁶ün keldi kökdin. ol ün birle joқ yodun boldılar*; [65b/3] *nemrūdnu boğunu birle joқ yodun қıldılar* şeklinde geçmektedir.

lūṭ kindlerinin sözi

bu mü'tefikāt lūṭ⁵ boḍunu-nıṅ kindleri erdi. kaçan ibrahīm bābil-din keldi erse, lūṭ birle ibrahīm⁶ kıbt yabanıṅa yandı. lūṭ mü'tefikāt-da turdı. taṅrı, 'azze ve celle, lūṭ-nı ol boḍunka⁷ ıdı, yalavaçlık-ka. anlar lūṭ-nıṅ sözin eşitmediler, kirtinmediler, anıṅ pendlerini⁸ pedirlemediler. yawuzluklarından kim kıılır erdiler, yanmadılar. taṅrı, 'azze ve celle,⁹ cebril, mikail, israfil-ni ıdı. anlar lūṭ-ka aydılar: "biz keldimiz. bu¹⁰ kindlerini tabun kıılmaç⁴ için. bu kişi-lerni yok kıılmaç için. kerek kim sen tünle¹¹ mundın bargay sen. öz kişilerin birle". <lūṭ> tünle kişilerini ilette. Cebril, 'aleyhi's-selām,¹² kanatını yir astınıṅa kıgürdi taṅrı ol yiti kindni kötürdi yiri⁵ birle yime kökke aḡurdu.⁶ ¹³ol yirge tigi kim taṅrı kııldı yine anı tabun kııldı. ikinci kün baḡtılar ol yirde

[66a]

¹ kara suw kördiler. kişi-leri barça yoḡalmıṅ. ābādānlık ḡalmamıṅ. imdi taṅrı andaḡuk turur.

² mü'tefikāt keçmiṅ boḍunları birle ayılmıṅ turur el-ḡicr süresinde. imdi bir kes munda³ anların yoḡ bolmıṅ için yād kııldımız bu süre içinde.

fir'avn-nıṅ yoḡ⁴ yodun bolmaç<-nıṅ> sözi

⁴ *t(a)bun kıılmak ~ t(e)bun kıılmak*: TPWN (t(a)bun ~ t(e)bun) kelimesi *hapax* bir kelimedir. Sahanın sözlüklerinde geçmiyor. Metinde *kıl-* fiili ile birlikte *t(a)bun kıılmak ~ t(e)bun kıılmak* şeklinde birleşik fiil olarak kullanılmıştır. Metnin Taberî'deki Farsçasında *nigûnsâr* 'baş aṅaḡı' şeklinde geçiyor. Cümlelerin anlamı şehirleri 'altüst etmek, helâk etmek, ortadan kaldırmak' olmalıdır. Çünkü ondan sonra gelen cümlelerin fiili olan *yok kııl-* şeklinde kişileri "yok etmek" olarak kullanılmıştır. Metnin *es-secde* ayeti ile ilgili aṅaḡıda verdiḡimiz bölümünde iki kez geçiyor:

[65b] ... taṅrı, 'azze ve celle,⁹ cebril, mikail, israfil-ni ıdı. anlar lūṭ-ka aydılar: "biz keldimiz. bu¹⁰ kindlerini tabun / tebun kıılmaç için. bu kişi-lerni yoḡ kıılmaç için. kerek kim sen tünle¹¹ mundın bargay sen. öz kişilerin birle". <lūṭ> tünle kişilerini ilette. cebril 'aleyhi's-selām¹² kanatını yir astınıṅa kıgürdi. taṅrı ol yiti kindni kötürdi biri birle yime kökke aḡurdu.⁴ ¹³ol yirge tigi kim taṅrı kııldı yine anı tabun/tebun kııldı. ikinci kün baḡtılar ol yirde

[66a] ¹ kara suw kördiler. kişi-leri barça yoḡalmıṅ. ābādānlık ḡalmamıṅ. imdi taṅrı andaḡuk turur.

⁵ *yiri*: sehven *biri* şeklinde noktalanmıṅ.

⁶ *aṅurdu*.

velikin fir'avn-nın yok yodun bolmağı tanrı, 'azze ve celle, ⁵anı teniz içinde ğarğa kıldı. mūsâ-nı benî isrâyl-ni tenizdin keçürdi. kaçan kim ⁶fir'avn boğunu tenizğa kirdiler erse, ğarğa boldılar. fir'avn ğarğa bolmışını ⁷bildi{ler} erse, aydı: {āmentü bimā} āmenet bihi benü isrâyile⁸ {ħırbil}⁹ <cebril> aydı: "körksüz bolğay ⁸kim tanrı anıñ tevbesini pedirlağay ança yawuzlukları birle". cebril, 'aleyhi's-selām, ⁹tenizdin bir ança balık ketürdi tağı anıñ boğazına soқты. aydı: *āl āne ve kad 'aşıyte* ¹⁰qabl^u ve künthe mine'l-müfsidîn.¹⁰ aydı: "imdi mu kirtünür sen kim burun tanrılık ¹¹qılur erdiñ". fir'avn boğunu birle ğarğa boldılar.

bu keçmiş ayılmış turur el-a'rāf süresinde. ¹²munda bu kes tap turur helākli-kini bilmek için.

'ādnlıñ sözi:

¹³'ādnlığ-lar<-nıñ> keçmiş yime ayılmış turur eş-şu'arā süresinde.

velikin bu kes kim tanrı, 'azze ve celle,

[66b]

¹anlarınğ qatıña yalavaç-lıq-ğa <hüd-nı>¹¹ ıdmlı erdi. hüd anlarınğ birle telim sözledi. ²anlar eşitmediler. aydı-lar: "men eşedde minnā kuvvet^{en}" ¹²ya'nı "bizdin küçlüğ¹³ rek kim ³turur." ajunda bizni kim qınağay. hüdnlü ucuzladı<-lar>, yilwençi atadılar. hüd ⁴du'a kıldı. açlıq-da başları tizginü qaldılar. hüdğa aydılar: "bu seniñ şümlükuñ ⁵turur. biz kendü yalavaç-lar çıkaralı. yağağular ıdıalı. mekke ğaremiñe

⁷ 66a/6-7 fir'avn ğarğa bolmışını bildi{ler} erse, aydı: Cümlede {-gAy} gelecek zaman partisipi yerine sehven {-mış} keçmiş zaman partisipi kullanılmıştır. Ayrıca bildi kelimesine de sehven {ler} çokluk eki eklenmiştir. Cümlelerin doğrusu fir'avn ğarğa bolğayını bildi erse, aydı „Firavn boğulacağımı anladığı zaman dedi“ şeklinde olmalı idi.

⁸ 10. Yûnus sûresi, 90. âyetten: "İsrâiloğullarının iman ettiğinden başka ilah yoktur". Kur'ânda âyet āmenet bihî benü isrâyile şeklinde geçiyor. Yazmada ise metin āmentü bimā āmenet bihî benü isrâyile olarak yazılmış. Âyet, ve ene mine'l-müslimîn şeklinde devam diyor.

⁹ Sehven ğırbil yazılmış. Doğrusunun cebril olması gerekiyor.

¹⁰ 10. Yûnus sûresi, 91. âyet: "Şimdi mi? Oysa bundan önce hep isyan etmiştin ve fesatçılardan idin".

¹¹ Yalavaç adı olan hüd kelimesinin yazılması unutulmuş veya atlanmıştır.

¹² 41. Fussilet sûresinin 15. âyetinden: "Bizden daha kuvvetli kim var?".

¹³ küçlüğ, kelimesinin imlası sehven küçglü şeklinde yazılmıştır.

barğay-lar. ⁶bizniñ üçün tañrı-dın yağmur qolğay-lar. 'arab içindeki tanğuçı-larğa. töre ⁷andağ erdi kim bir uluğ iş bolsa, azu¹⁴ körklüg hâcet bolsa, ka'be tapa kişi ıdır ⁸erdiler. qurbân boğazlar erdiler. hâcet qolar erdiler. taqı ayur erdiler. yir kök tañrısı ⁹-niñ iwi turur. aydılar: kişi-ler ıdaliñ, du'ā qılsun-lar bizniñ üçün tañrı-dın ¹⁰yağmur qolsun-lar.

bu keçmiş tükel ayılmış turur eş-şu'arā sūresinde. munda bir kes aydımız ¹¹anlarnıñ yoq bolmaqlarındın. tañrı, 'azze ve celle, ol küç birle anlarnı yoq qıldı.

¹²semūd bođunu-nıñ sözi

velikin -emüdlüq-lar şālih boğunu erdiler. bir ¹³ün birle yoq boldılar. ol üdde kim şālih yalavaç inen botosı birle taş-dın qıqardı.

[67a]

¹tiwe anlarnıñ arasında turur erdi. ol tiweni bir oqlan boğazladı. çıpuq ²köz-lüg, kızıl saqlıq.

qaçan tiweni öldürdiler erse, şālih bir ança kişi-ler ³birle keldiler. ol botonu uğula bardılar. ol boto üç qurla bozaladı. bilgüsiz ⁴boldı. şālih aydı: "sizler barıñlar! anı tapumağay siz. bu üç qata kim bozaladı. belgü ⁵turur kim sizlerge qın bolğay, üç kün-ge tigi. andağ erdi. üç kün keçti erse, ⁶ün keldi kökdin. ol ün birle yoq yodun boldılar.

bu keçmiş yime ayılmış turur. ⁷eş-şu'arā sūresinde.

nūh bođunu-nıñ sözi

yime nūh bođunu nūh-qa ⁸bütmediler. tañrı-qa kirtinmediler. anlarnı taqı yoq qıldı uluğ suw içinde.

⁹bu keçmiş taqı ayılmış turur hūd sūresinde.

¹⁴ yā.

<Kârûn'un sözü>

mundağ kârûn-nı yir kıuzı ilette, ¹⁰kaznaqları gençleri birle. kaçan kim taqrı-nıñ haqqını ötemedi¹⁵ erse. bu söz yime ¹¹ayılmış turur ornında tağı ol bu turur kim taqrı yarlıkar. *fe-küllen eħaznâ* ¹²*bizenbihi fe-minhüm men elselnâ 'aleyhi ħâşib^{en} ve minhüm men eħazethüş'-şayhat^u* ¹³ve *minhum men ħasafna bihi'l-ar.*¹⁶

2. Çeviri

[64b]

Es-secde sûresinin tercümesi budur. Bu es-secde sûresi Mekke'de inmiştir. Bütün (müminlere) umut dilemek, kâfirleri (de) korkutmak içindir. *Azîz ve Celîl (olan)* Tanrı, peygambere, kâfirler katında bu sûreyi oku (diye), buyurmuştur. O cezaları Nûh halkı ile Hûd halkı, Sâlih halkı için söylenmiştir.

Bu Lût halkı mütefikat¹⁷ taki kişiler idiler. Lût bu

[65a]

kişilerle akraba idi. O zamanda ki İbrahim Babil'den göçtü, Nemrûd'dan kaçtı. Bu Lût İbrahim'in amcası(nın) oğlu idi. İbrahim'e iman etmiş idi. İbrahim Babil şehriden gittiği zaman o da İbrahim ile birlikte gitti. Evini barkını terk etti. *Azîz ve Celîl (olan)* Tanrı buyurdu: “Bunun üzerine Lût ona iman etti. İbrahim,

¹⁵ *ötemedi*: “ödemedi”. Metinde *haqqını öte*- “hakkını vermek” şeklinde geçiyor. Fiil daha sonra *öte*- > *öde*- şeklinde gelişmiştir.

[67a] ... mundağ kârûn-nı yir kıuzı ilette, ¹⁰kaznaqları gençleri birle. kaçan kim taqrı-nıñ haqqını ötemedi erse. “Bu şekilde Kârûn'u yerin altına götürdü, hazineleri ile. Ne zaman ki Tanrı'nın hakkını vermedi (= ödemedi) ise.”

kaznaqları gençleri ikilemedir. Anlamı “hazineleri” demektir.

¹⁶ 29. Ankebut sûresi 40. Âyetin ilk iki cümlesi: “Her birini suçuyla yakaladık. Kimine taşlar savuran kasırga gönderdik, kimini korkunç ses yakaladı, kimini yere batırdık, kimini de suda boğduk.”

¹⁷ *mü'tefikât*: “Sodom şehri başta olmak üzere Lût peygamberin halkının yaşadığı 7 şehrin bulunduğu bölgenin tamamına verilen isimdir. Kelime, “Mahv olmuş, helâk olmuş kasabalar, alt üst olmuş şehirler” anlamına da gelmektedir.

“doğrusu ben Rabbimin istediği yere hicret ediyorum. O şüphesiz güçlüdür ve hikmet sahibidir” dedi.”¹⁸

Mütefikat bölgesine gittiler. Mütefikat bölgesi yedi şehir idi. Şehirlerin en büyüğü Sodom isimli idi. Lût’un o bölgede baba tarafından akrabaları (var) idi. Lût, İbrahim’e “ben burada kalıyorum” dedi. İbrahim (de) “(bir) az kal!” dedi. Lût kaldı.

İbrahim, Mısır’a doğru gitti. Bir yerde indi. Öyle ki İbrahim’i hiç (bir) kimse tanımaz idi. Bir kadınlar topluluğu var idi. (İbrahim’in karısı) Sâre’yi gördüler. Sâre’den daha güzel bir kadın görmemiş idiler. O kadınlar Sâre’nin haberini Mısır Meliki’ne söylediler ki “bir garib gelmiştir, bir kadın ile ki bu âlemde ondan daha güzel bir kadın olmayacak. Güzellik on bölümdür. Bir bölümü bütün kadınlara idi ve dokuz bölümünün tamamı da Sâre için idi. Mısır Meliki kişiyi gönderdi. “O garibi, kadını ile, benim

[65b]

katıma getiriniz“ (dedi.) Bu geçmiş sözler(in) hepsi el-en’âm sûresinde söylenmiştir ve bu geçmişten murâd Nemrûd(un) yok oluşudur. *Aziz ve Celîl (olan) Tanrı*, cinler ordusuna buyurdu, geldiler. Nemrûd’u halkı ile yok ettiler. Öyle ki el-en’âm sûresinde de söylenmiştir.

Lût Şehirlerinin Sözü

Bu mü’tefikat Lût halkının şehirleri idi. İbrahim, Lût ile Babil’den geldiği zaman, İbrahim Mısır toprağına döndü. Lût mü’tefikat’ta kaldı. *Aziz ve Celîl (olan) Tanrı*, Lût’u o halk üzerine peygamber olarak gönderdi. Onlar Lût’un sözünü dinlemediler, (onun söylediklerine) iman etmediler. Kötülükler yaparlardı, dönlemediler. *Aziz ve Celîl (olan) Tanrı*, Cebrâyil, Mikâyil (ve) İsrâfil’i gönderdi. Onlar Lût’a “biz bu kentleri mahvetmek, bu kişileri yok etmek için geldik. Sen gece, ailen ile buradan gitmelisin” dediler. Lût gece âilesini sevketti. Cebrâyil, *selâm onun üze-*

¹⁸ 29. Ankebût sûresinin 26. âyeti.

rine olsun, kanatını yerin altına soktu ve o yedi şehiri götürdü. Toprağı ile de gökyüzüne yükseltti. Tanrı'nın istediği o yere kadar ve onu mahvetti. İkinci gün bakıldılar. O yerde,

[66a]

kara su gördüler. Kişileri(nin) hepsi yok olmuş, mamurluklar kalmamış. Şimdi de o şekildedir. Mü'tefikat(ın) geçmişi halkı ile el-hicr sûresinde söylenmiştir. Şimdi bir kez burada onların yok oluşu için bu sûre içerisinde yâd ettik.

Firavun'un Yok Olmasının Sözü

Velâkin Firavun'un yok olması. *Azîz ve Celîl (olan)* Tanrı onu deniz içerisinde boğdu. Mûsâ'yı (ve) Benî İsrâîl'i (ise) denizden geçirdi. Firavun'un halkı (= askeri) denize girdikleri zaman boğuldular. Firavun boğulacağını bilince "İsrâîlîğullarının iman ettiğinden başka ilah yoktur"¹⁹ dedi. Cebrâyil "Tanrı onun tevbesini, bütün kötülükleri ile kabul edecek (bu) güzel olmayacak" dedi. Denizden bir balık getirdi ve onun boğazına soktu. Cebrayil söyledi: "Şimdi mi? Oysa bundan önce hep isyan etmiştin ve fesatçılardan idin". (Cebrayil) "Şimdi mi iman ediyorsun? Önceden tanrılık iddia ederdin"²⁰ dedi. Firavun halkı (= askeri) ile birlikte boğuldular.

Bu geçmiş el-a'râf sûresinde söylenmiştir. Burada bir kez daha helâk oluşunu bilmek için (söylendi).

Âd'in Sözü

Âd halkının geçmişi de eş-şu'ârâ sûresinde söylenmiştir.

Velâkin bu defa *Azîz ve Celîl (olan)* Tanrı

¹⁹ 10. Yûnus sûresinin doksanıncı âyetinden.

²⁰ 10. Yunus sûresi'nin 91. âyetinden.

[66b]

onlara peygamberliğe Hûd'u göndermiş idi. Hûd onlar ile çok konuştu. Onlar dinlemediler. "Bizden daha kuvvetli kim var?"²¹ dediler. Yani "bizden daha güçlü kimdir?" Âlemde bizi kim cezalandıracak? Hûd'u dışladılar. Büyücü, sihirbaz diye isimlendirdiler. Hûd dua etti. Açlıktan başları döne kaldılar. Hûd'e "bu senin uğursuz luğundur" dediler. Biz kendi peygamberler(imizi) çıkaralım. Ricacılar gönderelim. Mekke'ye gidecekler, Arap içindeki kâfirlere, bizim için Tanrı'dan yağmur (yağmasını) isteyecekler. Töre öyle idi ki, bir büyük iş olsa, veya güzel (bir) istek olsa, Kabe'ye kişi gönderir idiler. Kurban keser idiler. Hâcet diler idiler (ve) Yer-Gök Tanrısı'nın evidir" der idiler. "Kişiler gönderelim, duâ etsinler, bizim için Tanrı'dan yağmur dilesinler" dediler.

Bu geçmiş eş-şu'ârâ sûresinde bütünüyle söylenmiştir. Burada bir kere daha onların yok olmalarından söyledik. *Azîz ve Celîl (olan)* Tanrı güç ile onları yok etti.

Semûd halkının sözi:

Velâkin Semûd'lar Sâlih(in) halkı idiler. Bir ün (= ses) ile yok oldular. O zamanda ki Sâlih Peygamber dişi devesini taştan (= dağı iki parçaya ayırıp içeri-sinden) çıkardı.

[67a]

(Dişi) deve onların arasında durur idi. O deveyi çıpuk (=akıntılı) gözlü, kızıl saçlı bir oğlan boğazladı. Deveyi öldürdükleri zaman Salih (peygamber) bir çok kişiler ile birlikte geldiler. O deveyi takip ettiler. O deve üç kere böğürdü (ve) belirsiz oldu. (= kayboldu.) Sâlih (peygamber) "Sizler gidiniz Onu bulamayacaksınız. Bu (deve) üç kere böğürdü. Sizlere üç güne kadar ceza olacağının işaretidir. Öyle idi. Üç gün geçince, gökten bir ün (=ses) geldi. O ün ile yok oldular.

Bu geçmiş de eş-şu'ârâ sûresinde söylenmiştir.

²¹ 41. Fussilet sûresinin 15. âyetinden.

Nûh Halkının Sözi

Yine Nûh halkı Nûh'a inanmadılar, Tanrı'ya imah etmediler. Onları da yok etti deniz içinde.

Bu geçmiş de Hûd sûresinde söylenmiştir.

<Karûn'un Sözi>

Böylece Tanrı'nın hakkını ödemediği için Kârûn'u hazineleri ile birlikte yer(in) altına soktu.

Bu söz de yerinde söylenmiştir. Ve Tanrı “Her birini suçuyla yakaladık. Kimine taşlar savuran kasırğa gönderdik, kimini korkunç ses yakaladı, kimini yere batırdık, kimini de suda boğduk.”²² buyurur.

Kaynakça

ECKMANN, J. (1976). Middle Turkic Glosses of the Rylands Interlinear Koran Translation, Budapest: Bibliotheca Orientalis Hungarica.

REZAI, M. (2016). “Hârezm Türkçesiyle Yazılan Bir Kur'an Tercümesi (Meşhed-âstân-i Quds-i Razavi Nüshası), Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim Dergisi, 5/3: 1094-1113.

SERTKAYA, O. F. (2018). “Horezm Türkçesi ile Yazılan Kur'ân Tercümesinin Meşhed Nüshasında Hz. Süleyman'ın Atları”, Journal of the Old Turkic Studies, 2/2: 50-78.

SERTKAYA, O. F. (2019). “Horezm Türkçesi ile Yazılan Kur'ân Tercümesinin Meşhed Nüshasında Hz. Mûsâ ve Deccâl Hikâyeleri”, Journal of the Old Turkic Studies, 3/1: 91-138.

ŞİMŞEK, Y. & O. F. SERTKAYA (2015). “Horezm Türkçesi ile Yapılan Kur'ân Tercüme-lerinden Meşhed Nüshası Üzerine İlk Bilgiler I”, Teke: Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim Dergisi, 4/4: 1382-1412.

ŞİMŞEK, Y. (2017). “Meşhed nüshası Türkçe Kur'ân Çevirisinin Söz Varlığı Üzerine Notlar”, Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi, 42: 97-111.

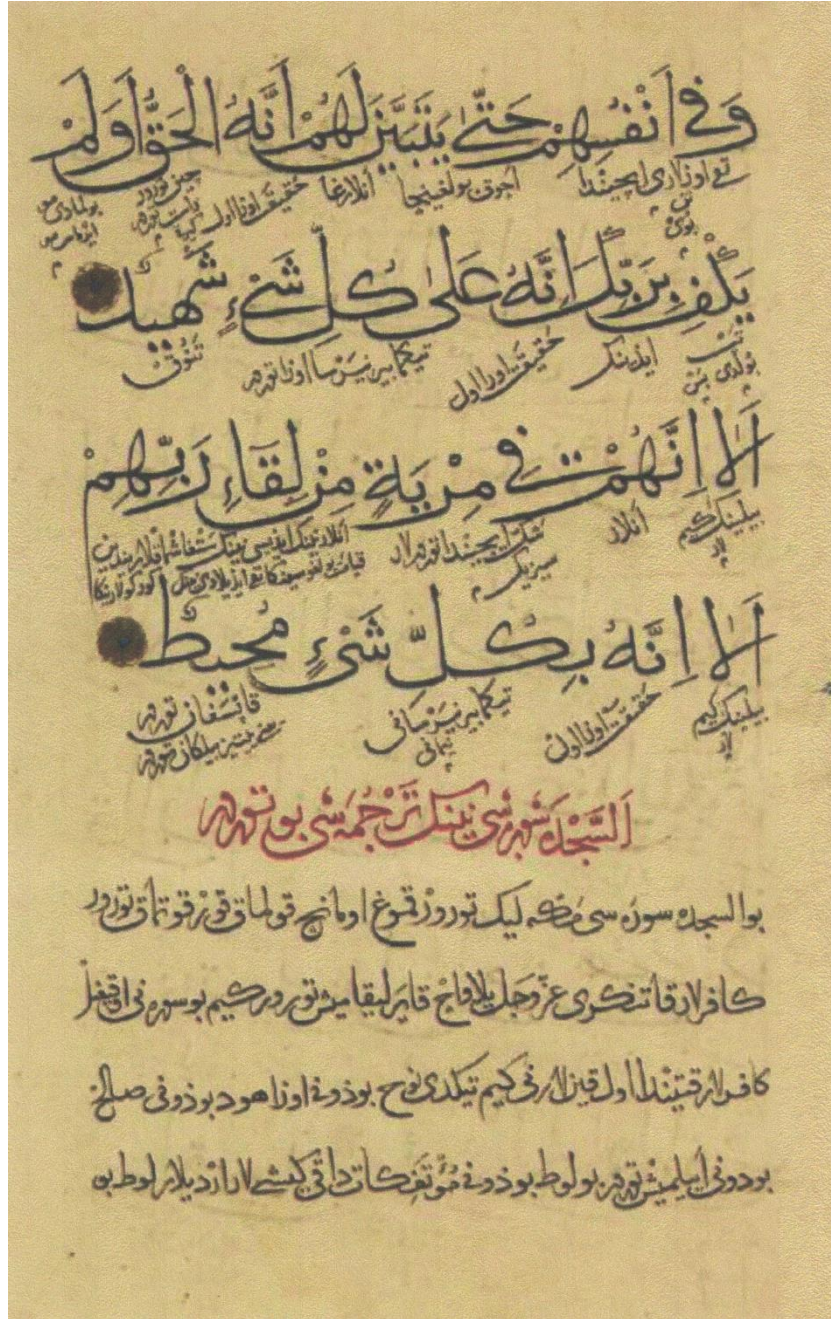
²² 29 Ankebût sûresinin 40. âyetinin ilk iki cümlesi.

ŞİMŞEK, Y. (2018). “Meşhed nüshası Türkçe Kur’ân Çevirisinin Söz Varlığı Üzerine Notlar II: Bazı Hapaxlar Üzerine”, Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi, 43: 65-75.

ŞİMŞEK, Y. (2019). Harezmi Türkçesi Kur’ân Tercümesi (Meşhed Nüshası [293 No.], Giriş-Metin-Dizin), 1. Cilt, Ankara: Akçağ Yayınevi.

Metnin Orijinal Resimleri

Resim I

Meşhed Nüshası, 64b

کیشے ارکا قلندر از دی اولاد ذدا کیم ابراهیم بایل دین کوخته فرود دین
 تختی بوط ابراهیم نینک بجیسے اوغلی از دی ابراهیم قالدین نینک ابراهیم
 بایل عیندین دین رخ از سالک یا ابراهیم میرا بره ای یعنی قیز قوز ددی
 انلاغ کیم تضری تریقار • فامزل لوط وقالک مناجز الی زنی
 انه هو العزیز الحکیم • مؤتفکات میریکابره ایله مؤتفکات میریکه
 کیندله ای کیندله دین اولوغراقی سدوم آتلیغ ابراهیم لوط قالک نینک اولاد
 از دی ابراهیم قالدین نینک تهریزن ابراهیم ایدی تهریزن اولاد
 تهریزن ابراهیم بزدی مضرتیا میریزد اتشتی انلاغ کیم ابراهیم غصیح کیشے
 بیامس ابراهیم بکر کون تیشی کیشی ابراهیم ابراهیم سار کون بیلار سار دیکون کلوراک
 قنجوی کون بایش ابراهیم اولاد قنجوی لک سار نینک سوزی مضرتیا کیشی ایدی
 کیم بیغریب کیمیش تهریزن قنجوی ابراهیم بو آوندل اندین کون کلوراک قنجوی
 بولغانی کون کلوراک اول کس قورهر میرکس قمع کیشے ارکا ابراهیم تهریزن
 توکل سان قاله ای مضرتیا کیشے فی اینه ایدی اولوغریب قنجوی میرا نینک

Resim II

Meşhed Nüshası, 65a

قه قه قه ل تور دنگ بولميش سوز توکالی ايلميش تور اول نام سوره سيندک
 بکلميش نيز مراد مورد بود بولميش تور دنگ سوزي عن بولميش سوز سوز
 يرين بيره کلد يلازمه روه بود ذوق يرا يوقيد ذوق يلازمه انداخ کيم
 ايلميش تور اول نام سوره سيندک **لوط کينلار ايلميش سوز** بولميش تور اول
 بود ذوق يلازمه کينلار ايلميش تور اول نام سوره سيندک سوز سوز سوز سوز
 قبط يا باينک ايتدی لوط سوز سوز سوز سوز سوز سوز سوز سوز سوز سوز
 ايتدی يلازمه لوط سوز سوز سوز سوز سوز سوز سوز سوز سوز سوز
 پدير لاماد يلازمه لوط سوز سوز سوز سوز سوز سوز سوز سوز سوز سوز
 جبريل کيم ايل سوز سوز سوز سوز سوز سوز سوز سوز سوز سوز
 کينلار ايلميش تور اول نام سوره سيندک سوز سوز سوز سوز سوز سوز
 مؤندير غاف سوز سوز سوز سوز سوز سوز سوز سوز سوز سوز
 قانقينه يرا سوز سوز سوز سوز سوز سوز سوز سوز سوز سوز
 اول کيم ايل سوز سوز سوز سوز سوز سوز سوز سوز سوز سوز

Resim III

Meşhed Nüshası, 65b

قرأ شف كهره يلا ريشه اري تر جا بو قاليش آبا دانليق قلاميش ايمدي في انا غوث تور
 مؤتفكات كنجيشه بود ولاي يرا ايميش تور الحجر سور سينلا ايمدي كرموندا
 انلار نيك قو لميش او جون سا ذ قيلد مير بوسره ايجيندا **فرعون نيك بو**
يدون بولما تي شهري وليك فرعون نيك بو قيلد نولما ت تكي وعجل
 اني تكي ايجندا غرقه قيلدي مرسى بنه اسرائيل تكيه دن كچوردى قى اكي
 فرعون بو ذونى تكيه قالكير هاى ال ارا سا غرقه بولديلا فرعون غرقه بولميشه
 بيلديلا ازم ايدى • آمنت اعنت به بنو اسرائيل خزيلا ايدى كرموندا
 كيم تكيه اينيك قوه سينه پدير اغاني ايجا يغوز لوقلا ريشه لاجبر نيك عليه السلام
 تكيه زيرين ايجا باليق كتره ريشه اينيك غازينيك سوتى آيدى • الازوقه عصيت
 قبله كنت من المفسدين آيدى ايمدي مو كتره نهر سنه كيم بورون تكيه
 قيلار ازينيك فرعون بو ذونى غرقه بولديلا بونجيش ايلميش تور الاغراق سيندا
 موندل بونجيش نهر هلا كليكينه بيلا ك جون **عاد نيك شهري**
 عاد ليغ الاكجيشه يرا ايلميش تور الشقر اسره سيندا وليك بو كرموندا

Resim IV

Meşhed Nüshası, 66a

آنلار نینک قنک یلاواج لیتوقا ایندیشرا ای مع دانلار نینک تلیم سولادی
 آنلار اشیته ادیلا ایدیلا **من اشده مناشقوه** یعنی بیزه دین خجلو کران
 توره رازوندا بیر خیم قینای مودنی اوخیر لادی مملقته آنا دیلا مود
 دعا قیلدی آچلیق دابشادی تیرکینو قالدیلار مود قادیلا بوسنیک ^{نلیقینا}
 توروز بیزه کندویلا واج ارجیقارالی بقاغولار اینلای مکه خر مینک ابرغای انا
 بیز نینک جوت تنگوری دیز یغور قولغای ابرغای بیک چیندا کی تا نوجی ارفاندا
 آتلای ایزه کیم بیر اوغ ایش بولسا ایزه کور کورک حاجت بولسا کجه تپا کجه ایله
 از دیلا قز بار بوغاز انا دیلا حاجتی لارا از دیلا نعی انا دیلا بیز کورک تنگ
 نینک ای توغ ایدیلا ایشی ایدالینک دعا قیسوزان بیز نینک جوت تنگوری دین
 یغور قوسوزان بولجیش توکال ایسا مین توره اشقرا سوره سیندا موندلای کورک ایله
 آنلار نینک قونما قله بوندیون تنگوری عوج لاکج بیرا آنلار دین قیلدی
شود بودونی نینک سوزی ولیکن شوم دلیغ اذ صلح بودونی از دیلان بیز
 اوز بیلایوق بولدیلا اولاد داکیم صلح یلاواج اینکار توپوسی بیرا ناسر حقیق

Resim V

Meşhed Nüshası, 66b

تیغاً انلار نینک آسیندا تورم ازدی اول تیغنه بیر اوغلاق بوغانا لادی چی یوق
 کوزکوز قیزیل بچلیغ قچار تیغانی اولدور دیلارا ناصالح بیر آنجا کیسه لار
 بیرا کلدیلار اول بو نوزی او ذوالبردیلار اول بو تو اوخ قورابوزا لادی سلکوز
 بولدی صلح ایندی ییرا بریشکلارانی تیوغانی سینه بو اوخ قتا کیم بو نولادی کلک
 تورم کیم سینه لار کا قین بولغای اوخ کوزکاتیلی انداغ انهای اوخ کوزکاتی اینا
 اون کلدی کولدی اول اوزن لایوق بو دیولدی لار بو کیمیش بیغ ایلمیش تورم
 الشّعرا سره سیندا **نوح بودون نینک سوزی** بیانوح بودون نوح
 بو تادیلار تقصری قاکیز تیغادیلار انلارنی بو ق قیلدی اولوغ سف لچیندا
 بو کیمیش بیغ ایلمیش تورم هود سره سیندا مونداغ قارونغ بیر قودوی ایلاق
 قزاق لاری کینج لاری برالجان کیم تنگن حقنی او تامادی انسا بوسهر بی
 ایلمیش تورم اور نیندانعی اول بو تورم کیم تقصری یرلیقار • کلاً أخذنا
 یدنبه فنهتم من أرسلنا علیه حاصبا ومنهم من أخذته الصیغه
 ومنهم من حففنا به الأرض **هم عشق سوره سی نینک سوزی**

Resim VI

Meşhed Nüshası, 67a

Received: 21.04.2019

Accepted: 01.06.2019

Published: 24.06.2019

JOTS, 3/2, 2019: 451-470

Dede Korkut Kitabında Sıfat-Fiilli Tamlama Grupları ve Bunların Aktarımı Üzerine*

On the Participle Constructions in the Book of Dädä Qorqut and Their Translations

Sultan TULU

(Muğla/Turkey)

E-mail: sultantulu@yahoo.com

In the Dädä Qorqut Book, the verbal adjective {-An+dA} construction was read as a gerund. However, in some cases this does not reflect the context of the text. In fact, this adjective verb or participle is not associated with the particle dA. The article improves the topic {-An+Da}, {-Ar+Da}, {-Duq+Da}. The structures accepted as gerunds were discussed in various editions of Dädä Qorqut. Repair suggestions were made there, where as a participle construction should be considered.

Key Words: the book of Dädä Qorqut, participle constructions, {-An+Da}, {-Ar+Da}, {-Duq+Da}, the particle dA

* Makale, *Turkologentag 2016* (Hamburg Üniversitesi, Almanya) sempozyumunda sunulan bildirinin yeniden gözden geçirilmiş hâlidir.

1. Giriş

Dede Korkut Hikâyeleri, Türk dili tarihi araştırmaları için vazgeçilmez bir kaynaktır. Arap alfabesi ile yazılan bu Oğuzname’de geçen kelimeler, deyimler, dilbilgisi özellikleri dilcilerin dikkatini çekmiş ve bulunduğu tarihten bu yana *Dede Korkut* metinlerinin okunması ve okuma problemleri üzerinde birçok araştırma ve yayın yapılmıştır. Ancak bunlarda hâlâ çözümlenmemiş okuma, anlamlandırma ve aktarma sorunları bulunmaktadır.

Dede Korkut metinleri, Dresden ve Vatikan olmak üzere iki nüshaya dayanmaktadır. Dresden nüshası harekesiz metin olup giriş bölümü yanında on iki boy içerir. Vatikan nüshası harekelidir ve giriş bölümü ile altı boy içerir. Her iki nüshanın dil özellikleri, dil tarihi bakımından bir tabakalaşma evresinden geçmiş olduğunu göstermektedir. Bu durum, söz konusu okuma sorunlarının çözümünü güçleştirmiştir. Buna rağmen metinlerde, eskicil (arkaik) özellikler yanında Eski Anadolu Türkçesi, Azerbaycan Türkçesi, Doğu ve Güneydoğu Anadolu ağız özellikleri dikkati çekmektedir. Bu son özellik Eski Anadolu Türkçesinde gelişen ve tarihî dönemden günümüze uzanan aynı bölgede konuşulan ağızları oluşturmaktadır.

Dede Korkut’ta okunma sorunlarının farklı sebepleri vardır. Bunlardan biri de metinlerdeki yazım özellikleri ve yazım yanlışlarıdır. Bunların bir kısmı yazıcıdan ya da anlatıcı ozanlardan kaynaklanmaktadır. Çünkü ozanlar ezberledikleri metinleri sözlü olarak icra ediyorlardı. Yazıcılar bunları yazıya geçirirken kendi dil/ağız özellikleri yanında anlatıcı ozanların yanlışlarını da yazıya geçirmiş olmalıdır. Bunun dikkate alınması, metnin bazı sorunlarının çözülmesi ve doğru anlaşılması bakımından önem taşır (Özçelik 2016/I: 48-50).

Dede Korkut metinlerinde {+dA} eki ile genişletilerek oluşmuş birleşik zarf-fiilli birimler/gerundiumlar, yani {-AndA} ve {-ArdA} şekilleri günümüze dek yazıldığı gibi okunmuştu. Ancak kimi örneklerde metnin bağlamını yansıtmadığı için, a ünlem edatının bitişik yazıldığı gibi, buna bir türlü anlam verilememiştir. Hâlbuki bu dA, sıfat-fiile eklenen bitişik yazılan bir edattan başka bir şey değildir. Konu ile ilgili bazı araştırmacılar bu yapıya işaret ettikleri hâlde, *Dede Korkut*’un Türkçeye uyarlamalarında/aktarımında henüz tam bir birlik görülmemektedir.

Makalede, *Dede Korkut* metinlerinde şimdiye dek birleşik zarf-fiil eki ya da partisipli gibi kabul gören {-AndA}, {-ArdA}, {-dUkdA} gibi yapılar, ERGİN, TEZCAN, ÖZÇELİK gibi *Dede Korkut* araştırmacılarının yayınlarında gözden geçirildi ve sıfat-fiilli/partisipli tamlama grubu olması gereken yerlere tamir önerileri getirildi. Sıfat-fiil/partisip olduğu düşünülen yapılarda dA edatını zarf-fiilden farklı olduğunu göstermek için tire (-) işareti kullanıldı. Kimi örneklerde, birleşik zarf görünümünde olan birimler hem sıfat-fiil hem de zarf-fiil gibi her iki şekilde anlaşılmaktadır. Çünkü manzum olarak söylendiğini düşündüğümüz bu dizelerin devamında {-An} yanı sıra, {-iken}'li zarf-fiilli yapıların takip etmesi bize bunu düşündürmektedir. Bunlara aşağıda değinilecektir.

2. Sıfat-fiilli/Partisipli Tamlama Grupları

Sıfat-fiiller fiil kök ve gövdelerine getirilen eklerle yapırlar. Eklendikleri fiile geçmiş zaman, geniş zaman, gelecek zaman anlamı verebilirler. Cümle içinde sıfatın kullanıldığı her yerde kullanılabilirler. Sıfat tamlaması kurabilirler, sıfatlar gibi ismin hâl ve çekim eklerini alarak adlaşabilirler. Cümlede isim oluşları da sıfatların isim olmaları gibi niteledikleri ismin söylenmemesi sonucu gerçekleşir. Sıfat-fiillerin, girişik-birleşik cümlelerde yan cümlenin yüklemi olabilme, edatlara bağlanarak zarf görevini üstlenme, hâl ekleriyle kalıplaşarak zarf-fiil eki olma özellikleri de vardır (Üstüner 2000: 21, 22).

Ancak *Dede Korkut Kitabı*'nda geçen bazı zarf-fiil görünümündeki şekiller aslında sıfat-fiilli tamlama grubu olarak nitelendirilmelidir. Bundan ötürü biz aşağıda {-An+dA}, {-Ar+dA}, {-dIk+dA} ve {-dUk+dA} şekillerini şimdiye dek okunan ve yorumlanan şekillere katkı olması açısından yeniden değerlendirmek istiyoruz.

3. {-An} ve dA Edatı ile Kurulan Sıfat-Fiilli Tamlama Grubu

ERGİN, {-AndA} ekini *Dede Korkut Kitabı*'nda gerundiumlar altında gösterirken onun aslında bir partisip lokatifi olduğunu ama gerundium hâline gelmek yolunda olduğunu söyler. Bugün Azerî Türkçesinin bir özelliği olarak, Türkiye Türkçesinde kullanılan {-IncA} zarf-fiili yerine kullanılmaktadır (Ergin 2009/II: 468). *Dede Korkut*'ta {-An}'lı sıfat-fiil grubunun kullanılışı dikkati çekmektedir.

Eserde bu sıfat-fiil grubunun bugünkünün aksine fâille kullanıldığı, böylece {-dUk} sıfat-fiil ekli isim tamlamasının yerini tuttuğu görülüyor: *oglan emen* ‘oğlanın emdiği’, *hak yanduran* ‘Hakk’ın yaktığı’, *kızlar oturan* ‘kızların oturduğu’, *bana tutan gerdege* ‘bana tuttuğu gerdeğe’ örneklerinde olduğu gibi. Bugün Azerî Türkçesinin belirli bir özelliği olan bu şeklin *Dede Korkut*’ta görülmesi oldukça önemlidir.

{-An}’ın lokatif şeklinin zarf-fiilleşmesi de bu fâilli sıfat-fiil grubu kullanımına dayanmaktadır. Yani fâilli {-An} sıfat-fiil grubu, bulunma hâli eki alınca zarf-fiil manası ortaya çıkmaktadır (Ergin 2009/II: 475-476).

Azerî Türkçesinde ve bazı Anadolu ağızlarında görülen {(y)An+dA} zarf-fiil eki, {(y)An} sıfat-fiil eki ile bulunma hâli eki {+dA}’nın kalıcı olarak birleşmesinden doğmuştur, yani {-gAn} sıfat-fiil eki ve {+dA} bulunma durumu ekinden oluşmuştur. Eklendiği fiillere ayrıca ‘-dığı zaman’, ‘-dığında’ anlamını katar. {-AndA} zarf-fiil eki Türkiye Türkçesine gelinceye kadar kullanımdan düşmüştür. Bu zarf-fiil eki, açık bir şekilde zamanda eşitlik anlamı taşır. Ancak, *Dede Korkut Kitabı*’nda geçen bazı ifadelerin {(y)An}+dA} zarf-fiil ekiyle aynı şekilde yazılmasını zamanda eşitlik işleviyle bağdaştırmak güçtür. DAŞDEMİR konuya açıklık getirmek için şu dizeleri örnek göstermiştir (2001: 61-62)¹:

berü gelgil başum bahtı évüm tahtı
évden çıkup yöriyen-de selvi boylum
topuğunda sarmaşan-da kara saçlum
kurulu yaya benzer çatma kaşlum
koşa badem siğmayan tar ağızlum
güz almasına benzer al yanaklum
kavunum viregüm dölegüm! (Drs.8a/8-11)

DAŞDEMİR, *yöriyende* ve *sarmaşanda* sözcüklerindeki {-AndA} eki zarf-fiil olarak değerlendirildiğinde haklı olarak mantık dışı bir önermeyle karşılaştığına işaret eder, çünkü servi boylu olma niteliği evden çıkıp yürümeye, kara saçlı olma niteliği de saçın topuk üzerinde kıvrılmasına bağlı değildir. Burada geçen {-AndA} ekini zarf-fiil eki olarak görmek mümkün değildir. {(y)An} sıfat-fiil eki ve

¹ Buradaki örnekler için Özçelik 2016’dan yararlandık.

da edattır. Bundan dolayı bu biçim birimlerin içinde yer aldığı ifadeler zaman tümleci değil, *niteleme blokları* (=sıfat-fiilli tamlama grupları) olarak değerlendirilmelidir (2001: 63-64). Bu tür ifadelerde tamlayan/niteleyen kısım sıfat-fiil ya da sıfat, tamlanan/nitelenen kısım ise isim ya da bir başka tamlama olabilir. Örneğin, *topuğunda sarmaşan kara saçlım* gibi.

Bu durumda metin en doğru şu şekilde uyarlanmalıdır:

Beri gel başımın bahtı, evimin tahtı,
evden çıkıp yürüyen selvi boylum,
topuğunda sarmaşan kara saçlım,
kurulu yaya benzer çatma kaşlım,
çift badem sığmayan dar ağızlım,
güz almasına benzer al yanaklım,
kavunum, vireğim, döleğim!

Dede Korkut üzerinde çalışan araştırmacıların bir kısmı da zaten sadeleştirilmiş metinlerde bu tür ifadelerin geçtiği yerlerde -metin zarf-fiil ile ifade edilemeyeceğinden- sıfat-fiilli tamlama gruplarına başvurmuşlardır. Örneğin, aşağıdaki metnin ilk dizesi araştırmacılar tarafından şöyle sadeleştirilmiştir:

tavla tavla bağlanan-da atum-a yazux
qartaş [déyü] şaqlayan-da² yoldaşum-a yazux
yumriğunda³ ʔalbınan-da şāhin quşum-a yazux
yı(l)tar⁴ ile ʔutan-da (ʔazum-a) yazux
béglige ʔoymadın⁵ özüm-e yazux

² Özçelik *sıklayanda*.

³ Vat. 89a/9-10'a göre *yumriğumda*.

⁴ Okuyanlar şimdiye dek Drs'de *yeter*, Vat'da harekeli *yiter* okunacak şekilde yazılan kelimeyi öyle okumuş, *yıl(l)tar* okuyuşunu ilk kez TEZCAN önermiştir. (2001: 136). Özçelik, onun bu tamirine katılmaktadır (2016/I: 380-381).

⁵ Özçelik, Drs.82a/10'a dayanarak *ʔoymadum* okumuştur: *Beglige ʔoymadum yigitlige uşanmadum* (2016/I: 381-382).

yiğitliğe uşanmadın⁶ cānum-a yazux,

dedi. (Drs.30a/4-8)

“Tövle-tövle bağlanan atlarımdan héyfl!” (Zeynalov-Elizade 1988: 146); “Tavla tavla bağlanan atıma yazık!” (Kudret 1988: 42; Miyasoğlu 1999: 60); “Tavla tavla bağlanan atlarıma yazık! (Boratav 1983: 97; Daşdemir 2001: 62-64)

Bu durumda metin günümüz Türkçesine kanımızca en doğru şöyle uyarlanmalıdır:

“Tavla tavla bağlanan atlarım-a yazık!

Kardeş (diye) inleyen yoldaşım-a yazık!

Yumruğumda çırpınan şahin kuşum-a yazık!

Tasma ile tutulan (tazım-a) yazık!

Beyliğe doymayan özüm-e yazık!

Yiğitliğe usanmayan canım-a yazık!”

Dede Korkut'ta bu tür ifadeler, -özellikle manzum olan kısımlarda- sözdizimsel paralelizm şeklinde kendini gösterir. Söz konusu sıfat-fiilli tamlama gruplarının geçtiği aşağıdaki dizelere paralel olarak sonraki 4. ve 5. dizelerde yine tamlama gruplarının, -bu defa *dA* edatı olmadan- gerçek anlamda arka arkaya kullanıldığını görürüz: ⁷

Qaytabanum güden-de sarvanum-mısın?

Qazaquçım⁸ güden-de ılcıçım-mısın?

Ağ-ayılum güden-de çobanum-mısın?

⁶ ÖZÇELİK, Drs. 82a/10'a dayanarak *uşanmadum* okumuştur. (2016/I: 381-382) Ayrıca, Vat.89a/10'da *uşanmadum* ve *doymadum* şeklinde yazılmıştır. Biz bu şekilleri olduğu gibi almayı uygun bulduk, zira bu şekillerde arkaik bir ek olduğunu düşündük. Tamlananın sonundaki ekin de biz yönelme eki yerine bir acıma ünlemi olabileceğini düşünüyoruz. Benzer yapı Yenisey Bölgesi Eski Türk yazıtlarında da görülür: *äsizim-ä* (Şirin 2016: 293-294, 662 vd.) *äsiz*, sık sık I. teklik iyelik ekiyle çekime girer: *äsiz+im*. TEZCAN, Yenisey mezar taşlarındaki *bökme-* 'doymamak, bıkip usanmamak' eylemini semantik açıdan bu dizelerdeki eylemlerle karşılaştırır (Şirin 2016: 161). Kanımızca metinlerde nadir gözlemlediğimiz bu yapı *Dede Korkut*'un yazılı metnin en eski tabakasındaki arkaik bir zarf-fiile işaret etmektedir. Bu yapı aynı zamanda Azerbaycan Türkçesindeki {-mİş} ekinin bugün zarf-fiil gibi kullanımını hatırlatıyor. Krş. {-mAdIn} için Ergin 2009/II: 468.

⁷ Üstünova 1998: 177; Daşdemir 2001: 66.

⁸ Yazmada *küçüm* okunacak şekildedir.

Qulağumda şuşayan⁹ nāyibüm-misin?

Béşikde qoyub gétdüğüm qardaşçujum-mısın? (Drs.136b/1-3) Krş. Drs.136b/9-10 benzer şekildedir.

“Kaytabanım (kaytabandan develerimi) güden kervanbaşım mısın? Kazaguçım/Kazaguç (atlarımı) güden yılıkım mısın? Ak ağılım (Ak ağıldan) koyunlarımı güden çobanım mısın? Kulağımda fısıldayan naibim misin? Beşikte bırakıp gittiğim kardeşçığım misin?”

Kimi örneklerde, bu birleşik zarf görünümünde olan birimler, her iki şekilde anlaşılabilir. Manzum tarzdaki bu dizelerin devamında {-An} yanı sıra {-iken}'li zarf-fiilli yapıların takip etmesi bize bunu düşündürüyor, ancak burada yazıcının önceki metin üzerinde sonradan değişikliğe gittiği de düşünülebilir (dürtüşende yerine!), sonra takip eden dizedeki sıfat-fiil tamlaması (*hak yandıran çırağ*) bunu destekler niteliktedir:

Çalışan-da qara polat uz qılıcuğ gedilmesün!

Dürtüşür-iken ala gönderüñ uvanmasun!

...

Haq yandıran çırağuş yana çursun! (Drs.19b/6-7, 9)

“Çaldığında (çalan) kara polat uz (keskin!) kılıcın gedilmesin! Dürtüşürken ala gönderin parçalanmasın! Hak yandıran/Hakkın yandırdığı çırası (çıran) yana dursun!” Krş. 35a/4-5, 79a/9).

Dede Korkut'un girişinde yer alan başka bir metinde geçen her iki anlamı ifade edebilen yapıdaki zarf-fiilli ve tamlamalı örneklere bakalım:

Ayne günü okıyan-da¹⁰ quşbe görklü

Kulak urup dinleyen-de ümmet görklü.

Minarede bağlayan-da fakı görklü

Dizin basup oturan-da helâl görklü

Dulumından ağarsa baba görkli

Ağ südin toya emzürse ana görkli.

⁹ ÖZÇELİK, Kaşgarlı'da geçen şuşaş- 'fısıldaşmak', şuşat- 'fısıldamak' ve şuşa- 'fısıldamak' fiillerinden hareketle şimdiye dek şorşa-/şarşa- gibi okunan kelimeyi ilk defa şuşa- 'fısıldamak' olarak okumuştur. (2016/I: 814-815)

¹⁰ ÖZÇELİK, *okiyanda* > *okınanda* şeklinde tamir etmiştir.

Yanaşup yola giren-de qara bağır¹¹ görklü.

Sevgili qardaş görkli. (Drs.5a/10-11, Drs.5b/1)

“Cuma günü okunan / okununca hutbe güzel(dir)! Kulak verip dinleyen/dinleyince ümmet güzel(dir)! Minarede banlayan/banlayınca müezzin/fakih güzel(dir)! Dizini basıp oturan{oturunca eş/helal, güzel(dir)!” Dulumundan ağarırsa baba güzel(dir)! Ak sütünü doya(sıya) emzirirse anne güzel(dir)! Yanaşup yola giren/girince kara bağır, güzel(dir)! Sevgili kardeş ne güzeldir!”

Yukarda takip eden dizelerde alternatif olarak {-sa} zarf-fiilinin gelmesi buradaki yapının zarf-fiil gibi anlaşılmasını desteklemektedir. Dizelerin sonundaki *görklü* isim soylu yüklemidir.

Aşağıda sıfat-fiilli kelime grubu olduğunu düşündüğümüz örneklere yer verildi:

Alar şabāh şapa yérde dikilen-de ağ-ban évlü

Atlas-ıla yapılan-da gök şayvanlu

Tavla tavla çekilen-de şahbaz atlu

Çağıruban dad véren-de b/yol¹² çavuşlu

yaykandığında yağ dökilen bol ni'metlü¹³

¹¹ Bir başka yeni okuyuş takip eden dizeye istinaden *bugra* şeklindedir. Sanırım son dizeden önce başka bir dize gelmeliydi.

¹² Metinde *yol* okunacak şekildedir. TEZCAN-BOESCHOTEN ve ÖZÇELİK: *yol*. Kanımca *bol* okuyuşu daha doğrudur: *Çağırıldığında yardıma koşan bol çavuşu olan (...)* *Han Uruz'un babası Han Kazan!* Kimi durumlarda Farsçada ortak deyimler ya da alınma kopyalar bize ipucu verebilir: Krş. *dād kardan/zadan* Almanca *um Hilfe schreien, um Hilfe rufen* ‘yardım istemek, yardıma çağırma’ (Junker-Alavi 1988: 121); *dād kardan* ‘1. haykırmak, çığırma; 2. adaleti yerine getirmek, hakkı almak’ (Gholkarian 2000: 89). *dad-e kesi-rā dādan* ‘hakkını istemek, birini haklı tanıtmak’ (Gholkarian 2000: 95). Metnin dize sıralamasında kelime anlaşılmadığından okuyana bu sıralamadaki dize ters gelebilir. Bu durumda dize şöyle de anlaşılabilir: “Çağırıldığında hakkını veren/diğinde bol/yol (?) çavuşu olan”.

¹³ Bk. Özçelik 2016/1: 895-896. Özçelik, eksik olduğu düşünülen bu dizeyi *sofrasında* olarak tamir etmiştir ve şöyle açıklamıştır: “Sofrası serildiğinde yağ dökülen bol nimetli”. Bizim tamirimiz ise *yayıldığında/çalkalandığında yağı bol dökülen* şeklindedir. Çünkü yağ yayıkta yayılır, sofraya ise çekilir ya da yaz/yılır. ALIŞIK da bizim gibi bağlama uygun olarak *sofra* yerine eksik kelimenin *yayık* okunabileceğini önermiştir: *yayık yayıldığında yayığından yağ dökülen (taşan) bol nimetli* (2002: 161). Özçelik, *yağ dök(il)-fiilini Süheyl ü Nevbahar*’da geçen *xo:n dökil-* şekline dayanarak ‘sofra açmak, ziyafet vermek’ olarak düşünmüş, ancak biz buna katılmıyoruz (2016/1: 497-498). Sofranın bol yağlı olması o sofranın kanımca zengin olduğuna işarettir. Bol yağ yemeklerde bilindiği gibi lezzet katar.

qalmış yiğit arxası

.....

Han Uruz'un babası Xanum Qazan! (Drs.56b/12-13, Drs.57a/1-6) Ayrıca krş. Drs.104a/12; Drs.104b/2 ve Vat.79b/7-9; Vat.101a/3-5.

Burada dikkat edilirse hitap edilen, dolayısı ile tamlanan dizelerin sonundaki kişi Xan Qazan'dır. Bu durumda metin en doğru şu şekilde çevrilmelidir:

“Alaca sabah, sapa yerde dikilen ak-ban evi olan (evli), atlas ile örtülen (örtülmüş) gök göl-geliği olan (sayvanlı), tavla tavla çekilen şahbaz atları olan (atlı), çağırıldığında imdada yetişen bol çavuşu olan (çavuşlu), (yayık) yayıldığına yağ dökülen bol nimeti olan (nimetli), (öksüz) kalmış yiğidin arkası (...) Han Uruz'un babası Han'ım Kazan!”

Kimi örneklerde ekin zarf-fiil mi yoksa sıfat-fiil mi olduğu belirsizdir. Metinde hem olumsuz {-mAyAn} sıfat-fiilli hem de zarf-fiilli şekilleri karışık. Giriş kısmının sonradan eklendiği de hesap edilmelidir, çünkü giriş bölümündeki şekilleri hikâye metinlerine göre zarf-fiil kullanımı açısından dikkat çekicidir, örneğin {-InCA}:

Ata adın yoritmayan xoyrad oğul,

Ata bélinden éninçe énmese yég.

Ana rahmine düşünce toğmasa yég.

Ata adın yoridan-da¹⁴ devletlü oğul yég (Drs.4a/9-11)

“Ata adını yaşatmayan hoyrat oğul/ata belinden ineceğine/ininceye dek inmese/inmesin (daha) iyi! Ana rahmine düşeceğine/düşünceye dek doğmasa/doğmasın (daha) iyi! Ata adını yaşatan/yaşatınca devletlü oğul (daha) iyidir!”

Daha ilk dizede, {-An} sıfat-fiilinin olumsuz {-mAyAn} şeklini görürken dördüncü dizede *da* edatı görülür. Her iki dizede de de dikkat edilirse aynı ata-sözü söz konusudur. Biri olumlu biri olumsuzdur: *ata adını yaşatmayan* ve *ata adını yaşatan!* (yoritmayan ve yoridan-da). Bu örnekte ekin birleşik bir zarf-fiil eki olmayacağı açık ve nettir. Aşağıdaki örnek te (*sığmayan*) *tar ağızlum* sıfat-tamlama grubu buna dayanaktır. Sonuncu dizedeki *devletli* kelimesi ise vezne uymadığından, yazıcı tarafından eklenmiş olmalıdır.

¹⁴ Kanımızca bugüne dek *yörüdende* okunan kelime Eski Uygurca *yorit*- 'yaşatmak' fiili ile bağlıdır. Bu da metinde arkaik bir özellik taşıyan ilginç bir kelimedir. Metnin bağlamına da ayrıca uygun düşer.

Aşağıdaki dizelerde, *Kanlı Koca Oğlu Kan Turalı* hikâyesinin, Oğuz alp yiğitlerinden Kanturalı, Trabzon tekürünün kızı Selcen Hatun’u şu söz ve benzetmelerle övmektedir:

yalab yalab *yalabıyan* ince tonlum
yé**r** basmayup *yöriyen* [selvi boylum]¹⁵
qar üzerine qan tammış gibi kızıl yanaklum¹⁶
qoşa badem [*sığmayan*]¹⁷ dar ağızlum,
qalemciler *çalduğu* qara qaşlum
qıvrımsı qırq tutam qara saçlum,
aşlan uruğu sultān qızı!
öldürmege men seni qıyar mdum
öz cānuma qıyam men sarja qıymayam
men seni sınıarıdum, dedi (Drs.101b/7-12)

Bu dizelerde birçok sıfat-fiilli ve zarf-fiilli yapı bir arada görülmektedir. Dizelerin durak ve vezin ölçüsü burada bir-iki dize dışında uyumlu gözükmektedir: 4+3+4= 11 durak ve vezinli. Tamlanan burada arka arkaya takip eden dizelerin en sonunda, övülen sevgili ‘*aslan uruğu sultan kızı*’dır. *Dede Korkut Kitabı*’nda kişi adlarının en dikkat çekici bir yönü de önemli kahramanların uzun epitetlerle tanıtılmasıdır.

Yukarda *tammış gibi* zarf tümleci ise yazıcının tasarrufunda yapılan bir değişiklik görünümü vermektedir, çünkü bunun *taman-da* gibi bir yapı olması beklenirdi.

ağ ban évüm *dikilen-de* yurdı qalmış
qarıcuq anam *oluran-da* yéri qalmış
oğlum Uruz ox *atan-da* puta qalmış

¹⁵ Tamir, Vat.61a/3 ve Drs.8a/9 ve bağlama göre yapıldı.

¹⁶ Başka örnekte *al yanak* (Drs.8a/8-11) şeklindedir. Yazıcının dizeyi al yerine kızıl olarak ayrıca {-An} sıfat-fiilini ‘-miş gibi’ (< *kar üzerine kan taman kızıl yanaklum* yerine) şeklinde değiştirdiğini düşünmekteyiz. *Gibi* yanında {-sı} ekinin kullanımı da burada dikkat çekicidir.

¹⁷ Tamir, Vat.61a/4 ve Drs.8a/10 ve bağlama göre yapıldı.

oğuz bégleri at çapan-da meydân qalmış

qara mudbaq *dikilen-de* ocaq qalmış (Drs.24a/7-10)

“Ak ban evimin dikildiği yurdu/izi kalmış, yaşlıca anamın oturduğu yeri(n) izi kalmış. Oğlum Uruz’un ok attığı pota kalmış. Oğuz beylerinin at koşturduğu meydan kalmış. Kara mutfağın dikildiği ocak kalmış”

dA edatı örneklerde daha çok vurgu işlevindedir. Bu ifadeler dikkat edildiğinde hep manzum kısımlarda geçmektedir ve onun işlevini dil içi değil, müzikaliteyi (ritim, ahenk, durak vb.) ilgilendiren dil dışı sebeplere dayandırmak gerekir. BORATAV da bu edata -özellikle müzik eşliğinde icra edilen halk edebiyatı ürünlerinde, bir dolgu malzemesi gibi çok sık başvurulduğunu belirtmektedir. (Boratav 1983: 338; Daşdemir 2001: 67).

Dede Korkut Kitabı’nda kahramanlar ‘soylamalarını hep kopuz eşliğinde icra ederler. Bundan dolayı *dA* edatı bir ritim unsuru olarak söz konusu sıfat-fiil gruplarının üzerine getirilmiş olmalıdır. Bk. Daşdemir 2001: 67.

Daha eski, arkaik bir yapı olduğunu düşündüğümüz şu sıfat tamlamasında *dA* ekine gereksinim duyulmamıştır. Burada tamlayan durum eki de yoktur:

Kızlar oturan otağa geldi (Drs. 58a/2-3) “Kızların oturduğu otağa geldi.”

Okunması güçlük çıkararak kelimelerden biri de şu dizedeki kelimedir, ancak bu dizede sıfat-fiilli bir tamlama söz konusu değildir:

Bağır gibi uyunan-da yoğurtdan ne var? (Drs.54b/7)

Bu dizedeki kelime ÖZÇELİK tarafından *buğurki* (öğününizde) ‘şimdiki, bu seferki’ (TEZCAN, *benir gibi ügininde* okunsa da o bunu *ögininizde* şeklinde okumayı teklif etmektedir (2016/I: 474-475, II: 217).

4. {-ArdA} Zarf-Fiili mi Yoksa {-Ar} Sıfat-Fiili + *dA* Edatı mıdır?

Üzerinde duracağımız bir başka ek te *Dede Korkut*’ta arkaik olduğunu düşündüğümüz {-ArdA} ekidir. Bayraktar, Eski Anadolu Türkçesi döneminde yalnız *Dede Korkut*’ta bu ekin geçtiği belirtir (2004: 252-254). Ancak, bu ek Eski Anadolu Türkçesinden başka metinlerde de görülür. Bk. Demirbilek 2017: 297-302.

Bu ek de {-AndA} gibi oluşan zarf-fiil eklerinden biridir. Geniş zaman sıfat-fiil eki ile bulunma durum ekinin kalıplaşması sonucu oluşan bu zarf-fiil eki,¹⁸ Harezmi Türkçesi döneminde ortaya çıkmış, Karahanlı Türkçesi ve Kıpçak Türkçesine ait eserlerde de {-Ar}, {-Ur}, {-r} + iyelik eki + dA şeklinde karşımıza çıkmaktadır. Çağatay Türkçesinde pek sık olmasa da uzun yıllar kullanılmıştır. Bugün de Yeni Uygur Türkçesinde yaygın olmasa da kullanımı devam etmektedir. Bu ve daha sonraki dönem eserlerinde zamanda eşitlik zarf-fiilli oluşturan bu ek, Türkiye Türkçesi “-Inca, -ken, -diktA, -diğİnda, -diğİ zaman” zarf-fiil eklerini karşılar. {-Ar-da} sıfat-fiiline daha 1952’de Rossi dikkati çekmişti. O, *uçar-da* (ayrıca *qalarda* ve *qoparda* da olduğu gibi)¹⁹ kelimesindeki da ekini zarf-fiilden ayrı olduğunu göstermek için - işareti ile ayırmıştı. Ayrıca zarf-fiilli şekiller altında {-ArDA} ekinin XV. asırda kullanılan bir şekil olduğuna işaret etmiştir:²⁰

Bütün metinde bu ekin *Tepegöz*’de *qalar* ve *qopar* şekillerinde geçtiğini gözlemliyoruz:

qalar-da qopar-da yiğit yérün ne yérdür? (Drs.117b/6) “Yaşadığım, doğduğum yer, yiğit neresidir?”.

qalar-da qopar-da yérüm Gün (Ortaç?) (Drs.117b./11) “Yaşadığım, doğduğum yer Gün Ortaç(tır)”.

qalar-da qopar-da yérün sorar olsam ne yérdür? (Drs.136a/9-10) “Yaşadığım, doğduğum yerini soracak olursam neresidir?”

Yukardaki her iki dizide de kelimeyi zarf-fiilli olarak düşündüğümüzde metnin anlamı bozulmaktadır. Hâlbuki kelime bir sıfat-fiilli/partisipli tamlama grubu

¹⁸ Bu zarf-fiil eki en eski tarihli eser olarak *Mu’inü’l-Mürîd*’de görülmektedir (Toparlı 1988). *Kıyasü’l-Enbiyâ*’da, {-r}, {-Ar}, {-Ur} eki iyelik ve bulunma durumu eki olarak zaman gösteren ulaç görevinde kullanılmaktadır (Ata 1997: 86). Doğu Türkçesi veya Çağatay Türkçesi ile ilgili diğer eserlerde bu zarf-fiil ekinden bahsedilmemektedir (Eckmann 1988). Ali Şir Nevayî’nin *Sedd-i İskenderi* isimli eserinde *krş. çıkarda yoluktı manga rûberû* (Eckmann 1963: 51-63).

¹⁹ Rossi’nin bu örneği ancak zarf-fiil değil, bir yer tümleci/zarf tümlecidir. Bk. *Gördi-kim uçar-da* quzğun [qalmış], tazı toluşmuş, yurtda qalmış (Drs.24a/3-4); *Gördiler kim uçar-da* quzğun qalmış, tazı toluşmuş, yurtda qalmış (Drs.47b/2-3).

²⁰ Altay metinlerinde *kelerde* ve *kalarda*, ARAT neşrinden ise (mısra 1578) *ölürde* örneğini vermiştir (Rossi 1952: 263).

olarak ele alındığında metnin bağlamına uygun olduğu görülür. Bu ekin *Dede Korkut* metninin daha eski bir nüshasından kalma bir iz olması da mümkündür. Dolayısı ile *dA*, burada da vurgu işlevinde bir edattır.

ERGİN, yukardaki (Drs.117b.6) dizeyi şöyle çevirmiştir: “Memleketten doğum yerinden yiğit yerin neresidir?”. GÖKYAY, “Kalkıp meydana çıktığında yiğit, yerin nedir?”. ÖZÇELİK ilgili dizeleri “*Yiğit sen nerelisin?* ve “*Yaşadığım yer gün ortası*” diye parantez içinde göstermiştir. (2016/II: 734, 754). Kanımızca bütün araştırmacılar verilen anlama yakın açıklamada bulunmuşlardır.

TEZCAN’ın yukardaki bu üç örnek dizede geçen ikileme ile ilgili tereddütlü yorumu ise ilgi çekicidir. Onun bu tereddüdü *kal-* fiilinin sonundaki {-Ar} ortacıdır. Fiil ek alacaksa {-ur}/{-Ir} olması beklenirdi. Başka bir alternatif olarak ise *kalkar kopar olmak* deyimindeki fiiller de eşanlı ikileme görünümündedir, görüşüne kanıt olarak da şu dizeyi gösterir:

qardaşlu yiğitler qalkar qopar olur
qardaşsuz miskin yiğit erşesine yumruq toqınsa,
ağlayuban dört yanına baqar olur (Dr.131b/8)

ERGİN ve GÖKYAY, bu dizedeki deyimini olduğu gibi aktarmışlardır. ÖZÇELİK ise, deyimini sözlükte ‘özgüveni yüksek olmak’ olarak vermiş ve dizeyi: “Kardeşli yiğitlerin özgüveni yüksek olur” şeklinde serbest çevirmiştir. (2016/I: 802)

KANIMIZCA TEZCAN’ın tereddüt ettiği *kal-* ‘yükselmek’ olarak ele aldığı bu fiil deyimde gerçek anlamını bulmaktadır, zira Türkiye Türkçesinde de *kal-* ve *kalk-* fiilleri anlam ayırt edicidir. Biri hareketsizliği ya da ‘yaşamak, varlığını sürdürmek’ anlamlarını ifade ederken diğeri {-k-} eki ile yükselmeyi, yani yerinden kalkmayı anlatır.

TEZCAN, Notlar dizininde bu dizelerdeki *qal-/qop-* ve *qalk-/qop-* fiillerini eşanlı ikilemeler olarak göstermiş ve ikisine de aynı anlamı vermiştir (2001: 411), ancak söz konusu dizelerdeki bu anlamlandırma, ERGİN ve GÖKYAY’da olduğu gibi metnin bağlamına uygun düşmemektedir.

ÖZÇELİK’in yukardaki dizelerdeki ikilemeyi bir tamlama (*qalar qopar yer* ‘oturup kalkılan, hayat sürülen yer, yani ikamet edilen yer’) gibi ele alması bizim düşüncemizi desteklemektedir, zira bu durumda yukardaki üç dizede geçen *qalar-*

da qoparda yér bir sıfat-tamlama grubu teşkil etmektedir. Yani her iki kelimedede geçen {-Ar} bir geniş zaman sıfat-fiilidir, bitişik yazılan 'da' ise bir vurgu edatıdır. (2016/I: 738-739).

Günümüzde *kop-* hala 'kalkmak, çıkmak' anlamında kullanılmaktadır, *kop gel* gibi. Bundan ötürü biz buradaki dizeyi metnin bağlamına göre 'yerinden duramayan, hareketli' olarak düşünmekteyiz. Böylece ilk dizeyi, "Kardeşli yiğitler yerinde duramaz" gibi de aktarmamız mümkündür.

Rossi, metinde geçen sıfat-fiiller bahsinde ayrıca *aqarlı-da* ve *biterli-de* şekillerine de dikkati çekmiştir (1999: 261), *aqarlı* 'akan', *biterli* 'biten, yeşeren':

aqarlı-da [şularına]²¹ qarğamağıl,

qazılıq tağınuñ şuçı yoqdur.

biterli-de otlarına qarğamağıl,

qazılıq tağınuñ şuçı yoqdur.

qaçar geyiklerine qarğamağıl,

qazılıq tağınuñ günahı yoqdur (Drs.16a/5-7).

qazılıq tağı!

aqar senüñ şularuñ,

aqar iken aqmaz olsun!

biter senüñ otlaruñ,

aiter iken bitmez olsun!

qaçar senüñ geyiklerüñ,

qazılıq tağı!

qaçar iken qaçmaz olsun, taşa dönsün! (Drs.15b/8-10.)

Paralel dizede geçen *qaçar geyik* şekli bize burada kelimenin asıl şeklinin sıfat-fiil olduğuna işaret etmektedir. Ayrıca oğlunu aramaya çıkan annenin Kazılık dağına yaptığı kargışında geçen benzer dizeler de düşündürücüdür, zira bunlarda doğrudan {-Ar} sıfat-fiilli şekilleri görülür. Oğlanın daha sonra annesine cevap verdiği dizelerde ise (bk. yukarda Drs.16a/5-7) beklentinin aksine aykırı bir

²¹ Metinde *aqar ide* okunacak şekildedir. ÖZÇELİK, paralel dizede *otlarına* olduğu için bu dizede *şularına* eklenmesini gerektiğini belirtmektedir. Ayrıca Vat. 65a/13'te *aqarlı-da* ve *biterli-de* şeklinde yazılmıştır. (2016/I: 300)

şekille karşılaşılır. ({-Ar} yerine {-Arlı-dA}). Bunu yazıcı tarafından yazılmış bir çekimleme hatası ya da vezin gereği sıfat-fiile getirilen bir ek olduğunu sanıyoruz: akar+lı su ve biter+li ot (*akar su* ve *biter ot* yerine).

Bundan başka aşağıdaki örnekte, {-Ar} sıfat-fiilinin, sıfat-fiil tamlamasında kullanıldığı görülmektedir. Burada yine vezin gereği muhtemelen *sığmaz* yerine *sığmayan* tercih edilmiştir:

qurılı yaya benzer çatma kaşlum
 qoşa badem sığmayan tar ağızlum
 güz almasına benzer al yanaklum (Drs.8a/9-10)

5. {-dUkdA} Zarf-Fiili mi Yoksa {-dUk} Sıfat-Fiili + dA Edatı mı?

ERGİN, {-dUkdA} ekini, {-AndA} ekinde olduğu gibi *Dede Korkut Kitabı*'nda, gerundium grubu altında, sıfat-fiilin zarf-fiilleşmesi olarak görmektedir (2009/II: 469, 476). {-dUkdA} eki, yapısından anlaşılacağı gibi {-dUk} sıfat-fiil eki ve {+dA} bulunma durum ekinin kalıplaşması ile oluşmuştur. Eski Anadolu Türkçesinde ekin yuvarlak şekli görülmektedir. Orhun Türkçesinde ek, çok ilginçtir ki iyelikli olarak da görülür.²² Ek zaman zarfı olarak kullanıldığında yüklem meydana geldiği zamanı bildirir ve eklendiği fiile '-dığı zaman' anlamını katar. KAÇALIN, *Dede Korkut*'un Vatikan nüshasının Dresden'e göre daha eski olmasından bahsederken, Vatikan nüshasında geçen {-dUkdA} zarf-fiili yerine Dresden nüshasında {-AndA} şeklinin geçmesini, yapı bakımından ayırt edici bir özellik gibi göstermektedir. Bunun için de aşağıdaki dizeyi örnek vermiştir (2016: 15). Ancak Dresden'de her iki ekin de karışık kullanıldığını belirtmeliyiz:

Ox atanda men senüj oxuñı yarmadum mı? "Ok atınca ben senin okunu yarmadım mı?" (Drs.60a/9-10); *Oq atduqda senüj oquñ geçmedüm mi? "Ok atınca ben senin okunu geçmedim mi?"* (Vat.82a/6); *Saqalı uzun tat eri bañladuqda (...)* "Sakalı uzun tat eri ezan okuduğunda (...)" (Drs.7b/2-6).

²² {-dUkdA}, Eski Türkçeden beri bulunma durumu ekinden önce özneyi belirten iyelik eki de alabilmektedir: eçim qağan ili kamşag *boltukınta* bodun ilig ikeğü *boltukınta* izgil bodun birle sünüşdümüz "Amcam kağanın ülkesi kargaşalı olduğunda, halk ve hükümdar ayrılığa düştüğünde İzgil halkı ile savaştık." (Köl Tigin, Kuzey 3); qañım türk bilge kagan *olurtukınta* (...) "Babam Türk Bilge Kağan tahta çıktığında (...)" (Bilge Kagan, Güney 13-15), (Şirin 2015: 99).

Dede Korkut metninde geçen bir başka kelime oldukça tartışmalıdır. İyelik eksiz olan bu şekil, metnimizin erken nüshalarındaki arkaik bir şekil olmalıdır:

Gitdük-de yérüj otlaqların geyik bilür.

Gejez²³ yérler çemenlerin qulan bilür

Ayru ayru yollar izin deve bilür (Drs.4b/2; Vat.59b/1)

Yédi dere göxuların dilkü bilür.²⁴ “Gittiği yerin otlaklarını geyik bilir.”

ERGİN, GÖKYAY ve TEZCAN, ilk dizedeki şekli *gitdükte* olarak okurken, TEZCAN okuyuşta tereddüt etmiştir. O *gétdükde* şeklinin her iki nüshada da (Dresden ve Vatikan) metne uymadığını ve eski bir çekimleme yanlışı olduğunu ya da eksik bir kelime olduğunu söylerken *gedükte* okuyuşu yerine yazılmış da olabileceğini ve kesin bir çözüm öneremeyeceğini söyler. TULUM ve ÖZÇELİK ise *gedükde yér* okuyuşunu uygun bulmuştur (2016/I: 165-166). *Gedük* okuyuşunu destekleyen başka yazarlara değinmeden biz kelimenin sıfat-fiil tamlaması (*gétdük yér*) şeklinde alındığında bağlamın korunduğunu düşünmekteyiz. Ayrıca kelime Vatikan nüshasında da harekeli olarak *gitdük-de* şeklinde yazılmıştır. TULUM ve ÖZÇELİK’i kanımızca {-AndA} zarf-fiili görünümündeki {-An} sıfat-fiili ve bitişik yazılan *da* edatı yanılmıştır.

Kısacası ERGİN ve GÖKYAY okuyuşları bizce doğru olmalıdır. ÖZÇELİK, *gedük* okuyuşundan ötürü *gétdükde* şeklini dizine almamıştır (2016/II: 855).

²³ TEKİN, *gejez* ‘yakın’; ÖZÇELİK, *kelez* ‘verimsiz, kıraç’.

²⁴ İstanbul Topkapı Sarayı Müzesi, Revanköşkü Kütüphanesinde muhafaza edilen Yazıcıoğlu ‘Ali’nin *Tarih-i Al-i Selçuk* isimli eserinde (Kırzioğlu 2000: 85-103) bu kısım şöyledir:

burlu yonca dadın borsuk bilür
yédi dere qoncasın dilkü bilür
çuvaldız kıymetini nökeri bilür
ağır yüküng hengini qatır bilür
yédi yollar ayırdın deve bilür
er ağırın er yeynisin eren bilür
qara başa ağrı gelse beyni bilür
géng yérler otlağın geyig bilür
datlu suyung dadın kulang bilür
er nakesin, er cömerdin ozan bilür (28-29)

5.1. {-dUk} + İyelik Eki + DA

Bağlamdan da anlaşılacağı üzere buradaki ekin iyelikli ve bulunma durum ekli şekli *Dede Korkut*'ta birçok şahısta görülmektedir, ancak burada bunun zarf-fiil olduğu apaçıktır. Örneğin:

Beyrek yayı *gördüğünde* yoldaşların anı ağıladı (Drs.56b/1); Ölüm vaqtı *geldüğünde* arı imāndan ayırmasun! (Drs.119b/2)

5.2. {-AndA} veya {-dUg} + İyelik Eki + DA ve {-An} çağ + DA ve {-An} vaqt

Üzerinde durulması gereken önemli bir nokta da ekin gelişim seyrini takip etme açısından sıfat-fiilin iyelik eki ve edatlı kullanımlarıdır. *Dede Korkut Kitabı*'nda {-AndA}'ya alternatif olarak {-An} sıfat-fiiline çağ ya da vaqt son çekim edatı ve {+dA} durum eki de getirilir. Aşağıdaki örnekte, dördüncü dizeden sonra bunu yeniden {-An} + çağ + DA eki takip etmektedir.

salqum şalqum tañ yélleri *esdüğünde*

şaqallu bozac turğay *sayraduqda*

bedevī atlar issini görüp *'oqraduqda*

şaqalı uzun tat eri *bañladuqda*

aqlı qaralı seçilen²⁵ çağda

qalın Oğuzun gelini kızı *bezenen çağda*

göksi güzel qaba dağlara *gün degende*

beg yigitler cılasunlar birbirine *quyulan çağ* (Drs.7b/2-6)

meger Xān'um, Qazılıq Qoca *tuşsaq oldığı vaqt* bir oğlanuğı vardı. (Drs.103b/13-104a./1)

ölülerüñe aş *vérdüğüñ vaqt* elleründen aluram. (Drs.: 139a./11-12)

Anlar bir pare *yédüğü vaqt* sen iki päre yéğil! (Vat.88b/7-8) “Onlar bir parça yediğinde sen iki parça ye!” (Kaçalın 2016: 15)

Anlar bir *yédüğünde* sen iki yéğil! (Drs.29a/1) “Onlar bir *yediğinde* sen iki (lokma) ye!”

Aşağıdaki örnekte diğer şekillerden aykırı {+AsI}/{+AsU} *vaqt* için bir örnek buluruz, ancak bu okuyuş kanımızca tartışmalıdır (Özçelik 2016/I: 690). {-An} sıfat-fiilinden sonra gelen çağ(+da) ve {-dUq} sıfat fiilinden sonra gelen *vaqt* vb. son

²⁵ Metinde seçen okunacak şekildedir. Drs.12b/7 ve Vat.63b/3 seçilen.

çekim edatları eki zarflaştırmışlardır. Son çekim edatı bu örneklerde {+dA} lo-
katif ekine alternatif bir kullanım gibi gözükmemektedir:

Qarşusından ol eri şancasum²⁶ vaqt (değedüm?). (Drs. 105b/4)

6. Sonuç

Araştırmacıların da tespit ettiği gibi nazım şeklinde belirlenen dizelerde belli bir ritim, ahenk ve vezin hâkimdir. Bunda sentaktik paralelizmin etkisi büyüktür. Konumuz olan sıfat-fiilli şekiller bitişik yazımdan kaynaklı araştırmacıların okuma hatalarına neden olmuştur. Yani sıfat fiile bitişik yazılan dA edatı zarf-fiile aitmiş gibi kabul edilmiştir. Anlaşılan bunda yalnız okuyucu değil yazarın da payı var; yani yazar anlamadığı kimi yerlerde {-AndA} yerine alternatif olarak diğer zarf-fiilleri devreye sokmuş: {-sA}, {-iken}, {-dİgİndA} vb. Metinde birleşik yazılan bu dA'lı şekiller, *Dede Korkut* araştırmacılarını uzun zaman yanıltmıştır. *Dede Korkut* metninde okunuşu tartışmalı olan bu şekilleri sadeleştirirken/günümüz Türkçesine uyarlarken -yukarda belirttiğimiz üzere- dikkatle yeniden ele almak doğru olacaktır.

Kısaltmalar

bk. = Bakınız.

Drs. = Dede Korkut kitabının Dresden yazması.

krş. = karşılaştırınız.

Vat. = Dede Korkut kitabının Vatikan yazması.

Kaynakça

ALIŞIK, G. S. (2002). “Dede Korkut Kitabını Anlamaya Katkılar”, *Türkoloji Dergisi*, 15/1: 145-162.

ATA, A. (1997). *Kıyasü'l-Enbiya (Peygamber Kıssaları) I-II*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

²⁶ Metinde *sançtum* okunacak şekilde. ÖZÇELİK: Vat.101b/10 ve bağlama göre *sancasum*. Arap alfabesi ile *dıdm*

BAYRAKTAR, N. (2004). Türkçede Fiilimsiler, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

BORATAV, P. N. (1983). “Halk Türkülerine Dair”, Folklor ve Edebiyat II, Adam Yayınları, İstanbul: 337-339.

DAŞDEMİR, M. (2001). “Dedem Korkut Kitabında /(y)An+da/ Zarf Fiil Ekinden Farklı Olarak /(y)An/ + /da/ Yapıları”, Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi, 17: 61-67.

DEMİRBİLEK, S. (2017). “-rdA/-(X)rdA Zarf-fiil Ekinin Tarihî ve Çağdaş Türk Lehçelerinde Kullanım Biçimleri”, Vefatının 20. Yılı Münasebetiyle Prof. Dr. Necmettin HACIEMİNOĞLU Hatıra Kitabı, Eds. A. İ. ÖBEK et al. Türk Edebiyatı Vakfı Yayınları, İstanbul: 297-302.

ECKMANN, J. (1963). “Çağataycada İsim-Fiiller”, Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten 1962: 51-60.

ECKMANN, J. (1988). Çağatayca El Kitabı, İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları.

ERGİN, M. (2009). Dede Korkut Kitabı I-II, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

GHOLKARIAN, G. (2000). Türkçe-Farsça ve Farsça-Türkçe Sözlük, Tebriz.

JUNKER, H. F. J. & B. ALAVİ (1988). Wörterbuch Persisch-Deutsch, Leipzig: Verlag Enzyklopädie.

KAÇALIN, M. S. (2016). Oğuzların Diliyle Dedem Korkud’un Kitabı, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

KIRZIOĞLU, F. (2000). Dede Korkut Oğuznameleri, Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Yayınları.

KUDRET, C. (1980). Bugünkü Türkçemizle Dede Korkut Hikâyeleri, 6. Baskı, İstanbul: Varlık Yayınları.

MİYASOĞLU, M. (1999). Dede Korkut Kitabı, 3. Baskı, İstanbul: Akçağ Yayınları.

ÖZÇELİK, S. (2016). Dede Korkut: I. Dresden Nüshası, Giriş, Notlar; II. Metin, Dizin, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Rossi, E. (1952). Il ‘Kitab-i Dede Qorqut’: racconti epico-cavallereschi dei Turchi Oguz tradotti e annotati con ‘facsimile’ del ms. Vat. turco 102, Città del Vaticano: Biblioteca apostolica Vaticana.

ROSSI, E. (1999). “Dede Korkut Kitabı Üzerine Araştırma”, Çev. M. H. ŞAKIROĞLU, Erdem, 12-34: 183-276.

ŞİRİN, H. (2015). Kül Tigin Yazıtı, Notlar, İstanbul: Bilgi Kültür Sanat.

ŞİRİN, H. (2016). Eski Türk Yazıtları Söz Varlığı İncelemesi, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

TEZCAN, S. & H. BOESCHOTEN (2001). Dede Korkut Oğuznameleri, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.

TEZCAN, S. (2001). Dede Korkut Oğuznameleri Üzerine Notlar, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.

TOPARLI, R. (1988). Şeyh Şeref Hâce: Muinü'l-Mürid, Erzurum: Atatürk Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Yayınları.

ÜSTÜNER, A. (2000). Anadolu Ağızlarında Sıfat-Fiil Ekleri, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

ÜSTÜNOVA, K. (1998). Dede Korkut Destanı ve Cümleden Büyük Birlikler, İstanbul: Alfa Yayınları.

ZEYNALOV, F. & S. ELİZADE (1988). Kitabı Dede Gorgud, Bakı: Yazıçı.

Received: 13.05.2019

Accepted: 09.06.2019

Published: 24.06.2019

JOTS, 3/2, 2019: 471-501

Orhun Yazıtlarındaki Er- Bar- İkilemesi Üzerine

On the Reduplication är- bar- in the Orkhun Inscriptions

ERDEM UÇAR

Prague/Czech Republic
E-mail: merdemu@gmail.com

There are still problems with translations the Orkhun inscriptions. Detailed explanations should be made on each word for correct understanding of the sentences in the inscriptions. The reduplication är- bar- is found in four places: 1. Köl Tigin East 23 = Bilgä Qayan East 19 (twice), 2. Köl Tigin North 1 and 3. Bilgä Qayan East 29. The four reproductions, which provide a copy of the inscriptions, have allied with the signs in the reduplication. Therefore, there is no difference in the reading of the reduplication. The article lists the previous interpretations for the reduplication. After the interpretation proposals were analysed, the meaning of the reduplication in question were re-evaluated.

Key Words: Köl Tigin inscription, Bilgä Qayan inscription, är- bar-, barım, barq, reduplication.

Köl Tigin ve Bilge Kagan yazıtlarında geçen *er- bar-* ikilemesinin anlamlandırılmasında bir sorun olduğundan şüphelenmiş ve önerilen teklifleri yeterince tatmin edici bulmamıştım. İkileme hakkındaki anlamlandırma tekliflerinin çoğunun bağlam esaslı olması ve tekliflerdeki filolojik gerekçelerin azlığı beni böyle düşünmeye sevk etmişti. Buradan hareketle *er- bar-* ikilemesinin geçtiği pasajların tekrar değerlendirilmesinin faydalı olabileceğini düşündüm.

Orhun yazıtlarında *er- bar-* ikilemesi toplam dört yerde geçmektedir:

1. *(e)rm(i)ş b(a)rm(i)ş : (e)dgü (é)l(i)ŋe : k(e)ntü y(a)ŋ(ı)lt(ı)g* (KT D23 = BK D19).

2. *köl tig(i)n : yéti ot(u)z : y(a)ş(ı)ŋa : k(a)rluk : bod(u)n : (e)rür b(a)rur : (e)rkli : y(a)gı boltı* (KT K1).

3. *ot(u)z (a)rtukı : bir : y(a)ş(ı)ma : k(a)rluk : bod(u)n : buŋs(u)z (e)rür : b(a)rur : (e)rkli : y(a)gı boltı* (BK D28-29).

Yazıtlar hakkında yayımlanan daha önceki makalelerimde yaptığım gibi ikilemenin yer aldığı cümlelerin şimdiye kadarki çalışmalarda nasıl anlamlandırıldığını kronolojik olarak listeleyerek karşılaştırmalı bir tablo sunmak istiyorum:

Neşir	KT D23 = BK D19	KT K1	BK D28-29
Radloff 1895	<i>ermiş barmış edgü eliŋe kendü yaŋıltıŋ</i> “İlerleme içinde olan iyi boyuna (beyine) karşı hata yaptın”. (14-15, 54-55)	<i>kül tegin yeti otuz yaşıŋa karluk budun erür barur erkli yağı boldı</i> “Kül Tegin otuz yedi yaşındayken, göç eden Karluk halkı bize düşman oldu”. (24-25)	<i>otuz artukı bir yaşımada karluk budun buŋsaz erür barur erkli yağı boltı</i> “Otuz bir yaşımada Karluk halkı zengin olduğu için bize düşman olmuştu”. (61); <i>otuz artukı bir yaşımada karluk budun buŋsız erür barur erkli yağı boltı</i> “Otuz bir yaşımdayken Karluk halkı engelsiz bir şekilde özgürce ya-

			şarken bize düşman oldu” (190-191).
Thomsen [1896] 2002	<i>(e)rm(i)ş b(a)rm(i)ş : (e)dgü (i)l(i)ñe:k(e)ntü y(a)ñ(i)lt(i)g</i> “Özgürce yaşamış olan iyi halkına (devletine) karşı gevşeklik gösteren sensin”. (142-143)	<i>kül tig(i)n : yéti ot(u)z : y(a)ş(i)ña : k(a)rluk : bod(u)n : (e)rür b(a)rur : (e)rkli : y(a)gı boltı</i> “Kül Tegin otuz yedi yaşında iken, Karluk halkı özgür yaşayan cesur bir düşman oldu” (154-155).	<i>ot(u)z (a)rtukı : bir : y(a)ş(i)ma:k(a)rluk : bod(u)n : buñs(u)z (e)rür : b(a)rur : (e)rkli : y(a)gı boltı</i> “Otuz bir yaşında, Karluk halkı kaygısız ve özgürce yaşayan yürekli bir düşman haline geldi” (182-183).
Bang 1896	<i>ermiş barmış edgü eliñe kendü yañıltıg</i> “Olmuş ve değişim içinde olan iyi birliğine karşı kötülük yaptın”. (344, 354)	-	-
Radloff 1897	<i>ermiş barmış edgü eliñe kendü yañıltıg</i> “Olan ve ilerleme içindeki iyi boyuna karşı hata yaptın”. (136, dip. 3)	<i>kül tegin yeti otuz yaşına karluk budun erür barur erkli yağı boldı</i> “Kül Tegin otuz yedi yaşındayken, bağımsızlığı için (yine) Karluk halkı (bize karşı) düşman oldu”. (143)	<i>otuz artukı bir yaşına karluk budun buñsuz erür barur erikli yağı boltı</i> “Otuz bir yaşında Karluk halkı sınırsız bağımsızlığı nedeniyle bize düşman oldu”. (140)
Bang 1898	-	“Kül Tegin yirmi yedi yaşındayken, Karluk her hâlükârda pervasız bir düşman olmuştu”. (52)	-
Vambéry 1899	<i>ermiş barmış edkü iliñe kendü yañıltıg</i> “Eskiden beri iyi olan boyuna karşı hata yaptın”. (45)	<i>kültigin yiti otuz yaşına karluk budun erür barur erikli yağı boldı</i> “Kül Tegin otuz yedi yaşındayken, Karluk halkı yavaş yavaş düşman olmuştu”. (59)	-
Melioranskiy 1899	<i>igidmiş bilge kaganıñın ermiş barmış edgü eliñe kendü yañıltıg</i> “Kendin suçlusun,	<i>kül tegin yeti otuz yaşına karluk budun erür barur erikli yağı boldı</i> “Kül	-

	eski sadakatiniz ve iyi kabile birliğiniz münasebetiyle sizi yücelten akıllı kagana kötülük yaptın”. (69)	Tigin yirmi yedi yaşındayken Karluk halkı davranışlarından ötürü (bize) düşman oldu”. (74)	
Thomsen 1935 ¹	“Hür ve müstakil olan memleketine karşı hainlik ve alçaklık eden sensin”. (102)	“Kül tigin yirmi yedi yaşında iken o vakit hür ve müstakil olan Qarluq bizimle hasm olup harbe girdi”. (105)	“Otuz bir yaşında Qarluqlar gairesiz, hür ve müstakilken düşman oldular” (105)
Orkun 1936	<i>(e)rm(i)ş b(a)rm(i)ş : (e)dgü (i)l(i)je:k(e)ntü y(a)ñ(i)lt(i)g</i> “İyi [ve] müstakil ülkene karşı kendin yanıdın, fena hareket ettin”. (40)	<i>kül tig(i)n : yiti ot(u)z : y(a)ş(i)ña : k(a)rluk : bud(u)n : (e)rür b(a)rur : (e)rkli : y(a)gı boldı</i> “Kül tegin yirmi yedi yaşında [iken] hür ve müstakil olan Karluk kavmi düşman oldu”. (48)	<i>ot(u)z (a)rtukı : bir : y(a)ş(i)ma : k(a)rluk : bud(u)n : buñs(ı)z (e)rür : b(a)rur : (e)rkli : y(a)gı boldı</i> “Otuz bir yaşında kaygısız, hür ve müstakil olan Karluklar düşman oldular” (62).
Malov 1951	<i>ermis barmis edgü ilije kentü yañıltıg</i> “Seni yükselten iyi devlete karşı hata yaptın”. (30, 39)	<i>kül tigin yiti otuz yaşına karluk budun erür barur erkli yağı boltı</i> “Kül Tigin yirmi yedi yaşındayken Karluk halkı bağımsızlığı ve özgrülüğünden dolayı (bize) düşman oldu”. (32, 41)	-
Tekin 1968	<i>ermis barmis edgü élije kentü yañıltıg</i> “Sen hür ve bağımsız olan kendi ülkene hiyanet ettin”. (234, 267)	<i>kül tigin yiti otuz yaşına karluk bodun erür barur erkli yağı boltı</i> “Kül Tigin yirmi yedi yaşındayken özgür ve korkusuz davranmaya başlayan Karluk düşman oldu”. (236, 270)	<i>otuz artukı bir yaşına karluk budun buñsız [er]ür barur erkli yağı boltı</i> “Otuz bir yaşında sıkıntısız ve bağımsız olan Karluk (bize karşı) düşman oldu”. (244, 276)
Ergin 1970	<i>ermiş barmış edgü ilije kentü yañıltıg</i> “Hür ve	<i>kül tigin yiti otuz yaşına karluk budun erür barur erkli yağı boldı</i> “Kül Tigin	<i>otuz artukı bir yaşına karluk budun</i>

¹ THOMSEN, en son hazırladığı Danca neşirde de cümleyi aynı şekilde tercüme etmiştir (Ross 1930: 867, 869, 873).

	müstakil iyi iline karşı kendin hata ettin". (8, 25, 54, 64)	yirmi yedi yaşına gelince Karluk halkı hür ve müstakil iken düşman oldu". (12, 57)	buysuz [er]ür barur erkli yağı boldı "Otuz bir yaşında Karluk milleti sıkıntısız, hür ve serbest iken, düşman oldu". (25, 67)
Aydarov 1971	ermiş barmış edgü eliğe kentü yağıltıg "... güzel devletine karşı sen kendin suç işledin". (295)	kül tigin yiti otuz yaşına karluk budun erür barur erkli yağı boltı "Kül Tigin yirmi yedi yaşındayken Karluk halkı özgürlüğü ve bağımsızlığı yüzünden (bize) düşman oldu". (300)	otuz artukı bir yaşına karluk budun buysuz (er)ür barur erkli yağı boltı "Otuz bir yaşında Karluklar özgürlüğü ve bağımsızlığı yüzünden bize düşman oldu". (310)
Clauson 1972	ermiş barmış edgü eliğe kentü yağıltıg "Bağımsız (?) iyi ülkene karşı kendin hata yaptın". (194a)	karluk bodun erür barur erkli yağı boldı "Karluk halkı bağımsızmış gibi davranarak düşman oldu". (194a)	-
Abdurahmonov-Rustamov 1982	ermiş barmış edgü eliğe kentü yağıltıg "Harap olan, (elden giden) iyi devletine, kendin hata yaptın". (106)	kül tigin yiti otuz yaşına karluk budun erür barur erkli yağı boldı "Kül Tigin yirmi yedi yaşında Karluk halkı yabancılaşmış gidince düşman oldu". (110)	otuz artukı bir yaşına karluk bodun buysuz erür barur erkli yağı boldı "Otuz bir yaşında Karluk halkı son derece yabancılaşarak düşman oldu". (128)
Tekin 1988	(e)rm(i)ş b(a)rm(i)ş : (e)dgü (e)l(i)ğe : k(e)ntü y(a)ğ(i)lt(i)g "Bağımsız (ve) müreffeh devletine (karşı) kendin hata ettin". (14-15, 42-43)	köl tig(i)n : yiti ot(u)z : y(a)ş(i)ña : k(a)rluk : bod(u)n : (e)rür b(a)rur : (e)rkli : y(a)ğı boltı "Kül Tigin yirmi yedi yaşında (iken) Karluk halkı (serbestçe) hareket eden (bir) düşman oldu.". (20-21)	ot(u)z (a)rtukı : bir : y(a)ş(i)ma : k(a)rluk : bod(u)n : buys(u)z (e)rür : b(a)rur : (e)rkli : y(a)ğı boltı "Otuz bir yaşında Karluk halkı bağımsızca hareket eder (bir) düşman oldu.". (46-47)

Şükürlü 1993	<i>igidmiş bilge kağanıya ermis barmis edgü ilije kentü yağıltıg</i> “Güzel ülke birliğine olan sadakatin hatırına seni yükselten beyine (karşı) alçaklık yaptın”. (230, 235)	<i>kül-tigin yiti otuz yaşına karluk bodun erür barur erikli yağı boltı</i> “Kül Tigin yirmi yedi yaşındayken bağımsız olmadığından, tâbi olduğundan Karluk halkı bize düşman oldu”. (231, 237)	<i>otuz artukı bir yaşına karluk bodun buınsuz [er]ür barur erikli yağı boltı</i> “Otuz bir yaşında Karluk halkı sıkıntısız, hür ve göçebe iken bize düşman oldu”. (260, 264)
Sıdıkov-Konkobayev 2001	<i>ermis barmis edgü ilije kentü yağıltıg</i> “Gerçek ülkeneye karşı olup kendin hata ettin ve düşman getirdin”. (58, 69)	<i>kül tigin yiti otuz yaşına karluk budun erür barur erikli yağı boltı</i> “Kül Tigin yirmi yedi yaşındayken Karluk halkı gelip- gitmekten (bağımsızlıktan) faydalanıp düşman oldu”. (61, 72)	<i>otuz artukı bir yaşına karluk budun buınsuz [er]ür barur erikli yağı boltı</i> “Otuz bir yaşında Karluk halkı sıkıntısız, hür olarak göçerken bize düşman oldu”. (105, 111)
Amanjolov 2003	<i>(e)rm(i)s b(a)rm(i)s (e)dgü (e)l(i)ñe k(e)ntü y(a)ñ(i)lt(i)g</i> “Seni yüceltip sana vefalı olan boyuna karşı kendin suç işledin”. (157, 165)	<i>kül tig(i)n yiti ot(u)z y(a)ş(i)ña k(a)rluk bod(u)n (e)rür b(a)rur (e)rkli y(a)gı boldı</i> “Kül Tigin yirmi yedi yaşındayken Karluk halkı özgürlüğünü ve bağımsızlığını kazanarak (bize) düşman oldu”. (158, 168)	-
Erdal 2004	-	<i>karlok bodun erür <buınsuz> barur erkli yağı boltı</i> “Karluk halkı kaygısızca yaşarken (beklenmedik şekilde) düşman oldu”. (476)	<i>karlok bodun buınsuz erür barur erkli yağı boltı</i> “Karluk halkı kaygısızca yaşarken (beklenmedik şekilde) düşman oldu”. (476)
Sodikov 2004	<i>igidmis bilge kağanıya ermis barmis edgü elije kentü yağıltıg</i> “Terbiye eden bilge hakanına, harap olan, giden iyi devlete, sen kendin hata yaptın”. (87, 94)	<i>kül tigin yiti otuz yaşına karluk bodun erür barur erkeli yağı boltı</i> “Kül Tigin yirmi yedi yaşında Karluk halkı yabancılaşıp (arada ihtilaf çıkıp) düşman oldu”. (101, 110)	<i>otuz artukı bir yaşına karluk bodun buınsuz (er)ür barur erkeli yağı boltı</i> “Otuz bir yaşında Karluk halkı son derece yabancılaşıp gidince düşman oldu”. (113, 117)

Bazılhan 2005	<i>ermiş barmış edgü Elij kentü yayıltıg</i> “Kandırdığım, iktidarlı kağanın var idi. İyî devletin kendi yanıldı”. (69, 90)	<i>kültegin yeti otuz yaşına karluk budun erür barur erikli yağı boltı</i> “Kül Tegin yirmi yedi yaşında Karlukların hepsi (halkı) takip edip gelip bağımsız bir düşman oldu”. (74)	<i>otuz artukı bir yaşına karluk budun buırsız (er)ür barur erikli yağı boltı</i> “Otuz bir yaşında Karlukların hepsi (halkı) sıkıntısız takip edip bağımsız bir düşman oldu”. (93)
Geng 2005	<i>ermiş barmış edgü elije kentü yayıltıg</i> “Hür ve başına buyruk güzel ölkene hata yaptın”. (127, 156)	<i>kül tigin yiti otuz yaşına karluk bodun erür barur erikli yağı boltı</i> “Kül Tigin yirmi yedi yaşında Karluk halkı hür ve başına buyruk iken düşman oldu”. (132)	<i>otuz artukı bir yaşına karluk bodun buırsız (er)ür barur erikli yağı boltı</i> “Otuz bir yaşında Karluk halkı sıkıntısız olarak hür ve başına buyrukken bize düşman oldu”. (160)
Tuğuşeva 2008	<i>(e)rm(i)ş b(a)rm(i)ş (e)dgü (e)l(i)je k(e)ntü y(a)ñ(i)lt(i)g</i> “Seni yüceltip sana vefalı olan boyuna karşı suç işledin”. (30, 42)	<i>kül tég(i)n yéti ot(u)z y(a)ş(i)ña k(a)rluk bod(u)n (e)rür b(a)rur (e)rkli y(a)gı boltı</i> “Kül Tigin yirmi yedi yaşındayken Karluk halkı özgür ve serbestken (bize) düşman oldu” (32, 46).	<i>ot(u)z (a)rtukı bir y(a)ş(i)ña k(a)rluk bod(u)n buırsız [(e)r]ür b(a)rur (e)rkli y(a)gı boltı</i> “Otuz bir yaşında sıkıntısız ve bağımsız olan Karluk bize düşman oldu” (52, 59-60).
Recebli 2009	<i>ermis barmis edgü ilije kentü yayıltıg</i> “Hoş manzaralı güzel ölkene sen kendin hata ettin”. (294, 302)	<i>kül tigin yeti otuz yaşına karluk budun erür barur erikli yağı boltı</i> “Kül Tigin yirmi yedi yaşındayken Karluk halkı hür ve serbestken düşman oldu”. (296, 304)	<i>otuz artukı bir yaşına karluk bodun buırsız erür barur erikli yağı boltı</i> “Otuz bir yaşındayken Karluk halkı kaygısız, hür ve serbestken düşman olmuştu”. (335, 346)
Berta 2010	<i>ermiş barmış edgü élij kendü yayıltıg</i> “[Sen]	<i>köl tégin yéti otuz yaşına karluk bodun erür barur erikli yağı boldı</i> “Köl	<i>otuz artukı bir yaşına karluk bodun</i>

	bilge kağanınla imişsin, [onunla birlikte] gitmişsin. İyi elini kendin bozdun". (154-155, 195)	Tegin yirmi yedi yaşında iken, Karluk bodunu başına buyruk bir düşman oldu". (179, 200)	<i>buysuz erür barur erikli yağı boldı</i> "Otuz bir yaşında Karluk bodunu [artık] -sıkıntısız- bir düşman oldu". (166, 197)
Karcaubay 2012	<i>bilige kaganın ermiş barmıs edgü eliye kendü yağıltıg</i> "Bağlılığın için [seni] iyi hale getiren bilgili [bir] kağanın olmasına rağmen güzel ülken [halkın] kendisi hata etti". (56, 62)	<i>kül-tigin yiti otuz yaşına karluk bodun erür barur erkli yağı boltı</i> "Kültegin yirmi yedi yaşındayken Karluk halkı, kendi davranışlarının nedeniyle sonunda düşman oldu". (57, 64)	<i>otuz artukı bir yaşına karluk bodun buysuz [er]ür barur erikli yağı boldı</i> "Otuz bir yaşındayken Karluk halkı ummadığımız yerden bir takip yapıp bir yok olup düşman olmuştu". (96, 103)
Ölmez 2012	<i>ermiş barmış : edgü eliye : kentü : yağıltıg</i> "Kağanının refah ve huzur içerisindeki ülkesine karşı sen kendin hata ettin". (83, 96, 126, 140)	<i>kül tégin : yéti otuz yaşına : karluk : bodun : erür barur erkli : yağı boltı</i> "Yirmi yedi yaşında iken Karluk halkı gelişip düşman oldu". (87, 99)	<i>otuz : artukı : bir : yaşına : karluk : bodun : buysuz : [er]ür : barur : erkli : yağı boltı</i> "Otuz bir yaşındayken Karluk halkı refah içerisinde bağımsız hareket eder hale geldi ve (bize) düşman oldu". (128, 143)
Ercilasun 2016	<i>ermiş barmış edgü iliye kentü yağıltıg</i> "Kalkınmış ve müreffeh, güzel ülkeneye {sen} kendin yanıldın". (520-521)	<i>köl tigin yiti otuz yaşına karluk bodun erür barur erkli yağı boltı</i> "Köl tigin yirmi yedi yaşında iken Karluk halkı, kalkınmış ve müreffeh olduğu halde düşman oldu". (532-533)	<i>otuz artukı bir yaşına karluk bodun buysuz erür barur erkli yağı boltı</i> "Otuz bir yaşında iken Karluk halkı, sıkıntısız, kalkınmış ve müreffeh olduğu halde düşman oldu". (572-573)
Aydın 2017	<i>ermiş barmış edgü eliye kentü yağıltıg</i>	<i>köl tégin yéti otuz yaşına karlok bodun erür barur erkli yağı boltı</i> "Köl Tegin	<i>otuz artukı bir yaşına karlok bodun</i>

	<p>“Her tarafa ulaşmış iyi (durumdaki) yurduna (karşı) sen kendin hata ettin”. (58, 86-87)</p>	<p>yirmi yedi yaşında, Karluk halkı gelip gider iken (durduk yere?) düşman oldu”. (64)</p>	<p><i>buşuz erür barur erkli yağı boltı</i> “Otuz bir yaşında Karluk halkı sıkıntısızca hareket eder hale geldi, (bundan dolayı) düşman oldu”. (91)</p>
--	--	--	---

İkileme hakkında daha önce nelerin söylendiğine kısaca temas etmek gerekirse, RADLOFF, *erür barur erkli*'nin 'varlığı ve ilerleyişi tamamen bağımsız' anlamında olabileceğini belirterek *buşuz*'ın 'tasasız, kaygısız' anlamında olduğunu ifade etmiştir (1895: 236-238). THOMSEN, KT D23 = BK D19'daki *er- bar-*'in kelime kelime 'olmak gitmek' anlamında olduğunu, ama cümlede 'keyfine göre (göçebe olarak) yaşamak ve davranmak, özgürce yaşamak, özgürlüğün tadını çıkarmak' anlamında olabileceğini söylemiş ve BK'deki *kaganıña* şeklinin kabul edilmesi gerektiğini ifade etmiştir (2002 [1896]: 222). THOMSEN, daha sonra neşrettiği *Turcica*'da *er- bar-* deyiminin 'istediği gibi yaşamak ve hareket etmek, istediğini yapmak, kendi kendisinin efendisi olmak, özgür ve bağımsız olmak' anlamında olabileceğini iddia etmiş ve deyim olumlu bir anlama geldiğini belirtmiştir. Ayrıca, RADLOFF'un tercüme denemelerinin yanlış olduğunu ifade etmiştir (2002 [1916]: 378-379, dip. 3). BANG, *ermiş barmuş*'ın 'her halükârda' anlamına gelen bir zarf olabileceğini tahmin etmiştir (1896: 345). VAMBÉRY, *ermiş barmuş*'ın Osmanlıcadaki *olmuş imiş* ile aynı olabileceğini düşünmüştür (1896: 45). TEKİN, KT D23'teki *ermiş barmuş*'ı 'ilerlemiş, kalkınmış, bağımsız ve müreffeh' diye anlamlandırarak *er-* fiilinin 'erişmek, vasıl olmak' anlamındaki fiil olabileceğini düşünmüştür. Ona göre, 'gitmek, yürümek' anlamındaki fiillerin 'kalkınmak, kalkınmış ve ilerlemiş olmak' anlamına gelmesi ihtimal dâhilindedir. Ancak KT K1 ve BK D29'daki *erür barur erkli*'nin 'gelir gider olan', yani 'kendi başına buyruk olan, serbestçe karar verip hareket eden' anlamında olması gerektiğini iddia etmiştir (1988: 77, 84). ERDAL, KT K1 ve BK D29'da aynı olayların anlatılması nedeniyle *buşuz erür barur*'un 'kaygısızca yaşayan' ile tercüme edilebileceğini düşünür ve *buşuz* 'kaygısız' ile *buşuz erür barur*'un 'kaygısızca yaşayan' ile denk olabileceğini tahmin etmiştir (2004: 476-477, dip. 651). TUGUŞEVA, *er- bar-* ikilemesinin 'dolaşmak, göç etmek', yani 'bağımsız, özgür' anlamında olabileceğini söylemiştir (2008: 60, dip.

99). KARCAUBAY, KT D23'teki cümleyi “Bağlılığın için [seni] iyi hale getiren bilgili [bir] kağanın olmasına rağmen güzel ülken [halkın] kendisi hata etti” şeklinde tercüme etmiştir. Ayrıca, *bar-* fiilinin ‘var olmak’ anlamına gelebileceğini ve aynı anlamdaki *er-* fiilini pekiştirdiğini düşünmüştür (2012: 71). ŞİRİN, KT K1 ve BK D29'daki *erür barur erkli*'nin anlamı konusunda TEKİN'in teklifini kabul etmiştir (2015: 231, 286). Ayrıca, *er-* fiilinin ‘olmak; var olmak; olgunlaşmak’ karşılığında değil, bu anlamlardan gelişen ‘kalkınmak, müreffeh düzeye ulaşmak, ekonomik ve siyasal bağımsızlık içinde olmak’ üst anlam katmanıyla kullanıldığına değinip yine *bar-* fiilinin çok katmanlı bir anlam yapısının olduğunu söylemiş ve fiilin ‘zenginleşmek, kalkınmak, mamur duruma gelmek, müreffeh düzeye ulaşmak, ekonomik ve siyasal bağımsızlık içinde olmak, iyi bir yaşam sürmek’ gibi anlamlarına dikkat çekmiştir (2016: 49, 62-63). ERCİLASUN, *er- bar-* ikilemesinin dört yerde de birlikte değerlendirilmesi gerektiğini, cümlenin tercümesinde *erkli*'nin dikkate alınmamasının yanlış olabileceğini ve *erür barur*'un *yağı*'nın sıfatı olarak kabul edilmemesi gerektiğini ifade etmiştir (2016: 637).

İkilemenin anlamını belirlemeden önce, ikilemenin geçtiği cümlelerdeki bazı soruların cevaplanması gerekmektedir. Sorular şunlardır:

1. KT D23 = BK D19'daki *ermiş barmış* ikilemesinde yer alan {-mXş} ekinin okunuşu nasıl olmalıdır?

Eski Türkçe {-mXş} eki, BK yazıtında ¥ Ş harfi ile yazılırken, KT yazıtı ve diğer Runik harfli metinlerde l s ile yazılmıştır. TEKİN, ekin ünlüsünün /I/ olduğunu ve ünlü uyumu kurallarına aykırı olduğunu söyleyip eki {-mIş} olarak kabul etmiştir (2016: 36, 55-56). ŞÜKÜRLÜ, Köl Tigin, Ongin ve Tuñukuk yazıtında ekin 120 kez l s harfiyle, 13 kez de ¥ Ş harfiyle yazıldığını belirtip ekin aslî şeklinin {-mIs} olduğunu, {-mIş} varyantının ikincil olduğunu ifade etmiştir (2001: 350-351). ERDAL da ek hakkında TEKİN gibi düşünmüş ve Orhun yazıtlarında ekin sadece {-miş} şeklinin olabileceğini söylemiş, ancak ekin ünsüzünün belirsizliğine işaret edip henüz bu sorunun çözülemediğini ifade etmiştir (2004: 55, 83). HOVDHAUGEN, bu konuda iki ihtimalin olabileceğini söylemektedir. İlki ¥ Ş işaretinin Tuñukuk yazıtında sadece iki kez kullanıldığını, ama KT ve BK yazıtlarında birçok yerde olduğunu belirterek ¥ Ş işaretinin yazıtların mevcut imlâ geleneklerinden birinde terk edildiğini ifade etmiştir. O hâlde, damaksıl sürtünmeli /ş/ ünsüzünün

l s ile temsil edilmesinin yadırganmaması gerekmektedir. İkinci ihtimal olarak da ekin sonundaki tutarsızlığın nedeninin /s/ ve /ş/ ünsüzlerinin o dönemdeki telaffuz farklılıklarından kaynaklanabileceğini düşünmüştür (1974: 64-65). {-mXş} ekinin sonundaki ünsüzün imlâ tutarsızlığının nedenini HOVDHAUGEN'in iddia ettiği gibi epigrafik bir nedene bağlamak mümkündür. Dolayısıyla KT D23 = BK D19'daki ikilemeyi *ermiş barmış* olarak okumak yanlış olmayacaktır. Ayrıca, BK D19'da *barmış* tahrip olduğu için kelime tam olarak görünmez. Üstelik yazıtın kopyasını sunan çalışmalarda *ermiş*'in sonundaki ünsüz bazılarında /s/, bazılarında /ş/ ile gösterilmiştir. Bk. aşağıdaki tablo. Sonuç itibariyle, BK D19'daki yer için net bir şey söylemek şimdilik zordur.

2. KT D23 = BK D19'daki *ermiş barmış* ikilemesi kendisinden önceki kelimelerle ilişkili midir?

KT ve BK yazıtlarında cümlenin öncesi aynı değildir. KT D23'te Igdms bilgA QGNŋN *ig(i)dm(i)ş bilge k(a)g(a)n(i)ŋ(i)n* varken, BK D19'da Igdms QGNŋA *ig(i)dm(i)ş k(a)g(a)n(i)ŋa* bulunmaktadır. Buna göre, KT D23'teki *k(a)g(a)n(i)ŋ(i)n* ibaresine cümlede bir anlam vermek mümkün değildir. BK D19'daki *k(a)g(a)n(i)ŋa* ibaresi muhtemelen daha doğrudur. Ancak BK D19'da KT D23'teki *bilge* mevcut değildir. Bu da yazıcının unuttuğu bir kelime olarak düşünülebilir. HOVDHAUGEN'in belirttiği üzere iki yazıtın yazıcıları veya taş kazıyanları aynı değildir. İki yazıt arasında ciddi farklar mevcuttur. KT yazıtı 732, BK yazıtı ise 735'te dikilmiştir. Yazıcı 3 senelik zaman zarfında imlâ bilgisini değiştiremeyeceğine göre iki yazıtın yazıcısının farklı olduğunu düşünmek daha mantıklıdır. Diğer taraftan BK yazıtının imlâsı KT yazıtına nazaran daha tutarlıdır (1974: 79).

Şimdi, *ermiş barmış* ikilemesinin öncesindeki kelime gurubunun iki yazıttaki durumuna bakalım:

KT D23	kür(e)güŋ(i)n üçün ig(i)dm(i)ş bilge k(a)g(a)n(i)ŋ(i)n (e)rm(i)ş b(a)rm(i)ş (e)dgü (é)l(i)ŋe k(e)ntü y(a)ŋ(i)lt(i)g y(a)bl(a)k kigürt(ü)g
BK D19	kür(e)güŋ(i)n üç(ü)n ig(i)dm(i)ş <bilge> k(a)g(a)n(i)ŋa (e)rm(i)ş b(a)r[m(i)ş (e)dgü] (é)l(i)ŋe k(e)ntü y(a)ŋ(i)lt(i)g y(a)bl(a)k kigürt(ü)g

İki yazıtı karşılaştırarak, THOMSEN'in daha önce düşündüğü üzere, Bilge Kagan'ın ağzından çıkan cümlenin muhtemelen şöyle olabileceği tahmin edilebilir:

kür(e)gün(i)n üç(ü)n ig(i)dm(i)ş bilge k(a)g(a)n(i)ña (e)rm(i)ş b(a)rm(i)ş (e)dgü (é)l(i)ñe
k(e)ntü y(a)ñ(i)lt(i)g.

Cümlelerin yüklemi olan *yañıltıg*'ın kanaatimce iki tane tamlayıcısı bulunmaktadır: *ig(i)dm(i)ş bilge k(a)g(a)n(i)ña* ve *(e)rm(i)ş b(a)rm(i)ş (e)dgü (é)l(i)ñe*. Dolayısıyla, *ermiş barmış*'ın kendisinden öncesiyile bir ilişkisi bulunduğu söylenemez. Buna göre, *ermiş barmış* cümlede *edgü él*'i niteleyen bir sıfatfiildir.

3. KT K1 ve BK D29'daki rklı şeklinde yazılan kelimenin okunuşu ve anlamı konusunda ihtilaf var mıdır?

KT K1 ve BK D29'da rklı şeklinde yazılan kelimenin bazı neşirlerde *erikli* veya *erkeli* olarak okunduğu görülmektedir. Mesela, ABDURAHMONOV-RUSTAMOV, *erikli*'yi bazılarının sıfat, bazılarının sıfatfiil olarak kabul ettiğini belirtip kelimenin {-gAlI} ile teşkil edilen bir zarffiil olabileceğini düşünmüş ve kelimeyi neşirlerinde *erkeli* şeklinde okumuştur (1982: 119). TEKİN, kelimeyi 'donmuş eylem sıfatı' olarak adlandırır ve kelimenin 'iken' anlamıyla zarf işlevinde kullanıldığını belirtir (1968: 180, 186; 2016: 163). Aslında TEKİN'in tespiti doğrudan THOMSEN'in *Turcica*'daki *erikli* (sic!) hakkındaki notuna dayanmaktadır (2002 [1916]: 379-380). Kelimenin yapısı aslında oldukça açıktır. Eski Türkçe *er-* 'olmak' fiilinin üzerine {-(X)gI} zarffiil ekinin getirilmesiyle *erikli* meydana gelmiştir. ERDAL, kelimeyi 'sona gelen bağlaç' (pospositive conjunction) olarak adlandırmıştır. Ayrıca {- (X)gI} ekindeki /g/'nin yazıtlarda /k/ şeklinde olmasını 'heceleme' (syllabification) ile açıklamıştır.² Eski Türkçede /rg/ şeklinde ünsüz çiftine rastlanmamaktadır. Ona göre, muhtemelen /r/, /l/ ve /n/'den sonra /k/ ünsüzü yazıtlarda /g/ olarak telaffuz ediliyordu (2004: 78, 121, 287). Netice olarak, yazıtlarda rklı şeklinde yazılan kelimenin *erikli* olarak okunup 'iken' ile anlamlandırılmasında bir şüphenin olmadığı söylenebilir.

² TEKİN, *erikli*'yi < *ergli < *erigli şeklinde açıklayıp /i/'nin düşmesi neticesinde /g/'nin ötümsüzleştiğini düşünmüştür (1988: 85).

4. BK D29'daki cümlede yer alan BwŋSz imlâlı kelimenin okunuşu *buŋs(i)z* mı yoksa *buŋs(u)z* mu olmalıdır?

TEKİN, yazıtlarda dudak uyumuna aykırı ekler arasında {+sXz} ekine de yer vermiş ve ekin yazıtlarda {+sIz} şeklinde olduğunu ifade etmiştir (2016: 58). ERDAL da ekin aslının {+sIz} şeklinde olabileceğini düşünmektedir (2004: 87, dip. 149). Ek, Eski Uygurcada {+sXz} şeklindedir. Orhun yazıtlarında {+sXz} ekinin {+sIz} olduğu konusunda elimizde kesin deliller bulunmamaktadır, zira bu durum yazıtların imlâ geleneğiyle de alakalı olabilir. Yazıtlarda ikinci ve müteakip hecelerde yuvarlak ünlülerin yazılmadığı durumlara rastlanıyor. Bu konuyu başka bir makalemde daha uzun ele alacağım için şimdilik daha fazla bir şey söylemek istemiyorum.

Yazıtların kopyasını sunan dört çalışmada *er-* *bar-* ikilemesini nasıl gösterildiğine bakalım:

Kopya	KT D23	BK D19	KT K1	BK D29
Inscriptions de l'Orkhon 1892: 3, 15, 10, 14	ᄃᄆᄆ ᄃᄆᄆ rmsBRms	... : ᄆᄃᄆ rmᄃ : ...	ᄆᄃᄆᄆᄆᄆ rᄆᄆBRwR	ᄆᄃᄆᄆ : ᄆᄆᄆᄆᄆ : BRwR
Radloff 1893: XVIII, XXIII, XX	ᄃᄆᄆ ᄃᄆᄆ rmsBRms	... : ᄃᄆᄆ rms : ...	ᄆᄃᄆᄆᄆᄆ YRrBRwR	ᄆᄃᄆᄆ : ᄆᄆᄆᄆᄆ : BRwR
Radloff 1896: XCVIII, C, XCIX	ᄃᄆᄆ ᄃᄆᄆ rmsBRms	... : ᄃᄆᄆ rms : ...	ᄆᄃᄆᄆᄆᄆ rᄆᄆBRwR	ᄆᄃᄆᄆ : ᄆᄆᄆᄆᄆ : BRwR
Alyılmaz 2005: 45-46, 55, 129-130	ᄃᄆᄆ ᄃᄆᄆ rmsBRms	...ᄆᄆ : ᄆᄃᄆᄆ rmᄃ : BR...	ᄆᄃᄆᄆᄆᄆ rᄆᄆBRwR	ᄆᄃᄆᄆ : ᄆᄆᄆᄆᄆ : BRwR

İkilemedeki ilk unsurun *ér-* 'ulaşmak, varmak' olabileceği daha önce CLAUSSON ve TEKİN tarafından ileri sürülmüştür. Ben fiilin *ér-* 'ulaşmak' olmayacağı kanaatindeyim. Bunun gerekçelerinden bir tanesi olarak fiilin imlâsı gösterilebilir. Yazıtlarda kelime başındaki /é/ ve /i/ ünlülerin çoğu zaman yazıldığı bilinmektedir. Şayet burada *ér-* olsaydı baştaki ünlü yazılacaktı. Zaten *ér-* fiili ve onun etkiren gövdesi *értür-*'ün baştaki ünlüleri yazıtların başka yerinde yazılmıştır. Krş.

T 45 ve KT D40. Hâlbuki yazıtlarda kelime başında /a/ ve /e/ ünlülerinin genellikle yazılmadığı bilinmektedir. Yazıtların imlâ kaidelerine dayanarak ikilemenin ilk fiilinin *ér-* ‘ulaşmak’ ile ilişkilendirmeye gerek olmadığı söylenebilir.

Yazıtlardaki *er-* *bar-* ikilemesindeki iki fiil de kanaatimce geçtiği yerlerde gerçek anlamıyla kullanılmıştır. Eski Türkçede *er-* fiilinin yardımcı fiil olarak kullanılması dışında fiilin asıl anlamı ‘mevcut olmak’ olarak gösterilmiştir (Clouston 1972: 193b; Nadalyayev et al. 1969: 175b). Yazıtlarda *er-*’in ‘bir yerde mevcut olmak, bulunmak’ anlamında kullanımı için bk. (é)ki sü (e)bde (*e*)rti (BK D32) “İki ordu karargâhta bulunmaktaydı/mevcut idi”; b(e)n(i)η bod(u)n(u)m (a)nta (*e*)rür (T 21) “Benim halkım orada bulunur/mevcuttur (mevcut olacaktır)”. Diğer taraftan, *er-* fiilinin bu anlamına Eski Uygurca metinlerde de rastlanmaktadır. Krş. *er-* ‘1. var olmak, bulunmak, mevcut olmak, meydana gelmek; 2. (bir şeye) sahip olmak, malik olmak’ (Röhrborn 2010: 158-159). Ben *er-* *bar-* ikilemesinde de *er-*’in bu anlamlarda olduğu fikrindeyim.

İkilemedeki asıl sorun ikinci fiildir. Şimdiye kadar *bar-* fiilinin ‘gitmek’ anlamından hareketle fiilin dört yerde çeşitli anlamlarda olabileceği düşünülmüş ve ikilemenin geçtiği pasajlar farklı olarak yorumlanmıştır. Zaten CLAUSON ve TEKİN de *bar-* fiiline dayanarak ilk kelimenin onunla benzer anlama sahip olan *ér-* olabileceğini tahmin etmiştir. Ben Eski Türkçede *bar-* ‘sahip olmak, mevcut olmak, bulunmak’ gibi anlamlara gelen, ama *bar-* ‘gitmek’ ile eşsesli ve eşyazımlı olan başka bir fiilin daha mevcut olduğunu tahmin ediyorum. Daha önce *er-* *bar-* ikilemesinin anlamını ERDAL doğru tahmin etmiş, ama bunun delillerini göstermemiştir. Aynı şekilde KARCAUBAY da KT D23’te *bar-* ‘var olmak’ fiilinin varlığından bahsetmiş, ama bunu filolojik delillerle açıklamamıştır. Şimdi iddiamın filolojik dayanaklarını ortaya koymaya çalışacağım.

Eski Türkçede ‘mal, çiftlik hayvanı, servet’ anlamına gelen *barım* sözcüğüne rastlanmaktadır. CLAUSON, sözcüğü *bar* ‘var’ ile ilişkilendirmiştir (1972: 366a). MORİ, *barım* sözcüğünün ‘servet, mal, at’ gibi anlamlarına dikkat çekmiş, ama kelimenin yapısı hakkında bir fikir beyan etmemiştir (1987: 350-351). ERDAL ise *barım*’ı fiilden isim yapan {-(X)m} ekli gövdelerin içerisinde incelemiş ve kelimenin *bar-* ‘gitmek’ fiilinden türediğini iddia etmiştir (1991: 292-293). TEKİN, *barım* ‘mal,

mülk, servet' kelimesinin tanıklanmamış **barı-* 'tutmak, elde etmek' (krş. Moğolca *bari-* 'elde etmek, tutmak, yakalamak, gasp etmek') fiiline dayandığını düşünmektedir (2016: 89).

CLAUSON'un görüşü kabul edilemez, zira Eski Türkçede isimden isim yapan {+(X)m} eki yoktur. ERDAL'ın görüşüne gelince, *bar-* 'gitmek' kökünden 'mal, çiftlik hayvanı, servet' anlamında bir sözcüğün ortaya çıkması zor gibidir. Muhtemelen Türklerin göçebe hayat tarzı düşünülerek böyle bir köken önerisi teklif edilmiştir. Bence yazıtlarda görülen *barım* sözcüğünün kökü Eski Türkçede var olduğunu düşündüğüm *bar-* 'mevcut olmak, bulunmak, sahip olmak' fiiline dayanmaktadır. Bu köken teklifinde, *barım*'ın anlamı ile ait olduğu *bar-* 'mevcut olmak, bulunmak' kökü arasındaki anlamsal ilişki oldukça açık görülebilmektedir. Ayrıca bozkır hayatında Eski Türklerin 'sahip olduğu' en değerli servetin 'mal, çiftlik hayvanı, at' olduğunu da düşünürsek önerdiğim köken teklifinin oldukça mantıklı olduğu anlaşılacaktır. Yazıtlarda *barım*'ın geçtiği yerler için krş. KT K1, BK D39, vs.

Eski Türkçe *barım* kelimesinin dolaylı da olsa 'mevcut olmak, bulunmak' anlamındaki *bar-* fiiline dayandığı daha önce RÓNA-TAS ve ÁRPÁD tarafından tahmin edilmiştir (2011: 99-103). RÓNA-TAS ve ÁRPÁD, Macarcadaki *barom*'un 'büyük baş hayvanı, çiftlik hayvanı' Eski Batı Türkçesinden alıntı olduğunu ve Macarca kelimenin Türkçedeki *bar-* 'var olmak, mevcut olmak' anlamındaki fiilden kaynaklandığını düşünmüştür. Onlar, Eski Doğu Türkçesinde *barım*'ın *bar* ile ilişkisine ihtimal vermiş, ama Macarca *barom* için kelimenin 'gitmek' anlamına gelen *bar-* ile ilgisini zayıf görüp Macarcadaki *barom*'u Eski Batı Türkçesindeki **bar-* 'var olmak' fiilinden kaynaklandığını düşünmüştür.

Yazıtlarda görülen *bark* da muhtemelen *bar-* 'var olmak' fiili kaynaklıdır. Fiilin 'var olmak, sahip olmak' gibi anlamından 'mülk' anlamındaki bir ismin ortaya çıkması oldukça muhtemel gözükmektedir. Ancak yazıtlarda *bark*, *eb* sözcüğü ile beraber kullanıldığı yerlerde 'mülk, yaşam yeri' anlamındayken (BK D32, 34, 37), *eb* olmadan kullanıldığı yerlerde de 'anıt mezar külliyesi' anlamında (KT G12 = BK K15, KT K13, vs.) olmalıdır.³ Eski Türkçede /r/ ile biten tek heceli fiil köklerinin

³ ABDURAHMONOV-RUSTAMOV, diğer filologların *bark*'ı 'bina' anlamında düşündüğünü ifade edip bu görüşten farklı olarak kelimenin *barak* şeklinde okunması gerektiğini ve kökünün *bar-* 'gitmek' fiiline

üzerine fiilden isim yapan {-(X)k} eki geldiğinde ekin yardımcı ünlüsünün düşüğü görülüyor. Mesela, *körk* (< ör-ük), *örk* (< ör-ük), *turk* (< tur-uk), vs. (Erdal 1991: 224-225). Dolayısıyla *bark*'ın **barık* şeklinde görülmeyişi Eski Türkçenin seslik özellikleri bakımından olağan bir durumdur. CLAUSON, *bark*'ın kökünün *bar* 'var' ismine dayandığını tahmin etmiştir (1972: 359b). TIETZE ise *bark*'ın kökeni hakkında bir şey söylememiş, ama *barın*- 'bir şeye karşı korunmak için bir yere sığınmak' fiilinin Eski Türkçe *bar-* 'gitmek' ile ilgili olabileceğini ifade etmiştir (2002: 281b, 282b). Şinasi TEKİN, *bark* kelimesi hakkında mükemmel bir köken araştırması neşretmiştir (1991: 10-13). TEKİN'in makalesinde Türk dili tarihindeki *bark* ile ilgili tanıklar listelendiği için burada onları tekrar zikretmeyeceğim. Sadece TEKİN'in tespitlerine ufak bir katkı sunacağım. TEKİN, çalışmasında "bir kimseyi, bir şeyi bir yere bağlamak, yerleştirmek" şeklinde kök anlama sahip tanıklanmamış bir **bar-* kökünden {-(X)k} ekiyle *bark*'ın türetildiğini düşünmüştür. Ona göre, *bar-* fiili *ba-* 'bağlamak' köküne dayanmaktadır. Eski Türkçe *bar-* fiilinin Türkçenin sonraki dönemlerinde 'muhafaza etmek, emin bir yere sokmak' anlamını kazandığını söylemiştir. Eski Türkçede *bar-* kelimesinin asıl anlamları arasında TEKİN'in önerdiği anlamlara ilave olarak 'sahip olmak, bulunmak' anlamının da olduğunu düşünüyorum. TEKİN'in sözlüklerden topladığı *bar-* için verilen 'korumak, siper altına girmek, gemileri limana sokmak, bakmak, kendine gelmek, kökleşmek, tutmak' gibi anlamların belki de Moğolcada olduğu gibi⁴ 'mevcut olmak, bulunmak' kök anlamından çıkmasının daha muhtemel olabileceğini tahmin ediyorum. Bu anlamda İngilizcedeki *to hold* kelimesi de Eski Türkçe *bar-* ile benzer anlam genişlemelerini yaşamıştır. İngilizcede *to hold* 'tutmak, sığınmak,

dayandığını, böylece *barak*'ın 'ziyaretgâh' anlamının açıklanabilir olabileceğini düşünmektedir (1982: 93).

⁴ Eski Türkçe 'mevcut olmak, bulunmak' anlamındaki *bar-* belki de Moğolca *bari-* ile denktir. Altay dillerinin köken sözlüğünde Moğolca *bari-* 'inşa etmek' ile Türkçe *bark* (< b(i)ar-k) denkliği tasarlanmıştır (Starostin et al. 2003: 346). Eski Türkçe *bar-* 'var olmak' fiilinin mevcudiyeti bilinmediği için bu denklikle yetinilmiştir. Türkçede, uzun asırlar içerisinde birçok sözlerin heceleri düşüp sözler kıaldığı hâlde, Moğolcada bazı sözlerdeki açık hecelerin son vokalleri varlığını muhafaza etmiştir. Mesela, Türkçe *kök* 'mavi' ≠ Moğolca *köke*, Türkçe *tün* 'gece' ≠ Moğolca *tüne*, vs. (Temir 1955: 10). Buna göre, Türkçe *bar-* ile Moğolca *bari-* denkliği seslik bakımdan mümkün gözükmektedir. Ancak Moğolcada fiilin oldukça çeşitli anlamlarının olduğu görülüyor: '1. tutmak, muhafaza etmek; 2. bina etmek, yerleştirmek; 3. idare etmek, kontrol etmek; 4. sunmak, arz etmek; 5. şekil vermek' (Lessing 1960: 85b-86a). Tabii bu anlamlar fiilin asıl anlamları arasında 'var olmak' olabileceğini de akla getirmektedir.

korumak, sahip olmak' gibi çeşitli anlamlara sahiptir. Diğer taraftan, Eski Türkçede *bark*'ın 'menkul, mülk, mesken, ev eşyası' gibi anlamlarına bakınca gövdenin 'mevcut olmak, bulunmak' anlamındaki bir *bar-* fiilinden türediğini düşünmenin yanlış olamayacağı söylenebilir.

Orhun yazıtlarında 'var olmak, bulunmak, mevcut olmak, meydana gelmek' anlamındaki *bar-* fiili yazıtlarda başka yerde geçmekte midir? Çöyr yazıtındaki şu cümle dikkat çekicidir: *ög(ü)ni s(e)b(i)ni b(a)r(i)η*. ÖZÖNDER, cümleyi "Öğünerek-sevinerek₂ hayat sürün" (2006: 113) şeklinde anlamlandırmıştır. Buradaki *bar-* fiili 'yaşamak' anlamındadır ve *er- bar-* ikilemesindeki *bar-* ile muhtemelen aynı anlamda kullanılmıştır.

Kutadgu Bilig'te 'hepsi, tamamı, tamamen, bütün' gibi anlamlara gelen *baru* kelimesi bulunmaktadır. Bu kelimeyi Eski Türkçe *barı* 'hepsi' ile karıştırmamak gerekiyor, zira *barı* (< *bar+ı*) muhtemelen *bar* isminin üzerine gelen iyelik ekinin kalıplaşmasıyla meydana gelmiştir. *Kutadgu Bilig* dizinine göre *baru* 'bütünü, tamamı, hepsi' sadece B/59'da geçmektedir (1979: 60). Aslında eserde *baru* B/59, 736, 4161, 4708, 5757, 6486 ve 6490. beyitlerde toplam yedi yerde geçiyor (Arat 1947: 9, 90, 419, 472, 571, 640). TEZCAN, 736, 4708, 6486 ve 6490. beyitlerdeki *baru*'nun *art-* 'çoğalmak' ile beraber kullanımında 'gittikçe' anlamında olduğunu düşünmüştür (1981: 33)⁵. TEZCAN'ın *baru* için önerdiği 'gittikçe' anlamı *baru*'nun geçtiği bütün yerler için kabul edilemez, zira *baru* sadece 4161. (*baru turğu*), 6486. (*baru arttı*) ve 6490. (*baru artadı*) beyitlerde bir fiili nitelemektedir, ama diğer 3 yerde bir ismi nitelemiştir: *baru körki* (736), *baru edgü* (4708) ve *baru kılkı* (5757). Sadece bir yerde de isim olarak kullanılmıştır: *barusın* (B/59). TEZCAN'ın önerisi belki 4161, 6486 ve 6490. beyitler için kabul edilebilir. Kanaatimce *baru*, *bar-* 'var olmak' fiilinin üzerine getirilen {-U} zarffiil ekinin kalıplaşmasıyla teşekkül etmiş olmalıdır. Buna göre, *baru* ismi niteleyip sıfat olarak kullanıldığı yerlerde 'bütün' (736, 4708 ve 5757. beyitler), fiili niteleyip zarf olarak kullanıldığı yerlerde 'tamamen' (4161, 6486 ve 6490. beyitler) ve isim olarak kullanıldığı yerde de 'hepsi,

⁵ Eğer Eski Türkçede *bar-* 'gitmek' fiilinden 'gittikçe' anlamında bir zarf yapılmak istenseydi, bunu ünlü zarffiil eki {-U} ile değil, {-gInçA} ekiyle yapılması gerekirdi. Krş. Yeni Uygurca *bargançe* 'gittikçe' (Schwarz 1992: 60a).

tamamı' (B/59. beyit) anlamında olmalıdır. Netice olarak, *Kutadgu Bilig*'te 'var olmak' anlamında bir *bar-* fiilinin mevcut olduğu söylenebilir. Bu arada, Eski Türkçenin sözlüklerinde sadece *Drevnetyurkskiy Slovar*'da *baru*'nun olduğu görülüyor, orada da sadece *Kutadgu Bilig*'in B/59. beytindeki tanık zikredilmiştir (Nadelyayev et al. 1969: 85a). Son tahlilde, Eski Türkçe *bar-* 'mevcut olmak' fiiline dayanan *baru* şeklinde kalıplaşmış bir zarffiilin olduğu söylenebilir.

Eski Türkçede görülen *barın-* ile bugün Türkiye Türkçesindeki *barın-*'ı anlamsal bakımından birbiriyle ilişkilendirmek mümkün değildir. *Divanü Lugati't-Türk*'te Kaşgarî iki yerde *barın-* fiiline yer vermiştir, ancak muhtemelen ikisi de *bar-* 'gitmek' ile ilgilidir: urağuttın ıan *barındı* (Dankoff-Kelly 1984: 338 [s. 34]) "Kadından kan fıskırdı"; ol ewke *barındı* (Dankoff-Kelly 1984: 346 [s. 42]) "O, eve gider gibi yaptı, ama aslında gitmedi". Görüldüğü üzere, *barın-* ilk cümlede 'fıskırmak', ikinci cümlede 'gider gibi yapmak' anlamındadır. CLAUSON, Osmanlıca'daki (ve Türkiye Türkçesindeki) 'barınmak' anlamındaki *barın-*'a rağmen fiilin kökünü *bar-* 'gitmek' olarak düşünmüş ve kelimenin sadece Osmanlı sahasında 'yaşamını sürdürmek' olarak yaşadığını ileri sürmüştür (1972: 367b). Eski Türkçe *barın-* 'fıskırmak' için ayrıca bk. Erdal 1991: 592. Hâlbuki Eski Türkiye Türkçesindeki *barın-* tanıklarınının *Divanü Lugati't-Türk*'teki tanıklarla anlamsal bir bağı söz konusu değildir. Eski Türkiye Türkçesi döneminden kalan iki eserde *barın-* mevcuttur. Biri XV. yüzyıldan kalan mensur eser *Ferec ba'd eş-şidde*'de geçer: baıa don bağışladı altun bağışladı bu vakta dek anuııla *barınurdum* (Hazai-Tietze 2006: 92b/1 [s. 291]). Diğeri de XIV. yüzyıldan kalan *Süheyl ü Nev-bahâr* mesnevisindedir: yemiş mişede bulunur idi bol // anı yéyüben *barınur* idi ol. *Tarama Sözlüğü*'nde *barın-*'a 'geçinmek, kendini yaşatmak' anlamı verilmiştir (TS: 401). Bugün Türkiye Türkçesinde *barın-*'ın anlamı sözlükte şöyle kaydedilmiştir: "1. Doğa etkilerinden korunmak için kapalı bir yere sığınmak; 2. Yerleşmek, yaşamak için uygun şartlar bularak oturmak; 3. Bir yerde yatarak geceyi geçirmek; 4. mec. Çevresiyle uyumlu, dirlik içinde yaşamak. 5. mec. Bir yerde etkili olmak, gelişecek ortamı bulmak" (Parlatır et al. 1998: 219b-220a). Anadolu Ağızlarında da fiil büyük ölçüde aynı anlamdadır: *barın-* '1. Bulunduğu durumu uzun süre muhafaza etmek; 2. Bir yerde çalışmak; 3. Geçinmek; 4. Az çok geçim temin etmek; 5. Kuvvetlenmek, kendine gelmek; 6. Tatmin etmek' ve *barınmağ* 'sığınmak, korunmak,

ihtiyacını sağlamak' (DS: 532b). Görüldüğü üzere, bugün Türkiye Türkçesindeki anlamlar fiilin 'bulunmak, mevcut olmak' anlamından ortaya çıktığına işaret etmektedir.

TRYJARSKI'nin neşrettiği Ermeni Kıpçakçası sözlüğünde *barıgsız* 'malsız, fakir' (1968: 113) tanığı da Eski Türkçe *bar-* ile ilgili olmalıdır. Sözlükteki *barıgsız*, *bar-ıg+sız* şeklinde tahlil edilebileceğine göre *bar-* fiilinin Ermeni Kıpçakçasında mevcudiyeti ispatlanmış olmaktadır. RADLOFF, Türk diyalektleri sözlüğünde Çağatayca olarak *baruk* 'mal, mülk' kelimesini kaydetmiştir (1911: 1482). Bu kelimeyi (< *bar-uk*) Çağatayca metinlerde tanımlayamadım.

Eski Uygurcada bazı metinlerde *erig barıg* ikilemesine rastlanmaktadır. İkileme 'davranış₂, tutum₂' anlamındadır. CLAUSON, *erig barıg* için şüpheyle de olsa 'hareket₂' anlamını vermiştir (221b).⁶ ERDAL, *erig*'in farklı anlamlarındaki kullanımına bakılarak tek bir leksem olarak değerlendirilmesinin zorluğuna işaret etmiş ve 'bir şeyin olma tarzı' anlamından 'davranış₂, tutum₂' anlamını kazandığını ifade etmiştir (1991: 186-187). RÖHRBORN, *erig*'in *er-* fiilinin 'bulunmak, (bir yerde) kalmak, oturmak, ikamet etmek' anlamından türemiş olabileceğini belirtmiş ve *erig*'in '1. oturulan yer, asıl kalınan yer, ikametgâh; 2. davranış, tutum, yaşam biçimi' anlamlarını kaydetmiştir (2017: 251-253). ERDAL'ın da belirttiği üzere Eski Uygurcada *erig*'in çeşitli anlamları bulunmaktadır ve bunlar *er-* fiilinin zengin anlamları arasından ortaya çıkmıştır. Eski Uygurcada 'davranış₂, tutum₂' anlamındaki *erig*'in *er-* fiilinin 'var olmak, bulunmak, mevcut olmak, meydana gelmek' anlamından türemiş olabileceği kanaatindeyim.

Eski Uygurcadaki ikilemelere genel olarak bakıldığında, ikilemelerin (üçlemelerin veya dörtlemelerin) çoğunlukla yakın veya eş anlamlı kelime birliklerinden⁷ meydana geldiği görülmektedir. Mesela *aç- belgürt-* 'izah etmek₂', *ada tuda*

⁶ CLAUSON'un *erig barıg* için teklif ettiği 'hareket' anlamı oldukça isabetlidir. Bu anlamı esas alarak Eski Uygurcada ikilemenin geçtiği bazı yerleri doğru anlamlandırmak mümkündür. Mesela, *Daşakarmapathāvadānamālā*'da geçen şu cümleye bakalım: *élgın adakın arçuné toşag ölürgülük erig barıg kılıp*. Bu cümledeki *élgın adakın erig barıg kıl-* ibaresi 'elini ayağını hareket ettirmek, oynatmak', yani 'jest yapmak' anlamındadır. İbare için bk. Röhrborn 2017: 253.

⁷ BROCKELMANN, muhtemelen ikilemeleri oluşturan unsurların benzer veya yakın anlamlı olmasına bakarak onları *Synonymkomposita* (eşçift) diye adlandırmıştır (1954: 144-147). RÖHRBORN ise, *Worthäufung* (kelime yığı) terimini tercih etmiştir (2010: XVII).

‘tehlike₂’, vs. Daha az olsa da *tünle küntüz* ‘gece gündüz’ (→ ‘devamlı₂’) gibi zıt anlamlı unsurlardan oluşan ikilemeler de görülmektedir. Şimdiye değin, Eski Uygurcada *erig barıg* ibaresi ikileme olarak kabul edilmiştir. O hâlde, iki unsur ne tür bir anlam ilişkisiyle birliktelik meydana getirmiştir? Acaba *erig* ve *barıg* yakın, eş ya da zıt anlamlı kelimeler midir? Eğer *barıg*’ın kaynağı olarak *bar-* ‘gitmek’ fiili düşünülecekse, ‘gitmek’ anlamına gelen *bar-* fiili, ‘var olmak, bulunmak, mevcut olmak, meydana gelmek’ anlamındaki *er-* fiili ile ikileme birlikteliğinde anlam bakımından nasıl bir ilişki içinde olmuştur? Buna göre, ‘gitmek’ anlamındaki *bar-* fiilinin bu anlamda *er-* fiili ile eş, yakın ya da zıt anlam bakımından bir ilişki içinde olması sözkonusu değildir. Belki de *barıg* ‘var olmak, bulunmak, mevcut olmak, meydana gelmek’ anlamındaki *bar-* fiiline dayanmaktadır. Yukarıda da belirtildiği üzere, *erig barıg* ikilemesi ‘davranış₂’ anlamındadır. Bugün İngilizcede kullanılan *to behave* ‘davranmak’ ile *behavior~behaviour* ‘davranış’ kelimelerinin *to have* ‘sahip olmak, bulunmak’ fiiline dayanması (Skeat 1888: 58a) oldukça enteresandır. Eğer Eski Türkçede ‘var olmak, bulunmak, mevcut olmak, meydana gelmek’ anlamındaki *bar-* fiilinin varlığını kabul edecek olursak *erig barıg* ikilemesinde de bu fiilin bulunduğunu söylemek mümkün olabilir.

5. Bugünkü Türk dillerinde Eski Türkçe *bar-* ‘var olmak’ fiili veya bakiyeleri yaşamakta mıdır?

Yakutçadaki *barı*’nın ‘kâr, kazanç’ (Pekarskim’ 1909: 381a) belki de Eski Türkçe *bar-* ‘var olmak’ fiilinden türetilen **barıg* ile ilişkili olabileceğini tahmin ediyorum. Tabii bu *barıg* yukarıda zikrettiğim Eski Uygurca *erig barıg* ikilemesindeki *barıg*’tan farklı anlamda olmalıdır. Yakutçadaki *barı*’nın anlamına bakıldığında bunun Eski Türkçe *bar-* ‘gitmek’ ile ilişkilendirilmesi pek mümkün gözükmemektedir. Belki de fiilden isim yapan {- (X)ş} ekiyle aynı anlama gelen sözcük Hakaşçada da meydana getirilmiştir. Krş. *parıs* ‘kâr, kazanç’ (Subrakova 2006: 348a).

Kırgızcadaki *bark* (*I*) ve müştakları da Eski Türkçe *bar-* ‘var olmak’ ile ilişkili olmalıdır. Krş. *bark~barık* ‘1. fark, vasıf, hususiyet; 2. kıymet, değer’ (Yudahin 1985: 110b-111a, 113a); *barkta~barıkta-* ‘hürmet etmek, saygı göstermek’ (Yudahin 1985: 111b, 113a); *barktan~barıktan-* ‘kibirlemek’ (Yudahin 1985: 111b, 113a); *barktū~barıktū* ‘kıymetli’ (Yudahin 1985: 111b, 113a); *barktūluk* ‘kıymetli olma,

otorite sahibi olma durumu' (Yudahin 1985: 111b). Kırgızca *bark* ve *barık*'ın fiilden isim yapan {-X}k ekiyle *bar-* fiil kökünden türediği açıktır. Muhtemelen Kırgızcada *bark* 'varlık, var olma' → 'otorite' → 'saygı, itibar' gibi anlam evrelerinden geçerek bu anlamı kazanmıştır.

Bugün Çuvaşçada *purän-* '1. yaşamak, oturmak; 2. var olmak, mevcut olmak, bulunmak' (Aşmarin 1999: 301-302) anlamına gelen bir fiil mevcuttur. Eski Batı Türkçesi/Ugrik dilindeki **barın-* ile Çuvaşça *purän-* denkliği daha önce gösterilmiştir (Agyagási 2019: 190). Çuvaşça *purän-* fiili şüphesiz Eski Türkçe *barın-* ile ilişkilidir. Çuvaşça tanık aslında Eski Türkçede 'mevcut olmak, bulunmak' anlamına gelen *bar-* fiilinin mevcudiyetini göstermesi bakımından oldukça dikkate değerdir.

Eski Türkçedeki *bar-* 'mevcut olmak' fiili neden o dönemde yaygınlaşmadı veya bugünkü Türk dillerinde yaygın olarak varlığını sürdüremedi şeklindeki bir soruya kesin bir cevap vermek oldukça zordur. Belki de bunun nedeni *bar-* fiilinin isim şekli olan *bar* 'var' sözcüğünün varlığıdır.⁸ Türkçede *bar* sözcüğünün yaygınlaşması ve *bar*'ın yardımcı fiillerle birlikte kullanımı (mesela *bar bolmak* 'var olmak', vs.) *bar-* fiilinin kullanımdan düşmesine sebep olmuş olabilir.

Yukarıdaki etimolojik izahların ardından yazıtlardaki *er-* *bar-* ikilemesine dönebiliriz. Yazıtlardaki dört yerde ikilemelerin yer aldığı cümlelere bakalım:

KT D23 = BK D19	kür(e)gün(i)n üç(ü)n ig(i)dm(i)ş bilge k(a)g(a)n(i)ña (e)rm(i)ş b(a)rm(i)ş (e)dgü (é)l(i)ne k(e)ntü y(a)ñ(i)lt(i)g y(a)bl(a)k kigürt(i)g
KT K1	köl tig(i)n : yiti ot(u)z : y(a)ş(i)ña : k(a)rluk : bod(u)n : (e)rür b(a)rur : (e)rkli : y(a)gı boltı
BK D28-29	ot(u)z (a)rtuki : bir : y(a)ş(i)ma : k(a)rluk : bod(u)n : buñs(u)z (e)rür : b(a)rur : (e)rkli : y(a)gı boltı

ERCİLASUN'un ifade ettiği üzere (2016: 637) ikileme dört yerde de birlikte değerlendirilmelidir. Bu nedenle, yazıtın birinde verilen anlam ile diğer yerlerde

⁸ Türkçede benzer anlama gelen, eşsesli ve eşyazımlı olan isim ve fiil kökleri mevcuttur. Mesela, *aç* 'aç' ve *aç-* 'aç olmak', *kéç* 'geç' ve *kéç-* 'geç olmak', *tuş* 'karşı' ve *tuş-* 'karşılaşmak', vs. Bu kelime çiftlerini listeleyen DOERFER, şimdiye kadar Türkçede böyle kelime çiftlerinin nadiren bulunduğu görüşünü çürütürerek toplam 60 adet örnek tespit etmeyi başarmıştır (1982: 101-114). DOERFER'in listesinde *bar* 'var' ve *bar-* 'var olmak' bulunmaz. Listeye bunların da eklenebileceğini düşünüyorum.

verilen anlam aynı olmalıdır, zira ikilemenin dört yerde farklı anlamda kullanıldığını düşünmemiz için herhangi bir sebep bulunmamaktadır.

KT D22-24. = BK D18-20. satırlar arasında Türklere, bilhassa Oğuzlara karşı bir hitap ve azarlama vardır. Çin kaynakları, 716'da Kapgan Kagan'ın vefatıyla neticelenecek Türklerdeki büyük çözülmeye ve bazı Türk guruplarının Çin'e sığınıp Kapgan Kagan'a karşı Çin ile işbirliği yapmasından bahsetmektedir. Bu dönemde Türklerden bir gurup 10.000 çadırı dolduracak sayıda göçebe kitle Çin imparatoruna sığınıp Kapgan Kagan'a ihanet etmiştir (Thomsen 2002 [1896]: 96, 221-222). Bilge Kagan, bu kitleyi *küreg* olmakla⁹ yani 'isyankârlık' ile suçlayıp azarlamaktadır. İsyankârlık yapan bir kısım Türkler *edgü* ülkelerine ihanet edip ülkeye nifak sokmuştur.¹⁰ Bu cümlede *er- bar-* ikilemesi {-mXş} ekli geçmiş zaman sıfatfiil ekiyle *élije* 'ülkene' sözünü nitelemektedir. Cümlede *él* 'devlet, ülke' unsurunun iki tane niteleyicisi vardır: *ermiş barmış* ve *edgü*. Cümledeki *ermiş barmış*'ın 'var olan, mevcut olan, yaşayan' anlamında olabileceğini tahmin ediyorum. Yazıtlarda bir *bod*'un veya *bodun*'un mevcudiyeti oldukça önemli olduğu bunun mevcut olmayışı dile getirilerek vurgulanmıştır. Krş. *él yme bod(u)n yme yok (e)rt(e)çi (e)rti* (T 55) "Ülke de halk da yok olacaktı"; *türk sir bod(u)n y(é)rinte bod yme bod(u)n yme kişi yme idi yok (e)rt(e)çi (e)rti* (T 59) "Türk Sir halkının ülkesinde kabile de boy da insan da hiç olmayacaktı"; *türk bod(u)n (...) yok(a)du b(a)rır (e)rm(i)ş* (KT D10) "Türk halkı yok olup gidecekti"; *türk bod(u)n yok bolm(a)zun téy(i)n* (KT D11) "Türk halkı yok olmasın diye"; *(a)z bod(u)n (a)nta yok boltı* (KT K3) "Az halkı orada yok oldu". Görüldüğü üzere bir boyun var olup mevcudiyetini sürdürmesi oldukça önemli ve değerlidir. Dolayısıyla, Bilge Kagan'ın *(e)rm(i)ş b(a)rm(i)ş (e)dgü (é)l(i)je* 'var olmuş, mevcut mamur ülkene' şeklindeki ifadesi metnin bağlamı açısından oldukça uygundur. Böylelikle Kapgan Kagan'a ihanet

⁹ *küregüjin* (< küre-gü+in) 'kaçak, isyankâr, itaatsiz, inatçı' için bk. Tekin 1988: 77 ve Erdal 2004: 303, dip. 492. Yazıtlardaki *küregü*'yü başka bir makalede ayrıntılı olarak değerlendirmeyi planlıyorum.

¹⁰ TEKİN'in *yablak kigür-* için düşündüğü 'nifak sokmak' (1988: 15) anlamı bağlam açısından uygundur, ancak yazıtlarda *yablak*'ın 'nifak' anlamına başka bir yerde rastlanmaması düşündürücüdür. Bu cümledeki *yablak* belki de KT D26'daki *yabız yablak bodun* ibaresindeki *yablak* ile aynıdır. O hâlde, *yablak kigür-* 'sefalet getirmek' anlamında düşünülebilir. Türk toplulukları kagana ihanet edip ülkeyi terk edince ülkede birliğin bozulduğu düşünülebileceği gibi, bu ayrılığın ülkeyi ekonomik olarak zayıflatıp ülkenin sefalete düşmesine neden olması da tahmin edilebilir.

edip Çin'e sığınan bir kısım Türk kitlesi varlığını sürdüren mamur bir devlete ihanet etmiş olmaktadır.

KT K1 ve BK D29'da *er- bar-* ise {-Ur} geniş zaman çekiminde *erkli* 'iken' ile beraber bir zarffiil gurubu oluşturmuştur. Yukarıda *erkli* üzerinde durduğum için burada onları tekrar etmeyeceğim. Cümledeki *er- bar-* iki yazıtta da Karluklar ile yapılan mücadelenin anlatıldığı bağlamda geçmektedir. Karlukların düşman olmaya başlamasının tarihi konusunda yazıtlarda ihtilaf var gibi gözükmektedir.¹¹ Bilge Kagan, Köl Tigin'in 27. yaşında Karlukların düşman olmasından bahsetmektedir (KT K1-2). Köl Tigin 684'te doğduğuna göre Karluklar 711'de düşman olmuştur. Benzer cümle BK D28-29'da mevcuttur. Orada Bilge Kagan, kendisi 31 yaşındayken Karlukların düşman olduğunu söylüyor. Bilge Kagan 683'te doğduğuna göre Karlukların düşmanlığının 714'te gerçekleştiğini söylemek mümkündür. Şimdi, Karluklar II. Türk Kağanlığına 711'de mi yoksa 714'te mi düşman olmuştur? İki yazıt Karluklarla olan savaşın tarihi konusunda ittifak etmektedir. Bilge Kagan, Köl Tigin 30 yaşındayken, yani 714'te Tamag Idok Baş'ta onlarla savaştığını söylemektedir (KT K1-2). Bilge Kagan, kendi yazıtında ise, 31 yaşındayken, yani 714'te Karluklar düşman olup onlarla Tamag Idok Baş'ta savaştığını söylemiştir (D28-29). Aslında Bilge Kagan KT yazıtında Köl Tigin'in yaşını kıstas olarak doğru tarihi zaten vermiştir, kendi yazıtında Karluklarla mücadelesini daha muhtasar vermek istediği için muhtemelen Karlukların düşman olduğu tarih ile onlarla savaşın tarihini aynı olarak göstermiştir. Fark edileceği üzere, Bilge Kagan, kendi yazıtında Karluklar hakkındaki savaşa doğrudan değinip neticeyi söylemiştir: *t(a)m(a)g id(u)k b(a)şda süñ(ü)şd(ü)m k(a)rluk bod(u)n(u)g öl(ü)rt(ü)m (a)nta (a)lt(i)m*.

Bu arada Karluklar hakkında kısaca bilgi vermek faydalı olacaktır. Karluklar, Türk Kağanlığına akraba olan bir boydur. Karlukların I. ve II. Türk Kağanlığı

¹¹ Li, iki yazıt arasında tarihlendirme konusunda yanlışlık olduğunu söylemiş ve KT K1'de Köl Tigin'in yaşının 27 değil, 30 olması gerektiğini iddia etmiştir (2008: 212-213). Eski Türk yazıtlarındaki kronoloji ile ilgili en son çalışmalardan birini neşreden HAO (2019: 320), daha önce MARQUART'ın ortaya koyduğu gibi (1898: 53), ilk Karluk isyanının 24 Ocak 711 ile 11 Şubat 712 arasında çıktığını, bu isyan esnasında Bilge Kagan'ın 28, Köl Tigin'in de 27 yaşında olduğunu ifade etmiştir.

döneminde devlete karşı yaptığı isyanlarla meşhur olduğu anlaşılıyor. İlk isyanları 627’de Batı Türk Kağanı T’ung Yabgu’ya karşı olmuştur. Çin kaynakları Tang hanedanlığı döneminde Karlukların Çin’e tâbi olduğundan bahsetmektedir, ancak VII. yüzyılın ikinci yarısı ile VIII. yüzyılın başına kadar Çin kaynakları Karluklar hakkında bilgi vermez. Kapgan Kagan’ın baskıcı idaresi ve Çin’in tahrikiyle birçok boy isyan hareketini başlatmıştı. 711’deki isyan hareketi de bunlardan biridir. Karluklar da isyan eden boyların arasında bulunmaktaydı. Köl Tigin komutasındaki ordu 714~715’te Karlukları bozguna uğrattı. Daha sonra 716’da ve 720’de (?) de Karluklar üzerine çeşitli seferler düzenlenmiştir. (Ecsedy 1980: 23-37; Taşağıl 2013: 62-72) Buna göre, 711’deki isyan ile Karluklar, II. Türk Kağanlığına düşmanlık yapmaya başlamış ve 714~715, 716 ve 720’deki mücadelelerin ardından Karluklar mağlup edilmiştir.

Çince kaynaklarda Karlukların çok önemli olduğuna dair bir bilgi bulunmaz. Çince kaynaklarda 葛邏祿 veya 歌邏祿 *Geluolu* olarak adlandırılan Karlukların bahsi geçen kaynaklarda bazı dönemlerde hiçbir bilginin ve kaydın olmadığı da görülmektedir (Ecsedy 1980: 23-37). Bu nedenle, Bilge Kagan’ın Karlukların ‘müreffeh olduğunu’ veya onların ‘bağımsızlığını’ dile getirdiğini düşünmek için herhangi bir sebep yoktur. Bilge Kagan, *yağı boltı* demekle muhtemelen Karlukların isyan hareketine katıldığını ima etmiştir. Üstelik Karlukların 711’de isyan hareketine katıldıktan sonra Çin ile işbirliği yaptığı da bilinmektedir (Mau-Tsai 2006: 307-308). Sonuç olarak, Bilge Kagan’ın Karluklar için *erür barur erkli* şeklinde söylediği ibareden Karlukların ‘müreffeh olması’ veya ‘bağımsızlığı’ değil, onların ‘mevcut olmasının, hayatiyetini sürdürmesinin’ anlaşılması gerektiği anlaşılmaktadır.

Bilge Kagan, KT K1’de *karluk bodun erür barur erkli yağı boltı* ve BK D29’da *karluk bodun buşuz erür barur erkli yağı boltı* derken *barur erür* ikilemesiyle yukarıda sıraladığımız gerekçelere dayanarak Karluk boyunun mevcudiyetine dikkat çekmiştir. İki cümle arasındaki tek fark BK’de ikilemenin *buşuz* ‘sıkıntısız’ ile nitelenmesidir. KT yazıtında yazıcı veya taşa kazıyan kişi acaba *buşuz* kelimesini taşa geçirmeyi unuttu mu şeklinde bir soru akla gelebilir. Bu ihtimalin mümkün olduğu söylenebilir, ama *buşuz* olmadan da cümle anlamlı olabilmektedir. Bu nedenle, kelimenin kesinlikle unutulduğu söylenemez. Netice olarak KT K1’deki

cümle “Karluk halkı mevcudiyetini sürdürürken düşman oldu” ve BK D29’daki cümle de “Karluk halkı huzur içinde mevcudiyetini sürdürürken düşman oldu” şeklinde anlaşılmalıdır. BK yazıtındaki cümlede geçen *buşuz* kelimesini, CLAUSON (1972: 351b) ve onu takip edenlerin düşündüğü gibi ‘dertsiz, kaygısız’ şeklinde anlamlandırılması cümlenin anlamını net olarak yansıtmaz. Cümledeki *buşuz* (< buş+suş) kelimesi bence hem BK D29’da hem de BK K14’te benzer anlamda kullanılmıştır. BK K14’teki *buşuz bolt(a)çı sen* cümlesinde *buşuz* ‘huzur içinde, muhtaç olmayan, müreffeh’ gibi bir anlamda olmalıdır. Mesela, Rabghūzī’nin *Kıyasü’l-Enbiyâ*’sında *muşlug* kelimesi ‘muhtaç’ anlamıyla birkaç yerde kullanılmıştır (Boeschoten-O’kane 2015: 666a-b). İki yazıttaki *muşuz* ‘muhtaç olmadan’ gibi bir anlamda düşünülebilir. BK K14’teki cümlenin bulunduğu kısım yazıtta epey tahrip olsa da bağlamdan anlaşıldığı kadarıyla gelecekte yaşanacak güzel şeylerden bahsedildiği anlaşılıyor. Dolayısıyla, cümlenin “Huzur içinde, muhtaç olmadan yaşayacaksın” şeklinde anlamlandırılması yanlış olmayacaktır.

Sonuç olarak, Orhun yazıtlarında dört yerde görülen *er- bar-* ikilemesinin ‘var olmak₂, hayatta olmak₂, yaşamak₂, mevcudiyetini sürdürmek₂’ gibi anlamlara geldiği söylenebilir.

Kısaltmalar

BK = Bilge Kagan yazıtı.

D = doğu.

dip. = dipnot.

DS = Derleme Sözlüğü (1993).

K = kuzey.

krş. = karşılaştırınız.

KT = Köl Tigin yazıtı.

T = Tuñukuk yazıtı.

TS = Tarama Sözlüğü (1996).

vs. = vesaire.

Kaynakça

ABDURAHMONOV, G. & A. RUSTAMOV (1982). Kadimgi Turkiy Til, Taşkent: Ukituvçi Naşriyeti.

AGYAGÁSI, K. (2019). Chuvash Historical Phonetics, an Areal Linguistic Study, with an Appendix on the Role of Proto-Mari in the History of Chuvash Vocalism, Wiesbaden: Harrassowitz Verlag.

ALYILMAZ, C. (2005). Orhun Yazıtlarının Bugünkü Durumu, Ankara: Kurmay Yayınları.

AMANJOLOV, A. S. (2003). İstoriya i Teoriya Drevnetyurkskogo Pis'ma, Almatı: Mektep.

ARAT, R. R. (1947). Kutadgu Bilig I: Metin, İstanbul: Millî Eğitim Basımevi.

ARAT, R. R. (1979). Kutadgu Bilig III: İndeks, İndeksi Neşre Hazırlayanlar: K. ERASLAN et al. İstanbul: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları.

AŞMARİN, N. İ. (1999). Slovar' Çuvaşskogo Yazıkı IX, Çeboksarı: İzdatel'stvo Russika.

AYDAROV, G. (1971). Yazık Orhonskih Pamyatnikov Drevnetyurkskoy Pis'mennosti VIII Veka, Alma-Ata: Nauka.

AYDIN, E. (2017). Orhon Yazıtları (Köl Tegin, Bilge Kağan, Tonyukuk, Ongi, Küli Çor), İstanbul: Bilge Kültür Sanat.

BANG, W. (1896). "Zu den K ok Türk-Inschriften der Mongolei", T'oung Pao, 7/4: 325-355.

BANG, W. (1898). "Zur Erkl arung der k okt urkischen Inschriften", Wiener Zeitschrift für die Kunde des Morgenlandes, 12: 34-54.

BAZILHAN, N. (2005). Kazakistan Tarihi Turalı Türki Derektmeleri II: K one T urik Biktastarı Men Eskertkişteri (Orhon, Yenisey, Talas), Almatı: "Dayk-Press".

BERTA,  . (2010). Sözlerimi İyi Dinleyin: Türk ve Uygur Runik Yazıtlarının Karşılaştırmalı Yayını,  ev. E. YILMAZ, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

BOESCHOTEN, H. E. & J. O'KANE (2015). Al-Rabgh uzi: The Stories of the Prophets, Qişaş al-Anbiy a', An Eastern Turkish Version I-II, Leiden-New York-Köln: E. J. Brill.

BROCKELMANN, C. (1954). Ostt urkische Grammatik der islamischen Literatursprachen Mittelasiens, Leiden: E. J. Brill.

CLAUSON, Sir G. (1972). *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth Century Turkish*, Oxford: Oxford University Press.

DANKOFF, R. & J. KELLY (1984). *Mahmut el-Kāşrarī: Compendium of the Turkic Dialects (Dīvān Luyāt at-Türk) II*, Harvard: Harvard University Press.

DOERFER, G. (1982). “Nomenverba im Türkischen”, *Studia Turcologica Memoriae Alexii Bombaci Dicata*, Istituto Universitario Orientale, Napoli: 101-114.

ECSÉDY, I. (1980). “A Contribution to the History of Karluks in the T’ang Period”, *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae*, 34/3: 23-37.

ERCİLASUN, A. B. (2016). *Türk Kağanlığı ve Türk Bengü Taşları*, İstanbul: Dergâh Yayınları.

ERDAL, M. (1991). *Old Turkic Word Formation, a Functional Approach to the Lexicon I-II*, Wiesbaden: Harrassowitz Verlag.

ERDAL, M. (2004). *A Grammar of Old Turkic*, Leiden-Boston: Brill.

ERĞİN, M. (1970). *Orhun Abideleri*, Ankara: Milli Eğitim Kitapları.

GENG, Shimin (2005). *Gudai Tujue Wen Bei Ming Yanjiu* [Eski Türk Yazıtları Araştırmaları], Beijing: Zhongyang Minzu Daxue Chubanshe.

HAO, C. (2019). “A Study on the Chronology of Old Turkic Inscriptions”, *Central Asiatic Journal*, 61/2: 313-321.

HAZAI, G. & A. TIETZE (2006). *Ferec ba’d eş-şidde ‘Freud nach Leid’ (Ein frühosmanisches Geschichtenbuch)*, 1. Band, Text, Berlin: Klaus Schwarz Verlag.

HOVDHAUGEN, E. (1974). “The Relationship between the Two Orkhon Inscriptions”, *Acta Orientalia*, 36: 55-82.

Inscriptions de l’Orkhon (1892). Recueillies par l’expédition Finnoise 1890, Société Finno-Ougrienne, Helsingfors: Imprimerie de la Société de Littérature Finnoise.

İSKAKOV, A. I. et al. (2011). *Kazak Edebi Tiliniñ Sözdigi XIV*, Almatı: A. Baytursınlı Atındağı Til Bilimi Institutı.

KARCAUBAY, S. (2012). *Orhon Muraları: II Kitap (Tüpnüska, Okılımı, Audarması, Tüsiniktemesi)*, Almatı: Abzal-Ay Baspası.

LESSING, F. D. (1960). *Mongolian-English Dictionary*, Bloomington-Indiana: The Mongolia Society.

Li, Yong-Söng (2008). “Orhon Yazıtları Üzerine Bazı Notlar”, Türk Dilleri Araştırmaları, 18: 207-228.

MALOV, S. E. (1951). Pamyatniki Drevnetyurkskoy Pis'mennosti: Teksti i İssledovaniya, Moskva-Leningrad: İzdatel'stvo Akademii Nauk SSSR.

MARQUART, J. (1898). Die Chronologie der alttürkischen Inschriften, Leipzig: Dietrich'sche Verlags-Buchhandlung.

MAU-TSAI, L. (2006). Çin Kaynaklarına Göre Doğu Türkleri, Çev. E. KAYAOĞLU & D. BANOĞLU, İstanbul: Selenge Yayınları.

MELIORANSKIY, P. M. (1899). Pamyatnik' v' Çest' Kül' Tegini, S. Petersburg: Tipografiya İmperatorskoy Akademii Nauk'.

MORI, M. (1987). “Yenisey Yazıtlarındaki ‘Sekiz Adaklıg Barım’ Üzerine”, Erdem, 3/8: 349-356.

NADELYAYEV, V. M. et al. (1969). Drevnetyurkskiy Slovar', Leningrad: Institut Yazıkoznaniya, Akademiya Nauk SSSR.

ORKUN, H. N. (1936). Eski Türk Yazıtları I, İstanbul: Devlet Basımevi.

ÖLMEZ, M. (2012). Moğolistan'daki Eski Türk Yazıtları, Orhon-Uygur Hanlığı Dönemi: Metin-Çeviri-Sözlük, Ankara: Bilge-Su Yayıncılık.

ÖZÖNDER, F. S. B. (2006). “Çöyr Yazıtı”, Modern Türklük Araştırmaları Dergisi, 3/3: 108-124.

PARLATIR, İ. et al. (1998). Türkçe Sözlük I-II, 9. Baskı, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

PEKARSKIM', E. K. (1909). Slovar' Yakutskago Yazıka, Vıpusk' Vtoroy (e-b), St. Petersburg: Tipografiya İmperatorskoy Akademii Nauk.

RADLOFF, W. (1893). Atlas' Drevnostoy Mongolii, Vıpusk' Vtoroy, Sankpeterburg': Tipografiya İmperatorskoy Akademii Nauk'.

RADLOFF, W. (1895). Die alttürkischen Inschriften der Mongolei, St. Petersburg: Buchdruckerei der kaiserlichen Akademie der Wissenschaften.

RADLOFF, W. (1896). Atlas' Drevnostoy Mongolii, Vıpusk' Tretiy, Sankpeterburg': Tipografiya İmperatorskoy Akademii Nauk'.

RADLOFF, W. (1897). Die alttürkischen Inschriften der Mongolei, neue Folge, nebst einer Abhandlung von W. Barthold: die historische Bedeutung der alttürkischen Inschriften, St. Petersburg: Buchdruckerei der kaiserlichen Akademie der Wissenschaften.

RADLOFF, W. (1911). Versuch eines Wörterbuches der Türk-Dialecte IV, St. Petersburg: Commissionaires de l'Académie Impériale des Sciences.

RECEBLİ, E. (2009). Qedim Türk Yazısı Abideleri, 4 Cildde, 1 Cild: Göytürk Yazısı Abideleri, I Hisse, Bakı: Nurlan.

RÓNA-TAS, A. & B. ÁRPÁD (2011). West Old Turkic, Turkic Loanwords in Hungarian, Part I: Introduction, Lexicon «A-K», Wiesbaden: Harrassowitz Verlag.

ROSS, E. D. (1930). "The Orkhon Inscriptions: Being a Translation of Professor Wilhelm Thomsen's Final Danish Rendering", Bulletin of the School of Oriental Studies, 5/4: 861-876.

RÖHRBORN, K. (2010). Uigurisches Wörterbuch, Sprachmaterial der vorislamischen türkischen Texte aus Zentralasien, Neubearbeitung, I: Verben, Band 1: ab- äzüglä-, Stuttgart: Franz Steiner Verlag.

RÖHRBORN, K. (2017). Uigurisches Wörterbuch, Sprachmaterial der vorislamischen türkischen Texte aus Zentralasien, Neubearbeitung, II: Nomina, Pronomina, Partikeln, Band 2: aš-äzüük, Stuttgart: Franz Steiner Verlag.

SCHWARZ, H. G. (1992). An Uyghur-English Dictionary, Washington: Western Washington.

SIDIKOV, S. & K. KONKOBAYEV (2001). Eski Türk Yazıtları (VII.-X. Asırlar), Bişkek: Kırgızistan-Türkiye Manas Üniversitesi Yayınları.

SKEAT, W. W. (1888). An Etymological Dictionary of the English Language, Oxford: At the Clarendon Press.

SODIKOV, K. (2004). Kük Türk Bitigleri: Matn va Uniñ Tarixiy Talkini, Taşkent: Davlat Şarkşuoslik İnstitutı Naşriyeti.

STAROSTIN, S. et al. (2003). Etymological Dictionary of the Altaic Languages I-III, Leiden-Boston: Brill.

SUBRAKOVA, O. V. (2006). Hakassko-Russkiy Slovar' (Okolo 22 tis. Slov), Novosibirsk: Nauka.

ŞİRİN, H. (2015). Kül Tigin Yazıtı, Notlar, İstanbul: Bilgi Kültür Sanat.

ŞİRİN, H. (2016). Eski Türk Yazıtları Söz Varlığı İncelemesi, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

ŞÜKÜRLÜ, A. İ. & E. ŞÜKÜRLÜ (2001). “Göktürk Yazıtlarında Eklerin İmlâ Kuralları”, Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten 2000: 347-352.

ŞÜKÜRLÜ, E. (1993). Qedim Türk Yazılı Abidelerinin Dili, Bakı: Maarif Neşriyyatı.

TAŞAĞIL, A. (2013). Çin Kaynaklarına Göre Eski Türk Boyları (M.Ö. III-M.S. X. Asır), 2. Baskı, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.

TEKİN, Ş. (1991). “Ev Bark Nedir ?”, Tarih ve Toplum, 89: 10-13.

TEKİN, T. (1968). A Grammar of Orkhon Turkic, Bloomington: Indiana University.

TEKİN, T. (1988). Orhon Yazıtları, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

TEKİN, T. (2016). Orhon Türkçesi Grameri, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

TEMİR, A. (1955). “Türkçe İle Moğolca Arasındaki İlgiler”, Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi, 13/1-2: 1-25.

TEZCAN, S. (1981). “Kutadgu Bilig Dizini Üzerine”, Türk Tarih Kurumu Belleten, 178: 23-78.

THOMSEN, V. (1935). “Moğolistan’daki Türkçe Kitabeler”, Çev. R. HULUSİ, Türkiyat Mecmuası, 3: 81-119.

THOMSEN, V. (2002). Orhon Yazıtları Araştırmaları: [1.] Orhon ve Yenisey Yazıtlarının Çözümü İlk Bildiri; [2.] V. Thomsen Tarafından Çözülmüş Orhon Yazıtları; [3.] Yenisey Yazıtlarındaki İyi Değerlendirilmemiş Bir Harf; [4.] Turcica. Çeviren ve Yayına Haz. V. KÖKEN, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları. [→ Inscriptions de l’Orkhon déchiffrées, Imprimerie de la Société de Littérature Finnoise, Helsingfors 1896]

TIETZE, A. (2002). Tarihi ve Etimolojik Türkiye Türkçesi Lugatı I, İstanbul-Viyana: Simurg Yayınları.

TRYJARSKI, E. (1968). Dictionnaire Arméno-Kiptchak, d’après trois manuscrits des collections viennoises I: A-H, Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe.

TUGUŞEVA, L. Yu. (2008). Tyurkskiye Runiçeskiye Pis’menniye Pamyatniki iz Mongolii, Moskva: İnsan.

Türkiye’de Halk Ağzından Derleme Sözlüğü I-XII (1993). 2. Baskı, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

VAMBÉRY, H. (1899). Noten zu den alttürkischen Inschriften der Mongolei und Sibiriens, Helsingfors: Soci  t   Finno-Ougrienne.

XIII. Yüzyıldan Beri Türkiye Türkçesiyle Yazılmış Kitaplardan Toplanan Tanıklarla Tarama Sözlüğü I-VIII (1996). 2. Baskı, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

YUDAHİN, K. K. (1985). Kirgizsko-Russkiy Slovar' I: A-K, Frunze: Glavnaya Redaktsiya Kirgizskoy Sovyetskoy Entsiklopedii.

Received: 13.06.2019

Accepted: 20.06.2019

Published: 24.06.2019

JOTS, 3/2, 2019: 502-615

Klasik ve Orta Moğolca Söz Varlığında Türkçe Kökenli Kelimeler I (A-D)

Words of Turkic Origin in the Vocabulary of Written and Middle Mongol I (A-D)

Orçun ÜNAL

Göttingen University (Göttingen/Germany)
E-mail: orcununal@live.com

The purpose of this study is to present all Written Mongol words of certain or possible Turkic origin with their cognates in Middle Mongol, modern Mongolic languages and Manchu. The word list is structured to be beneficial both to researchers who study the language contact between Turkic and Mongolic and to scholars who carry out research on their possible genetic relationship. Due to its length, the study is divided into three parts, of which the first part gives the Written Mongol words of Turkic origin in alphabetical order from A to D.

Key Words: Written Mongol, Middle Mongol, Manchu, Turkic language, loanword, borrowing.

1. Giriş

İki dilin –genetik olsun veya olmasın– yakın ilişkisi, kendini öncelikle ve en görünür şekilde söz varlığında belli eder. Moğolca ile Türkçenin söz varlıklarındaki ortak ve benzer kelimeler Johannes von STRAHLENBERG’in 1730 tarihli *Das Nord- und Östliche Theil von Europa und Asia* adlı eserinden beri bilinmektedir. Bu olgu, J. P. ABEL-RÉMUSAT, P. S. PALLAS, W. SCHOTT, M. A. CASTRÉN, J. GRUNZEL, W. BANGKAUP gibi araştırmacılar tarafından XIX. yüzyıl sonuna kadar farklı şekillerde defalarca ele alınmış, söz konusu benzerliklerin XX. yüzyılın ilk çeyreğinde G. J. RAMSTEDT, N. N. POPPE, P. PELLIOU ve Z. GOMBOCZ tarafından bir araya getirilerek sistematik bir şekilde sunulmasıyla bilimsel bir sav niteliği kazanmıştır. Bu sav, temel olarak Türkçe, Moğolca ve Mançu-Tunguzcanın Ana Altayca adlandırılan ortak bir dilden türediğini iddia eden Altay Dilleri Teorisi’dir. Bu teori, W. KOTWICZ, J. C. STREET, R. A. MILLER ve T. TEKİN gibi önemli taraftarlar kazandığı gibi, kendine karşıtlar da edinmiştir. XX. yüzyılın ikinci yarısında, özellikle Sir G. CLAYTON, A. M. ŞERBAK ve G. DOERFER gibi araştırmacılar Altay Dilleri Teorisi aleyhinde görüşleriyle öne çıkmış, yazılarında teorinin temel dayanaklarını farklı şekillerde çürütmeye, hatta bu dillerin akraba olmadığını kanıtlamaya çalışmışlardır. Bu bilim insanlarının temel savı, Türkçe, Moğolca ve Tunguzca arasındaki benzerliklerin uzun süren etkileşimlere dayandığı ve söz varlıklarındaki benzerliklerin de Türkçeden Moğolcaya, Moğolcadan Tunguzcaya yapılan ödünçlemeler ile açıklanması gerektiğidir. 1990’lara kadar hararetle tartışılan teori bu yıllardan itibaren eski hızını yitirmiş, Türkoloji, Mongolistik ve diğer ilgili bilim alanlarının çalışma kapsamından değilse de odağından çıkmıştır. 2003 yılında S. A. STAROSTIN, A. V. DYBO ve O. A. MUDRAK tarafından (Korece ve Japonca dâhil olmak üzere) Altay dillerinin iki ciltlik *An Etymological Dictionary of Altaic Languages* adlı etimolojik sözlüğünün ve 2005 yılında M. ROBBEETS tarafından *Is Japanese related to Korean, Tungusic, Mongolic and Turkic?* adlı eserinin yayımlanmasıyla Altay Dilleri Teorisi tekrar gündeme taşınmış, başta A. VOVİN’inki olmak üzere ilk eser için yazılan sert eleştirel tanıtımlar ve sözlüğün yazarları tarafından bunlara verilen cevaplarla mesele iyice hareketlenmiştir. 2000’li yıllarda, Altay Dilleri Teorisi bağlamında olmasa bile, Türkçe-Moğolca dil ilişkilerine ve kelime etimolojilerine değinen küçükü büyüklü birçok araştırma yayımlanmıştır. Altay dilleri araştırmalarının ayrıntılı tarihi için BENZING (1953: 1–15), POPPE (1965: 125–156),

GEORG et al. (1999: 74–79), SCHÖNIG (2003: 403–404) ve RACHEWILTZ–RYBATZKI’ye (2010: 348–355) başvurulabilir.

Şu kadarı kesindir ki Türkçe bir sözcüğün etimolojisi üzerinde çalışırken Moğolcaya başvurmamak, sözcüğün Moğolcada bir karşılığının olup olmadığını araştırmamak çalışmayı eksik bırakmaktadır. Bu nedenle, ortak sözcükleri teorik anlamda mümkün olduğunca tarafsız, tek bir kaynakta toplamak hem Türk dili tarihi ve Türkçe etimoloji çalışmaları hem de Moğol dili tarihi ve Moğolca etimoloji çalışmaları için elzemdir.

2. Kelime Listesinin Amacı ve Düzeni

Türkçe ile Moğolcanın söz varlığındaki ortak ve benzer kelimeler bu çalışma kapsamında Türkçeden Moğolcaya alıntılar olarak değerlendirilmiş olsa da, bu kelime listesinin birincil amacı, söz konusu kelimeler üzerinde çalışacak araştırmacılara temel bir başvuru kaynağı sağlamaktır. Bu sebeple, kelime listesi Türkçe ve Moğolcanın muhtemel genetik akrabalığı üzerinde çalışan araştırmacılar tarafından da kullanılabilir şekilde düzenlenmiştir.

Bu çalışmada sunulan malzemenin önemli bir kısmı, 2016 yılında Prof. Dr. Gülşen Seyhan ALIŞIK danışmanlığında Marmara Üniversitesi’nde tamamladığım *Klasik Moğolca Söz Varlığında Türkçe Kökenli Kelimeler ve Türkçe-Moğolca Ses Denklikleri* adlı doktora tezinden alınmıştır.

Listenin kolay ve hızlı anlaşılabilir olmasını sağlamak amacıyla, madde başlarında yalnızca esas unsurlar verilmiş, ek bilgiler ve yorumlar dipnotlarda sunulmuştur. Bütün madde başları, Moğolca ve Türkçe olarak iki kısımdan oluşmaktadır. Moğolca ve Türkçe kısımlar birbirlerinden çift düz çizgiyle (||) ayrılmıştır.

Moğolca kısım aşağıdaki gibi düzenlenmiştir:

1. Klasik Moğolca sözcük,
2. Sözcüğün daha eski farazi biçimi,
3. Sözcüğün anlamı,

4. Orta Moğolca, Çağdaş Moğolca (Halha, Kalmuk, Ordos vd.), Mançuca, Tunguz dilleri, Proto-Tunguzca ve diğer dillerden karşılaştırma unsurları.

Aksi belirtmedikçe, bütün Klasik Moğolca sözcükler Ferdinand D. LESSING'in *Mongolian-English Dictionary* (1995) adlı sözlüğünden alınmıştır. Başka kaynaklardan alıntılanan biçimlerle karışmaması için gerektiği yerlerde bu sözcükler '(Less.)' kısaltmasıyla verilmiştir. F. D. LESSING'in eserinde bulunmadığı için J. É. KOWALEWSKI'nin *Dictionnaire Mongol-Russe-Français* (1844–1849), K. F. GOLSTUNSKIY'in *Mongol'sko-Russkiy Slovar'* (1893–1895) veya F. BOBERG'in *Mongolian-English Dictionary* (1954–1955) eserlerinden alınan sözcükler sırasıyla '(Kow.)', '(Gol.)' ve '(Bo.)' kısaltmalarıyla belirtilmiştir. Klasik öncesi biçimler içinse büyük ölçüde D. TUMURTOGOO'nun *Mongolian Monuments in Uighur-Mongolian Script (XIII-XVI Centuries)* (2006) adlı eserinin sözcük dizininden faydalanılmıştır. Orijinal metinlere danışılarak verilen klasik öncesi biçimler '(k.ö.)' kısaltmasıyla gösterilmiştir. Söz varlığı değerlendirilen en önemli klasik öncesi eserlerin kısaltmaları ve bu eserler için kullanılan kaynaklar aşağıdaki gibidir:

Arcay Mağaraları'nda bulunan duvar yazıtları (Arc.) – Tumurtogoo (2006)

Bodhicaryāvatāra'nın Moğolca Tancur Versiyonu (BodT) – Rachewiltz (1996)

Chang Ying-cüi Yazıtı (Chang.) – Cleaves (1950)

Cigünteı Yazıtı (Cig.) – Cleaves (1951)

Hsiao-Ching (HC) – Rachewiltz (1982, 1984, 1986)

Lalitavistara (Lal.) – Poppe (1967)

Olon Süme'de bulunan Bodhicaryāvatāra (Bod.) – Poppe (1954) ve Heissig (1976)

Pañcarakṣā (Pañc.) – Aalto (1961)

Subhāṣitaratnanidhi (Sub.) – Bosson (1969)

Turfan koleksiyonundaki Moğolca el yazmaları (Turf.) – Cerensodnom-Taube (1993)

Budist terimler konusunda ise M. SHŌGAIŌ'nun (1991 ve 2003) ilgili makalelerine danışılmış olup buradan alınan biçimler '(Shō.)' kısaltmasıyla verilmiş-

tir. Orta Moğolca, çağdaş Moğolca ve Mançu-Tunguz dillerinden verilen sözcüklerin anlamı Klasik Moğolca sözcüğün anlamıyla aynı ya da ona çok yakınsa ayrıca gösterilmemiştir. Aksi durumda, sözcüklerin anlamı verilmiştir.

Bir ve aynı Moğolca sözcüğün nöbetleşen şekilleri dalga (~) işaretiyle, aynı kökten türemiş farklı sözcükler virgülle (,) ayrılmıştır.

Klasik Moğolca için kullanılan yazı çevrimi alfabetesi şöyledir:

a b c ç d e g ğ G ɣ i k k̄ l m n o ö s ş t u ü v y

Görüldüğü üzere, bu yazı çevrimi F. LESSING'in *Mongolian-English Dictionary* adlı sözlüğünde kullanılan alfabeden biraz farklıdır ve büyük oranda Türk yazı çevrimi alfabetesine uyarlanmıştır. Farklı olan harfler aşağıdaki tabloda verilmiştir:

<i>Mongolian-English Dictionary</i> 'da Kullanılan Yazı Çevrimi	Bu Çalışmada Kullanılan Yazı Çevrimi
C	ç
G	g / ɣ
Γ	ğ / ɣ
X	k̄
∅	ö
Š	ş
Y	ü
Z	c
Z̄	dz

Ayrıca, kelime içindeki ᠨ g ve ᠨ ğ harfleri, Klasik Moğolca sözcüğün Orta Moğolca ve çağdaş Moğol dillerindeki karşılıklarına göre, g : ɣ ve ğ : ɣ olmak üzere iki farklı şekilde gösterilmiştir. Klasik Moğolca sözcüğün Orta Moğolca ve çağdaş Moğol dillerindeki karşılıklarında damaksıl bir sesin korunduğu durumlarda g ve ğ harfleri, korunmadığı (diğer deyişle bir uzun ünlünün ya da bir kesintili ünsüzün bulunduğu) durumlarda ɣ harfi kullanılmıştır. Bu yazım, yazıda ayrıştırılma-

yan farklı sesbirimleri (fonemleri) gösterebilmek için tercih edilmiştir. Bu ayrımın yapılamadığı durumlarda, $g : \gamma / \acute{g} : \gamma$ belirsizliğini vurgulamak için G harfi kullanılmıştır. Moğolca sözcüklerin sonunda bulunan ve LESSING tarafından parantez içinde gösterilen oynak n (İng. unstable n) ünsüzü ise üst simge olarak (n) şeklinde verilmiştir.

Aksi belirtilmedikçe, Orta Moğolca kaynaklardan verilen tanıklar için aşağıdaki kaynaklar kullanılmıştır:

XIV. yüzyıl anonim Gürcüce tarih kitabındaki Moğolca hayvan yılı adları (AGT) – Vladimirtsov (1917)

Aknerli Grigor'un 'Okçu Milletin Tarihi' adlı eserindeki Moğolca isim ve terimler (AG) – Cleaves (1949) ve Boyle (1975)

Altı dilli Resüli Sözlüğü (RS) – Golden et al. (2000) ve Ligeti-Kara (2012)

Beilu Yiyu 北虜譯語 (BY) – Apatóczky (2009)

Bibliothèque Nationale Paris, Fonds Arabe No. 6040 (AS) – Franke (1988)

Genceli Kirakos (GK) – Boyle (1963) ve Ligeti (1965)

Hua Yi Yiyu 華夷譯語 (HY) – Lewicki (1959) ve Mostaert (1977)

İbni Mühenna Lügati (Moğolca bölümü) (İM) – Melioranskiy (1903), Poppe (1938) ve Gül (2016)

Kitāb-ı Mecmūc-ı Tercümān-ı Türkī ve 'Acemī ve Muğalī (TA) – Poppe (1927–1928) ve Saitō (2006)

Moğolların Gizli Tarihi (MGT) – Haenisch (1939) ve Rachewiltz (2004)

Mukaddimetü'l-Edeb (ME) – Poppe (1938) ve Saitō (2008)

Nüzhetü'l-Kulüb (NK1) – Poppe (1925)

Nüzhetü'l-Kulüb (NK2) – Pelliot (1931)

'Phags-pa yazılı kaynaklar (PH) – Poppe (1957) ve Tumurtogoo (2010)

Roma El Yazması (RM) – Weiers (1972)

Şāmilü'l-Luğa (ŞL) – Ligeti (1962), Kaçalın (1997) ve Saitō (2013)

Zhiyuan yiyu 至元譯語 (ZY) – Ligeti-Kara (1990) ve Rachewiltz (2006)

Aksi belirtilmedikçe, çağdaş Moğol dillerinden verilen tanıklar için aşağıdaki kaynaklar kullanılmıştır:

Baoan Moğolcası – Todayeva (1964)

Buryat Moğolcası – Çeremisov (1951)

Dagur Moğolcası – [E] Enkhbat (1984) ve [T] Todayeva (1986)

Dongxiang (Santa) Moğolcası – Todayeva (1961)

Halha Moğolcası – Luvsandendev (1957) ve Hangin (1986)

Hamnigan Moğolcası – Damdinov-Sunduyeva (2015)

Kalmuk Moğolcası – Ramstedt (1935) ve Muniyev (1977)

Kangcia Moğolcası – Seçençogt (1999)

Mogol Moğolcası – Ramstedt (1906)

Monguor Moğolcası – de Smedt-Mostaert (1933) ve Todayeva (1973)

Ordos Moğolcası – Mostaert (1968)

Oyrat Moğolcası – Todayeva (2001) ve Krueger (1978-1984)

Türkçe kısım aşağıdaki gibi düzenlenmiştir:

1. Genel Türkçe sözcük,
2. Genel Türkçe sözcüğün daha eski farazi biçimi,
3. Sözcüğün anlamı,
4. Bulgar Türkçesi sözcüğün farazi biçimi ve anlamı,
5. Bulgar Türkçesi farazi sözcük biçiminin dayandığı Volga Bulgarca ya da Çuvaşça sözcük,
6. Türkçe sözcük yabancı kökenli ise köken dildeki biçimi ve anlamı,
7. Macarca, Çeremisçe, Proto-Samoyedce, Proto-Yeniseyce ve diğer dillerden karşılaştırma unsurları.

Bir ve aynı Türkçe sözcüğün nöbetleşen şekilleri dalga (~) işaretiyle, aynı kökten türemiş farklı sözcükler virgülle (,) ayrılmıştır. Klasik Moğolca sözcük için önerilen birden fazla Türkçe sözcük varsa bunlar ‘veya’ ibaresiyle ayrılmıştır.

Halaç Türkçesinin ön seste *h-* gösterdiği sözcükler Genel Türkçe biçime yansıtılmış, bu sözcükler *h-* ile tasarlanmıştır. Söz başı *h-* sesinin Halaç Türkçesine dayanmadığı örneklerde, bu sesin geçtiği lehçe ve o lehçedeki biçim ayrıca verilmiştir. Genel Türkçe sözcük tek örnek (hapax legomenon) ise tanıklandığı eser parantez içinde verilmiştir. Tarihî ya da çağdaş lehçelerde yaygın şekilde tanıklanmış Genel Türkçe sözcüklerin tanıkları verilmemiştir. Yayılım alanı dar sözcüklerin tanıkları ise dipnotlarda gösterilmiştir.

Az sayıdaki Türkçe sözcük, Moğolcada iki veya üç farklı şekilde görülmektedir. Diğer deyişle, bu sözcükler Moğolcaya farklı dönemlerde ve/veya farklı lehçelerden birden çok kez alıntılanmıştır. Bu tür ‘çifte/çoklu alıntılar’, madde başının altında eğik ok (↘) işaretiyle diğer biçime gönderme yapılarak gösterilmiştir.

Aksi belirtilmedikçe, tarihî Türk lehçelerinde yazılmış eserlerden ya da Türkçe sözcükler içeren kelime listelerinden verilen tanıklar için aşağıdaki kaynaklar kullanılmıştır:

1283 numaralı Tibetçe Pelliot el yazması (P1283) – Moriyasu (1980) ve Venturi (2008)

Altun Yaruk (AY) – Kaya (1994)

Atebetü'l-Hakayık (AH) – Arat (1951)

Brāhmī yazılı Eski Uygurca metinler (Br.) – Gabain (1954), Maue (1996) ve Maue (2015)

Bulğatü'l-Muştaḳ fī Luğati't-Türk ve'l-Ḳifcāḳ (BM) – Zajaczkowski (1954, 1958)

Codex Cumanicus (CC) – Grønbech (1942)

Çağatay Türkçesi (Çağ.) – Courteille (1870) ve Kúnos (1902)

Daśakarmapathāvadānamālā (DKPAM) – Wilkens (2016)

Dīvānū Luğāti't-Türk (DLT) – Dankoff-Kelly (1982-1985)

Ed-Durretü'l-Mudiyye Fī'l-Luğati't-Türkiyye (DM) – Zajaczkowski (1965a, 1965b, 1968, 1969)

- El-İdrak Haşiyesi (İH) – İzbudak (1936)
- El-Kavānīnū'l-Küllīyye li-Żabṭi'l-Luġati't-Türkiyye (KK) – Toparlı et al. (1999)
- Ermeni Kıpçak Türkçesi (Erm. Kıp.) – Garkavets (2010)
- Et-Tuhfetü'z-Zekiyye Fi'l-Luġati't-Türkiyye (TZ) – Atalay (1945)
- Göktürk ve Uygur dönemi runik harfli metinler – Berta (2004)
- Harezm Türkçesi satır arası Kur'an tercümesi (HKT) – Sağol (1995)
- Hotanca-Türkçe Kelime Listesi (HTKL) – Emmerick-Róna-Tas (1992)
- İrk Bitig (IB) – Tekin (1993b)
- İbnü Mühenna Sözlüğü (Türkçe bölümü) – Battal (1934)
- İrşādü'l-Mülük ve's-Selātin (İMS) – Toparlı (1992)
- Karahanlı Türkçesi Kur'an Tercümesi Rylands Nüshası (RKT) – Ata (2004)
- Kışaşü'l-Enbiyā (KE) – Ata (1997)
- Kitāb-ı Mecmū'ı Tercümān-ı Türkī ve 'Acemī ve Muġalī (TA) – Toparlı-Çögenli-Yanık (2000)
- Kitābu'l-İdrāk li-Lisāni'l-Etrāk (Kİ) – Caferoğlu (1931)
- Kutadgu Bilig (KB) – Arat (1979) ve Tezcan (1981)
- Ḳutb'un Ḳusrev u Şīrīn'i (HŞ) – Zajaczkowski (1961)
- Ming dönemi Uygur Türkçesi-Çince Sözlük (UÇS) – Ligeti (1966, 1969) ve Yunusoğlu (2012)
- Mu'īnū'l-Mürīd (MM) – Toparlı-Argunşah (2008)
- Mukaddimetü'l-Edeb (ME) – Yüce (1993)
- Münyetü'l-Ġuzāt (MG) – Öztopçu (1989)
- Nehcū'l-Ferādis (NF) – Ata (1998)
- Oğuz Kağan Destanı (OKD) – Bang-Rahmeti (1936) ve Danka (2016)
- Orta Asya Anonim Tefsiri (Tefs.) – Borovkov (1963)

Osmanlı Türkçesi (Osm.) – *Tarama Sözlüğü* (1996)

Türk ve İslam Eserleri Müzesi 73 numarada kayıtlı Türkçe Kur'an Tercümesi (TİEM 73) – Ünlü (2012)

Volga Bulgar Türkçesi (VB) – Erdal (1993)

Aksi belirtilmedikçe, çağdaş Türk lehçelerinden verilen tanıklar için aşağıdaki kaynaklar kullanılmıştır:

Altay Türkçesi – Gürsoy-Naskali-Duranlı (1999) ve Baskakov-Toşçakov (1947)

Azerbaycan Türkçesi – Orucov (2006)

Başkurt Türkçesi – Uraksin (1996)

Çulım Türkçesi – Biryukoviç (1984)

Çuvaş Türkçesi – Skvortsov (1982) ve Fedotov (1996)

Dolgan Türkçesi – Stachowski (1993) ve Stachowski (1998)

Gagauz Türkçesi – Baskakov (1973) ve Baskakov (1991)

Hakas Türkçesi – Subrakova (2006)

Halaç Türkçesi – Doerfer-Tezcan (1980) ve Doerfer (1987)

Karaçay-Malkar Türkçesi – Tavkul (2000)

Karakalpak Türkçesi – Baskakov (1958)

Karay Türkçesi – Baskakov (1974)

Kazak Türkçesi – Shnitnikov (1966) ve Koç (2003)

Kırgız Türkçesi – Yudahin (1985)

Kırım Tatar Türkçesi – Asanov (1988)

Kırımçak Türkçesi – Rebi (2004)

Kumuk Türkçesi – Bammatov (1969)

Nogay Türkçesi – Baskakov (1963)

Özbek Türkçesi – Karı-Niyazov-Borovkov (1941)

Salar Türkçesi – Tenişev (1976)

Sarı Uygur Türkçesi – Shimin-Clark (1992-1993) ve Roos (2000)

Sibirya Tatar Türkçesi – Tumaşeva (1992)

Şor Türkçesi – Kurpeşko-Tannagaşeva-Apon'kin (1993) ve Kurpeşko-Tannagaşeva-Akalın (1995)

Tatar Türkçesi – Dawletschin et al. (1989) ve Ganiyev (1997)

Teleüt Türkçesi – Ryumina-Sırkaşeva-Kuçigaşeva (1995)

Tofa Türkçesi – Rassadin (1971) ve Rassadin (2005)

Tuva Türkçesi – Arıkoğlu-Kuular (2003) ve Ölmez (2007)

Türkiye Türkçesi ağızları – *Derleme Sözlüğü* (1993)

Türkmen Türkçesi – Baskakov et al. (1968) ve Tekin et al. (1995)

Yakut (Saha) Türkçesi – Böhtlingk (1851), Pekarskiy (1958-1959) ve Monastyrjew (2006)

Yeni Uygur Türkçesi – Schwarz (1992) ve Necip (1995)

Türkçe ve Moğolca dışında kalan dillerden verilen tanıklar için aşağıdaki kaynaklar kullanılmıştır:

Akatça – Black et al. (2000)

Arapça – Wehr (1985)

Cürçence – Kiyose (1977) ve Kane (1989)

Çeremisçe (Marice) – Moisio-Saarinen (2008)

Çince – Giles (1912)

Eski Farsça – Schmitt (2014)

Evence – Robbek-Robbek (2005)

Evenkice – Vasilyeviç (1958)

- Farsça – Steingass (1963)
- Hotan Sakacası – Bailey (1979)
- Kilise Slavcası – Granberg (2009)
- Macarca – Gombocz (1912), Benkő (1993-1997) ve Róna-Tas-Berta (2011)
- Mançuca – Rozycki (1994) ve Norman (2013)
- Maniheist Partça – Durkin-Meisterernst (2004)
- Maniheist Soğdca – Sims-Williams & Durkin-Meisterernst (2012)
- Orta Çince – Pulleyblank (1991) ve Schuessler (2007, 2009)
- Orta Farsça – MacKenzie (1986) ve Durkin-Meisterernst (2004)
- Osetçe – Abayev (1958-1989)
- Proto-Permce – Csúcs (2005)
- Proto-Samoyedce – Janhunen (1977)
- Proto-Tunguzca – Doerfer (2004)
- Proto-Yeniseyce – [W] Werner (2002), [S] Starostin-Ruhlen (1994)
- Proto-Yukagirce – Nikolaeva (2006)
- Rusça – Vasmer (1986-1987) ve Anikin (2000)
- Sanskrit – Monier-Williams (1899) ve Edgerton (1993)
- Soğdca – Gharib (2004)
- Solonca – Poppe (1931) ve Aalto (1976-1977)
- Sonraki Han Çincesi – Schuessler (2007, 2009)
- Şibe (Çağdaş Mançu) – Stary (1990), Kim et al. (2008) ve Stary (2017)
- Tibetçe – Jäschke (1881)
- Toharca A, Toharca B ve Proto-Toharca – Windekens (1941), Poucha (1955), Thomas (1964) ve Adams (2013)

Udihece – Şneyder (1936)

Udmurtça (Votyakça) – Wichmann (1987)

Yunanca – Beekes (2010)

Türkçe-Moğolca sözcük karşılaştırmalarının altında Moğolca biçimle bağlantılı olduğu düşünülen Kitan/Kıtay (契丹 *Qidān*), Tabgaç (拓跋 *Tuòbá*) ve 鮮卑 *Xianbei* (diğer adıyla Sienpi) dilinden biçimler “◆” işaretiyle verilmiş, ilgili kaynak veya kaynaklar da maddenin sonuna eklenmiştir.

Çalışmamız, uzunluğu dolayısıyla A–D, E–N ve O–Y olmak üzere üç bölüm hâlinde yayımlanacaktır. Kısaltmalar ve kaynaklar birinci bölümün sonunda verilmiştir. Ek kısaltmalar ve kaynaklar kullanılması durumunda bunlar ilgili bölümlerin sonuna eklenecektir. Son bölümde ayrıca ‘Şüpheli Karşılaştırmalar’ ve ‘Sonuç’ başlıkları yer alacaktır. ‘Şüpheli Karşılaştırmalar’ başlığı altında, esas listede yer almayan, ses ve anlam bağları zayıf ancak ilişkili olmaları muhtemel sözcüklere yer verilirken ‘Sonuç’ bölümünde kelime listesinden çıkarılabilecek dolaysız ve tarafsız bilgiler özetlenecektir.

3. Alıntıların Belirlenme Ölçütleri

Klasik Moğolca söz varlığındaki Türkçe alıntılarının belirlenmesinde É. CSÁKI’nin (2006: 10–11) ve É. KINCSES-NAGY’in (2018: 32–33) verdiği ölçütler kullanılmıştır. Bu ölçütler, çalışmamız özelinde aşağıdaki gibi tanımlanabilir:

a. Zaman Dizinsel (Kronolojik) Ölçüt

Türkçe sözcüğün Moğolca sözcükten daha erken tanıklanmış olması.

b. Ses Bilgisel (Fonetik) Ölçüt

Türkçe sözcüğün Moğolcaya özgü ses özelliklerini taşıması ve/veya Moğolcaya özgü ses değişimlerini geçirmemiş olması.

c. Köken Bilgisel (Etimolojik) Ölçüt

Türkçe sözcüğün Türkçe bir kökünün olması veya Türkçe içinde etimolojisinin yapılabilmesi.

d. Biçim Bilgisel (Morfolojik) Ölçüt

Türkçe sözcük yapı bakımından bir gövde ise, üzerindeki eklerin Türkçe kökenli olması.

e. Anlam Bilimsel (Semantik) Ölçüt

Türkçe sözcüğün anlamının Moğolcadaki alıntıya göre daha geniş olması.

f. Anlamdaşlık (Eş Anlamlılık) Ölçütü

Türkçede o anlamda tek bir sözcük bulunuyorken Moğolcada aynı anlamda birden fazla sözcüğün bulunması.

g. Yaygınlık Ölçütü

Sözcüğün Türkçede daha geniş bir yayılım alanının olması.

h. Kültür Tarihsel Ölçüt

Kültür tarihi açısından değerlendirildiğinde, sözcüğün karşıladığı nesne, kişi, eylem veya kavramın Türk kültür dairesinde daha erken görülmesi veya daha ön planda olması.

Bu ölçütlerden ilk dördü öncelikli olup alıntıların belirlenmesinde hepsinin bir arada görülmesi şartı aranmamıştır.

4. Kelime Listesi

A

KM *aba* ‘av, sürek avı’ (OM ^{MGT}*aba*, ^{HY}*abaçi* ‘avcı’, ^{ME}*aba*, ^{İM}*abala-* ‘avlamak’, ^{RS}*a-bala-* ‘avlamak’, ^{PH}*abala-* ‘avlamak’, Hlh. *aə*, Dag. *au*, Ma. *aba*) || GT (*h*²)*āv*¹ ‘av’

KM (k.ö.) *abidarim* ~ (Less.) *abidarma* ‘temel Budist metinlerin Budist öğretinin sistemleşmesini sağlayan üçüncü bölümünün adı’ (OM –, Hlh. –, Ma. –) || GT (EUyg.) *abidarim* ~ *abidaram* ~ *abid(a)rm* ‘Budizm’deki Tripiṭaka’nın üçüncü bölümünün adı, Skolastik felsefe’ (← Toh. A *abhidharm* ‘yüce gerçek, metafizik’, Toh. B *abhidhārm* ~ *abhidārm* ‘Budizm’in metafiziği’ ← Sk. *abhidharma* ‘Budist kutsal yazıların üçüncü bölümünün adı’)

KM *abisiğ* ~ *abisiğ* ‘kutsama, takdis, papazlığa atanma töreni, kabul töreni’ (OM –, Hlh. *abuuuz*, Ma. –) || GT (EUyg.) *abişek* ~ *abijek* ‘kutsama, takdis etme; taç giyme töreni’ (← Toh. A *abhişek* ‘taç giyme töreni’, Toh. B *abhīşek* ‘(başın üzerinden su dökülerek yapılan) kutsama töreni; papazlığa atanma töreni’ ← Sk. *abhişeka* ‘(su serpererek) mesh etmek, göreve getirmek veya kutsamak, kralın taç giyme töreni, krala yağ sürme; taç giyme töreninde kullanılan su veya sıvı; yıkanarak arınma, abdest’)

KM *abiyas* ‘tutku; eğilim, temayül, yatkınlık; yetenek, kabiliyet, marifet; yaradılış, izlenim’ (OM – Hlh. *авьяас*, Ma. –) || GT (EUyg.) *abiyaz* ~ *abyaz* ‘eski bir alışkanlık, eylem veya eğilimin kalıntısı, kötü alışkanlık’ (← ? ← Sk. *abhyāsa* ‘tekrar eden veya kalıcı bir uygulama, disiplin, alışkanlık, huy, âdet; etüt, çalışma; askerî tatbikat’)

KM *absa*ⁿ ‘tabut’ (OM –, Hlh. *авс(ан)*, Ma. *absa*, PTg. **hapsa* ‘huş ağacı kabuğundan yapılmış kap, sepet’) || GT *kapsa*² ‘sandık; tabut’ (krş. EUyg. *kaptse* ‘kap, sandık’, DLT *hafsı* ‘hokka’) (?← Çin. 盒子 *hézi* ‘kutu; tabut; mahfaza’)

KM *abura-* (< *abu.ra-* < **abu-*) ‘kurtarmak, yardım etmek, canlıları korumak; korumak’ (OM ^{MGT}*abura-*, ^{HY}*abura-*, ^{PH}*abura-*, Hlh. *абрар*, Ma. –) || GT (EUyg.) *apı-*

¹ Kmk. *hau* ‘av’, Kmk. *hauçu* ‘avcı’ (Németh 1990: 25), Kmk. *haū* ‘av’ (Gürsoy-Naskali-Halén 1991: 81).

² CC *kapsa*, TZ *apsa* (< *kapsa*). *Et-Tuhfetü’z-Zekiye*’de *k-* düşmesi bilinen bir ses olayıdır: TZ *ögärçin* (< **kōkärçün*) ‘güvercin’, TZ *urutka* (< *kurtqa*) ‘ihtiyar, yaşlı’, TZ *ösäk* (< **kōzä-k*) ‘ateş küreği’.

‘korumak, savunmak’, GT (EUyg.) *apın-* ‘(bir şeyden) uzak durmak, sakınmak, çekinmek’, GT (EUyg.) *apıt-* ‘saklanmak, gizlenmek, korumak, himayesi altına almak’

KM *acirġ-aⁿ* (< **adırka*) ‘aygır’ (OM ^{MGT}*acirqa*, ^{HY}*acirqa*, ^{ZY}*acirka(i)*, ^{BY}*acar[g]a*, ^{ME}*acirġa*, ^{İM}*acirġa*, ^{TA}*acirġa*, ^{ŞL}*acirġa*, ^{RS}*acirġa*, Hlh. *azpaza*, Ma. *acirġan* ~ *acirhan*, Cür. *acir morin*, *acara muri*, Sol. *adirġa* ~ *adigġa*) || GT *adgır* ~ *adkır* (?< **adirkä*) ‘aygır’, BT **adgır* ‘aygır’ (> Çuv. *ăyăr* ~ *ıră*)

KM *açi* ‘iyilik, lütuf, yardım’ (OM ^{MGT}*haçi*, ^{HY}*haçi* ‘karşılık, teşekkür; intikam’, ^{PH}*haçi* ‘fazilet’, Hlh. *au*, ŞYug. *hacig* ‘iyilik, yarar’ [MYYC 125], ŞYug. *hacag* ‘lütuf, iyilik’ [MYYC 346], Ma. –) || GT *açıġ* (< **aç-* veya **açi*-³) ‘hediye, armağan, ödül, bahşiş; ihsan, lütuf, bağış; merhamet, bağışlama’

◆ Kit. 拜洗 *bài-xǐ*⁴ **pais(i)*-⁵ ‘iyilik görmek, hediye almak’ (Franke 1976: 176–177; Vovin 2003: 240; Shimunek 2007: 68)

KM *açi* ‘torun; yeğen’ (OM ^{HY}*haçi* ~ *açi*, ^{ZY}*açi*, ^{BY}*açi*, Hlh. *au*, Ma. –) || GT *atı* ‘torun; yeğen’

KM *açi-* (< **artı-*) ‘(yük) yüklemek’ (OM ^{MGT}*açi-*, ^{ME}*açi-*, ^{İM}*açi-*, Hlh. *auux*, Dag. *at^{y-}*, Mgr. *arçi-* [Nugteren 2011: 264], Ma. *açi-*) || GT *ārt-* ‘(yük) yüklemek’

KM *açimaġ* (< **arçi.mak* ? **artımak* ?) ‘heybe, hurç; kişisel eşyaları taşımak için bir torba’ (OM ^{RS*}*açimaġ* ‘semer’, Hlh. *aumaz*, Ma. –) || GT (OTi) *artmak*⁶ (< **ārt+mak*) ‘çıkın, heybe’ veya GT *artçu* ~ *arçi*⁷ (< *art+çu*) ‘heybe’

³ Dankoff–Kelly (1982-1985: III/4), *açıġ* ve *açın-* sözcüklerinin kökeni olarak **aç-* ‘iyilik etmek, onurlandırmak’ fiilini gösterirken, OTWF (181, 584) *açi-* ‘acı vermek; dertlenmek, kederlenmek’ fiilinden farklı, ikinci bir *açi-* ‘merhamet etmek’ fiiline işaret eder. UW Nb. (I/1 3) ise ‘merhamet etmek’ anlamında ikinci bir fiilin varlığını kabul etmenin gereksiz olduğunu ifade eder. Ancak *açıġ* ‘hediye, ödül, lütuf, ihsan’ isminin *açi-* ‘acı vermek; dertlenmek’ fiilinden türemiş *açıġ* ‘acı, dert, ızdırap’ ile bir ve aynı olması pek muhtemel değildir. Bu ismin kökü olarak ayrı bir **açi-* ‘iyilik etmek/görmek’ fiili tasarlanmalıdır.

⁴ GOÇ *paj-siaj*, EMand. *paj-si* (Pulleyblank 1991: 28, 331).

⁵ Kit. **pais(i)*- fiili, Kitan dilinde başka örnekleri de görülen *a > ai* ve *ç > s* değişimleriyle (Shimunek 2007: 45, 51) **paçi-* (← Tü. **paçi-*) şeklinden gelmektedir.

⁶ CC *artmak*, Kİ *artmak*, TZ *arıtmak*, DM *aratma*, Krç.-Blk. *artmak*.

⁷ EUyg. *artçu*, DLT *arçi*.

KM *açuğ* (?< **acug*) ‘eski Moğol yazısında, *sidü* de denilen bir diş’ (OM^{GK} *sçur* ‘diş’, Hlh. *açaz*, Ma. –) || GT *azıg* ‘azı dişi, köpek dişi’ (Çuv. *asav* ‘azı dişi’ ← Tat. *azau* < GT *azıg*)

↳ KM *aray-a* ~ *ariy-a*

KM *ada* ‘kötü ruh; dert, engel’ (OM^{HY} *ada*, Hlh. *ad*, Ma. –) || GT *ada* ‘zarar; sıkıntı, güçlük, engel’

KM (k.ö.) *adağ*⁸ ‘ayak’, (Less.) *adağ* ‘son, bitiş; uç, sınır’ (OM –, Hlh. *adaž*, Ma. –) || GT *hadak* ‘ayak; son, uç, bitim’

KM *adali* ‘aynı, eş, benzer, eşit’ (OM^{MGT} *adali*, ^{HY} *adali*, ^{ME} *adali*, ^{PH} *adali*, Hlh. *aduл*, Ma. *adali*) || GT *adaş*⁹ ‘arkadaş, dost, eş’

KM *adam* ‘adım, yürüyüş; hızlı, çevik’ (OM –, Hlh. *adam* ‘paniğe kapılmış’, Ma. –) || GT (OTi) **ātım* (> *adım*) ‘adım’, BT **ātım* ‘adım’ (> Çuv. *utām*)

KM (k.ö.) *adisdid*¹⁰ ~ (Less.) *adis* ~ *adistid* ‘kutsanmış, yetkilendirilmiş; lütuf, kutsama, takdis; bir tanrının mucizevi güç bahşetmesi; her derde deva ilaç; çiçek hastalığı’ (OM^{PH} *adişdid* ‘lütuf, kutsama’, Hlh. *aducmum*, Ma. *adistit*) || GT (EUyg.) *adiştit* ‘büyü gücü’ (← Toh. B *adhişhit* ~ *atişhit* (*yām*-) ‘kontrolünü ele geçirmek, büyüyle kontrol etmek’ ← Sk. *adhişhita* ‘yerleşilmiş, oturlan, denetlenen, kontrol edilen, düzenlenmiş, belirlenmiş’)

KM *adkağ* ‘maddi dünyaya bağlılık; yanılsama’ (OM –, Hlh. *amzaž*, Ma. –) || GT *adkak* ~ *atkak* (< **hadka-k*) ‘bilinç nesnesi; tutunma, bağlılık’

⁸ Lal. 32b. *amdurin kölgen-eçeyen bayucu adağ-tur inu mörgübei*.

⁹ Türkçe sözcük, köken bilgisi açısından karmaşıktır. Sözcüğün *āt* ‘ad, isim’ kökünden {+dAş} ekiyle türetilmiş olması, ses ve anlam bilgisi açısından ikna edici değildir. Benzer şekilde, **ada-* (krş. Ma. *ada* ‘eşlik etmek, yakın durmak’) farazî fiil kökünden {*-Xş} ekiyle türetilmiş olması da pek olası görünmemektedir çünkü bu durumda türevin **adiş* biçiminde olması beklenir. Sözcük ancak **ada* isminden nadir {+(X)ş} ile türetilmiş olabilir. Ancak bu farazî **ada* isminin ET *ada* ‘zarar, sıkıntı, güçlük’ ile birleştirilmesi güçtür. Diğer bir ihtimal ise sözcüğün **ada+daş* ‘sıkıntıları ortak olan’ biçiminden hece düşmesiyle gelişmiş olmasıdır.

¹⁰ Turf. 40a3.

KM *adku-* ‘elinde tutmak, eliyle sıkmak; sıkıca tutmak, kavramak; masaj yapmak’ (OM ^{MGT}*hatqu-* ~ *atqu-*, Hlh. *amzax*, Ma. –), KM *adku* ‘el ayası; avuç, elde tutulan şey’ (OM –, Hlh. *amza*, Ma. *fatha* ‘toynak, kuş ayağı, pençe’, Udh. *pataxe* ‘perde ayaklıların ayağı’) || GT **hadka*¹¹ (< *hadak+a-*) ‘(kuş) tutmak, yakalamak, kapmak’

KM *aduyu*ⁿ ~ *adayu*ⁿ (< **adV*) ‘at sürüsü, at’ (OM ^{MGT}*adu’u(n)*, ^{BY}*adū-çi*, ^{ME}*adu’ūsun* ~ *adūsun*, ^{IM}*adūn*, ^{SL}*adūnçi*, ^{RS}*adunçi*, ^{RS}*adūsun*, ^{PH}*adu’u:n*, Hlh. *adyy(η)*, Ma. *adun*, Evk. *adugun*), KM *adask-a* (< **ada*) ‘bitkin at’ (OM ^{ME}*adaska* ‘eski deri’, Hlh. –, Ma. –) || GT *hat* ‘at’, BT **at* ‘at’ (> Çuv. *ut*)

KM *ağlağ* ~ *ağlağ-a* ‘ayrı, yalnız, sapa, ıssız, ücra’ (OM ^{HY}*aqlaq*, ^{ME}*ağlağ*, Hlh. *azлаg*, Ma. –) || GT *aglak* ‘ıssız, تنها, kuytu’

KM *ağsa*¹² ‘yükseltmek, kaldırmak, havaya kaldırmak; kemere takmak ya da asmak’ (OM ^{MGT}*agsa-* ‘üstünden sarkmak, üzerine almak, giymek, taşımak’, ^{RS}*aqsau kurman* ‘sadak kemeri’, Hlh. *azcax* ‘yükseltmek, kaldırmak; yay veya kuburu kemere asmak’, Bur. *aha-* ‘tutunmak, takılmak; tırmanmak’, Ma. *asha-* ‘kemere takılı olarak taşımak, yakadaki bir düğmeye asılı olarak taşımak’) || GT *āg-* ‘tırmanmak, yükselmek’ veya GT *has-* ~ *hās*¹³ ‘asmak, takmak, bağlamak’

KM *ağsum* ‘azgınlık; şiddetli, azgın’ (OM –, Hlh. *azcam*, Ma. *akşun* ‘karalayıcı, iftiralı’) || GT *ağsum* ~ *ağsun* ~ *aksum* ‘kavga eden, sarhoş’ (← ?)

KM *ayalcı*ⁿ ~ *ayalca*ⁿ (< *haga.lcin*) ‘örümcek’ (OM ^{HY}*ha’alcin*, ^{NK2*}*ahhīn*, Hlh. *aaлз*, Ma. –) || GT (*h*²)*ag* ‘ağ, örümcek ağı’ (krş. Osm. *ag (kurdu)* ‘ağ ören böcek, tırtıl’) (krş. PY [W] **p^hə²η*, PY [S] **pə²η* ‘balıkçı ağı’)

KM (k.ö.) *akas*¹⁴ ‘boşluk, boş yer’ (OM –, Hlh. –, Ma. –) || GT (EUyg.) *akaş* ‘hava, gökyüzü’ (← Toh. A *ākās* ‘eter, atmosfer’ ← Sk. *ākāśa* ‘boş alan, boşluk, eter, gözyüzü, atmosfer’)

¹¹ EUyg. *adka-* (Zieme 1998: 44–46; UW Nb. 1/1 13), krş. CC *ayagış-* (< **ayakı-ş-*) ‘ayağını başka birinin ayaklarına dayamak’.

¹² Moğolca fiil, bizce, **agsa-* (< **ag.sa-*) ‘yükseltmek, kaldırmak’ (← Tü. *āg-*) ve **aska-* (< **as.ka-*) ‘(kemere) asmak, takmak’ (← Tü. *has-*) biçimlerinin bir karışımıdır. Moğolca fiilden fiil yapan {-sA-} eki için krş. KM *debse-* ‘ayağıyla sertçe vurmak, ayakla çiğnemek’.

¹³ DLT *ās-*, Tkm. *as-*, Hlç. *has-*.

¹⁴ Lal. 27b, 53a.

KM *al* ‘kırmızı, al’ (OM ^{MGT}*al*, ^{HY}*al*, ^{BY}*al*<*a*>, ^{PH}*al*, Hlh. *al*, Ma. –) || GT *al* ‘al’ (krş. Rus. *алый* ‘kırmızı’)

KM *ala* ‘düz zirveli tepe’ (OM –, Hlh. *al*, Ma. *ala*, Şib. *ala* ‘açık alan, açık tarla’) || GT *alan* ~ *alañ* ~ *yalañ*¹⁵ ‘yüksek arazi, tepeli bölge, düz ova, açık yer, meydan, alan’

KM *ala-* ‘öldürmek’ (OM ^{MGT}*ala-*, ^{HY}*ala-*, ^{ME}*ala-*, ^{TA}*ala-*, ^{İM}*ala-*, ^{RS}*alağda-* ‘öldürülme’, ^{RM}*āla-* ‘savaşmak’, ^{PH}*ala-*, Hlh. *алах*, Ma. –) || GT (DKPAM) *ala-* (?~ *lala-*) ‘kesmek, yırtmak, parçalamak’ (?← Çin. 害 *hài* ‘yaralamak’)

◆ Kit. 方力 <*al.a*> **ala-* ‘öldürmek’ (Róna-Tas 2017: 145–146)

KM *alağ* ‘ala, alaca, benekli’ (OM ^{MGT}*alağ*, ^{HY}*alağ*, ^{ZY}*ala*[*q*], ^{ME}*ala*, ^{İM}*ala*, ^{RS}*ala*, Hlh. *алаг*, Ma. *alha* ~ *alga*) || GT *hāla* ‘ala, alaca, benekli’, BT *(*h*)*āla* ‘ala, alaca, rengârenk, çizgili’ (> Çuv. *ula*) (krş. P1283 *Ha-la yun-log* **Hala Yuntlıg*, Mac. *alacs* ‘alaca’)

KM (Kow.) *alasira-* ‘kurnazca davranmak, hile yapmak’ (OM –, Hlh. –, Ma. –) || GT *al* ‘araç, yol, hile’ (krş. Mac. *ál* ‘sahte, taklit’)

KM (k.ö.) *albaGud*¹⁶ ‘yiğit, kahraman’ (OM –, Hlh. –, Ma. –) || GT (ET) *alpagut* ‘savaşçı, yiğit, kahraman’, BT **alpagut* ‘bey, efendi, ağa’ (> Çuv. *ulput*)

KM *alca-* (< **harı.ca-*) ‘acı çekmek, dayanamaz hâle gelmek’ (OM ^{MGT}*alca-* ‘sıkıntıda olmak, zorda olmak’, ^{HY}*ülü halcaqu* ‘engelsiz, zorluk olmadan’, Hlh. *алзах*, ?Ma. *alişa-* ‘ilgisiz olmak, sıkılmak, mutsuz olmak, endişelenmek’), KM *alciya-* (< *harı.cı.ga-*) ‘yorulmak, bitmek, tükenmek; sıkıntıda olmak’ (OM ^{MGT}*alciya-* ‘ayrılmak’¹⁷, ^{TA}*alcāş* ‘hata’, Hlh. *алжаах*, Ma. *alca-* ‘ayrılmak; rengi solmak’) || GT *hār(i)-* ‘yorulmak, bitkin düşmek, hâlsiz düşmek, bunalmak’, BT *(*h*)*ār(i)-* ‘yorulmak’ (> Çuv. *ır-*)

¹⁵ Alt. *calañ*.

¹⁶ Lal. 51a.

¹⁷ MGT *alciya-* ‘ayrılmak’ fiili, KM *alciya-* ‘yorulmak’ fiiliyle sesteş olsa da açıkça farklı bir köke dayanmaktadır. Söz konusu fiilin, GT *hır-* ~ *hıra-* ‘ayırarak; ayrılmak, uzaklaşmak’ ile bağlantılı olması mümkündür. İlginç şekilde, GT *hır-* ~ *hıra-* ve **hār(i)-* fiilleri, Osm. *ırıl-* ‘ayrılmak; yorulmak’ ve SUyg. *har-* ‘ayrılmak; yorulmak’ örneklerinde de kaynaşmaya uğramıştır.

KM *alçu* (~ *alçunggay*) ‘topuk kemiğinin yanındaki çöküklük’ (OM –, Hlh. –, Ma. *alçu*) || GT *aşuk* (?< **alçuk*) ‘aşık kemiği’ (krş. Rus. *альчик* ‘genç sığırların bacak eklemleri’, Mac. os ‘oyunda taş’)

KM *alda* ‘kulaç’ (OM ^{MGT}*alda*, ^{ME}*alda*, ^{SL}*alda*, ^{RS}*alda*, Hlh. *ald*, Ma. *andan* ‘an, lahza’, Cür. *andando* ‘yolda’, Evk. *alda*), KM *alda* ~ *aldadu* ‘yaklaşık, civarında, çevresinde’ || BT **alta* ‘kucak; çevre’ (> Çuv. *itam*), BT **altala-* ‘kucaklamak’ (> Çuv. *itala-*) (krş. Çer. *öltö* ~ *elte* ‘kucak, kucak dolusu’)

KM *aldar*¹⁸ (< **aldo.r* < **aldo*) ‘ün, şöhet; isim, ad’ (OM ^{MGT}*aldar*, ^{PH}*aldar*, Hlh. *aldap*, PTg. **aldō* ‘haber, havadis’) || GT *āt* (< **altō*) ‘ad, unvan; ün, şöhet’, BT **āt* > **yāt* ‘ad, isim; itibar’ (> Çuv. *yat*)

KM *alim-a* ‘elma’ (OM ^{HY}*alima*, ^{ZY}*alima*, ^{BY}*alima*, ^{ME}*alma*, ^{İM}*alma*, ^{RS}*alima*, Hlh. *алим*, Ma. –) || GT *alma* ~ *almıla* ~ *alımıla* ‘elma’, BT **alma* ‘elma’ (> Çuv. *ulma*) (krş. Mac. *alma*)

KM (Kow., Gol.) *aliusu* ~ (Bo.) *alisun* (< **alhyu.sun*¹⁹) ‘bezelye samanı; arpanın yeniden canlanması’ (OM –, Hlh. –, Kalm. *älsn* ‘meyve kabuğu, tahıl kabuğu’, Ma. *alisun* ‘kayıp veya terk edilmiş tohumlardan yeşeren tahıl’) || GT *aş* ~ *āş* ‘yiyecek, yemek, besin; buğday, tahıl’ veya GT *aşlık* ‘tahıl, hububat, buğday, zahire’ (Yak. Dolg. *ahılık* ‘meyve, yemiş; ren geyiği yemi’)

KM *aliy-a* (< **alığa*) ‘oyuncu, şakacı, haylaz’ (OM –, Hlh. *алиа*, Dağ. *ale*: [MYYC 103], Ma. –) || GT *allıg* (< *al+lıg*) ‘hileli, aldatıcı’ veya GT *alıg* ‘kötü, aciz, aşağı’

KM *alta*ⁿ ‘altın’ (OM ^{MGT}*altan*, ^{HY}*altan*, ^{ZY}*altan*, ^{BY}*altan*, ^{ME}*altan*, ^{TA}*altan*, ^{SL}*altat*, ^{İM}*altun*, ^{RS}*altan*, ^{PH}*altan*, Hlh. *алт(ан)*, Ma. *aisin*, Cür. *añçun*) || GT *altun*²⁰ (Br. *altun*) ‘altın’, BT **altun* ‘altın’ (> Çuv. *iltän* ~ *ilttän* ~ *iltäm* ~ *ıvtän*)

KM *alus* (< **alu-*) ‘mesafe, uzak yer; uzak gelecek, (zamanda veya mekânda) uzak; öte, ötede, öbür tarafta, karşıda’ (OM ^{MGT}*alus*, ^{ME}*alus*, Hlh. *алс*, Ma. –, Evk. *ala-* ‘(bir dağı) aşmak, geçmek’) || GT *āş-* ‘aşmak, geçmek’

¹⁸ Alıntı, Mo. **aldo* ← Tü. **altō* şeklinde gerçekleşmiş olmalıdır.

¹⁹ Moğolca sözcük, GT **aşlık* sözcüğüne karşılık gelen BT **allıg* benzeri bir biçimden alınmış olabilir.

²⁰ Kelimenin etimolojisi için *al* ‘al’ + **ton* ‘bakır’ (← Çin. 銅 *tóng* ‘bronze, bakır’ OÇ *duy*, SHÇ *doj*) önerilmiştir.

KM *ama*ⁿ ‘ağız’ (OM ^{MGT}*aman*, ^{HY}*aman*, ^{ZY}*aman*, ^{BY}*aman*, ^{ME}*aman*, ^{TA}*aman*, ^{IM}*aman*, ^{SL}*aman*, ^{RS}*aman*, ^{GK}*aman*, Hlh. *ам(ан)*, Ma. *angga*, ?Ma. *femen* ‘dudak’, Cür. *amga*) || GT *hām* ‘kadınlık organı’

KM *amara-* ~ *amura-* ‘sevmek’ (OM ^{MGT}*amara-*, Hlh. *амраx*, Ma. *amuran* ‘düşkün, niyetli, iyi, özenli’, Ma. *amurangga* ‘bir şeye düşkün kimse’) || GT *amra-* ‘sevmek’

KM *amu-* ‘dinlenmek, istirahat etmek, rahatlamak, sıkıntısından kurtulmak’ (OM ^{MGT}*amu-*, ^{HY}*amu-*, ^{ME}*amu-*, ^{IM}*amu-*, ^{TA}*amu-*, ^{PH}*amu’u:l* ‘huzur vermek’, Hlh. *amax*, Ma. *amha-* ‘uyumak’), KM *amur* ‘barış, huzur, sessizlik’ (OM ^{ME}*amur*, Hlh. *амар*, Ma. –) || GT (*h?*)*ami*²¹ ‘huzur bulmak, rahatlamak’, GT (*h?*)*amil*²² ‘barış, uyum, ahenk’ (?↔ Toh. B *ām*²³ [am] ‘sessizlik; sessizce, ses çıkarmadan, sessiz’)

◆ Kit. 乃半並 <am.l.ha> **amulğa-* ‘barıştırmak, yatıştırmak, uzlaştırmak’ (Róna-Tas 2017: 146)

KM *anar* ‘nar’ (OM ^{RS}*anār*, Hlh. *анар*, Ma. –) || GT *nara* ~ *nār* ~ *enār* ~ *anar*²⁴ ‘nar’ (← Far. *نار nār* ~ *انار anār* ‘nar’ veya Soğd. n’r’kh *nārāk* ‘nar’)

KM *ancira-* ~ *angcira-* (< *ang.cira-*) ‘bilmek, anlamak, kavramak’ (OM –, Hlh. –, Ma. –) || GT (OTi) *aŋ* ‘akıl, idrak, zekâ’, BT **iŋ* ‘us, akıl, bilinç; hafıza’ (> Çuv. *än*) (krş. Çer. *âŋ* ~ *uŋ* ~ *iŋ* ‘düşünme, akıl, hafıza, hatıra, anı’), GT *aŋla-* ‘anlamak; araştırmak, incelemek’, BT **iŋla-* ‘anlamak, kavramak; dikkatle dinlemek’ (> Çuv. *änla-*)

KM *ancu* ‘para cezası, ceza’ (OM –, Hlh. *анз*, Ma. –) || GT *anço* ‘ödül, mükâfat; (hükümdara verilen) hediye, sunu’, *ançola-* (? *ancola-*) ‘sunmak, takdim etmek, teslim etmek; hediye etmek, kurban etmek’ (?← Çin. 暗償 *àncháng* (Kan’on *anshō*) ‘telafi etmek, tazmin etmek’)

²¹ Ünal’a göre (2015: 279), *ami-* fiili İhe Ashete Yazıtı’nda tanıklanmıştır: (A1v1) *kül tud(u)n in(i)si (a)ltun t(a)mg(a)n t(a)rh(a)n yogın (a)m(i)dok üç(ü)n (a)d(i)r(i)l(i)m(i)z* “Kül Tudun’un kardeşi Altun Tamgan Tarakan’ın cenaze töreniyle huzur bulduğumuz için ayrıldık.”

²² krş. Hlç. *havul* ‘iyi’.

²³ Adams (2013: 47), Toharca sözcüğün Hint-Avrupa kökenli bir etimolojisini vermemektedir.

²⁴ EUyg. *nara*, TİEM 73 *nār*, KE *nār*, HKT *nār*, HŞ *nār*, TA *enār* ~ *nar*, RS *anar*.

KM *anda* ‘kan kardeşi’ (OM^{MGT} *anda*,^{HY} *Anda Naqaçu* ‘kişi adı’,^{BY} *anda*,^{ME} *anda*, Hlh. *анд*, Ma. *anda*) || GT *and* ~ *ant* (? *ānt*²⁵) ‘ant, yemin’²⁶

KM *andağay* ~ *andağar* (< *andağa*-²⁷) ‘ant, yemin’ (OM^{MGT} *andağar*,^{ME} *andağār*,^{RS} *andağar*, Hlh. *андгай*, Ma. -) || GT *antik-* ~ *andık-* ‘ant içmek’

KM *ang* ‘hayvan, yaban hayvanı avı’ (OM -, Hlh. *ан(г)*, Ma. -) || GT *āṅ* ‘büyük baş av hayvanı’

◆ Kit. 夹中本 <an.l> **anla-* ‘avlamak’ (Róna-Tas 2017: 147)

KM *anggir* ‘bir tür sarı ördek’ (OM^{MGT} *anggir*,^{HY} *aṅgir*,^{ZY} *anggir*,^{ME} *anķır*,^{NK1} *anğır*, Hlh. *ангир*, Ma. *anggir niyehe* ‘al kuşaklı ördek’) || GT *haṅ(g)ı(r)²⁸t* ‘bir tür su kuşu’

KM *angkar-* ‘dikkatini vermek, ilgilenmek’ (OM -, Hlh. *анхаарах*, ?Ma. *ang-gala-* ‘rica etmek, talep etmek’) || GT (ETŞ 142-143) *aṅgar*-²⁹ (? *aṅkar-*) (< *aṅ+gar-*) ‘anlamak, kavramak, idrak etmek’, BT **ıṅkar-* ‘düşünmek, anlamak, kavramak’ (> Çuv. *ānkar-*)

KM *ar* ‘çizgi; kesik; çentik’ (OM -, Hlh. *ар* ‘desen, çizgiler’, Ma. *arun durun akū* ‘iz bırakmadan’) || GT (*h²*)*iz*³⁰ ‘iz’, BT **ir* ‘iz, çizgi’ (> Çuv. *yēr*)

KM *aray-a* ~ *ariy-a* (< **ariga*) ‘azı dişi; bir çarkın dişi’ (OM^{MGT} *ara’a*,^{HY} *ara-tai* ‘alageyik’,^{BY} *ara’a-tu* ‘erkek karaca, misk geyiği’,^{ME} *ari’a* ~ *nari’a* ~ (?) *hari’a*,^{İM} *arā*, Hlh. *арaa*, Ma. *argan* ‘filiz; hilal; uzun sivri diş, testere dişi’) || GT *azıg* ‘azı dişi, köpek dişi’ (Çuv. *asav* ‘azı dişi’ ← Tat. *azau* < GT *azıg*)

↘ KM *açuğ*

²⁵ Kzk. *ānt* (R I 738), Hlç. *a:nd*.

²⁶ Ünal 2013, kelimenin etimolojisi için **an-(U)t* ‘hatırlanan’ < **an-* ‘hatırlanmak’ > EUyg. *anıt-* ‘hatırlamak, geçmişi düşünmek’ (UW Nb. I/1 61) önermektedir.

²⁷ Bu fiil, MGT’de *andaqa-* ‘ant içmek’, İM’de *andağ-* ‘yemin etmek, ant içmek’ olarak tanıklanmıştır.

²⁸ DLT *aṅıt*, Osm. *aṅıt* ~ *ankıt* ~ *ankut*, Kmk. *hanķut*, Özb. *aṅırt*, Lopnor *xaṅniyt* ~ *xanırt*, YUyg. *haṅgut* ~ *haṅgirt* ~ *haṅgit* ~ *haṅgirt*, SUyg. *aṅıt* ~ *aṅıt^h* ~ *aṅet*, Hak. *aat* (Nugteren-Roos 2012: 125-126).

²⁹ Sözcük tek örnek (hapax legomenon) olduğu için *oṅar-* olarak düzeltilmesi önerilmiştir (UWb 163; Zieme 2011: 110). Ancak UWb Nb. (I/1 63) sözcüğü *aṅgar-* okumakta ve olduğu gibi kabul etmektedir.

³⁰ Kmk. *hız*.

KM *aray* ‘azıcık, biraz, biraz daha’ (OM^{MGT}*aran*, Hlh. *apaŭ*, Ma. *arkan*) || GT *hāz* ‘az’ (krş. Çer. *ar*, *or* ‘küçük, az, genç’ ← BT *(h)ār ‘az’)

KM *araki*ⁿ ~ *ariki*ⁿ ‘alkollü içki’ (OM^{BY}*araki*, Hlh. *apxu(ɨ)*, Ma. *arki*) || GT (h?)*araki*³¹ ‘alkollü içki’ (← Ar. عرق ‘arık’ ‘ter; sert alkollü içki’)

KM *aral* ‘dingil, araba oku; araba gövdesi’ (OM^{HY}*aral*, ^{ME}*aral*, Hlh. *apal*, Ma. *fara*, PTg. **pāral* [Benzing 1956: 966]) || GT (OTi) *arış* (< **hāriş*³²) ‘araba oku, mil, şaft’ (krş. Ar. عريش ‘arış’ ‘şaft, araba oku’³³)

KM *aran* ‘adam, erkek; kişi’ (OM^{MGT}*haran*, ^{ME}*haran*, ^{IM}*haran*, ^{SL}*haran*, ^{RS}*haran*, ^{GK}*haran* ~ *heren*, ^{PH}*haran*, Hlh. *apan*, Ma. –) || GT **hārān* ~ **hārān* ‘adamlar, erkekler’, BT *(h)ār ‘erkek’ (> Çuv. *ar*)

◆ Kit. 业本 <p.ar> **par* ‘insanlar’ (Wu-Janhun 2010: 84–85; Janhun 2012: 124; Shimunek 2017a: 361)

KM *arasu*ⁿ ~ *arisu*ⁿ ‘deri, gön; meyve kabuğu’ (OM^{MGT}*arasu*, ^{HY}*arasun*, ^{BY}*arasu-çi*, ^{ME}*arasun*, ^{SL}*arāsun*, ^{IM}*arasu*, ^{RS}*arasun*, ^{PH}*aras*, Hlh. *ap̄c(aɨ)*, Ma. –) || GT *yarig* (< **yar*) ‘ince deri, ham deri’

KM *arbay* ‘arpa’ (OM^{HY}*arbai*, ^{ZY}*ar[bai]*, ^{BY}*arbai*, ^{ME}*arbai*, ^{SL}*arpa*, ^{RS}*arpa*, ^{PH}*arba*, Hlh. *ap̄baŭ*, Ma. *arfa*) || GT (h?)*arpa*³⁴ ‘arpa’ (krş. Mac. *árpa* ‘arpa’)

KM *arbiçi* ‘nahoş, can sıkıcı, sevimsiz, iğrenç, tiksindirici’ (OM –, Hlh. *ap̄uɨc*, Ma. –) || GT *arvı* ‘şüphe, kuşku; kararsız’

KM *arbis* ~ *arvis* ‘bilgi, bilgelik’ (OM –, Hlh. *ap̄uɨc*, Ma. –) || GT *arviş* ‘büyü, sihir’ (krş. Mac. *orvos* ‘hekim’)

KM *arça* ‘ardıç (ağacı)’ (OM^{MGT}*arça*, ^{HY}*arça*, ^{ME}*arçi*, Hlh. *ap̄ɨ*, Ma. *arça burga* ~ *arşan burga* ‘büyük yapraklı söğüt’) || GT *artuç* ‘ardıç (ağacı)’

³¹ Kmk. *haraki*, Tar. *haraki* (VEWT 23).

³² Sözcük Türkmen Türkçesinde *arış* olarak kısa ünlülü görülse de GT *hāra* (Hlç. *hā^ara*) edatının farazî kökü **hār*- ‘aralamak, araya girmek’ fiilinden {-Xş} türetme ekiyle türetilmiş olabilir.

³³ Kelimenin kökeni hakkında tartışma için EDPT (239a) ve TMEN’e (II No. 454) bakılabilir.

³⁴ SUyg. *harwa* ~ *hurwa* biçimi, GT **harpa* biçimine işaret etmektedir.

KM *arçi-* (< **arıçı-* ? **arıtı-* ?) ‘kazımak, silmek, çıkarmak, ayıklamak’ (OM ^{MGT}*arçi-*, ^{ME}*arçi-*, ^{İM}*arçi-*, ^{RS}*arçi-*, ^{PH}*arçi-*, Hlh. *арчух*, Ma. -) || GT *arı-* ‘temiz olmak, temizlenmek’ veya GT *arıt-* ‘temizlemek, silmek, ayıklamak’

KM *arçıla-* (< **arıçı.la-*) ‘bakmak, ilgilenmek’ (OM ^{MGT}*arıçi* ‘kurtarıcı’, Hlh. *арчлах*, Ma. -) || GT *arıçi*³⁵ ‘şefaathçi, koruyucu’, *arıla-*³⁶ ‘müdahil olmak, şefaath etmek’

KM *ardağ* ‘deneyimsiz, beceriksiz, eğitilmemiş (at)’ (OM -, Hlh. *ардаз*, Ma. *arda* ‘denenmemiş, yeni, acemi’, Ma. *ardashün* ‘narin, kırılğan’) || GT *artak* (< *arta-*) ‘harap, zayıf, güçsüz, kötü’

KM *arğ-a* ‘araç, yol, vasıta; hile, düzen, oyun’ (OM ^{HY}*arqa calitan* ‘akıllı, aldatıcı, kurnaz’, ^{ME}*arğa*, ^{İM}*arğa* ‘hile, çare’, Hlh. *арга*, Ma. *arga* ‘plan, yöntem, entrika’) || GT **arku* ‘araç’ > GT *arkula-*³⁷ ‘aracılık etmek’, GT *arkuçi*³⁸ ‘aracı kişi’

KM *arğal* ~ *arğasun* ‘tezek’ (OM ^{ME}*harğal*, ^{İM}*harğal*, Hlh. *аргал*, Ma. *facan*) || GT *hark* ‘dışkı’

KM *arğali* ‘yaban koyunu, dağ koyunu’ (OM ^{RS}*arğar*, Hlh. *аргаль*, Ma. *argali*) || GT *arkar* ‘dişi dağ keçisi, yaban koyunu’

KM *arğamağ* (< **arğu.mag*³⁹ < **arku*ⁿ) ‘saf kan at, soylu at’ (OM -, Hlh. *аргамаз*, Ma. -) || GT *arkun* ‘yaban aygırı ile evcil kısraktan olan at, melez’

KM *arğul* ~ *arğar* ‘yavaşça, sessizce’ (OM ^{İM}*arğil* ‘sakin’, Hlh. -, Ma. -), KM *algür* ~ *alağur* ‘yavaşça, sessizce, sakince’ (OM ^{HY}*alqur* ~ *alu’ur*, ^{ME}*algü* ‘aheste’, ^{ME}*algür* ‘ahestelik’, ^{RS}*algür*, Hlh. *алгыур*, Ma. -) || GT *akuru* ~ *akru* ~ *arkun* ‘yavaş, yavaşça’

↳ KM *aruğan*

KM *arığ* ‘arı, saf, temiz, berrak’ (OM ^{MGT}*Ariq Usun* ‘yer adı’, ^{HY}*Ariq Bökö* ‘kişi adı’, Hlh. *аруз*, Ma. -) || GT *arığ* ‘arı, saf, temiz, berrak’

³⁵ EUyg. *arıçi* (UW 182).

³⁶ EUyg. *arıla-* (UW Nb. I/1 70). Krş. Tel. Alt. Bar. Osm. Tat. *arala-* ‘korumak, kurtarmak’ (R I 254).

³⁷ EUyg. *arkula-*, DLT *argüla-*.

³⁸ DLT *arkuçi*.

³⁹ Mo. **argumag* → UÇS *argumak* ‘bir tür at’, YUyg. *argumak* ‘soylu at’.

KM *ariyun* (< **ari.gun* < *arı*-) ‘temizlik, saflık, arılık, iffet; temiz, arı, saf; iffetli, günahsız; kutsal’ (OM ^{HY}*ari’un*, ^{ME}*ari’ün* ~ *ariyün*, ^{IM}*ari’ün*, ^{SL}*arun*, ^{RS}*ariyun*⁴⁰, ^{PH}*ari’u:i*, ^{PH}*ari’u:l* ‘kutsal’, Hlh. *аруун*, Ma. -) || GT *arı*- ‘temiz olmak, temizlenmek’

KM *aril*- ‘temizlenmek, arınmak; yok olmak, kaybolmak; (hava) açmak’ (OM ^{MGT}*aril*-, ^{BY}*aril*-, Hlh. *арилах*, Ma. -) || GT *aril*- ‘arınmak’

KM (k.ö.) *arḳand* ~ (Less.) *arḳad* ‘dünya zevklerinden vazgeçmiş bir kişi’ (OM -, Hlh. *архад*, Ma. *arhat*) || GT (EUyg.) *arhant* ‘saygıdeğer, kutsal (kişi), aziz, rahip, peygamber’ (← Soğd. ʾrʾγʾn *arhan* ‘arhat, Buda’nın unvanı’ ← Sk. *arhat* ‘değerli, muhterem, saygıdeğer; övülen, hayranlık duyulan; hâlâ Nirvāṇa’ya aday olan bir Buda’)

KM *arsalan* ~ *arslan* ‘aslan’ (OM ^{MGT}*arslan*, ^{HY}*arslan*, ^{ZY}*a[r]slan*, ^{BY}*ar(a)salan*, ^{ME}*arslan*, ^{IM}*arslan*, ^{TA}*arslan*, ^{RS}*arslan*, ^{NK1}*arslan*, ^{NK2}*arslān*, ^{PH}*arslan*, Hlh. *арслан*, Ma. *arsalan*, Ma. *erselen*) || GT *arslan* ‘aslan’ (krş. Mac. *oroszlán* ‘aslan’)

KM *arsi* ~ *risi* ‘bilge, keşiş’ (OM -, Hlh. *арш*, Ma. -) || GT (EUyg.) *arji* ~ *erşi* ~ *erji* ~ *rşi* ~ *riji* ‘kâhin, doğüstü varlık, keşiş, ölümsüz kişi’ (← Soğd. *rz’y* ~ *rš’k* ‘kâhin’ [Bailey 1950: 405-406] ← Prakrit **rijaya*- < Sk. *ṛṣi* ‘kâhin, bilge’)

KM *aruḡ* ‘ark’ (OM -, Hlh. -, Ma. -) || GT *ārık* ‘ırmak, ark, su yolu, kanal’ (krş. Mac. *árok* ‘su yolu, ark, hendek’)

KM *aruḳan* ‘yavaş; ağırca, yavaşça’ (OM -, Hlh. -, Ma. -) || GT *arkun* ‘yavaşça, sessizce’

↘ KM *arḡul* ~ *arḡar*, KM *alḡur* ~ *alaḡur*

KM *arur-a* ‘dericilikte ve boya işlerinde kullanılan helile ağacının meyvesi’ (OM -, Hlh. *арур*, Ma. -) || GT (EUyg.) *arire* ~ *arure* ~ *āriri* ‘bir ilaç adı’ (← Soğd. ʾrwr(h) *arwar*, *arurā* ‘tıbbi bir bitki’, Toh. B *arirāk* ‘kara halile (Terminalia chebula Retz.)’ ← Sk. *harītakī* ‘sarı halile ağacı, Terminalia chebula’)

⁴⁰ Sözcük, *ariwun* olarak da okunabilir.

KM *asa-* ‘(bir şeye) asılmak, yapışmak’ (OM ^{MGT}*asa-* ‘bacaklarını açarak durmak’, Hlh. *acax*, Ma. *fasi-* ‘(kendini) asmak; (bir şeye) asılmak, yapışmak, tırmanmak’) || GT *has-* ~ *hās-*⁴¹ ‘asmak, takmak, bağlamak’

KM *asaman* ‘monorşid, tek testisi olan; büyüdükten sonra iğdiş edilen hayvan; asi, azılı, serkeş’ (OM –, Hlh. *асман*, Ma. –), KM *asamağ* (< *asama.ğ*) ‘iğdiş yaban domuzu’ (OM –, Hlh. *асмаз*, Ma. –) || GT *azma* ~ *azman* ~ *āzmān* ‘iğdiş, kısırlandırılmış; büyük, iri yarı, güçlü, kuvvetli; iğdiş koç veya aygır; dört yaşındaki koyun’

KM *asanki* ~ *asangki* ~ *asanggi* ‘sayısız’ (OM –, Hlh. –, Ma. *asanggi* ‘yüz katrilyon, sayısız, sonsuz’) || GT (EUyg.) *asanke* ‘Asamkhyeya çağı, sayılamayacak kadar uzun bir devir; sayısız, çok sayıda, pek çok’ (← Toh. A *asamkhe* ~ *asamkhye* ‘hesaplanamaz bir süre, muazzam uzun bir dönem’ veya Soğd. ʾsʾk *āsāk* ~ ʾsʾnk *āsānk* ‘sayısız’ ← Sk. *asamkhyeya* ‘sayısız, hesaplanamaz, çok büyük bir sayı’)

KM *asar* ‘büyük çadır, otağ; kule, çan kulesi, burç, köşk, süslü hafif yapı’ (OM –, Hlh. *acap*, Ma. *asari* ‘kule, taht odası, arşiv’) || GT (EUyg.) *ısrka* ‘saray, kule’ (krş. CC *asır* ‘düğün’)

KM *asiğ* ‘yarar, kazanç, kâr, çıkar’ (OM ^{ME}*asik*, ^{IM}*asig*, ^{IM}*asgan* ‘kazanç, mutluluk’, Hlh. *auuz*, Ma. *aisi*) || GT *asig* (< *as-*) ‘yarar, kazanç, kâr, çıkar’

KM (k.ö.) *asuri*⁴² ‘Asura, dev’ (OM –, Hlh. *acyypb*, Ma. *asuri*) || GT (EUyg.) *asure* ‘iblis, dev, bir şeytan sınıfının adı’ (← Toh. B *asüre* ‘iblis, şeytan’ ← Sk. *asura* ‘kötü ruh, iblis, hayalet, tanrıların düşmanı’)

KM *asuru* ‘pek, çok, pek çok’ (OM –, Hlh. *acap*, Ma. *asuru*) || GT *aşru* ‘pek çok, aşırı derecede’

KM *ata*ⁿ ‘iğdiş deve’ (OM –, Hlh. *am(аn)*, Ma. –) || GT *atan* ‘iğdiş deve’

KM *atar* ‘bakir toprak, işlenmemiş veya nadasa bırakılmış tarla’ (OM –, Hlh. *amap*, Bur. *amap*, Ma. –) || GT *atız* ‘sulama çukuru; suyun iki yanı arasındaki dar toprak parçası’ (krş. PP **ədas* ‘tarh, iki evlek arasındaki toprak parçası’ ← BT **ādas* ← GT **adaz* < GT *atız*)

⁴¹ DLT *ās-*, Tkm. *as-*, Hlç. *has-*.

⁴² Lal. 6b, 24a, Bod. 19a.

KM (k.ö.) *ay-a*⁴³ ‘aya, avuç içi’ (OM –, Hlh. –, Mgr. *ayağ* ~ *çayağ* ~ *xaya* [Nugteren 2011: 351], Dong. *xəiya* [Nugteren 2011: 351], Kgc. *çaya*, Ma. –) || GT *hāya*⁴⁴ ‘aya, avuç içi’

KM *ayağ-ka tegimlig* ~ *ayağ-a tegimlig* ‘saygıdeğer’ (OM^{PH} *ayaqa tegimlig* ‘keşiş’, Hlh. –, Ma. –) || GT *ayağka tægimlig* ‘saygıdeğer’

KM *ayağ-a*ⁿ ‘kâse, tas, çanak’ (OM^{MGT} *ayaqa*, HY *ayaqa*, ZY *a<y>yaqa*, ME *ayağa*, IM *ayağa*, TA *ayağa*, RS *ayağa*, PH *ayiqa*, Hlh. *аяга(н)*, Ma. –) || GT *añak* (< *aña*⁴⁵) ‘kap, kupa, kadeh, kâse’

◆ Kit. 阿札割只 *ā-zhá-gē-zhǐ* **acagaçi* ‘bir unvan’⁴⁶ (Wittfogel–Fêng 1949: 432, 442, 476; Menges 1953: 73) (krş. KM *ayağaçi*ⁿ ‘hizmetçi’, OM^{SL} *ayağaçi* ‘hizmetçi’, RS *ayağaçi* ‘saki’, Hlh. *аягач* ‘hizmetçi’)

KM *ayiburçi* ‘konuşkan kişi’ (OM^{ME} *ailbura*⁴⁷, Hlh. *айварч*, Ma. –), KM *ayiburla*- ‘çok konuşmak’ (OM –, Hlh. *айварлах*, Ma. –) || GT *hāyi*- ‘söylemek, demek’ (krş. ET *ayı-k* ‘söz’)

KM (k.ö.) *ayiguçi*⁴⁸ ‘(dinî) danışman’ (OM –, Hlh. –, Ma. –) || GT *ayguçi* ‘hakan adına emir veren, sözcü; bakan, vekil, din temsilcisi’

KM *ayil* (< **ayıl* < **agıl*) ‘aile, ev halkı, yerleşke, köy’ (OM^{MGT} *ayil*, ZY *ai[l]*, BY *ayil*, Hlh. *айл*, Ma. –) || GT *agıl* ~ *āgıl*⁴⁹ ‘agıl’ (krş. Mac. *ól* ‘domuz ahır, köpek kulübesi, kümes’, Far. *اغیل* *āgīl* ‘ağıl’)

◆ Tabg. 屋引 *wū-yǐn*⁵⁰ **agyıl* / **agıl* ‘ev’ (Shimunek 2017a: 326), Kit. 瓦里 *wǎ-lǐ* **hwal* ‘kabile birimi’ (Wittfogel–Fêng 1949: 226, 430, 432)

⁴³ Lal. 49b.

⁴⁴ Tkm. *āya*, SUyg. *çaya* ~ *çayan*.

⁴⁵ krş. Dolg. *aña* ‘ağız’.

⁴⁶ Wittfogel–Fêng (1949: 432) ve Menges (1953: 73), bu unvanı GT *açkuçi* (< *açku+çi*) ‘hazinedar’ olarak yorumlamaktadır.

⁴⁷ Bu fiil, ME’de *ailburaksan kelen* = Çağ. *til* olarak geçmektedir.

⁴⁸ Turf. 69a1.

⁴⁹ DLT *agıl*, Tkm. *āgıl*, Hlç. *ayıl* (← Az.).

⁵⁰ EKBC **ʔok-in* (Coblin 1994: 361–362, 453).

KM *ayirağ* ‘kımız’ (OM ^{HY}*ayiraq*, ^{BY}*aira[q]*, Hlh. *aǔpaz*, Ma. *ayara* ‘ekşi süt, ayran’, Şib. *ayaran* ‘ekşi süt, yoğurt’) || GT *ayran* ‘ayran’, BT **ayran* ‘ayran’ (> Çuv. *uyran*) (Çer. *yâra* ‘ayran’ ← Çuv. **yıra* < BT **īrag*) (krş. Mac. *író* ‘ayran’ ← BT **īrag*) (krş. Çin. 酪 *lào* EÇ **râk* ‘mayalı koyu sıvı, yoğurt, ekşi süt, kımız’ [Schuessler 2007: 345])

KM *ayu-* ~ *ayi-* ‘korkmak, ürmek’ (OM ^{MGT}*ayu-*, ^{HY}*ayu-*, ^{ME}*ai-*, ^{TA}*ayu-*, ^{IM}*aya-*, ^{IM}*ayūla-* ‘tehdit etmek’, ^{RM}*aī-*, ^{PH}*ayi-* ~ *ayu-*, Hlh. *аюуx* ~ *aǔx*, Ma. -), KM *ayidasu*ⁿ ‘korku, üzüntü, dehşet’ || GT *ayın-* (< **ań-in-*) ‘korkmak’, GT *ańit*⁵¹ ‘korkutmak, tedhiş etmek’ (Çer. *oyem* ~ *oya* ‘korkmak, ürmek’ ← Çuv. **oyă-* < BT **ayi-*) (krş. Mac. *ijeszt* ‘korkutmak’, Mac. *ijed* ‘korkmak, ürmek’)

◆ Kit. ✱ <ai> **ayi-* ‘korkmak’ (Róna-Tas 2017: 143).

⁵¹ BK D 41 *ańit-*, ŞU D 8 *ayit-* (Şirin 2008).

B

KM *bacu-* ‘bastırmak, ezmek, sıkmak’ (OM –, Hlh. *базак*, Ma. –) || GT **baz-* > GT *bazgan* ‘büyük çekiç’, GT *baz(g)u*⁵² ‘oklava’ (krş. Mac. *buzogány* ‘sopa, topuz, gürz, su kamışı’)

KM *baçağ* ~ *maçağ* ‘oruç, perhiz’ (OM –, Hlh. *бацаз*, Ma. –) || GT *baçak* ‘oruç, perhiz’ (?← Soğd. p’ş *pāš* ‘oruç’)

KM *baçim* (< **batı.m*) ‘acele, tez, çabuk’ (OM –, Hlh. *бачим*, Ma. –) || GT *bat* (? *bāt*⁵³) ‘çabuk, derhal, hemen’

KM *badaj* ‘dörtlük, kıta, bent; cümle, paragraf’ (OM –, Hlh. *бадаз*, Ma. –) || GT (EUyg.) *padak* ‘mısra, dize, şiir; söz, deyiş’ (← Soğd. p’δ’k ‘yasa, kanun’ ← Sk. *pādaka* ‘herhangi bir şeyin çeyreği’)

KM *badar* ~ *badir* ~ *badr-a* ‘sadaka kâsesi’ (OM –, Hlh. *бадар*, Ma. *badar* ~ *badiri*) || GT (EUyg.) *patır* ‘kâse, tas, dilenci kâsesi’ (← Soğd. p’tr ‘sadaka kâsesi’ [Reck 2016: 424] veya Toh. A *pātār* ‘sadaka kâsesi’ ← Sk. *pātra* ‘kâse’)

KM *badm-a* ‘lotus, nilüfer’ (OM –, Hlh. *бадма*, Ma. *batman* ‘lotus çiçeği desenli süsleme’) || GT (EUyg.) *padma* ~ *padm-a* ‘nilüfer’ (← Sk. *padma* ‘lotus, lotus deseni’)

KM (k.ö.) *badman* ‘ağırlık birimi’ (OM ^{IM}*batma[n]* ‘yaklaşık bir kilogramlık ağırlık’, ^{RS}*batman*, Hlh. –, Ma. –) || GT *batman* ‘ağırlık birimi, ölçek’ (?← Yun. πέντε μῶ ‘beş mina (ağırlık birimi)’, Far. من *man* ‘ağırlık birimi’)

KM *bağ* ‘bağ, demet, deste, grup, küme, takım’ (OM ^{ME}*bağ*, Hlh. *баз*, Ma. –) || GT *bāg* ‘bağ, demet; birleşik boylar’

KM *bağsi* ‘hoca, öğretmen’ (OM ^{HY}*bağsi*, ^{BY}*ba[q]şi*, ^{PH}*bağsi*, Hlh. *багси*, Ma. *baksi*) || GT *bağsi* ‘hoca, öğretmen’ (← Çin. 博士 *bó-shì* ‘saray hocası’)

KM *bağta-* ‘sığmak’ (OM ^{MGT}*bağta’alda-*, ^{ME}*bağta-*, Hlh. *базmax*, Ma. *bakta-* ‘içermek, kapsamak’, Evk. *bat-* ~ *bati-*, Sol. *bakta-* ~ *batta-*, Neg. *bat-* ~ *bati-*) || GT *bat-* (?<

⁵² Kî *bazu* ‘oklava’.

⁵³ Tkm. *bādına* ve Tkm. *bāda-bat* biçimleri uzun ünlüye işaret ederken, Osm. *batun* sözcüğü aksini göstermektedir.

**bakta-* ‘batmak, içine girmek, sığmak’, BT **bat-* ‘batmak, gömülmek’ (> Çuv. *put-*, *pitan-*, *pıtar-*) (krş. PS **pât-* ‘dalmak, batmak’)

KM *baya-*⁵⁴ (< **baga-* < **boka-*) ‘dışkılamak, (bağırsak) hareketlenmek’ (OM ^{ME}*bāsun*, ^{TA}*bāsun*, ^{SL}*bağasun*, ^{RS}*bağasun*, ^{IM}*bāsun*, Hlh. *baax*, Ma. –) || Tü. **bok+a-*⁵⁵ ‘dışkılamak’ < GT *bok* (~ *bōk*⁵⁶) ‘bok, dışkı; küf’, BT **bok* ‘dışkı, gübre; cüruf, metal küfü; kulak pislği’ (> Çuv. *pāh*)

↳ KM *boğ*, KM *boki*

KM *bayala-* ~ *bala-* ‘(yara) kabuk bağlamak; iltihaplanmak’ (OM –, Hlh. *baalax*, Ma. –) || GT **bā* ‘yara’ > GT *bālig* (< **bā+lig*) ‘yara; yaralı’, GT *bāş* (< **bā+ş*) ‘yara’, GT *balık-* (?< **baş+ık-*) ‘yaralanmak’

KM *bayatur* ‘kahraman, cesur’ (OM ^{MGT}*ba’atur*, ^{HY}*ba’atur* ~ *bātur*, ^{ME}*bādur*, ^{TA}*bahadur*, ^{IM}*bahadur*, ^{AG}*bahatur*, Hlh. *baamap*, Ma. *baturu* ~ *batoru*, Evk. *bagadi*) || GT *bagatur*⁵⁷ ~ *batur* ‘bahadır, yiğit, kahraman’ (Çuv. *pattār* ‘kahraman; kuvvetli, güçlü’ ← Tat. *batır* ‘bahadır’) (krş. Mac. *bátor* ‘cesur’, Far. *بهادر* *bahādūr* ‘kahraman, yiğit’) (?← Xiongnu 冒頓 *mòdùn* EÇ **mbágätur* < Eir. *bagā* ‘tanrı, hükümdar’ + **tur* ~ **twir* [Beckwith–Kiyose 2018: 154])

KM *bağ-a* ‘kurbağa’ (OM ^{NK1}*bağa*, ^{NK2}*bāğa*, Hlh. *baax*, Ma. –) || GT *bāka* ‘kurbağa, kaplumbağa’ (krş. Mac. *béka* ‘kurbağa’)

KM *bağayu* ~ *bağau* ~ *bağuu* (< **bakagu*) ‘guatr’ (OM –, Hlh. *baxyy*, Ma. –) || GT *bokok(i)*⁵⁸ ‘guatr, boğaz, damağın altı, (kuşta) kursak; ağaçlı dallı budaklı büyüme; gonca’

⁵⁴ ŞL *bağasun* ‘dışkı’ ve RS (199B2) *bağasun* ‘insan dışkısı’ sözcükleri *bağa-* şekline işaret etmektedir. Ayrıca, SUyg. *p^haqā-* ~ *paqa-* ‘dışkılamak’ fiili de kaynağı belirsiz bir alıntı olarak Mo. **baka-* biçimine işaret etmektedir. Tü. /k/ : Mo. /ç/ ve Tü. /o/ : Mo. /a/ ses denkliklerinin –nadir de olsa– örnekleri mevcuttur (bk. KM *kojosun*, KM *uyurğ-a* ~ *urğ-aⁿ*, KM *tarag*).

⁵⁵ DLT’de bu anlamda *bokla-* sözcüğü kullanılmaktadır.

⁵⁶ Ünlü uzunluğu sadece DLT’de tanıklanmıştır.

⁵⁷ /g/’li biçim, yalnızca Or. 8212/77 numaralı yazma parçasında özel isim olarak görülmektedir: *b(a)gatur çigşi* (Yıldırım et al. 2013: 471–472).

⁵⁸ EUyg. *bokok*, DLT *bokak* ~ *bokuk*, Çağ. *bukak* ~ *bugak* (R IV 1802, 1806), Kİ *bogag*, BM *bogagi*, KK *bogak*, Kzk. *bugak* (R IV 1805), Kırğ. *bokok* ~ *bogok*, Alt. *bogok*, Hak. *poğo*, Tel. *pogok*.

KM *bal* ‘bal’ (OM ^{BY}*bal*, ^{ME}*bal*, ^{İM}*bal*, ^{ŞL}*bal*, ^{RS}*bal*, Hlh. *бал*, Ma. –) || GT *bāl* ~ *bal* ‘bal’, BT **bal* veya **bāl* ‘bal’ (> Çuv. *pıl*)

KM *balçığ* ‘balçık, bataklık, çamur’ (OM ^{ME}*balçık*, Hlh. *балчуз*, Ma. –) || GT *balçık* ‘çamur, balçık, bataklık’ (krş. Mac. *balkány* ‘çamurlu yer, bataklık’)

KM *balçır* (< **baltır*) ‘bebek, çocuk, genç’ (OM –, Hlh. *балчир*, Ma. –) || GT (DLT) *baldir* ‘ilgili dönemin en başında gerçekleşen’ (krş. Alt. *baldar* ‘çocuklar’)

KM *balçırğan-a* ~ *baldarğan-a* ‘baldıran otu’ (OM –, Hlh. *балчиргана*, Ma. –) || GT *baldirgan* ~ *baltırgan* ‘baldıran otu’, BT *baltırgan* ‘tavşancıl otu’ (> Çuv. *pultāran* ~ *pultran*) (krş. Mac. *bojtorján* ‘dulavrat otu, Arctium’)

KM *balğasu*ⁿ (< **balaka*) ‘şehir, kasaba’ (OM ^{MGT}*balaqasu(n)*, ^{HY}*balaqasun*, ^{ZY}*balaqasun*, ^{BY}*bal[g]asun*, ^{ME}*balğasun* ~ *balğasun*, ^{TA}*balğasun*, ^{ŞL}*balakasun*, ^{İM}*balğasun*, ^{RS}*balğasun*, ^{PH}*balaqasun*, (çoğ.) *balaqad*, Hlh. *балгас*, Ma. –) || GT *balık* ~ *bālık* ‘şehir’

KM *balğu* ‘ılgın ağacı’ (OM –, Hlh. *балгана*, Ma. –) || GT *balgun*⁵⁹ ‘ılgın ağacına benzeyen bir çalı’

KM *balıng* (< **bali.ŋ*) ‘tanrılara sunulan yiyecek’ (OM –, Hlh. *балин*, Ma. –) || GT (EUyg.) *balı* ‘kurban, haraç, bağış’ (← Sk. *balı* ‘adak, kurban, bağış; yemek sunusu’)

KM *balta* ‘balta’ (OM –, Hlh. *балт*, Ma. –) || GT *baltu* (? *balto*) ~ *baldu* (? *baldo*) ‘balta’, BT **barto*⁶⁰ ‘balta’ (> Çuv. *purtā*) (?← Ak. *paštu(m)* ~ *pāltu* ‘balta, keser’) (krş. Mac. *balta* ‘balta’)

KM (k.ö.) *bañçaki*⁶¹ (I) ‘beş kişiden oluşan’ (OM –, Hlh. –, Ma. –) || GT (EUyg.) *pañçike* ‘beşten oluşan’ (← ? ← Sk. *pañcaka* ‘beşten oluşan, beşten yapılmış, beşlik bir grup’)

⁵⁹ DLT *bolguna* ~ *malguna*, Kirg. *balgun*, YUyg. *malgun* (Shaw 1878: 226).

⁶⁰ BT **barto* (> Çuv. *purtā*) biçimi, GT *balto* sözcüğüne *-r- : -l-* denkliği yüzünden bire bir uymamaktadır ve bu nedenle soydaşlıkları şüphelidir. Poppe (1953), Genel Türkçe sözcükten ayrı tuttuğu Bulgar Türkçesi sözcüğü EFar. **paraθu-* ‘balta’ biçiminden bir alıntı olarak değerlendirmektedir.

⁶¹ Lal. 34a, 41a, 42b.

KM (k.ö.) *bañçaki*⁶² (II) ‘bir Yakşa’nın adı’ (OM –, Hlh. –, Ma. –) || GT (EUyg.) *pañçike* ‘bir Yakşa’nın adı’ (← ? ← Sk. *Pāñcika* ‘bir Yakşa’nın adı’)

KM *bandida* ‘bilgin, âlim, hoca’ (OM –, Hlh. *бандид*, Ma. *bandi*) || GT (EUyg.) *pandit* ~ *pandida* ‘bilgin, âlim, çok bilgili’ (← Sk. *pañđita* ‘bilgin, âlim, eğitilmiş kişi, hoca, filozof’)

KM *baramanu* ‘en küçük toz zerreciği; atom, molekül’ (OM –, Hlh. –, Ma. –) || GT (EUyg.) *paramanu* ‘atom, zerre, parçacık’ (← Toh. A/B *paramāṇu* ~ *paramānu* ‘atom’ ← Sk. *paramāṇu* ‘sonsuz küçük bir parçacık veya atom’)

KM *barinirvan* ‘tam nirvana veya tamamen yok olma’ (OM –, Hlh. –, Ma. –) || GT (EUyg.) *parinirvan* ‘tam nirvana, eksiksiz nirvana’ (← Soğd. *prnnyrβ³n parnirvān* ‘kurtuluş’ ← Sk. *parinirvāṇa* ‘tam nirvana, eksiksiz nirvana’)

KM *barkira-* ‘bağırarak, böğürmek’ (OM –, Hlh. *бархурах*, Ma. –) || GT *bākır-* ~ *bakra-* ‘bağırarak, haykırmak’

KM (k.ö.) *barman*⁶³ ~ (Less.) *biraman* ‘Brahman’ (OM –, Hlh. *барман*, Ma. –) || GT (EUyg.) *braman* ‘Brahman’ (← Toh. A *brāmaṇ* ~ *brāhmaṇ* ~ *prāmaṇ* ~ *prāhmaṇ* ~ *prāmṇaṇ* ‘Brahman’ veya Soğd. *pr³mn* ~ *pr³m³n* ~ *pr³³m³n* ~ *pr³³mn* *prāman* ~ *brāman* ~ *b/prāman* ‘Brahman’ ← Sk. *Brāhmaṇa* ‘tanrısal bilgiye sahip olan, Brahman’)

KM *bars* ~ *bers* ‘kaplan, pars’ (OM ^{MGT}*bars* ~ *barus*, ^{HY}*bars*, ^{BY}*ba[r]s/bar*, ^{ZY}*bars*, ^{ME}*bars*, ^{İM}*bars*, ^{TA}*bars*, ^{SL}*bars*, ^{RS}*bars*, ^{NK1}*arслан*, ^{AGT}*bars*, ^{PH}*bars*, Hlh. *бар* ~ *барс*, Ma. –) || GT *bars* ‘pars, leopar’

KM *basa* ‘sonra, yine, tekrar, daha’ (OM ^{MGT}*basa*, ^{HY}*basa*, ^{ME1}*basa*, ^{İM}*basa*, ^{SL}*basa*, ^{PH}*basa*, Hlh. *бас*, Ma. –) || GT *basa* ‘sonra, yine, tekrar, daha’ (← Soğd. *ps³*, *ps³h* *pasā* ‘sonra, sonradan, diğer taraftan’)

◆ Kit. 𐰇𐰣𐰚 <b.as> **bas* ‘tekrar, sonra, ondan sonra’ (Kane 2009: 82; Shimunek 2017a: 327; Ōtake 2017: 202; Wu–Róna–Tas 2019: 55)

⁶² Lal. 15a.

⁶³ Bod. OS I/8b 12.

KM *basal-a* ‘hâlâ, yine, tekrar, sonra da’ (OM –, Hlh. –, Ma. –) || GT (KB 484) *basala* ‘sonra’

KM (k.ö.) *basar*⁶⁴ ‘(*basar balğasun* ikilemesinde) saray; pazar’ (OM ^{ME}*bazar*, Hlh. –, Ma. –) || GT *bāzār*⁶⁵ ‘çarşı, pazar’ (← Far. بازار *bāzār* ‘pazar, market’)

KM *basilağ* ‘bir tür peynir’ (OM ^{HY}*bişlaq*, ^{BY}*biş(i)la[q]*, ^{ME}*bışlak*, ^{İM}*bişlağ*, ^{RS}*bışlak*, Hlh. *башлаг* ~ *бяслаг*, Ma. –) || GT (OTi) *bışlak* ‘bir tür peynir’

KM *basu-* ‘aşağılamak, hor görmek, önemsememek’ (OM –, Hlh. *басах*, Ma. *basu-* ‘alay etmek’) || GT *bas-* ‘basmak, bastırmak, baskın yapmak, alt etmek, yenmek, aşağılamak’ (krş. Mac. *baszik* ‘sikmek’)

KM *bayan* ‘zenginlik, bolluk; zengin, varlıklı’ (OM ^{MGT}*baiyan*, ^{HY}*bayan*, ^{ME}*bayan*, ^{İM}*bayan*, ^{RS}*bayan*, ^{PH}*bayaci*’u:l- ‘zenginleştirmek’, Hlh. *баян*, Ma. *bayan*) || GT *bāy* ‘zengin, varlıklı’, BT **bāy-* ‘zengin olmak’ (> Çuv. *puy-*) (krş. PY [W] **bājəŋ* ‘çok’)

KM *bayi-* ‘olmak; var olmak; kalmak, yaşamak, oturmak’ (OM ^{MGT}*baiyi-* ‘durmak’, ^{HY}*bayi-* ‘ayakta durmak’, ^{ME}*bayi-* ‘durmak’, ^{SL}*bayiğ* ‘duru’, ^{İM}*bay-*, ^{RS}*baiğsan* ‘ayakta’, ^{PH}*bayi-*, Hlh. *байх*, Ma. –) || GT *bār* (< **bā-*) ‘var, mevcut’, BT **bār* ‘var, mevcut’ (> Çuv. *pur*)

◆ Kit. 𐰇𐰺 <bai> (?) ~ 𐰇𐰺𐰽 <bai₂> (?) ‘hareketsiz kalmak, durmak’ (Kane 2009: 41–42, 87⁶⁶; Wu–Róna–Tas 2019: 57–58)

KM *bayidasu*ⁿ ~ *bayitasu*ⁿ (< **bayital.sun*) ‘henüz yavrulamamış üç-dört yaş arası hayvan, kısır’ (OM –, Hlh. *байџас*, Ma. –) || GT (OTi) *baytal* ‘kısırak’

KM *bayiğal* ‘Baykal gölü’ (OM –, Hlh. *байгал*, Hmg. *Baigul* [Janhunen 1996], Ma. –) || GT **bāy+kōl*⁶⁷ ‘zengin göl’

KM *beçi*ⁿ ~ *biçi*ⁿ ~ *meçi*ⁿ ‘maymun’ (OM ^{HY}*beçin*, ^{BY}*beçin/böçin* ~ *meçin/möçin*, ^{ME}*beçin*, ^{SL}*piçin*, ^{RS}*biçin*, ^{NK1}*becin*, ^{PH}*beçin* ~ *biçin*, Hlh. *мэч(ун)* ~ *бич(ун)*, Ma. –) || GT *bēçin* ‘maymun’ (← ?) (krş. Far. *بيچين* *bēçin* ‘maymun (yılı)’)

⁶⁴ Lal. 15b13, 32b3.

⁶⁵ Sözcük, Türkçede ilk olarak Karahanlı Türkçesinde tanımlanmıştır: TIEM 73 *bāzār*, Tefs. *bazār*.

⁶⁶ Kane 2009, ilgili karakterleri <kê> olarak okumaktadır.

⁶⁷ krş. Yak. *baygal* ‘deniz, okyanus’, Dolg. *baygal* ‘deniz; nehir, akarsu’.

KM *beder* ~ *bider* ‘hayvanların derisindeki çizgiler, lekeler, benekler; süs, süsleme; metal, taş ya da ahşap üzerine kazınmış desen’ (OM –, Hlh. бѹдѣр, Ma. *bederi*, Şib. *biter* ‘(derideki) lekeler’) || GT *bädiz* ‘süs, süsleme, bezek’

KM (k.ö.) *bedüyün* ~ *büdüyün* ~ (Less.) *büdüyün* ~ *bidüyün* (< **bedü.gün*) ‘geniş, büyük, kocaman’ (OM ^{BY}*büdü*’ün ‘kalın’, ^{ME}*bidün* ‘kalın’, ^{SL}*bidün* ‘büyük’, ^{IM}*bidün* ‘kaba, şişman’, ^{RS}*bidün* ‘şişman’, Hlh. бѹдѣн, Ma. *bedun* ‘sağlam’, Evk. *budung* ‘geniş’) || GT *bädü-* ‘büyüme; artmak, çoğalmak’

KM *beke* ‘mürekkep’ (OM ^{HY}*beke*, ^{ZY}*beke*, ^{ME}*beke*, Hlh. бѣх, Ma. *behe*) || GT *mäkä* ~ *mäkkä* ‘siyah mürekkep’ (← Çin. 墨 *mò* ‘mürekkep’)

KM *beki* ‘güçlü, sıkı, sağlam’ (OM ^{MGT}*bekile-* ‘müdafaa etmek’, ^{HY}*bekile-* ‘savunmada durmak’, ^{ME}*bekit-* ‘berkitmek’, Hlh. бѣх, Ma. *beki*) || GT *bäk* ‘sert, sağlam, sıkı, pek’

KM *bel* ‘bel’ (OM ^{ME}*bel*, Hlh. бѣл, Ma. –) || GT *bēl* ‘bel’

KM *belçir* ‘çatal, kesişme noktası, kavşak’ (OM ^{MGT}*belçir* ‘koyak, nehir (ağzı)’, ^{ME}*belçil* ‘otlak’, Hlh. бѣлчир ~ билчир, Ma. –) || GT *bältir* ~ *bäldir* ‘iki veya daha fazla yolun veya nehrin kesiştiği nokta, kavşak’

KM (k.ö.) *belder*⁶⁸ ~ *bildar* (?< **belte.r*) ‘dış görünüş, fiziksel görünüş’ (OM –, Hlh. бѣлѣр, Bur. *beye belder*, Kalm. *bildr̄*, *bildr̄*^p ‘kendine has olmak, özel olmak’, Ma. –) || GT *bät* (< **bält* ?) ‘yüz, çehre, suret’, BT **bät* ‘ön, yan, huzur’ (> Çuv. *pat*) (Çuv. *pit* ‘yüz, çehre’ ← Tat. *bit* ‘yüz’) (krş. Toh. A *arämpāt* ‘görünüş, figür, güzellik’, Toh. B *erepate* ‘şekil, biçim’ < (*arām/ere+*) PToh. **pāte* ?← Sk. *bhāti-* ‘ihtişam, ışık’)

KM *beleg* ‘armağan, hediye’ (OM ^{TA}*belek*, Hlh. бѣлѣг, Ma. –) || GT *beläk* ~ *bäläk* ‘armağan, hediye’ (krş. KS бѣлѣгъ ‘hediye; işaret, simge’)

KM *beleng* ‘mühtehcen veya uygunsuz sözler; sıçrayan Fransız sendromu, Latah’ (OM –, Hlh. билэн ~ бѣлэн, Ma. –) || GT *bäliŋ* ‘korcu, endişe, panik’

⁶⁸ HC 2a5 *bey-e belder* ‘boy pos, endam, fiziksel görünüş’.

KM *belge* ‘işaret, alamet, belirti; kehanet’ (OM ^{MGT}*belge*, ^{HY}*belge*, ^{ME}*belge*, ^{RS}*belge*, ^{PH}*belge*, Hlh. бэлэг, Ma. –) || GT *bälgü* (?< *bäl-⁶⁹) ‘işaret, alamet, belirti’, BT **bälgü* > **bälü* ‘işaret, alamet, belirti; mezar taşı’ (> VB *belü*, Çuv. *pală ~ pallă*⁷⁰) (krş. KS БѢЛѢГЪ ‘hediye; işaret, simge’, Mac. *bélyeg* ‘mühür, işaret’)

KM *belkeyüsü*ⁿ (< *belke.yü.sü*ⁿ) ‘gövdenin üst kısmı, bel’ (OM –, Hlh. бэлхүүс, Ma. –) || GT *bēl* ‘bel’, BT **bēlik* (< **bēl+ik*) ‘bel’ (> Çuv. *pilëk*)

KM *berbeyi-* (< **berpe.yi-*) ‘ürpermek, üşümek, soğuktan uyuşmak; korkmak, ürkmek’ (OM –, Hlh. бэрбуйх, Ma. *bere-* ‘korkudan veya öfkeden dili tutulmak, topal olmak’) || GT *bāz-* ‘titremek, sallanmak, korkmak, ürkmek, ürpermek’

KM *ber-e* ‘bir uzunluk ölçüsü (yaklaşık iki kilometre)’ (OM –, Hlh. бээр, Ma. –) || GT *berä ~ bārä* ‘uzunluk ölçüsü, mil’ (?← Toh. A *pār* ‘ok’, Toh. B *prere* ‘ok’, Toh. A *pārra-krase* ‘bir ok atımı mesafe’)

KM *beri* ‘gelin’ (OM ^{HY}*beri*, ^{ME}*beri*, ^{BY}*beri*, ^{ZY}*beri*, ^{TA}*beri*, ^{RS}*beri*, ^{RM}*barī*, Hlh. бэр, Ma. –) || BT **bēri* (< *bēr-*) *‘verilen bir şey’ (krş. Mac. *bér* ‘yevmiye, ödeme, kira’)

KM *beriy-e*ⁿ (< **beriyen* < *berigen*) ‘destek, sopa, asa, baston; kamçının sapı’ (OM ^{MGT}*berī’e*, ^{IM}*beriyē*, ^{SL}*bérie*, ^{RS}*berie*, Hlh. бэрээ(и), Ma. *berge*) || GT *bärgä* ‘değnek, sopa, kamçı’ (?← Tib. *ber-ka* ‘sopa, değnek, baston’)

KM *berke* ‘güç, çetin, zor’ (OM ^{MGT}*berke*, ^{HY}*berke*, ^{ME}*berke*, ^{IM}*berke*, ^{RS}*berke* ‘zor; değerli’, ^{RM}*barkā* ‘pahalılık, maliyet’, ^{AG}*Berk’ē*, Hlh. бэрх, Ma. –) || GT *bärk* ‘sert, katı, sağlam, kuvvetli’ (?← Toh. A *prākār* ‘sert, sıkı, güçlü, şiddetli’, Toh. B *prākre* ‘sabit, sıkı, sert, katı’)

KM *berseyüü* (< **berse.yü*) ‘sertlik, nasır, şişlik, tümör, yumru’ (OM –, Hlh. бэрцүү, Ma. –) || GT *bēz*⁷¹ ‘bez, beze, gudde, yumru’, BT **bār* ‘bez, şişlik, ur’ (> Çuv. *par*) veya GT *bärç*⁷² ‘bez, şiş, şişkinlik’ (krş. Kzk. *berışäk* ‘tümördeki yoğun irin’ [Budagov 1869: I/252]) veya GT (DLT) *bars* (? *bärs*) ‘vücuttaki kabartı’

⁶⁹ krş. Ma. *bele-* ‘masum birine yanlış suçlamayla zarar vermek’ (?< *‘göstermek’).

⁷⁰ Çuv. *palāk ~ palkā* ‘işaret, alamet, belirti, eser, anıt’ sözcüğü ise Tatar Türkçesinden eski bir alıntıdır.

⁷¹ EUyg. *bāz*, DLT *bēz*, Tkm. *māz*, Tuv. *bes*.

⁷² Tkm. *berç*, Alt. *berç*.

KM *berte-* ‘yaralanmak, incinmek’ (OM ^{MGT}*berte-* ‘yaralamak’, ^{MGT}*mer* ‘yara’, Hlh. *бэртэx*, Ma. *berte-* ‘kirletmek’) || GT *bärt-* (< **bär-t-*) ‘yaralamak, incitmek’ veya GT *bärt* (< **bär-t*) ‘yara, yaralama’ (krş. Mac. *börtön* ‘hapis, hapishane’)

KM *bertegçin* ‘aptallık, cahillik; dar kafalı veya aydınlanmamış kişi; aptal, cahil’ (OM –, Hlh. –, Ma. –) || GT (EUyg.) *pardağçan* ~ *partağçan* ~ *prtağçan* ‘basit insan, sıradan insan’ (← ? ← Sk. *pr̥thagjana* ‘(Budizme inanmış) sıradan insan’)

KM *biba* ‘dört veya altı telli bir çalgı, lavta, gitar’ (OM –, Hlh. –, Ma. –), KM (Bo.) *bibalig* ‘bir tür gitar’ (OM –, Hlh. –, Ma. –) || GT (EUyg.) *biba* ‘lavta, gitar’ (← Çin. 琵琶 *pípá* ‘Çin lavtası’)

KM *biçi-* (< **biti-*) ‘yazmak’ (OM ^{MGT}*biçi-*, ^{HY}*biçi-*, ^{ME}*biçi-*, ^{İM}*biçi-*, ^{RM}*biti-*, ^{PH}*biçi-*, ^{GK}*bit* ‘ik’ç’i, Hlh. *бичух*, Ma. *bithe* ‘kitap; mektup’, Cür. *bitehe*) || GT *biti-* ‘yazmak’ (krş. Mac. *betű* ‘harf’)

◆ Tabg. 比德真 *bǐ-dé-zhēn* **bitigçin* ‘kâtip, yazman’ (Boodberg 1936: 170, Bazin 1950: 300–301, Ligeti 1970: 298–302, Tekin 1993a: 25–26; Vovin 2007: 196, Shimunek 2017a: 156–157), Tabg. 拂竹真 *fú-zhú-zhēn* **bitigüçin*⁷³ ‘posta görevlisi’ (Bazin 1950: 303)

KM *biçil* ~ *bisil* ‘küçük, kısa boylu’ (OM –, Hlh. –, Ma. –) || GT *bäçäl* (~ *beçäl*)⁷⁴ ‘kötürüm, sakat, topal’

KM *bila-* (< **bila-*) ‘sürerek kaplamak, sürmek, yaymak; kirletmek’ (OM –, Hlh. *бѣлах*, Ma. –), KM *bilça-* (< **bila-ça-*) ‘her yere sürmek, bulaştırmak; çamura düşmek’ (OM –, Hlh. *бѣлѣax*, Ma. *bilça-*), KM *bilda-* (< **bila-da-*) ‘sürmek, bulaştırmak, yaymak’ (OM –, Hlh. *бѣлѣax*, Ma. –) || GT *bış-*⁷⁵ ‘sürmek; kirletmek’

KM *bilçuu* (< **bialça.gu*) ‘şişlik, kabarcık, çıban’ (OM –, Hlh. *бѣлѣуу*, ?Ma. *bulcan* ‘derideki şişlik’) || GT *bāş* (< **b(i)ālčǎ*) ‘yara, apse, çıban’

⁷³ Kelimenin Çince transkripsiyonu, **bitigüçin* şeklinden ziyade **putuğçin* veya **pütüğçin* şekline işaret etmektedir.

⁷⁴ EUyg. *bäçäl*, CC *bäçäl*, Kİ *biçäl* ~ *bäçäl*, Krç-Blk. *beçel*, Trk. ağ. *beçal* ~ *beçil*.

⁷⁵ Yak. *bis-*, Dolg. *bis-*. DLT *bis* (*bis* ?) ‘tortu, katran gibi bir şey’ sözcüğü de **bış* veya **bış* olarak düzeltilip bu fiille ilişkilendirilebilir. Diğer yandan, Trk. *pis* ‘kirli’ sıfatı DLT’de geçen sözcükle soydaşa /s/ ünsüzünü teyit eder niteliktedir.

KM *bileçüg ~ bileçüg ~ biliçeg ~ bilüçeg ~ büleçeg ~ bülüçüg ~ bilisüg* ‘yüzük’ (OM^{ME} *bilezük*, Hlh. *бялжиг*, Ma. -) || GT *bilä(r)zök* ‘bilezik’ (krş. KS *бѣльчюгъ* ‘yüzük’, Mac. *bilincs* ‘pranga, köstek’)

KM *bileyüü ~ bileü* ‘bileği’ (OM^{MGT} *bile’üde-* ‘bilemek’,^{ME1} *bilü*,^{SL} *bile’ü*,^{IM} *bile’ü*,^{RS} *bileü*, Hlh. *билүү*, Ma. -) || GT *bilägü* ‘bileği’

KM (k.ö.) *bilge*⁷⁶ ‘bilgelik’ (OM^{MGT} *Bilge* ‘kişi adı’,^{ME} *bilge* ‘bilgelik’, Hlh. -, Ma. -) || GT *bilgä* ‘âlim, bilge, bilgili kişi; bilgelik, hikmet’

KM (Shō.) *bilge bilig ~ belge bilig* ‘(en yüce) bilgelik, içgörü, irfan’ (OM -, Hlh. *бэлэг билиг*, Ma. -) || GT (EUyg.) *bilgä bilig* ‘bilgelik, bilgi, manevi yetenek’

KM *bilig* ‘akıl, zekâ, idrak; bilgi, bilim; Cengiz Kağan’ın özdeyişleri’ (OM^{ME} *bi-lik*,^{PH} *bilig*, Hlh. *билиг ~ бэлэг* ‘yetenek, kabiliyet’, Ma. -) || GT *bilig* ‘akıl, zekâ, idrak; bilgi, bilgelik, bilim; bilinç’

KM (k.ö.) *bilir*⁷⁷ ‘üflemlerli bir çalgı’ (OM -, Hlh. -, Ma. *bileri* ‘sekiz delikli ve metal ağızlıklı üflemlerli bir çalgı, *sona*’) || GT (EUyg.) *bilir* ‘flüt’

KM (k.ö.) *bimba*⁷⁸ ‘bir tür meyve’ (OM -, Hlh. -, Ma. -) || GT (EUyg.) *bimba* ‘kırmızı meyve, yemiş’ (← Sk. *bimba* ‘parlak kırmızı sukabakları veren bir bitki, *Momordica Monodelpha*’)

KM *binvad* ‘sadaka’ (OM -, Hlh. -, Ma. -) || GT (EUyg.) *pinvat* (~ *pinpat* ~ *pinput*) ‘sadaka’ (← Toh. A *pinwāt* (*pintwāt*, *pinnwāt*) ‘sadaka’ ← Sk. *piṇḍapāta* ‘sadaka olarak verilen yiyecek’)

KM *bir ~ biyir*⁷⁹ ‘yazı veya boya fırçası’ (OM -, Hlh. *биур*, Ma. *fi*, Cür. *fi*) || GT *bir* (? *bīr*) ‘yazı veya boya fırçası’ (← Çin. 筆 *bǐ* ‘yazı fırçası’)

⁷⁶ Turf. 81a11 *ele küci eyin bilge surtaqu aran elçi yabulbasu* [...], Arc. III: 8-1 *möngdel ügei üneden bilge-iyer tegüs nayirayuluğsan burkan-u ulus-aça* [...], Bod. OS I/8a 11-12 *ker be dayunu bilge möngke ele bügesü*.

⁷⁷ Lal. 2b, 10b, 11a.

⁷⁸ Lal. 28b, 61b.

⁷⁹ Mo. *biyir* > *biyir* → Tuv. *biyir* ‘fırça’.

KM *birayu*ⁿ ‘iki yaşındaki buzağı’ (OM ^{MGT}*bura’u*, ^{ME}*bura’u* ~ *burū*, Hlh. *бярүү*, Ma. –, Şib. *boro* ‘buzağı’) || GT *bızaqu*⁸⁰ ~ *buzagu* ‘buzağı’, BT **biraqu* veya **buragu* ‘buzağı’ (> Çuv. *pāru*) (krş. Mac. *borjú*, Buruşaski *birágo* [Rybatzki 2010: 154-155])

KM *birid* ~ *biriti*⁸¹ ‘aç ruh, açlık iblisi’ (OM –, Hlh. *бурд*, Ma. *birit* ‘canavar’) || GT (EUyg.) *pret* ‘aç ruh’ (← Toh. A *pret* ‘hayalet, kötü ruh, iblis, şeytan’ veya Soğd. *pr’yt pret* ‘aç ruh’ ← Sk. *preta* ‘ölü, müteveffa; ölü bir kişinin ruhu; hayalet, kötü varlık’)

KM (k.ö.) *bisaçi*⁸² ~ (Less.) *bişaçi* ‘kötü ruh, insan yiyen iblis’ (OM –, Hlh. –, Ma. –) || GT (EUyg.) *pişaçe* ‘bir şeytan sınıfının adı’ (← Sk. *piśāca* ‘et yemeyi seven bir şeytan sınıfının adı’)

KM (k.ö.) *bisiyun* ~ (Less.) *bisiyu* ~ *busiyu* ‘zeki, akıllı, hızlı düşünen; uyanık; hızlı, çabuk’ (OM ^{HY}*bişi’un*, ^{ME}*bişūn*, ^{RM}*bīṣūn*, Hlh. *быууу*, ?Ma. *bişun* ‘pürüzsüz, düz; yemek konusunda ölçülü (kişi)’) || GT *bışıq* ‘pişmiş; olgun; kuru; (metal için) işlenmiş; gayretli; olgun, tecrübeli (kişi)’

KM *bisil-* ~ *bisilğa-* (< **bisil-*⁸³) ‘düşünmek, meditasyon yapmak, tasavvur etmek; kendini bir şeye hevesle vermek, azmetmek, alıştırmaya yapmak’ (OM –, Hlh. *бясалгах*, Ma. –) || GT (EUyg.) *bışrun-* (< *bış-ur-un-*) ‘meditasyon yapmak, alıştırmaya yapmak, alıştırmaya yaparak ustalaşmak, uygulamak’

KM *bisire-* (< **biti.re-*⁸⁴) ‘inanmak, tapmak, tapınmak; çok sevmek, hayran olmak; saygı duymak, hürmet etmek, takdir etmek’ (OM ^{MGT}*büşire-*, ^{HY}*büşire-*, ^{HY}*bişire’ül* ‘iyi niyet’, ^{PH}*büşire-*, Hlh. *буурəх*, Ma. –) || GT *bit-* ~ *büt-* ‘inanmak, tapmak, bağlanmak, iman etmek; güvenmek’

⁸⁰ Sözcük **bız+a-gu* olarak tahlil edilebilir. **Bız* ~ **buz* kökü, Trk. ağ. *bızla-*, *buzla-*, *buzla-* ‘inek doğurmak’ fiillerinde korunmuş olabilir.

⁸¹ Pañc. 24b.

⁸² Pañc. 4b.

⁸³ Moğolca sözcüğün Türkçe *bışrun-* fiilinin doğrudan karşılığı olmadığı açıktır. Alıntılanma sırasında benzeşme rol oynamış olmalıdır.

⁸⁴ Mo. *t > s* değişimine diğer bir örnek olarak KM *silta-* ‘sebepl olmak, bahane bulmak’ (← GT *tilta-* ‘sebepl olmak, bahane aramak’) fiili gösterilebilir.

KM (k.ö.) *biy tas* ~ *buy tas* ‘yazıt taşı’ (OM^{MGT}(*Torbi*) *Taş* ‘kişi adı’ [Rachewiltz 1972: 319], Hlh. –, ŞYug. *taş* [Nugteren 2011: 235], Mgr. *taş* ~ *taşı* [Nugteren 2011: 235], Bao. *taş(i)* [Nugteren 2011: 235], Kgc. *t̄xaşi* [Nugteren 2011: 235], Dong. *taş* [Nugteren 2011: 235], Ma. –) || GT (EUyg.) *pi taş* ‘yazıt taşı’ (← Çin. 碑 *bēi* ‘anıt, yazıt, taş levha’ + GT *tāş* ‘taş’)

KM *boco* ‘tortu, posa, kesilmiş sütün suyu’ (OM –, Hlh. 603, Ma. *bacu* ‘arki’nin tortusu’, Cür. 勃蘇 *bó-sū* ‘şarap’ [Franke 1999: 57]) || GT *boza* ‘boza’ (Çer. *pura* ‘bira’ ← BT **bora* veya **bura* ‘bira’) (krş. Mac. *boza* ‘bir tür bira, alkollü içki’, Far. بوزة *būza* ‘farklı tahıllardan yapılan bir tür bira’)

KM *boda* (I) ‘madde, cisim; vücut, vücut yapısı; nesne’ (OM^{MGT}*bodo*, ^{PH}*bodo*, Hlh. 60đ, Ma. –) || GT *bōd* ‘vücut, beden, gövde, boy’ (Çuv. *pěv* ‘boy’ ← Tat. *buy* ‘boy’)

KM *boda* (II) ‘(at, inek, deve gibi) büyükbaş hayvan; bir inek, bir öküz, bir at, yarım deve, yedi koyun ya da on dört keçiye denk çiftlik birimi; satranç taşları’ (OM^{MGT}*bodo* ‘bir büyükbaş hayvan’, Hlh. 60đ, Ma. –) || GT *bod* (~ *bōd*) ‘boy, kabile’ (?← Far. پاده *pāda* ‘öküz sürüsü, eşek sürüsü’)

KM *bodgali* ‘birey, kişi, ruh’ (OM –, Hlh. 60đгалъ ‘bireysel’, Ma. –) || GT (EUyg.) *pudgıl* ~ *pudgala* ~ *pudgale* ‘insan, kişi, birey’ (← Sk. *pudgala* ‘beden, vücut; ruh, kişisel varlık, benlik, birey’)

KM *bodi* ‘aydınlanma, dinî aydınlanma’ (OM –, Hlh. 60đь, Ma. *bodi*) || GT (EUyg.) *bodi* ‘aydınlanma, uyanma, erme’ (← Soğd. *pwđ’y* ~ *pwđy* *p/bodi* ‘bilgi, aydınlanma’ ← Sk. *bodhi* ‘mükemmel bilgi veya bilgelik, aydınlanmış akıl’)

KM *bodiçid* ‘aydınlanma düşüncesi’ (OM –, Hlh. –, Ma. –) || GT (EUyg.) *bodiçit* ‘aydınlanma düşüncesi’ (← Sk. *bodhicitta* ‘aydınlanma düşüncesi, Budalığı veya Bodhisattvalığı arzulayan zihinsel tutum’)

KM (k.ö.) *bodistv* ~ (Less.) *bodisadu-a* ~ *bodisadv* ~ *bodisung* ‘Bodhisattva, mükemmel aydınlanmaya ve böylece Buda olmayan yaklaşan kutsal kişi’ (OM^{PH}*bodhisivid* ~ *bodisi’u:d*, Hlh. 60đсаđ, Ma. *bodisatu*) || GT (EUyg.) *bodisatav* ‘gelecekteki Buda’ (← Soğd. *pwđystβ* ~ *pwtystβ* *botisatβ* ~ *putisatβ* ‘Bodhisattva’ ← Sk. *bodhisattva* ‘özü mükemmel bilgi olan’)

KM *boğ* ‘pislik, kir, çöp, süprüntü, suyun üstündeki kalın köpük’ (OM –, Hlh. *бoз*, Ma. –) || GT *bok* ~ *bōk* ‘bok, dışkı; küf’, BT **bok* ‘dışkı, gübre; cüruf, metal küfü; kulak pislği’ (> Çuv. *päh*) (krş. PY [S] **poʔq* ‘dışkı’)

↳ KM *baça-*, KM *boki*

KM *boğça* ~ *boğço* (< *boğ.ça*⁸⁵) ‘seyahat çantası, bavul; heybe; çanta; paket’ (OM –, Hlh. *бoзy*, Ma. –) || GT *bōg(u)*⁸⁶ ‘eşya konan heybe, bohça, bir mal yığını veya çıkını’ (krş. Far. *نوغ* *bōğ* ‘çıkın, bohça’)

KM *boğoni* ‘alçak, dip, taban’ (OM ^{MGT}*boqonitqa-* ‘alçaltmak’, ^{HY}*boqoni*, ^{BY}*boqoni*, ^{ME}*boğani*, ^{RS}*boğani*, Hlh. *бoгuнo* ~ *бoгoнь*, Ma. –) || GT *bokni* ‘alçak, dip, taban’

KM *boyo-* ‘bağlamak, bohçalamak, dolamak; durdurmak, önünü kesmek’ (OM ^{MGT}*bo'o-* ‘(yolu) kapamak’, ^{ME}*bō-*, ^{TA}*bō-*, Hlh. *бoox*, Ma. –) || GT *bog-* ‘boğmak; sıkılmak, bağlamak; önlemek, durdurmak, bent çekmek’ (krş. Mac. *bog* ‘düğüm, boğum’, Mac. *boly* ‘karınca yuvası’ ← BT **bog-ul*)

KM *bojom-a* ~ *boom-a* ‘apse, çıban, şirpençe’ (OM –, Hlh. *бoom*, Ma. –) || GT (T II Y 27: 21) *bwgan*⁸⁷ ‘tümör, şişlik’

KM *boyorsoğ* ~ *boyorçoğ* ‘ekmek, pasta’ (OM –, Hlh. *бoopçoз* ~ *бoopcoз*, Ma. –) || GT (OTi) *bogursağ* ‘hamurdan yapılan bir yemek türü’

KM *boyos* ‘embriyo; hamile (hayvan)’ (OM ^{ME}*boğar* ‘hamile’, ^{RS}*boğaz* ‘hamile (kısırak)’, Hlh. *бooc*, Ma. –) || GT *bogaz*⁸⁸ ‘hamile, gebe’

KM *boki*⁸⁹ ‘pipoların içinde kalan artık; ağaç reçinesi’ (OM –, Hlh. *бoхь*, Bur. *moği(n)*, Kalm. *mokn*, Dag. *boğ* [bok^y], Ma. –) || GT *bok* (~ *bōk*⁹⁰) ‘bok, dışkı; küf’, BT

⁸⁵ KM {+çA} eki için krş. KM *çamça*.

⁸⁶ EUyg. *bog*, DLT *bōg*, Osm. *bog*, Trk. ağ. *boğ* ~ *boğu* ~ *poğ* ~ *pağ* ~ *pog* ~ *poğu* ~ *pohu* ~ *pu*. Çağdaş lehçelerde tanıklanan *bogça* ~ *bohça* ~ *bokça* ~ *pokço* vb. şekiller Moğolcadan geri ödünçlemedir.

⁸⁷ Bk. Rachmati (1932: 420) ve Károly (2005: 57).

⁸⁸ Sözcük, tespit ettiğimiz kadarıyla ilk olarak Oğuz Kağan Destanı’nda (64–65) geçmektedir: *döl bogaz boldı* ‘kız gebe kaldı’ (Bang–Rahmeti 1936: 14–15, 37), *töl boğus boldı* (Danka 2016: 317, 351). Bunun dışında sözcük, birçok çağdaş lehçede tanıklanmıştır: Tkm. *bogaz*, Tat. *buaz*, Kırg. *booz*, Alt. *boos*, Tuv. *boos*, Yak. *buos*.

⁸⁹ Doerfer (1985: 125) de Moğolca sözcüğü “Tü. *boq*” ile karşılaştırmaktadır.

⁹⁰ Ünlü uzunluğu sadece DLT’de tanıklanmıştır.

**bok* ‘dışkı, gübre; cüruf, metal küfü; kulak pislği’ (> Çuv. *päh*) (krş. PY [S] **poʔq* ‘dışkı’)

↳ KM *baça-*, KM *boğ*

KM *bokir-* (< **bokı-r-*⁹¹) ‘bükülmek, kıvrılmak’ (OM –, Hlh. *βοχυροχ*, Ma. *bohi-* ‘ayakları sarmak’), KM *bokiski-* (< *bokı-s ki-*) ‘bükülmek, kıvrılmak, bağdaş kurmak’ (OM –, Hlh. *βοχυρчуүх*, Ma. *bohi-* ‘ayakları sarmak’) || GT *bok-* ‘ayağını bükme, diz bükme, toplamak, bacak bacak üstüne atmak, bağdaş kurmak’ (Yak. *bokuy-*)

KM *bol-* ‘olmak, gerçekleşmek’ (OM ^{MGT}*bol-*, ^{HY}*bol-*, ^{ZY}*bol-*, ^{BY}*bol-*, ^{ME}*bol-*, ^{IM}*bol-*, ^{SL}*bolgaqsan* ‘pişmiş’, ^{TA}*bol-*, ^{RS}*bolai* ‘-dır/-dir’, ^{PH}*bol-*, Hlh. *βολοχ*, Ma. –) || GT *bōl-* (< **bō-l-*) ‘olmak, gerçekleşmek’, BT *bōl-* ‘olmak’ (> Çuv. *pul-*) (?← Soğd. *βw-*, *β-*, *wβ-* ‘olmak, gerçekleşmek’⁹² < İr. *bauH* ‘olmak’ [Cheung 2007: 16–18])

◆ Kit. 止及 <p.o> **po-* ~ 付及 <b.o> **bo-* ~ 付及 <b.u> **bu-* ~ 止及 <p.u> **pu-* ‘tayin etmek, terfi ettirmek, olmak, var olmak’ (Kane 2009: 84, 156; Wu–Janhunen 2010: 67, 110; Shimunek 2014: 107–108, 115; Shimunek 2017a: 330; Wu–Róna–Tas 2019: 56–57), 付及子 <eb.oo.ol> **bool-* ‘olmak’ (Ōtake 2017: 202, 203)

KM *bolca-* ~ *bolco-* (< **boliga-*) ‘(bir konuda) anlaşmak, fikir birliğine varmak; randevulaşmak; önceden belirlemek, önceden düzenlemek; öngörmek, tahmin etmek, önceden bilmek’ (OM ^{MGT}*bolca-* ‘randevuleşmek, bir tarih kararlaştırmak’, Hlh. *болэох*, Ma. *bolco-* ‘anlaşmak, söz vermek, bir tarih belirlemek, (bir şeye) karar vermek’) || GT **boşgu-* > GT *boşgun-* ‘öğrenmek, talimat almak’, GT *boşgur-* ‘öğretmek, akıl vermek, talim etmek; yapmak, düzene sokmak’, GT *boşgut* ‘talimat, öğretti, ders, nasihat’

KM *bolor* ‘kristal, kaya kristali’ (OM ^{HY}*bolor*, ^{PH}*bolor*, Hlh. *болор*, Ma. *bolosu* ‘cam’) || GT *bolor* ~ *bolur* ~ *bulur* ‘kristal’ (← Far. *بلور ballūr* ~ *billaur* ~ *bulūr* ‘kristal’, *بلار ballār* ‘kristal’ ← Ar. *بلور billaur*, *ballōr* ‘kristal, cam’ ?← Yun. *ύαλος* ‘(kaymak-taşı, kristal, kehribar gibi) şeffaf taş; cam’)

⁹¹ Fiilden fiil yapan {-r-} eki için, krş. KM *caki-r-* ‘yönetmek, hükmetmek, idare etmek’ < *caki-* ‘talimatlar vermek; emanet etmek’.

⁹² Türkçe kelimenin kökeni olarak Proto-Soğdca **bō-* şeklinden de yola çıkılabilir. Ayrıca krş. OFar. Part. *bw-* /*baw-* ‘olmak’, Bakt. *βo-* ‘olmak’.

↘ KM *molor*

KM (k.ö.) *bor*⁹³ ‘şarap üzümü, şarap’ (OM ^{MGT}*bor*, ^{ME1}*bor*, ^{RS}*bor*, Hlh. –, Ma. –) || GT *bōr* ‘şarap, alkol’ (?← Far. بور *bor* ‘kırmızı; antep fıstığı rengi; bal rengi; doru at, sülün’) (krş. Mac. *bor* ‘şarap’, Soğd. *mwd mud ~ mδw maδw* ‘şarap’)

KM *boroy-a*ⁿ (< **boragan*) ‘yağmur’ (OM ^{MGT}*boro’an ~ boro’on ~ boroqan* ‘kar fırtınası’, ^{BY}*buruqan* ‘yağmur’, ^{RS}*bora’un* ‘kasırğa, kar fırtınası’, Hlh. бороо(н), Ma. –) || GT (EUyg.) *bwrān*⁹⁴ ‘bir tür doğal felaket’ veya GT *buzkun*⁹⁵ ‘fırtına, kasırğa, kar fırtınası’ (krş. Yak. *buor* ‘(soğuk için) güçlü, şiddetli, sert’, PS **pur* ‘duman; tipi, kar fırtınası’)

KM *borki* (< **borski*⁹⁶ ?) ‘yaşlı porsuk’ (OM –, Hlh. борьх, Ma. –) || GT *borsuk ~ borsmuk* ‘porsuk’, BT **borsı* ‘porsuk’ (> Çuv. *purāş*) (krş. Mac. *borz* ‘porsuk’)

KM (k.ö.) *borluğ* ‘üzüm bağı’ (OM –, Hlh. –, Ma. –) || GT *bōrluk* ‘üzüm bağı, bağ, bahçe’

KM *boro* ‘boz, gri’ (OM ^{MGT}*boro*, ^{HY}*boro*, ^{ZY}*buro*, ^{ME1}*bora*, ^{RS}*bora*, ^{RM1}*būz*, ^{AG}*Bawra*, Hlh. бор, Ma. *boro*, Evk. *boro*) || GT *bōz* ‘boz, gri’ (krş. PS **puro* ‘gri’ [Róna-Tas 1988: 744])

KM *bosuğa* (< **basurğa*) ‘kapı eşiği, eşik’ (OM ^{MGT}*bosoqa*, ^{HY}*bosoqa*, ^{ME1}*bosağa ~ bosaka*, ^{RS}*bosağa*, Hlh. босзо, Dag. [E] *basrəy*, Dag. [T] *basarga ~ basaraq*, Ma. *bokson*, Evk. *basurga*, Sol. *basarga ~ basagga*) || GT *basurok*⁹⁷ (< *basur-ok*) ‘herhangi bir şeyi baskı altında tutan şey’

KM *boşuğ* ‘kader, alın yazısı; emir, talimat; izin, müsaade’ (OM –, Hlh. бошууз, Ma. –) || GT *boşug* (< *boş+u-g*) ‘izin, müsaade; af, bağışlama, serbest bırakma’ (krş. Mac. *búcsú* ‘veda, endüljans’)

⁹³ Turf. 72a, 74a, 76a.

⁹⁴ Bk. Tezcan-Zieme (1994: 262, 264-265).

⁹⁵ Ongin 9 <b₁wz^wkwn₁> *bwzkun* ‘fırtına, kasırğa’, Alt. *buskan* ‘kar fırtınası’.

⁹⁶ Moğolcadaki *-Csk- > -Ck- ses değişiminin diğer muhtemel örnekleri için KM *engke* ve *cirke* sözcüklerine bakılabilir.

⁹⁷ EUyg. *basrok ~ basurok* ‘zırh, koruma, destek; stabilizatör’, DLT *basruk*, YUyg. *bosuruk* (Shaw 1880: 49).

KM *botoğ*ⁿ ~ *botoğ-a* ‘deve yavrusu’ (OM ^{MGT}*botoğan*, ^{ME}*botagan* ~ *botaga*, ^{RS}*bo-tağān*, Hlh. *бomzo*, Ma. –) || GT *boto* ~ *bota* ~ *botu* ‘deve yavrusu’

KM (Kow.) *boyidoğ* (oku: *boyitoğ* ?) ‘büyümeye başladığında geyik boynuzu’ (OM –, Hlh. *boūmoz* ‘bir geyik boynuzunu döktüğünde geride kalan yumuşak çıkıntı’, Ma. –) || GT *bodtak* ~ **bodtaŋ*⁹⁸ (> *boytak* ~ *boydak*) ‘genç erkek koyun; kısırlaştırılmış koç; kabile üyesi, bekâr erkek; ergen, genç; yalnız, tek’

KM *bögle-* (< *bög*⁹⁹) ‘tıkamak, tıpalamak, mantarlamak’ (OM ^{MGT}*bökle-*, Hlh. *бөглөх*, Ma. –) || GT *bög*¹⁰⁰ ‘mantar, tıpa, tıkaç, engel’, BT **bök(ü)* ‘tıkaç, mantar, tıpa’ (> Çuv. *pākă*)

KM *bögse*ⁿ ‘arka taraf, kıç; but, kalça’ (OM ^{MGT}*bökse*, ^{ME}*bökse*, Hlh. *бөзс*, Ma. *buksu*) || GT *bögsäk*¹⁰¹ ‘göğsün yukarı kısmı, belden yukarısı, göğüs, gövde, karın’, BT **bwsgäk* ‘guatr; göğüs’ (> **pěse* > Çuv. *pěsehe*) (krş. HTKL <būhā:sakä> *bügsäk*)

KM *bögsi-* ‘pusuda beklemek’ (OM –, Hlh. *бүгшүүх* ‘gülmekten veya öksürmekten nefessiz kalmak; pusuya yatmak’, Ma. *buksi-*) || GT (DLT) *bös-* ‘vurmak, darp etmek’, (DLT) *bösüg bös-* ‘pusuya yatmak’ (krş. YUyg. *bös-* ‘patlamak, çatlamak; toprağı elle boylu boyunca kürüme’ [Shaw 1880: 49], YUyg. *bös-* ‘bir şeyi yerde sürüklemek’ [Jarring 1964: 59])

KM *böye* ‘şaman, kam’ (OM ^{MGT}*bö’e*, ^{HY}*bö’e*, ^{ZY}*bö*, ^{BY}*bö*, Hlh. *бөө*, Ma. –) || GT *bügü* (Br. *bügü*) ‘bilge; büyücü’ (krş. Avarca *Бооколаβрăç* **bö+kolav(u)r* ‘Avar rahip’ [Moravcsik 1983: II/95]) (?← Çin. 卜 龜 *būguī* ‘kaplumbağa kabuğuna bakarak kehanette bulunmak’)

KM *böyeçi* ‘şaman, kam’ (OM –, Hlh. *бөөч*, Ma. –) || GT *bügüçi* ‘büyücü’ (krş. Mac. *bölcs* ‘bilge’)

⁹⁸ EUyg. *bodtak*, Şor. *postan* (R IV 1291), Sag. *postan* (R IV 1291), Hak. *postan*, Tuv. *bottan*.

⁹⁹ Ord. *bög*, Mog. *bug* ‘tıpa, mantar’.

¹⁰⁰ TZ *bö* ‘ipin ve benzerlerinin düğümü’ (?), Alt. *bök*, Yak. *büö*, Dolg. *büö*.

¹⁰¹ EUyg. *bögsäk*, DLT <BUK-SAK>, Tuv. *böskek* ‘kuş göğsü’, Tof. *böksek* ‘kuş göğsü’.

KM *böyelcirgene* ~ *bülcirgene* (< **böldirgene*) ‘ahududu’ (OM –, Hlh. бөөрөлзгөнө, Kalm. *böldžrg³ne*, Ma. –) || GT (ÇTi) *böldirgen* ~ *büldirgen*¹⁰² ‘böğürtlen’

KM *böyer-e* ‘böbrek; testis’ (OM ^{MGT}*bö’ere* ~ *bökere*, ^{HY}*bö’ere*, ^{ZY}*bür*, ^{İM}*bö’er[e]*, ^{TA}*böre*, ^{SL}*börek*, ^{RS}*böire*, ^{BY}*bör*, Hlh. бөөр, Ma. –) || GT *bögür* ‘böbrek’, GT *bögrä*¹⁰³ ‘böbrek’, BT **bögrä* veya **bögräk* ‘böbrek’ (> Çuv. *püre*) (krş. HTKL <bau’hü’:rä> *bögür*)

KM *böyerelgen-e* ‘böğürtlen’ (OM ^{ME}*bürlügen* ‘kartopu (bitkisi)’, Hlh. бөөрөлзгөнө, Ma. –) || GT **bögürülgän*¹⁰⁴ (> **bögürlän*) ‘böğürtlen’

KM *böyesün* ‘bit’ (OM ^{MGT}*bö’esün*, ^{HY}*bö’esün*, ^{ME}*bö’ēsün*, ^{TA}*bösün*, ^{SL}*bösün*, ^{RS}*bösün*, ^{NK1}*bösün*, ^{NK2}*bösün*, ^{RM}*buşun*, Hlh. бөөс(өн), Ma. –) || GT *bö* ~ *böy* ~ *bög* ‘zehirli bir örümcek’

KM *böke* ‘kuvvetli, sağlam, güçlü; güreşçi, pehlivan’ (OM ^{MGT}*bökö*, ^{HY}(*Ariq*) *Bökö* ‘kişi adı’, ^{ME}*böke*, Hlh. бөк, Ma. *buku*, Evk. *buku*) || GT *bökä* ‘yiğit, savaşçı, pehlivan; ejderha’

KM *bökön* ‘deve hörgücü’ (OM ^{MGT}*böken* ‘çıkıntılı’, ^{ME}*böketü* ~ *böketür*, ^{RS}*böketü*, Hlh. бөк(өн), Kalm. *bökñ* ‘kambur, hörgüç, (ağaçlarda) yumru’, Ma. *bohoto* ‘deve hörgücü’, Ma. *bokto* ‘kambur’, Ma. *buktu* ‘kambur, çarpık’), KM *bögtüyi-* ~ *bökötüyi-* ‘öne doğru eğilmek, başını eğmek, eğilerek selam vermek, meyletmek’ (OM –, Hlh. бөгтүүх, Ma. –), KM *bögtür* ~ *bögetür* (< *bög(e)tü(yi)-r*) ‘eğri, kıvrık, kambur’ (OM ^{MGT}*bögötür* ~ *bökötür* ‘kambur’, Hlh. бөгмөр, Ma. –) || GT *bükün*¹⁰⁵ (< *bük-ün*) ‘kıvrım, büküm, büküm yeri, kat’, BT **bükün* (?) > **büküm* ‘kıvrım’ (> Çuv. *pükem*)

KM *bökön-e* ~ *bököyene* ‘at sineği’ (OM ^{HY}*bökö’üne*, ^{ZY}*bögeüne*, Hlh. бөхнө, Ma. –) || GT *bügäläk* ‘at sineği’, BT **bügän* ‘at sineği’ (> Çuv. *pävän*) (krş. Mac. *bögöly* ‘at sineği’)

¹⁰² Trk. ağ. *büldürgen*, Bşk. ağ. *böldörögen*, Nog. *böldirgen* ~ *büldirgen*, Kırg. *büldürkön*, Kzk. *büldirgen*, YUyg. *bölcürögen* (← Mo.).

¹⁰³ Mait. 75v2, 75v25 *pwyr*’ (Tekin 1980: 86).

¹⁰⁴ Çağ. *bögürtkän*, Trk. *böğürtlen*, Az. *böyürtkän*, Tkm. *bövürslen*.

¹⁰⁵ DLT <BUKN> *bökün* (?) ‘iktidarsız; körbağırsak’, Osm. *bükün*, İMS *bükün*.

KM *bököyi- ~ bökeyi-* ‘(öne doğru) eğilmek, başını eğmek’ (OM ^{MGT}*bük-* ‘eğilmek, gizlenmek’, ^{HY}*bökeyilge-* ‘boyun eğmek’, ^{ME}*bökeyiksen*, Hlh. *бөxuüx*, Ma. -) || GT *bük-* ‘bükme, eğme’, BT **bö-* ‘kıvrıma, katlama’ (> Çuv. *pük-*)

KM (k.ö.) *bölög ~ (Less.) bülüg* ‘bölüm, grup, topluluk; kısım, bölüm’ (OM ^{MGT}*bölek*, ^{ME}*bölük*, Hlh. *бүлэг*, Ma. -) || GT *bölök* (< *böl-ök*) ‘grup, sürü, takım; pay, hisse; parça, kısım’

KM *bös* ‘kumaş, pamuk, keten, bez’ (OM ^{HY}*bös*, ^{BY}*büs*, ^{ME}*bör ~ böz*, ^{TA}*böz*, ^{RS}*böz*, Hlh. *бөс*, Ma. *boso*) || GT *böz* ‘bez, kumaş, keten bezi’, BT **bēr* ‘keten bezi’ (> Çuv. *pir*)

↘ KM *büse*

KM (k.ö.) *bramid ~ baramid* ‘en yüce bilgelik; erdem, mükemmellik, dinî fazilet’ (OM -, Hlh. -, Ma. *baramit*) || GT (EUyg.) *paramit* ‘(temel erdem olarak) mükemmellik’ (← Toh. A/B *pāramit* ‘yücelik, üstünlük, aşkınlık’ veya Soğd. *p’rmyt* ‘*pāramitā*’ [Reck 2016: 434] ← Sk. *pāramitā* ‘bir şeye tam olarak ulaşma, bir şeye mükemmellik, aşkın erdem’)

KM (k.ö.) *bratikabud*¹⁰⁶ ~ (Less.) *bradikabud* ‘tek başına aydınlanmış (Buda)’ (OM -, Hlh. -, Ma. -) || GT (EUyg.) *pratikabut ~ piratikabut ~ piradakabut* ‘tek başına aydınlanmış (Buda)’ (← Soğd. *prt’ykpwt ~ prt’ykpwt* ‘Pratyekabuddha’ [MacKenzie 1976: 214b] ← Sk. *pratyekabuddha* ‘aydınlanmaya ulaşmış olmasına rağmen tek başına yaşayarak bilgisini dünyayla paylaşmayan bir Buda’)

KM *buçal-* (?< **bilça-*) ‘kaynamak’ (OM ^{MGT}*buçalqa-* ‘kaynatmak’, ^{ME}*buçal-* ‘kaynamak’, Hlh. *бүчлax*, Ma. -) || GT *bış-* ‘pişmek, olgunlaşmak’ (krş. Br. *püş-är-*, Br. *büş(ü)r-*, Yak. *bus-*), BT **bı(l)ç-* ‘pişmek, olgunlaşmak’ (> Çuv. *piš-*)

KM *bud* ‘Merkür (gezegeni); Çarşamba (günü)’ (OM -, Hlh. *бүд*, Ma. -) || GT (EUyg.) *but* ‘Merkür (gezegeni); Çarşamba (günü)’ (← ? ← Sk. *budha* ‘uyanış; zeki, bilge; bir tanrı; bir köpek; Merkür (gezegeni); Çarşamba (günü)’)

KM *buday-an* (< **butagan*) ‘tahıl, darı; lapa, un çorbası, yulaf ezmesi; ayıklanmış ve dövülmüş buğday; yemek, öğün’ (OM ^{MGT}*buda’an*, ^{HY}*buda’an*, ^{ZY}*budō*, ^{BY}*budā*,

¹⁰⁶ BodT. 3650.

^{ME}*budān*, ^{TA}*budaan*, ^{IM}*budān*, ^{RS}*budān*, Hlh. *будаа*, Ma. *buda* ‘pişmiş tahıl, pişmiş pirinç, gıda’, Cür. *budga(i)* ‘yemek, öğün’, Cür. *buda* ‘[çiğ] pirinç’) || GT (OTi) *botga* ~ *butga*¹⁰⁷ (< **but*-¹⁰⁸) ‘bir çeşit yem, sütlaç, çorba, lapa; karışıklık, kargaşa’, BT **botik* (?) **botgu* (?) ‘çorba, lapa’ (> Çuv. *pätä*)

KM *budang* (< **buda.ŋ* < **buta*) ‘sis, pus, ince duman’ (OM ^{MGT}*budan*, ^{ME}*budan*, Hlh. *будаң(з)*, Ma. –) || GT *būs* ‘sis, pus’, BT **būs* ‘buhar, buğu’ (> Çuv. *päs*) (krş. Mac. ağ. *búsz* ‘bunaltan sıcak, yapış yapış hava; buhar’)

KM *budu-* ‘boyamak’ (OM ^{ME}*budu-*, ^{ZY}*budu[q]ji* ‘boyacı’, ^{BY}*buda[g]* ‘boya’, Hlh. *будах*, Ma. –, Evk. *budu-*) || GT *bodo-* ‘boyamak’ (Çuv. *pëve-* ‘boyamak’ ← Tat. *buya-* ‘boyamak’)

KM (k.ö.) *buduli*-¹⁰⁹ ‘(pislik içinde) yuvarlanmak veya yatmak’, (Less.) *buduli-* ‘bir şeyi karışıklık içinde yapmak; karışıklık çıkarmak; kafası karışmak’ (OM –, Hlh. *бүдүлүх*, ?Ma. *buduli-* ~ *bulduri-* ‘(atlar ve inekler) sendelemek, tökezlemek’) || GT (EUyg.) *bodul-* (< *bodu-* ‘çivilemek, sabitlemek’) ‘yapışmak, yapışıp kalmak, bağlanmak’

KM *buğsa-* ‘kızgın veya somurtkan olmak; üzgün olmak’ (OM ^{MGT}*buğsa-* ‘engellemek, dizginlemek’, Hlh. *бүзсәх*, Ma. –), KM *buğsi-* ‘kızgın olmak’ (OM –, Hlh. –, Ma. –) || GT *buş-* (?< **buğşā-*) ‘öfkelenmek, hiddetlenmek, kızmak’

KM *buğsi-* ‘gizlenmek, saklanmak, saklı olmak’ (OM –, Hlh. *бүзүүх*, Ma. *buksi-* ‘pusuya yatmak’¹¹⁰) || GT *bus-* (< **buğsī-*) ‘pusuya yatmak, gizlenmek, saklanmak’

KM *buğu-* ‘sıçramak, (at gibi) şahlanmak’ (OM –, Hlh. *бүзәх*, Ma. –) || GT (DLT) *bukra-* ‘şaha kalkmak, sıçramak’

¹⁰⁷ Çağ. *botka* (*botaka*), TZ *butka*, Tat. *butka* ~ *botka*, Bşk. *butka*, Kırg. *botko*, Kzk. *botka*, Alt. *botko*, Hak. *pothi*, Yak. *butugas* (< **butkaç*).

¹⁰⁸ Tat. *buta-* ‘karıştırmak’, Yak. *butuy-* ‘karıştırmak’, Çağ. *botra-* (*butra-*) ‘dağıtmak, yaymak’, Çuv. *pättran-* ‘bulanmak’, Çuv. *pättrat-* ‘bulandırmak’.

¹⁰⁹ Lal. 8b.

¹¹⁰ Rozycki (1994: 37), Mançuca sözcüğü Mo. *bögsi-* ‘pusuda beklemek’ sözcüğüyle karşılaştırmaktadır.

KM *buyuday* ~ *buuday* ‘buğday’ (OM ^{HY}*bu’udai*, ^{ZY}*būdai*, ^{BY}*bu’uda[i]*, ^{ME}*buğdai*, ^{SL}*buğdai*, ^{IM}*buğda[y]*, Hlh. *буудай*, Ma. –) || GT *bugday* ‘buğday’, BT **bugday* ‘buğday’ (> Çuv. *pāri*) (krş. Mac. *búza* ‘buğday’)

KM *buyur-a* ‘erkek deve’ (OM ^{MGT}*bu’ura*, Hlh. *буйур*, Ma. –) || GT *bugra* ~ *bugur* ‘erkek deve’

KM *buyural* ~ *buyurul* ‘gri, kır, kır saçlı’ (OM ^{BY}*būrul* ~ *bowurul*, ^{ME}*būrul*, ^{RS}*būrul*, Hlh. *буйрал*, Ma. *burulu* ‘kırmızı ve beyaz donlu at’, Evk. *burul*, Sol. *bōral*) || GT *bogrul*¹¹¹ (? *bogrul*) ‘boğazı ak olan hayvan’

KM *buḡ-a* ‘boğa’ (OM ^{MGT}*buḡa*, ^{HY}*buḡa*, ^{BY}*buḡa*, Hlh. *бых*, Ma. *buha* ‘vahşi bizon’, Ma. *buka* ‘koç’) || GT *būka* (?< **bīka*) ‘boğa’ (krş. Mac. *bika* ‘boğa’, Mac. ağ. *buga* ‘öküz, keçi, koç’)

KM *buḡar* ‘tapınak, manastır’ (OM –, Hlh. *бухаар*, Ma. –) || GT (EUyg.) *virhar* ‘manastır, Stūpa’ (← Soğd. *βṛγ*’r ‘Stūpa’ ← Sk. *vihāra* ‘manasır, tapınak’)

KM (k.ö.) *buḡuḡ* (? *buḡuḡ*)¹¹² ‘boyunduruk’ (OM –, Hlh. –, Ma. –) || GT *bokursı* ~ *bukursı* ~ *bokursa* ~ *bukursa* ‘boyunduruk’

KM *bulaḡ* (I) (< **bula.ḡ*) ‘beyaz benekli, kısmen beyaz’ (OM –, Hlh. *булаг*, Ma. –) || GT *bula* ‘alaca, bulaca, çok renkli’

KM *bulaḡ* (II) ‘pınar, kaynak’ (OM ^{HY}*bulaḡ*, ^{ZY}*bula[q]*, ^{ME}*bulaḡ*, ^{SL}*bulaḡ* ‘çeşme’, ^{RS}*bulaḡ*, ^{PH}*bulaḡ*, Hlh. *булаг*, Ma. –) || GT *bulak* ‘pınar, kaynak’

KM *bulanggir* ~ *bulunggir* ‘çamurlu, bulanık’ (OM ^{HY}*bulunggir* ‘bela’, ^{BY}*bulinggir*, ^{ME}*bulanḡir*, ^{RS}*bulanḡir*, Hlh. *булунгар*, Ma. –) || GT *bulga-* ‘bulandırmak, karıştırmak’, BT *bulka-* ‘bulandırmak, karıştırmak’ (> Çuv. *pālhav*, *pālhan-* ~ *pulhan-*, *pālhat-*)

KM *bulçing* (< **bulti.ḡ* ? **bulçig* ?) ‘baldır; bacak veya kol adalesi’ (OM –, Hlh. *булчин(г)*, Ma. *bulça yali* ‘kol ve bacaklardaki et’), KM *bulçirḡay* ‘beze, gудde’ (OM ^{ME}*bilçirḡai*, ^{RS}*bulçirḡa*, Hlh. *булчирхай*, ?Ma. *bulcan* ‘derideki ur’) || GT *būt* (?< **bult*)

¹¹¹ Sözcüğün etimolojisi, *boguz* ‘boğaz’ ve *+ul* eki olarak gösterilebilir. Türevde bir rotasizm söz konusudur. GT *boyun* ‘boyun’ isminden türetilen GT *boymul* ‘boynunda beyaz bir leke olan hayvan’ sözcüğü de muhtemelen aynı eki içermektedir.

¹¹² Turf. 80a2.

‘but, uyluk, kalça’ veya GT *buçgak* (?< **bulçgak* < **bulçig+ak*) ‘hayvanların baldır veya ayak derisi’ (krş. PY [S] **bul* ‘ayak’)

KM *bulğar* ~ *buliğar* ‘yuft’ (OM –, Hlh. *булуғаар*, Ma. –) || GT (OTi) *bulgar* ~ *bulgarı* ‘deri, yuft, sahtiyan’

KM *bulung* ‘köşe, aç’ (OM –, Hlh. *булан(з)*, Ma. –) || GT *buluñ* ‘köşe, aç, yön’

KM (k.ö.) *bundarig*¹¹³ ‘beyaz lotus’ (OM –, Hlh. –, Ma. –) || GT (EUyg.) *pundarik* ‘bir ağaç türü (*Artemisia indica*)’ (← Sk. *puñdarika* ‘lotus çiçeği, beyaz lotus’)

KM *bur* ‘bulanık; loş, karanlık, gölgeli’ (OM –, Hlh. *бур*, Bur. *бур* ‘çamur; kil’, Ma. *buraki* ‘toz’) || GT *bōr*¹¹⁴ ‘toz, kum, toprak’, BT *bōr(V)* ‘tebeşir’ (> Çuv. *pur* ~ *purā*) (krş. PS **pur* ‘duman, toz’)

KM *burçağ* ~ *buyurçağ* ‘burçak, bezelye, fasulye’ (OM ^{HY}*burçaq*, ^{ZY}*burça[q]*, ^{BY}*borço[q]*, ^{ME}*burçaq*, ^{RS}*burçaq*, Hlh. *бурчаз*, Ma. –) || GT *burçak* ‘burçak, bezelye, fasulye’, BT **burçak* ‘bezelye’ (> Çuv. *pārśa*) (krş. Mac. *borsó* [boršō] ‘bezelye’)

KM *burçi-* (< **bur.çi-*) ‘yıkma, tahrip etmek’ (OM –, Hlh. –, Ma. –) || GT *buz-* ‘yıkma, tahrip etmek’ (krş. EUyg. *burçintur-* ‘incitmek, sıkıntı vermek, düzenini bozma’)

KM *burgi-* ‘bulut şeklinde yükselmek, (toz, su, duman vb.) dönmek’ (OM –, Hlh. *бургух*, Ma. *burgi-* ‘dağınık olmak’, Şib. *burgaşa-*, *buruşa-* ‘süzülmek, daire çizmek, başıboş dolaşmak’), KM *burciyi-* ‘kıvrılmak’ (OM –, Hlh. *буржуиух*, Ma. –) || GT *būr-* ‘kokmak, (buhar) yükselmek’ (Yak. *buryay-* ‘(toz) dönerek yükselmek’), BT **būr-* ‘burmak, çevirmek, döndürmek’ (> Çuv. *pār-*) (krş. Mac *borít* ‘örtmek, üzerine yaymak, devirmek’, *borul* ‘devirmek, düşmek, üzerine kaplamak’, *borogat* ‘üzerine koymak’, *borong* ‘üzerinde dolaşmak, (bulutla) kapanmak’, *ború* ‘bulutluluk, kasvet’, *burok* ‘kabuk, kapak’, *burkol* ‘kaplamak’)

¹¹³ Lal. 53a, Pañc. 6b.

¹¹⁴ KT D 37 *otça bwrça* ‘ateş ve toz gibi’ (?), Kİ *bor* ‘kireç; beyaza mail yumuşak taş’, Osm. *bor* ‘sürülmemiş, otsuz, pek toprak’, Tkm. *bōr* (ağ.) ‘tebeşir’, Yak. *buor* ‘toprak; balçık, kil; toz; memleket; mezar’, Dolg. *buor* ‘toprak, balçık, kil, kum’. Diğer tanımlar için ESTYa’ya (II 192-193) bakılabilir.

KM *burguy* ‘pipo temizlemek için kullanılan tel parçası’ (OM ^{ZY}*bur[qui]* ‘delgi’, ^{RS*}*burğu(i)* ‘delgi’, Hlh. *бурзүү*, Ma. -) || GT *borgu* ~ *borguy* ‘boru’, BT **borku* > **boruk* (?) ‘boru’ (> Çuv. *părăh*)

KM *buri* (~ *buriba*) ‘küf’ (OM -, Hlh. -, Ma. -) || GT (DLT) *buzı* ‘yanmış ekmeğin üzerindeki siyahlık’

KM *burkan* ‘Buda’ (OM ^{MGT}*burqan* ‘kişi ve dağ adı’, ^{HY}*burqan*, ^{PH}*burqan*, Hlh. *бурхан*, Ma. -) || GT *burhan* ‘Buda’ (← Çin. 佛 *fó* ‘Buda’, Tü. +*kan*)

KM *bursang* ‘Budist rahip veya ruhban sınıfı’ (OM -, Hlh. -, Ma. *bursan hubarak*) || GT (EUyg.) *bursaŋ* ~ *bursıŋ* ~ *bursoŋ* ‘rahipler topluluğu’ (← Çin. 佛僧(伽) *fósēng(jiā)* ‘Budist tapınağı’ ← Sk. *buddhasaṅgha* ‘Budist rahip topluluğu’ veya Soğd. *pwrsnk*^(s) *pursang* ‘keşiş topluluğu’ = Sk. *bhikṣu-saṅgha*)

KM *burtağ* (< **bur.ta.ğ*) ‘leke, pislik, kir’ (OM ^{ME}*burtak*, ^{PH}*burtaq*, Hlh. *буртаз*, Ma. *borton* ‘(özellikle yüz için) pis, kirli’) || GT (EUyg.) *bırıg* (< **bır-*) ‘kirli, temiz olmayan; dışkı, pislik’

KM *buruntağ* ~ *buruntuğ* ‘yular’ (OM ^{ME}*buruntuğ*, Hlh. *бурантаз*, Ma. -) || GT *buruntuk* ~ *burunduk* ~ *burunduruk* ‘yular’

KM (k.ö.) *bus*¹¹⁵ ‘bir yıldız kümesi’ (OM -, Hlh. -, Ma. -) || GT (EUyg.) *puş* ‘Ay’ın Dünya’nın çevresinde dolaşırken geçtiği sekizinci istasyonun adı’ (← Sk. *Puṣya* ‘Ay’ın Dünya’nın çevresinde dolaşırken geçtiği altıncı veya sekizinci istasyonun adı’)

KM *busaki* ‘kötü, günahkâr, ahlaksız’ (OM -, Hlh. *бүсхү*, Ma. -) || GT (DLT) *buşak* (< *buş-*) ‘sıkıntılı, hiddetli’ (krş. EUyg. *buşı*, KB *buşı* ‘heyecanlı, hiddetli, sinirli, çabuk kızan’)

KM *busani-* ‘dağılmak, yıkılmak, harap olmak’ (OM ^{HY}*busaniqda-* ‘düzensiz şekilde dağılmak’, Hlh. *бүснүх*, Ma. -) || GT *busan-* ‘kederli olmak’ (krş. Mac. *bosszant* ‘kızdırmak, sinirlendirmek’)

KM *buta* ‘parça parça, paramparça; tamamen’ (OM -, Hlh. *бүтм*, Ma. -), KM *butara-* ‘parçalanmak; dağılmak’ (OM ^{MGT}*butara-* ‘dağılmak’, ^{ME1}*butara-* ‘dağılmak’,

¹¹⁵ Lal. 21b.

Hlh. *бырпах*, Ma. -) || GT (EUyg.) *butarla-* ‘yırtarak parçalamak, paramparça etmek’

KM *butani*¹¹⁶ ‘bir şeytan sınıfı’ (OM -, Hlh. -, Ma. -) || GT (EUyg.) *putane* ‘bir şeytan sınıfı’ (← Toh. B *pūtane* ‘bir tür iblis’ ← Sk. *pūtana* ‘bir iblis veya ruh sınıfı’)

KM *buyan* ‘erdemli davranış, erdem, fazilet’ (OM ^{ME}*buyan*, ^{PH}*buyan*, Hlh. *буян*, Ma. -) || GT *buyan* ~ *muyan* ‘iyi davranış, iyilik, sevap, erdem’ (← Sk. *puṇya* ‘iyi, erdemli, doğru, değerli; erdem; iyi iş’)

KM *buyila* ‘devenin burnuna geçirilen tahta çivi’ (OM -, Hlh. *буйл*, Ma. -) || GT (IB) *budla* ~ (DLT) *butlu* (? *buylu*) ‘devenin burnuna takılan halka, burunsalık’

KM *büci-* (< **büdi-*) ‘oyunmak, dans etmek’ (OM ^{HY}*böci-*, ^{BY}*bu[jik]çi* ‘dansçı’, ^{ME}*böci-*, ^{IM}*büci-*, Hlh. *бүжух*, Ma. -) || GT *bidi-* (> *büdi-* ~ *bödi-*) ‘dans etmek’

KM *büdeg*, *büdeki* (< **bide-*) ‘karanlık, bulanık, belirsiz, muğlak’ (OM -, Hlh. *бүдэг*, *бүдэх*, Ma. -) || GT (DLT) *bēd-* ‘görme yeteneği zayıflamak’

KM *büle-* ~ *büli-* (< **bile-*) ‘saplamak, batırmak, delmek; kıymız çalkalamak, çırpamak’ (OM ^{MGT}*büle-*, Hlh. *бүлэх*, Ma. -) || GT *bış-* ~ *bış-*¹¹⁷ ‘(süt) çalkalamak, çırpamak; tereyağı yapmak; dürtmek, fırlatmak, saplamak’ (krş. Toh. B *peške* ‘arıtılmış tereyağı, saf yağ, Ghee’)

KM *bürgüd* ‘kartal’ (OM ^{HY}*bürgüt*, ^{ZY}*bürküt*, ^{ME}*bürküt*, ^{RS}*bürküt*, ^{NK}*bürküt*, ^{GK}*burk*‘u[t’], Hlh. *бүргэд*, Ma. -) || GT *bürküt* ‘bir tür kartal’

KM *büri-* ‘bürümek, örtmek, kaplamak’ (OM ^{MGT}*büri-*, ^{ME}*büri-* ‘süt kesilmek’, ^{ME}*bürkü-* ‘örtmek, örtülmek’, Hlh. *бүрэх*, Ma. *huri-*) || GT *büri-* ~ *bürü-* ‘bürümek, sarmak, örtmek’

KM *bürkü* ‘yaz şapkası’ (OM -, Hlh. *бүрх*, Ma. -) || GT *börk* ‘başlık, kalpak’

KM *büse* ‘kuşak, kemer’ (OM ^{MGT}*büse*, ^{HY}*büse*, ^{BY}*büs*, ^{ZY}*büsi*, ^{ME}*büse*, ^{SL}*büse*, ^{IM}*büse*, ^{RS}*büse*, Hlh. *бүс(ән)*, Ma. -) || GT *böz* ‘bez, kumaş, keten bezi’, BT **ber* ‘keten bezi’ (> Çuv. *pir*)

¹¹⁶ Pañc. 30b.

¹¹⁷ Tkm. *piş-ek*, Bşk. *běšě-*, Kzk. *pis-*, Kırg. *bış-*, Sib. Tat. *pěš-* (I, II), Tuv. *bış-*.

↳ KM *bös*

KM *büta* ‘kötü ruh, şeytan’ (OM –, Hlh. –, Ma. –) || GT (EUyg.) *bute* ‘bir şeytan sınıfı’ (← Sk. *bhūta* ‘tekinsiz varlık, ruh, hayalet, cin’)

KM *büte-* ‘örtülmek, kaplanmak; (yara) kapanmak, iyileşmek’ (OM ^{MGT}*büte-* ‘tıkalı olmak’, Hlh. *бүтэх*, Ma. *butule-* ‘örtmek, kaplamak, tıkamak’) || GT *büt-* ~ *bit-* ‘(ses) kesilmek, kaybolmak; (yara) iyileşmek, kapanmak’

KM *bütü-* ‘oluşmak, şekillenmek; gerçekleşmek’ (OM ^{ME}*bütü-* ‘bitmek’, ^{IM}*bütē-* ‘bitirmek, tamamlamak’, ^{RM}*būta-* ‘tamamlamak, bitirmek’, ^{PH}*bütü-* ‘gerçekleşmek’, Hlh. *бүтэх*, Ma. –) || GT *büt-* ~ *bit-* ‘(ot) bitmek, büyümek; (arzu, dilek) yerine gelmek; bitmek, tamamlanmak, sona ermek’, BT **büt-* (?) ‘bitmek, tükenmek, yok olmak, sona ermek’ (> Çuv. *pět-*) (krş. Mac. ağ. *bütü* ~ *büt* ‘bir şeyin künt ucu’ ← BT **bütüg*)

KM *bütün* ‘bütün, tüm’ (OM ^{ME}*bütün*, ^{RS}*bütün*, ^{PH}*bütün*, Hlh. *бүтэн*, Ma. –) || GT *bütün* ‘bütün, tüm’, BT **bütüm* ‘bütün, tüm’ (> Çuv. *pětëm*)

C

KM *cabay-a*ⁿ ‘kötü koku; tatsızlık, anlamsızlık’ (OM ^{BY}*cabān* ‘tatsız’, Hlh. *заваан*, Ma. –) || GT *yavgan* (?< **yav*-¹¹⁸) ‘yavan, etsiz’

KM (k.ö.) *cad* ‘yabancı, diğer’ (OM ^{MGT}*cat*, Hlh. –, ?Ma. *cata* ‘vasat (kişi), yeteksiz, işe yaramaz’) || GT *yāt* ‘yad, yabancı’ (Çuv. *yut* ~ *yută* ‘yabancı’ ← Tat. *yat* ‘yabancı, yad’)

KM *cada* ‘büyü yoluyla yağmur yağdırma’ (OM ^{MGT}*cada*, Hlh. *зад*, Ma. –) || GT *yat* ~ *yāt* ‘yağmur ya da rüzgâr getirmek için taşlarla yapılan kamlık’ (krş. Soğd. *cδ*-(w) *j/çad(u)* ‘büyü’, Hot. Sak. *çāya*- ‘büyü, büyücülük’, EFar. *yātum* ‘büyü (?)’, OFar. *cādūg* ‘büyücü, sihirbaz’)

KM *cadaçi*- (< **cada*-) ‘çözmek, açmak’ (OM –, Hlh. *задчих*, Ma. –), KM *cadal*- ~ *cadala*- ‘açmak, çözmek, yaymak; parçalarına ayırmak, tahlil etmek’ (OM –, Hlh. *задлах*, Ma. –), KM *cadara*- (< **cada*-) ‘açmak, çözmek, gevşetmek’ (OM –, Hlh. *задрах*, Ma. –) || GT *yād*- ‘yaymak, açmak’

KM *cağan* ‘fil’ (OM ^{HY}*ca’an*, ^{BY}*cağan*, ^{ZY}*ca’an*, ^{ME}*ca’ān*, ^{NK1}*cahan*, ^{NK2}*cahun*, ^{PH}*ca’a:n*, Hlh. *заан*, Ma. –) || GT *yaṅa* ~ *yagan* ~ *yaṅan* (< **yaṅ+ga/gan*) ‘fil’ (← Çin. 象 *xiàng* ‘fil’)

KM *caṅar* ~ *ciṅar* ‘misk’ (OM ^{ME}*ca’ār* ~ *cār*, Hlh. *заарь*, Ma. *carin*) || GT *yıpar* ‘misk’ (krş. Mac. *gyopár* ‘bozağan’, Far. *اپار* *ipār* ‘kekik, çördük’)

KM *caḳ-a* ‘kenar; yaka’ (OM ^{MGT}*caqa*, ^{HY}*caqa*, ^{BY}*caqa*, ^{ZY}*caqa*, ^{ME}*caqa* ~ *ciḳa*, ^{SL}*ciḳa*, ^{RS}*caqa*, Hlh. *зах*, Ma. *caka*) || GT *yaka* ‘yaka, taraf, yan’, BT **caka* ‘yaka’ (> Çuv. *śuha*)

KM *calaya* ‘püskül; sorguç, ibik’ (OM –, Hlh. *залаа(н)*, Ma. –) || GT (DLT) *yalıg* ‘ibik’

KM *calayu* ‘genç; gençlik’ (OM ^{MGT}*cala’ui*, ^{BY}*calawu*, ^{ME}*cala’u* ~ *calū*, ^{TA}*calawu*, ^{SL}*calau*, ^{RS}*calawu*, ^{İM}*cala’ū*, ^{İM}*calū* ~ *calūn* ‘hizmetçi, köle’, ^{RM}*calawū* ‘efendi, prens’, ^{RM}*calū* ‘kız çocuğu’, Hlh. *залуу*, Ma. –) || GT *yāš* ‘genç, çocuk, bebek’

↘ KM *nilḳ-a*

¹¹⁸ Krş. GT *yav-iz* ‘kötü’, *yav-lak* ‘kötü’, **yavman* > *yaman* ‘kötü’.

KM *calbari*- ‘yalvarmak’ (OM^{MGT} *calbari*-, ME^{ME} *calbari*-, IM^{IM} *calbari*-, PH^{PH} *calbari*-, Hlh. *залбирах* ~ *залбарих*, Ma. *calbari*-) || GT *yalvar*- ‘yalvarmak’

KM *cali* ‘alev; ruh’ (OM^{IM} *cāl*, SL^{SL} *cāl* ‘odun’, RS^{RS} *cāl* ‘odun’, PH^{PH} *cali* ‘ihtişam’, Hlh. *заль*, Ma. -) || GT *yalın* ~ *yalın* ‘alev’, BT **calım* ‘alev’ (> Çuv. *śulām*)

KM *calıķay* (< **calıķa*) ‘güvenilmez, aldatıcı; umursamaz, tembel’ (OM^{HY} *calıķai* ‘tembel, umursamaz’, Hlh. *залхай* ~ *зальхай*, Ma. -), KM *calıķayu(u)* (< **calıķa*) ‘tembel, aylak’ (OM -, Hlh. *залхуу*, Ma. -) || GT *yaşık* ‘cılız, zayıf, sıska, yağsız’ veya GT **yaşığan*¹¹⁹ ‘tembel’

↳ KM *naşığay*

KM *calira*- (< **cali.ra*-) ‘kaytarmak, tembel olmak, ilgisiz olmak; sakinleşmek’ (OM^{MGT} *calira*- ‘öfkesi dinmek, sakinleşmek’, Hlh. *залурах*, Ma. -) || GT *yaşı*-¹²⁰ ‘yorulmak, zayıf düşmek; sakinleşmek; uysallaşmak’

↳ KM *nalayi*-

KM *calıķa*- ‘korkmak, ürkmek; bıkmak, usanmak; bir alışkanlıktan vazgeçmek’ (OM^{MGT} *calıķamşığtan* ‘korkunç, korkutucu’, Hlh. *залхах*, Ma. -) || GT *yalık*- ‘aşağılamak, iğrenmek; bıkmak, usanmak’

KM *cançi*- ~ *cangçi*-¹²¹ ~ *nançi*- ‘vurmak, dövmek’ (OM^{MGT} *cançi*-, ME^{ME} *cançi*-, TA^{TA} *cançi*-, Hlh. *занчих* ~ *жанчих*, Ma. -) || GT *yanç(i)*- ‘ezmek; dövmek; kırmak’

KM *cang* ‘karakter, kişilik, huy, yaradılış’ (OM -, Hlh. *зан(г)*, Ma. -) || GT *yan* ~ *yān*¹²² ‘tarz, usul; kalıp, örnek’ (?← Çin. 樣 *yàng* ‘görünüş, dış görünüş, tür, cins’)

KM *canggi* ‘bilgi, haber, söylenti’ (OM^{MGT} *canggi* ‘anlaşma’, ME^{ME} *canği* ‘dügüm’, Hlh. *занги*, Ma. -) || GT *yanı* ~ *yāni* ‘yeni, taze’, BT **ceñi* ‘yeni, taze’ > (Çuv. *šěně*) (krş. Mac. *gyenge* ‘zayıf, cılız, güçsüz’)

¹¹⁹ Alt. *yajagan* ‘tembel’ (Verbitskiy 1884: 66a), Leb. *yajagan* ‘tembel’, Tub. *yajıgan* ‘tembel’, Küer. *yajaj* ‘tembel’ (R III 253, 255), Hak. *çazan* ‘(at için) tembel; uyuşuk, dingin’.

¹²⁰ ‘Sakinleşmek, uysallaşmak’ anlamları için bk. Yak. *sıhıy*- ‘(at, hayvan) insanlara alışmak, evcilleşmek; (insan) uysallaşmak’. Krş. ME *yalıl*- (? *yalık*-) ‘bıkmak, usanmak’.

¹²¹ Bu biçimde KM *cang* ‘sopa’ ismiyle benzeşme söz konusudur.

¹²² Hlç. *ya:ng* ~ *ya:n^g*, Yak. *saŋ*.

KM *cangjuu* (< **cangağ.aγu* veya **cangğayu*) ‘çapa; su kestanesi (Tribulus terrestris)’ (OM ^{BY}*cangğau*, Hlh. занжуу, Ma. -) || GT *yagak* ~ *yağak* ~ *yağgak* ‘ceviz’

KM *canu-* ‘korkutmak, gözdağı vermek, tehdit etmek’ (OM ^{ME}*canu-*, Hlh. занах, Ma. *canu-*) || GT *yan-* ~ *yani-* ~ *yana-* ‘tehdit etmek’

KM *carag* ‘gerekli olan, ihtiyaç’ (OM ^{MGT}*carag* ‘önemli şeyler’, Hlh. запаз, Ma. -) || GT *yarag* ‘yakışan, gereken; fırsat, imkân; silah, teçhizat’

KM *carim* ‘biraz; bir şeyin yarısı veya bir parçası’ (OM ^{MGT}*carim*, ^{HY}*carim*, ^{ME-}*carim*, ^{IM}*carim* (I) ‘bazı, bir kısım’, ^{IM}*carim* (II) ‘yarım, buçuk’, ^{RM}*cārim*, Hlh. зарим, Ma. -) || GT *yarım* ‘yarım, yarı’

KM *carliğ* ‘ferman, emir, buyruk’ (OM ^{MGT}*carliğ*, ^{ME}*carliğ*, ^{SL}*carliğ*, ^{IM}*yarliğ*, ^{PH}*carliğ*, Hlh. зарлуз, Ma. -) || GT *yarliğ* ‘ferman, emir, buyruk’

KM *carma* ‘kabuksuz tahıl, kaba öğütülmüş tahıl, kepek’ (OM -, Hlh. зарам, Ma. -) || GT *yārma* ‘yarma, kalın taneli un’

KM *cayidang* (< **capitan*) ‘eyersiz’ (OM -, Hlh. зайдан(з), Ma. -) || GT *yapıtak* (?< *yarı* ‘eyer örtüsü’ + *tāk*) ‘eyersiz, çıplak, palansız (at)’

KM *cayig* ‘Ural nehri’ (OM ^{MGT}*cayag*, Hlh. -, Ma. -) || GT *yayık*¹²³ ‘Ural nehri’ (krş. Ptolemaios Δάϊξ, Menandros Δάϊχ, Konstantinos VII. Porphyrogennetos Γεήχ, İbn Faḍlān *حیح cayih*).

KM *cayil-* ~ *cayilu-* (< **cayi-*) ‘çalkalamak, yıkayıp temizlemek’ (OM -, Hlh. зайлах, Ma. -), *cayimu-* (< **cayi-*) ‘sallanmak, titremek’ (OM -, Hlh. займах, Ma. -) || GT *yay-* ~ *yāy-*¹²⁴ ‘sallamak, sarsmak, titremek; çalkalamak, çitilemek; meylettirmek’, GT **çay-*¹²⁵ ‘çalkalamak, yıkamak; sallamak’, BT **cay-ı* (veya **çay-ı*) ‘şamata, velvele, karmaşa; dert, sorun’ (> Çuv. *śuy*)

↳ KM *nayıgu-*

¹²³ Tat. *cayēk*, Bşk. *yayık*, Kzk. *jayık*, Kmd. *d’ayık*.

¹²⁴ EUyg. *yay-*, DLT *yay-*, Tuv. *çay-*, Tkm. *yāy-* ‘yayık yaymak’, Hlç. *yā^a*- ‘yağ yapmak’.

¹²⁵ Osm. *çalka-*, Trk. *çalkala-*, Tkm. *çayka-*, Tat. *çayka-*, Bşk. *sayka-*, Krç.-Blk. *çayka-*, Kmk. *çayka-*, Nog. *şayka-*, Kzk. *şayka-*, YUyg. *çayki-*, Çuv. *çühe-* ~ *çüke-* (← Tat.).

KM *cebe* ‘ok başı, temren, mızrak ucu’ (OM ^{MGT}*cebe* ‘savaş aleti, silah’, ^{HY}*cebe* ‘silah’, ^{ME}*körte cebe* ‘zırh’, ^{ME}*cebetü* ‘mızraklı’, ^{ME}*cebeten* ‘mızraklı’, Hlh. зэв, Ma. –), KM *cebele-* (< *cebe.le-*) ‘silahlandırmak, donatmak’ (OM ^{MGT}*cebele-* ‘savaşmak, çarpışmak’, Hlh. –, Ma. *cebele* ‘ok kılıfı, kubur’) || GT *yäp*¹²⁶ ‘alet edavat, silah’, GT (EUyg.) *yävälä-* ‘zırhla donatmak, zırhlandırmak’

KM *cebseg*¹²⁷ ‘silah; alet, araç, donanım’ (OM ^{MGT}*cebseg*, ^{ME}*cebsek* ‘zırh (= Çağ. *sagıt*)’, ^{İM}*cemsek* ‘küçük balta, nacak’ (?), Hlh. зэвсэз, Ma. –) || GT (EUyg.) *yev-* ‘donatmak’, (EUyg.) *yeväg* ‘teçhizat, donanım, malzeme’, (EUyg.) *yevig* ‘donatma, teçhizat, süs, süsleme’, (EUyg.) *yeviş* ‘destek, yardım’ (krş. Yak. *säp* ‘alet edavat, araç gereç, teçhizat; silah; eşya’, Dolg. *häp* ~ *säp* ‘araç gereç; koşum takımı; aksesuar, ekipman’)

KM *cegesü*ⁿ ~ *cigesü*ⁿ (< **cegen.sün*) ‘kamuş, saz’ (OM ^{ME}*ceken*, Hlh. зэзс, Ma. –) || GT *yäkän* ~ *yekän* ‘hasır, kamuş, saz’, BT **cäkän* ‘hasır, kamuş, saz’ (> Çuv. *çakan*) (krş. Mac. *gyékény* ‘saz, hasırotu, kamuş’, Os. *дзеген, дзегейнæ* ‘hasır’, Udm. *śakan* ‘hasır, hasır örtü, çul’)

KM *ceGen* ‘kutup porsuğu’ (OM –, Hlh. –, Ma. –) || GT *yägän*¹²⁸ (< *yē-gän*) ‘kutup porsuğu, Gulo gulo’

KM *ceyeg* ~ *ceg* (< **cepek*) ‘sırmalı şerit, bir nesnenin çevresine sarılı ip’ (OM –, Hlh. зээг, Ord. *džēg*, Ma. –) || GT *yıp* ~ *yip* ~ *yep* ‘ip, iplik, sicim, urgan’ (krş. Mac. *gyeplő* ‘dizgin’) veya GT (EUyg.) *yipäk*¹²⁹ (~ *yipkä*¹³⁰) ‘ip, halat’

↳ KM *deyesü*ⁿ

¹²⁶ Yak. *säp* ‘alet edavat, araç gereç, teçhizat; silah; eşya’, Dolg. *häp* ~ *säp* ‘araç gereç; koşum takımı; aksesuar, ekipman’.

¹²⁷ Moğolca sözcüğün karşılığı Türkçede tanıklanmamıştır. Moğolca sözcük muhtemelen tanıklanmamış bir **cevşäk* (= GT **yev-iş+äk*) veya **cevzäk* (= GT **yev-iz+äk*) biçiminden alıntıdır. Diğer olasılık ise Moğolca kelimenin Türkçe **ceväg* (= GT *yeväg*) sözcüğünden **cebeg* şeklinde alıntılanmış olup bir benzeşme sonucu *cebseg* biçimini almış olmasıdır.

¹²⁸ Alt. Tel. *yäkkän* (R III 318), Alt. (Aşağı Biy, Aşağı Kondom) *yeeken* ~ *yeken* (Verbitskiy 1884: 87), Tel. *d’eeken*, Yak. *siän* ‘etobur; kurt; vahşi hayvanların avı’, Dolg. *hiegen*.

¹²⁹ Sözcük, Harezmi Türkçesinden itibaren ‘ipek’ anlamıyla tanıklanmıştır.

¹³⁰ TT VIII F 14 (T III M 145-1) *yipkä* ‘iplik, ince ip’ (Gabain 1954: 47, 103).

KM *ceverde* ~ *cerde* (?< **cegerne*) ‘kızıl, kırmızı, kestane rengi’ (OM^{MGT} *ce’erde*,^{BY} *ce’erde*,^{ZY} *cērde*,^{RS} *cerde*, Hlh. *зээрð*, Ma. *cerde*) || GT *yägrän* ‘kestane rengi’, BT **cägrän* ‘kızıl, al’ (> Çuv. *šüren*)

KM *ceyer-e*ⁿ ‘antilop, ceren, ceylan’ (OM^{HY} *cēren*,^{ME} *cēren*,^{TA} *ciyren*,^{İM} *cerēn*,^{RS} *cerēn*,^{NK1} *cērēn*,^{ceiran},^{NK2} *cēren*, Hlh. *зээр*, Ma. *ceren*, Cür. *ceri*) || GT *yägir*¹³¹ ‘antilop, ceylan’

KM *cele* ‘hayvan kösteklerinin bağlandığı yere gerili halat, hayvanların bağlandığı yer’ (OM^{BY} *cele*,^{RS} *calā* [oku: *cele*], Hlh. *зэл*, Ma. –) || GT *yälü* (? *yälö*) ‘tayları bağlamak için kullanılan ip’

KM *cemdeg* (< **cemV-*) ‘sakat, kötürüm, topal’ (OM^{MGT} *cemdeg*, Hlh. *зэмдэг* ~ *зэмтэг*, Ma. –) || GT *yämür*¹³² (< **yäm-ir-* < **yäm-*) ‘yıkma, parçalamak, mahvetmek, harap etmek’, BT **cemür-* ‘yıkma, parçalamak, bozma’ (> Çuv. *šëmür-*)

KM *cem-e* ‘leş’ (OM –, Hlh. –, Ma. –) || GT *yēm* ‘yem, yemek, yiyecek’ veya GT **yēmā*¹³³ (< **yē-mä*) ‘yiyecek’, BT *cēmā* ‘yemek, yiyecek, erzak; yem’ (> Çuv. *šime*)

KM *cemis* ~ *cimis* ~ *cimes* ‘yemiş, meyve’ (OM^{HY} *cemiš*,^{ME} *cimiš*,^{BY} *cemis*,^{RS} *cemiš*,^{İM} *yimiš* ~ *yemiš*,^{PH} *cemiš*, Hlh. *жумс*, Ma. –) || GT *yemiš* ‘yemiş, meyve’, BT **cimi(l)ç* ‘yiyecek, meyve’ (> Çuv. *šiměš*) (krş. Mac. *gyümölcs* ‘meyve’)

KM *cer* (*cebe*, *cebsek*) ‘silah, cephanе’ (OM^{MGT} *cer cebsek*, Hlh. *зэр зэрсэг*, Ma. –) || GT *yüz* ‘bakır, pirinç, bronz’ (?← Toh. B *yasa* ‘altın’)

↳ KM *ces* ~ *cis* ~ *ced*

KM *ces* ~ *cis* ~ *ced* ‘bakır’ (OM^{HY} *ces*,^{ZY} *ces*,^{BY} *ces*,^{İM} *cez* ‘bakır, pirinç’,^{RS} *ciz*, Hlh. *зэс*, Ma. –) || GT *yüz* ‘bakır, pirinç, bronz’ (?← Toh. B *yasa* ‘altın’)

↳ KM *cer*

¹³¹ Küli Çor Yazıtı 18 *y(ä)g(i)r*, SUyg. *yıyır* ~ *yiyer*, Alt. *yeger* ~ *yiger* ~ *yigr* ‘al (at donu)’ (Verbitskiy 1884: 86, 93), Hak. *çigir* ‘boz, al (at donu)’, Yak. *siär* ‘koyu kahverengi (at donu)’.

¹³² EUyg. *yemir-*, DLT *yämür-*, Çağ. *yemür-* ~ *yümür-*, HŞ *yemür-*, Kİ *yümür-*, TZ *yümür-*, Osm. *yemir-* ~ *yümür-*.

¹³³ DLT *yämā+çü+k* ‘küçük kese’, Hlç. *yēmā* ‘yemek, gıda’.

KM *cetegene* (< *cete.gene*) ‘çilek’ (OM –, Hlh. *зэдгэнэ*, Kalm. *zed^əgən^ə* ‘bir tür yemiş’, Ma. –) || GT **yedlāk*¹³⁴ (< **yed+lāk*) ‘çilek, yemiş’, BT **cedlāk* ‘çilek, yemiş’ (> Çuv. *śirla*) (krş. Mac. *szőlő* ‘üzüm, üzüm bağı’)

KM *çiçi* ‘ve, hem, ve dahi, ayrıca, üstelik, özellikle’ (OM ^{HY}*çiçi* ‘tekrar, yine, aynı şekilde, ayrıca’, Hlh. *жич*, Ma. –) || GT *yiçä* ‘yine, yeniden, tekrar’

◆ Kit. 糸糸 <çi.çi> **çiç(i)* ‘ile birlikte, ve saire’ (Kane 2009: 54; Wu–Janhunnen 2010: 175)

KM *cidkü-* ~ *cidke-* (< **cegtü-*) ‘araba vb. çekmek; gayret etmek, çabalamak’ (OM ^{MGT}*cikdü-* ~ *ciktü-* ‘arabayı çekmek’, ^{MGT}*citgü’ül-* ‘arabayı çektirmek’, ^{ME}*cidkü-* ‘niyet etmek, gayret etmek’, Hlh. *зүмгэх*, Ma. –) || GT *yēt-* ‘(at, insan vb.) yanında götürmek, çekerek peşinden götürmek’, BT **cāgt-* > **cāgVt-* ‘(elinden tutup) götürmek’ (> Çuv. *śavāt-*)

KM *cigeye* (< *cekepe*) ‘kutup porsuğu’ (OM –, Hlh. *зэгээ*, Ma. –) || GT **yekpā*¹³⁵ ‘kutup porsuğu’

KM *cigir-* ‘korkuyla sarsılmak, titremek; soğuktan titremek’ (OM ^{ME}*cigir-* ‘iğrenmek’, Hlh. –, Ma. –) || GT (OTi) *yäkir-*¹³⁶ ‘kızmak, hiddetlenmek, azarlamak, paylamak’

KM *cigsi-* ‘iğrenmek, nefret etmek, tiksirmek; sevmemek, hoşlanmamak; ürkmek’ (OM –, Hlh. *жүзүшүх*, Ma. *ceksi-* ~ *cekşe-* ‘sevmemek, hoşlanmamak; ürkmek, korkmak’) || GT (ÇTi) *yäksi-*¹³⁷ (< *yäk+si-*) ‘tiksinmek, iğrenmek; ürkmek, çekinmek, korkmak’

¹³⁴ Tat. *cilek*, Bşk. *yilek*, Kmk. *ciyelek*, Krç.-Blk. *cilek*, Kzk. *jiydek*, Tuv. *çestek-kat*, Hak. *çistek*, Alt. *cilek* ~ *ciilek*, Alt. *yestek* ~ *yistek* (Verbitskiy 1884: 90, 94), Tel. *d’iilek*.

¹³⁵ Tuv. *çekpe* ‘kutup porsuğu’. Radloff (R III 320), Koybal Türkçesinden bir *yäkpä* biçimi vermekte ve “= *жәккән*” diye not düşmektedir. Ne yazık ki bu eşitliğin *yäkän* ~ *yäkkän* ‘hasır otu’ sözcüğüne mi yoksa *yäkkän* ‘kutup porsuğu’ sözcüğüne mi gönderme yaptığı tam olarak anlaşılamamaktadır.

¹³⁶ Çağ. *yikir-*, Kİ *yekir-* ~ *yikir-*, KK *yigir-*, İMS *yigir-* (‘öfkelenmek’) ~ *igir-* (‘tiksinmek’), Tat. *cikër-*, Bşk. *yëkër-*, Tkm. *yekir-*, Kum. *yekir-*, Nog. *yekir-*. Ayrıca bk. ESTYa (IV 173-174).

¹³⁷ Tat. *ciksë-*, Alt. *yeksin-* (Verbitskiy 1884: 87), Tel. *d’eksin-*, Hak. *çigsĩ-* (← Mo.), Tuv. *çeskin-*. Ayrıca bk. ESTYa (IV 171).

KM *ciye* ‘kız evladın ve kız kardeşin çocuğu’ (OM ^{MGT}*ce’e* ~ *ce*, ^{HY}*ce’e*, ^{BY}*cē*, Hlh. *зээ*, Ma. –) || GT *yegän* ‘yeğen’

◆ Kit. 杂芬 <eċ. ee> **cee* ‘kız kardeşin çocuğu, yeğen’ (Ōtake 2017: 201)

KM *ciyura-* ~ *cuyura-* ‘yoğurmak, karıştırmak’ (OM ^{MGT}*ci’ure-*, ^{ME}*cūra-* ~ *cuğra-*, ^{IM}*cuğura-*, Hlh. *зүүрэх*, Ma. –) || GT *yugur-* ‘yoğurmak’, BT **cugur-* > **cūr-* ‘yoğurmak, karıştırmak’ (> Çuv. *šār-*) (krş. Mac. *gyúr* ‘yoğurmak’)

KM *cil* ‘yıl, sene’ (OM ^{MGT}*cil*, ^{HY}*cil*, ^{TA}*cil*, ^{PH}*cil*, Hlh. *жил*, Ma. –) || GT *yil* ‘yıl, sene’

KM *cilbi* ‘sihir, büyü’ (OM –, Hlh. –, Ma. –) || GT *yelvi* ‘sihir, büyü’

↳ KM *yilbi* ~ *yelbi* ~ *yilvi*

KM *cildam* ‘yetenekli kayakçı’ (OM –, Hlh. *жалдам*, Ma. *ilda-* ‘kıvrak zekâlı olmak, çevik olmak, zeki olmak’) || GT (OTi) *ildam* ~ *yildam* ‘hızlı, çevik, atik’, BT **iltam* ‘zarif, çevik, atik’ (> Çuv. *yälttam*) (krş. Mac. *ildom* ‘düzgün davranış’)

↳ KM *ildam*

KM *cilgü-* ~ *cülgü-* ‘silme, parlatmak, tozunu almak; sürtmek, sürtünmek, değmek, sıyırmak’ (OM –, Hlh. *зүлгэх*, ?Ma. *cilki-* ‘keteni vb. artıklardan arındırmak için dövme, vurmak’ [Hauer 2007: 282], ?Ma. *culhū-* ‘ok milini eğe talaşıyla, kılla veya tiftikle cilalamak’) || GT (DKPAM) *yilkä-* ‘(boynuzuyla) yeri karıştırmak, eşelemek’

KM *cilg-a* ~ *cilağ-a* ‘koyak, vadi, oyuk, havza, hendek, su yolu’ (OM ?^{MGT}*cölke* ‘ortasından nehir geçen vadi’, ^{ME}*cilğas* ‘vadi, koyak, Hlh. *жалга*, Ma. –) || GT *yūlak* (< *yūl*) ‘küçük su pınarı, derecik’

KM *ciloğa* (< **cilağa*¹³⁸) ‘yular’ (OM ^{MGT}*cilo’a* ~ *cilu’a*, ^{ME}*cila’u*, ^{TA}*cilawu*, ^{IM}*colā*, ^{RS}*cilau*, ^{RM}*cilāwū*, Hlh. *жолоо*, Ma. *culhū*, Sol. *ciluğa* [SSTYa I/257]) || GT *yular* ‘yular’

¹³⁸ Alıntı, PM **cilağa* < PPM **cilaru* ← Tü. **cularū* şeklinde gerçekleşmiş olabilir. İkinci hecedeki *r* > *γ* değişimi, *l* sesi yanında bir aykırılışma olarak açıklanabilir. Diğer bir açıklama için Ölmez’e (1991: 180) bakılabilir.

KM *cilu-* ~ *culu-* ‘kaçmak, sıvışmak’ (OM –, Hlh. –, Ma. –), KM *ciliyi-* ‘kaçmak; yolunu şaşırmaq’ (OM –, Hlh. *жилийх*, Ma. –), KM *culbu-* ‘kaçmak, kaçır kurtulmak’ (OM –, Hlh. *зулбах* ‘kaçmak’, Ma. –) || GT *yil*¹³⁹ ‘sürünmek, kaymak, uzaklaşmak, hareket etmek, ilerlemek’

KM *cimiyi-* (?< **cimı-yı-*) ‘(dudak) büzülme’ (OM –, Hlh. *жимийх*, Ma. –) || GT *yım*¹⁴⁰ (> *yım-* ~ *yüm-* ~ *yim*¹⁴¹) ‘(göz, ağız, yumruk) yummak, karamak’

KM *cincüü* ‘inci, boncuk’ (OM –, Hlh. *жинжүү*, Ma. –) || GT *yinçü* ‘inci’ (← Çin. 眞珠 *zhēn-zhū* ‘gerçek inci’) (krş. Mac. *gyöngy* ‘inci’, Rus. *жемчуг* ‘inci’, ERus. *женчугъ* ‘inci’)

KM *cingğırçağ* ‘semer, kürtün’ (OM ^{MGT} *ingğırçağ*, Hlh. –, Ma. –) || GT *ıñırçak* ~ *yıñırçak* ‘semer, kürtün, eyer’

↳ KM *yangğırçağ* ~ *yanggiy-a*

KM *cirbayi-* ‘zıplamak, oynamak, gülüp eğlenmek’ (OM –, Hlh. –, Ma. –) || GT (DLT) *yarp* ‘biri neşe içinde olduğu zaman yüzünü kaplayan ışıldama’, GT *yarpay*¹⁴² ‘üstünlük taslamak, kibirlenmek; güzel görünmek, güzelleşmek; içtenlikle gülmek’

↳ KM *darbi-*

KM *cirim* ‘*olong*’un tokalarından geçirilen, eyerin sol yanındaki iki deri kayıştan biri’ (OM ^{BY} *cerim/cirim* ‘eyerin deri kayışları’, ^{ME} *cirim* ‘deri şerit, kayış’, Hlh. *жирэм*, Ma. –) || GT (DLT) *yerim* ‘herhangi bir şeyden kesilmiş şerit, bir şeyin yarısı’

KM *cirin* (< **ci.r.in* < **ci*) ‘iki (eski metinlerde kadınlar için kullanılan sayı)’ (OM ^{MGT} *cirin*, Hlh. –, Ma. *curu* ‘çift, çifte’, PTg. **cōr* ‘iki’ [Doerfer 1978: 75]), KM *cirmüsün* ‘hamile’ (OM –, Hlh. *жирэмсэн*, Ma. *cursu* ‘iki katmanlı, çift; hamile’), KM *citüger* (< **ci(r).tüger*) ‘kıskançlık, nefret; çok eşli evliliklerde kadınların birbiri için kullandığı hakaret sözü’ (OM ^{ME} *citür* ‘kıskançlık’, ^{RS} *citür* ‘cariye, ikinci eş’, Hlh.

¹³⁹ Uzun ünlü, Yak. *sıl-* ve Dolg. *hıl-* şekillerine dayanmaktadır.

¹⁴⁰ Leb. *yım-* (R III 500).

¹⁴¹ Yak. *sim-*, Hlç. *yim-*.

¹⁴² Tat. *yarpay-*, Bşk. *yarpay-*, Kırg. *carbay-*.

мөмзәп, Ma. -) || GT *yigirmä* ~ *yigirmi* ~ *yigäirmi* ~ *yegirmi*¹⁴³ ~ **yügürmä*¹⁴⁴ (< **yi* ~ **ye*) '20', BT **cegäirmi* '20' (> VB *ciyerמי* ~ *ceyerמי*, Çuv. *širēm*)

◆ Kit. 圣 <cur> **çur* '2', 朮化朮 <c.úr.er> ~ 朮化朮 <dz.úr.er> ~ 朮化当 <c.úr.én> 'ikinci' (Kane 2009: 115, 124), 圣 <cur> **cur* '2' (Shimunek 2014: 114), 朮化 <ci.ur> *cür* '2' (Róna-Tas 2016: 127), 朮化 <ç.ur> ~ 朮亥 <ç.ur> **çur-* ~ 朮化 <c.ur> ~ 圣 <cur> **cur-* '2' (Shimunek 2017a: 232–236, 334–335), 丁 **cüri* (Róna-Tas 2016: 133), 丁 <curi> **curi* '20' (Shimunek 2017b: 265, 267).

KM *cirke* (?< **cirske*) 'çizgili sincap, *Tamias sibiricus* Laxmann' (Tsevel 1966: 248) (OM ^{BY}*cürgi* 'yarasa', Hlh. *мүрх*, Ma. -) || GT *yärsgü* ~ **yarsgu*¹⁴⁵ 'yarasa'

KM *cirmaGay* 'balık yumurtası, havyar' (OM ^{MGT}*ciramut*¹⁴⁶ 'küçük balıklar', ^{RS}*carçi calasun* 'tutkal, ökse', Hlh. *запам* 'küçük balık, yavru balık', Dag. *carəm*, Ma. -) || GT **yaru* 'balık, balık yumurtası, balığın iç organları (?)' > GT (EUyg., DLT) *yaru yelim* 'balık tutkalı'

KM *ciroya* (< **coriga*) 'rahvan, eşkin (at)' (OM ^{ZY}*curā*, ^{BY}*coriya*, ^{TA}*coriya*, ^{SL}*coria*, Hlh. *мороо*, Ma. *coran*) || GT *yoriga* 'rahvan (at)', BT **corika* 'rahvan' (> Çuv. *šārha*)

KM *ciru-* '(resim, çizgi) çizmek' (OM ^{ME}*ciru-*, ^{IM}*cila-* 'boyamak, süslemek', Hlh. *зрарх*, Ma. *cusu-* 'kâğıda çizgi çizmek', PTg. **ńiru-* 'çizmek'¹⁴⁷) || GT *yaz-* 'yazmak', BT **car-* 'yazmak, çizmek' (> Çuv. *šir-*)

¹⁴³ Tuv. *çeerbi*.

¹⁴⁴ Yak. *sürbä*.

¹⁴⁵ DLT *yärsgü*, Tuv. *çaskı* (< **yarsku*).

¹⁴⁶ MGT *ciramut* sözcüğü, **ciram* 'küçük balık' sözcüğünün çokluk şeklidir.

¹⁴⁷ PTg. **ńiru-* 'çizmek' (> Ma. *niru-* 'çizmek, resmetmek', Nan. *ńiru-* ~ *iru-* 'yazmak', Orok *nuńi-* ~ *ńiru-* ~ *ńuru-*, Ulça *ńuri-* ~ *ńuru-* 'yazmak', Oroç *ńiru-* ~ *ńuru-*, Neg. *niyu-*, Sol. *niruyan* [SSTYa I/600]) sözcüğü, muhtemelen Moğolca **ńiru-* aracılığıyla ulaşılmış Bulgar Türkçesi kökenli bir sözcüktür. Ancak Moğolcada böyle bir fiil tanımlanmamıştır. Aynı şekilde, Ma. *cusu-* sözcüğü de tanımlanmamış Mo. **cusu-* (< **cisu-*) şekli üzerinden Genel Türkçeden gelmektedir. Mançucadaki bu iki sözcük, bizi BT **ńiaru-* ve GT **ciazu-* şekillerine götürür.

◆ Kit. 采 <çi> *cir- ‘yazmak’ (Róna-Tas 2019: 296)¹⁴⁸, Kit. 圣当 <cur.en> *cur-an (çoğ.) ‘resimler, çizimler’ (Shimunek 2014: 104, 114; Shimunek 2017a: 220, 346) < Kit. *cur ‘resim, çizim’ < *cirug ‘resim, çizim’

KM *cirugba* (< *cirbuğa < *ciarpurka¹⁴⁹) ‘nane’ (OM –, Hlh. –, Ma. –) || GT *yarpuz* ~ *yarpuç*¹⁵⁰ ‘yarpuz, nane’

KM *cirüke*ⁿ (< *cüreküⁿ ?) ‘kalp, yürek’ (OM ^{MGT}*cürügen* ~ *cirüge(n)*, ^{HY}*cürüken*, ^{BY}*cürken*, ^{ZY}*cürüken*, ^{ME}*cürüken*, ^{İM}*cürüke*, ^{RS}*cirüke*, Hlh. зүрх(эн), Ma. –) || GT *yüräk*¹⁵¹ ‘yürek, kalp’, BT **cüräk* (?) ‘yürek, kalp’ (> Çuv. çëre).

KM *cise-* ~ *cese-* ‘nöbet tutmak, beklemek, korumak’ (OM –, Hlh. зэсэх, Ma. –) || GT *yezä-* ‘devriye gezmek’, GT *yezäk* ‘öncü birlik, ileri kol’

KM *cisü-* ‘uzunlamasına kesmek, şeritler hâlinde kesmek, dilimlemek, didikleemek, hakketmek’ (OM ^{MGT}*cisü-* ‘yarmak’, ^{ME}*cisü-* ‘dilimlemek, didikleemek’, Hlh. зүсэх, Ord. *cusu-*, Bur. *zühe-*, Kalm. *züs-*¹⁵², Ma. *cisu-* ‘deri veya benzer bir malzeme yi düz bir çizgide kesmek’) || GT *yüz-* ‘derisini yüzmek’

KM *cisün* ‘(hayvan ve insanlarda) renk, görünüş, cilt’ (OM ^{MGT}*cisü(n)*, Hlh. зүс(эн), Ma. –, Sol. *cisü* ‘renk’), KM *cisüm* ‘(hayvanlarda) renk’ (OM –, Hlh. зүсэм, Ma. –) || GT *yüz* ‘yüz, çehre, surat’

KM *coçin* (< *colçin) ‘konuk, misafir, ziyaretçi’ (OM ^{MGT}*Coçi* ‘kişi adı’, ^{HY}*coçin*, ^{BY}*coçin*, ^{ZY}*cocin*, ^{ME}*coçin*, Hlh. зочин, Ma. –) || GT *yolçı* ‘yolcu; rehber, kılavuz’

KM *coğdur* (< *coğtu.r*) ‘devenin boynundaki uzun kıllar; aslan yelesi’ (OM –, Hlh. зогдор, Ma. –) || GT *yogdu* (Br. *yogto*) ‘(aslan) yele(si); devenin çenesinin altındaki uzun tüyler; gerdan’ (? Çuv. *śitar* ‘yastık’) (krş. KS дохъторъ ‘yastık’ ← BT **cogtor*)

¹⁴⁸ Shimunek (2014: 114) aynı fiili Eski Çince 書 *shū* ‘yazmak’ sözcüğünden bir alıntı olarak göstermektedir.

¹⁴⁹ Moğolca sözcüğün kökeni, BT **cirpurikā* veya **ciarpurikā* ‘nane’ şekli olmalıdır.

¹⁵⁰ Hlç. *yarpıç* ‘nane’.

¹⁵¹ Tkm. *yürek*, Yak. *süräx*, Dolg. *hüräk* ~ *süräk* ~ *hürök*.

¹⁵² Çağdaş Moğol dillerindeki bu biçimler, **cüsü-* biçimine işaret etmektedir.

KM *coyoğ* ~ *coğ* ‘yemek, öğün; zevk, eğlence; yürüyüş’ (OM –, Hlh. 3002, Ma. –) || GT *yōg* ‘cenaze töreni, ölü yemeği’ (krş. Yun. δόγια ~ δόχια [Moravcsik 1983: II/119], Os. *dūğ* ~ *doğ* ‘yarış, koşu’)

KM *coyori* ‘bodrum, kiler, mahzen’ (OM –, Hlh. 3007, Ma. –) || GT *yogri* ‘çanak, geniş bir kâse’ veya GT *çokur* ~ *çukur* ‘çukur’ (krş. DLT *çugurdān* ‘uçurum, suyun önüne çekilen set’)

KM *coki-* ‘uymak, uygun olmak, yakışmak, yakışır olmak’ (OM ^{MGT}*coki-* ‘uymak, uygun olmak, doğru olmak, iyi durumda olmak’, ^{PH}*cokis* ‘uygunluk, kolaylık’, Hlh. 3010, Ma. *cohi-* ‘(çıban veya yara) iyileşmek, kapanmak’, Evk. *dēke-* *coke-* ~ *dēki-* *coki-* ‘uyum sağlamak, memnun etmek; düzeltmek, tamir etmek; kabul etmek, rıza göstermek; (üzerinde) denemek, prova etmek’, Sol. *cohi-* ‘adil olmak, vermek, sunmak, sağlamak; uygun olmak’) || GT *yokı-* ~ *yoka-*¹⁵³ ‘teslim olmak, itaat etmek’

KM *col* ‘şans, talih, başarı’ (OM –, Hlh. 301, ?Ma. *culgen* ‘talih, şans’) || GT *yol*¹⁵⁴ ‘şöhret; şans, talih’, GT *yollug*¹⁵⁵ ‘kısmetli, talihli, bahtlı’ (krş. Kot. *d’oş* ‘şans’ ? ← GT **coş* = GT *yol* [Stachowski 1996: 102-103])

◆ Kit. 祝君統 *zhù-jūn-tōng*¹⁵⁶ **coltun* ‘mutluluk, himaye’ (Talpe 2010: 88)

KM *colğa-* ‘karşılaşmak, kendini tanıtmak’ (OM ^{MGT}*colqa-* ~ *coluqa-*, ^{HY}*coloqa-* ~ *coluqa-*, ^{ME}*colka-*, Hlh. 3020, Ma. –) || GT *yoluk-* ‘karşılaşmak, rastlamak’, BT **coluk-* ‘karşılaşmak, rastlaşmak’ (> Çuv. *śulāh-*)

KM *coli-* ‘fidye verip kurtarmak, rehinden kurtarmak’ (OM ^{MGT}*coli’a* ‘fidye, tazminat’, Hlh. 3010, Ma. *coldo-*, Evk. *coldon-*) || GT *yul-* ‘rehinde bulunan bir şeyi kurtarmak, esirlikten kurtarmak, fidye ödemek, fidyeyle kurtarmak’

↘ KM *doli-*

¹⁵³ EUyg. (Kuanşi İm Pusar 37) *yokıl-* ‘teslim olmak’ (Tekin 1993: 10, 26, 53), CC *yogo-* ‘itaat etmek’. Tekin (1993: 26, 53) *yokıl-* sözcüğünü ‘sanık olarak tutulmak’ şeklinde anlamlandırmıştır.

¹⁵⁴ AY 444/5.

¹⁵⁵ KT G 13, KT G-D, KT G-B, BK G-B, TT V B103.

¹⁵⁶ EMand. *tşy-kyn-t^hung* (Pulleyblank 1991: 310, 415, 168).

KM *comoğol* (< *comoğol.l* < **conağa*) ‘yonga, talaş’ (OM –, Hlh. *зомгол*, Ma. –) || GT *yonga* (< *yon-*) ‘yonga, kıymık, talaş’, BT **conka* ‘yonga, talaş’ (> Çuv. *śunka*, *śunkav*)

KM *congčila-* ‘birleştirmek; toplamak, yığmak’ (OM –, Hlh. –, Ma. –) || GT (HtPek 21a 3) *yoyla*-¹⁵⁷ ‘birleştirmek, uyumlu hâle getirmek’ (← Çin. 雍 *yōng* ‘birleşmiş, uyum içinde’)

KM *cori-* ‘yönelmek, -e doğru hareket etmek; çabalamak, niyet etmek’ (OM ^{MGT}*cori-*, ^{HY}*cori-*, ^{ME}*cori-*, ^{PH}*cori-*, Hlh. *зорух*, Ma. *cori-* ‘işaret etmek, göstermek’) || GT *yori-* (? *yōri*-¹⁵⁸) ‘yürümek’

KM *coso* ‘aşıboyası’ (OM ^{MGT}*cosotu* ‘bir atın adı’, ^{ME}*cuşa*, Hlh. *зос*, Ma. –) || GT *yoşa*¹⁵⁹ ‘aşıboyası’ (krş. EUyg. *ıuşu* ‘kırmızı kil’, DLT *aşu* ‘kızıl toprak’)

KM *cöye-* ~ *cöyeye-* ‘bir şeyi bir yerden bir yere hareket ettirmek, nakletmek, taşımak’ (OM ^{HY}*cögelge-*, ^{HY}*cöge’ül-*, Hlh. *æøx*, Dong. *cue-* ~ *çue-*, Ma. *cuwe-*) || GT **yü-*¹⁶⁰ ‘taşımak, yüklenmek’, BT **cüä-d-* > **cüär-*¹⁶¹ ‘taşımak’

◆ Kit. 万去 <y.eu> **yew*-¹⁶² ‘taşımak, götürmek, nakletmek’ (徙) (Kane 2009: 108; Shimunek 2007: 379; Shimunek 2017b: 263, 268), 万去 <ey.aw> **yaw-* ‘yönlendirmek’ (Ōtake 2017: 202)

KM *cud* ~ *cid* ‘kötü hava ve benzeri yüzünden ortaya çıkan afet; açlık, kıtlık; hayvan vebası’ (OM –, Hlh. *зуд*, Ma. –) || GT *yüt* ‘açlık, kıtlık, felaket’

¹⁵⁷ HtPek 21a 1–3 (2026) *ıdok ätözi tümän kutlugu birlä elin uluşın amırtgurup ywıjlap* [...]. Röhrborn (1991: 172, 259), bu fiili *yuyla-* olarak okumaktadır.

¹⁵⁸ DLT *yori-* ~ *yōri-*, Hlç. *yōri-*.

¹⁵⁹ ME *yuşa* (oku: *yoşa* ?), Trk. ağ. *yoşa*, Kırg. *coşo*, Tel. *yojo* (R III 446), Yak. *soho*.

¹⁶⁰ GT *yü-d-* ‘taşımak’, GT *yü-k* ‘yük’.

¹⁶¹ krş. Nagyszentmiklós Yunan harfli yazıtı ΔΥΓΕ- *düä(r)-* [cüär-] ‘taşımak’ (Erdal 1988: 229-230).

¹⁶² Shimunek (2017: 263, 268), bu fiili OM *yabu-* ‘gitmek’ fiiliyle ilişkilendirmektedir. Bizce, Kit. **yew-* (< **yewü-*) fiili, göçüşmeyle **yüwe-* biçiminden gelmektedir. Bu biçim de Tü. **yüe-* biçiminden alınmıştır. Diğer yandan, Kitanca sözcük Moğolca **yeü-* ‘bir sıvıyı bir kaptan diğerine boşaltmak’ (Nugteren 2011: 546) fiiliyle de ilişkilendirilebilir.

KM *cula* ‘ışık, lamba, mum’ (OM ^{HY}*cula*, ^{ME}*cula* ~ *culan*, ^{IM}*cula*, ^{SL}*cula*, ^{RS}*cula*, ^{PH}*cula*, Hlh. зул, Ma. -) || GT *yula* ‘meşale, lamba, kandil’ (?← Çin. 燭蠟 *zhú-là* ‘mum’)

KM *culağa* ‘ışık, lamba, mum’ (OM -, Hlh. -, Ma. -) || GT (EUyg.) *yulka*¹⁶³ ~ *yulgak*¹⁶⁴ (?< *yula+gak*) ‘meşale, lamba’

KM *culbu-* ‘deri değiştirmek; tüy dökmek’ (OM -, Hlh. зулбах, Ma. -), KM *culmu-* ‘kuşun tüylerini yolmak; deri değiştirmek, tüy dökmek’ (OM -, Hlh. зулмах, Ma. -), KM *cuma* ~ *culma* ‘tüyden arındırılmış, haşlanmış’ || GT *yul-* ‘(tüy, kıl vb.) yolmak, koparmak’

KM *culğa-* ‘çekmek, çekip çıkarmak, çekerek koparmak, yolmak’ (OM -, Hlh. зулгаах, Ma. -), KM *culğura-* ~ *cilbura-* ~ *culğura-* ~ *culğara-* ‘(saç, tüy) dökülmek’ (OM -, Hlh. зулгарах, Ma. -) || GT *yulk-* ‘yolmak, koparmak, sıyırmak, kazımak’ (krş. Mac. *gyilkos* ‘katil’)

KM *curam-a* ~ *curum* (< **cumara*) ‘bir çeşit tarla sincabı, Citellus citillus’ (OM ^{HY}*cumuran*, ^{BY}*cumbura*, ^{RS}*cumran*, Hlh. зурам, Ma. *cumara*, *cumargan*) || GT *yumran* ‘tarla sincabı, köstebek, büyük sıçan’

KM *cuta-* ‘açlık veya yoksulluk çekmek; zayıflamak’ (OM -, Hlh. зумах, Ma. -) || GT *yūta-*¹⁶⁵ (< *yūt*) ‘açlık çekmek’

↳ KM *duta-*

KM *cüde-* ‘çalışmaktan veya baskıdan dolayı yorgun olmak, bitkin olmak, tükenmiş olmak; zorluk çekmek; bir şeyi yaparken zorlanmak’ (OM -, Hlh. зүдэх, Ma. -) || GT (ÇTi) **yūtā-*¹⁶⁶ (< *yūt+a-*) ‘acınacak hâlde olmak, zorda olmak, yokluk çekmek, zayıflamak, cılızlaşmak, kederli olmak; salgın hastalıkta ölmek’

KM *cüg* (?< **cü.g* < **cü*) ‘yön; rota; yönünde, -e doğru’ (OM ^{MGT}*cüg*, ^{HY}*cük* (= *cüg*), ^{ME}*cük*, ^{PH}*cüg*, Hlh. зүз, Ma. *cugūn* ‘yol, sokak’) || GT **yü* (? **yū*) ‘ön, karşı’ (>

¹⁶³ T M 309, 6 *yūlqa* (Gabain 1954: 69, 104).

¹⁶⁴ T II D 176 *yulgak* (Özertural 2008: 215).

¹⁶⁵ Kırg. *yuta-*, Alt. Tel. *yuda-*, Tat. *yuda-*, Koyb. Kç. *yuda-* (R III 562–563), Yak. *sutaa-*, Dolg. *hüttā-* ~ *hutā-*.

¹⁶⁶ Leb. Küer. Tar. Kom. Tel. *yüdü-* (R III 612), Alt. Bar. *yüdü-* (R III 613), Tuv. *çüde-*, Tof. *çüde-*.

EUyg. *yügärü* ~ *yüügärü* ‘mevcut, göz önünde’, EUyg. *yüüg* ~ *yüüüg* ‘karşıda, karşıda, -e dönük olarak’) veya GT *yön*¹⁶⁷ ‘yön, taraf, yan, istikamet’

KM *cüng* ‘çan’ (OM -, Hlh. *зҫн(з)*, Ma. *cung, cungken*) || GT (EUyg.) *çuy* ~ *çüü* ‘çan’ (← Çin. 鐘 *zhōng* ‘çan’)

KM *cürm-e* ‘yonga, talaş; ince et şeritleri; sucuk, sosis gibi doldurulmuş et’ (OM -, Hlh. *зүрэм*, Ma. -) || GT *yörmä*¹⁶⁸ ‘işkembe ya da bağırsakla yapılan bir tür yemek’, BT **cörmä* ‘bağırsağa doldurulmuş etle yapılan bir tür yemek’ (> Çuv. *śürme*)

¹⁶⁷ Sözcük, ilk kez Karahanlı Türkçesinde (TİEM 73) tanıklanmıştır.

¹⁶⁸ Krç.-Blk. *cörme*, Bşk. *yürme*, Tuv. *çöreme*.

Ç

KM (k.ö.) *çab*¹⁶⁹ ‘ün, şan, şöhet’ (OM –, Hlh. –, Ma. –) || GT *çāv* ‘ün, şöhet’

↳ KM *çuu*

KM *çabayu* ~ *çabau* (? < **çalpa.yu*) ‘tutkal, yapıştırıcı’ (OM^{BY} *çabū*,^{İM} *çabūn*,^{RS} *çabūn*, Hlh. *çavuy*, Ma. –) || GT *çalpa*-¹⁷⁰ ‘yapıştırmak’

KM *çabçi*- (< *çab.çi*-) ‘vurmak, kesmek, yontmak, doğramak’ (OM^{MGT} *çabçi*-,^{ME} *çabçi*-,^{İM} *çabçi*-, Hlh. *çavçux*, Ma. *sabçira*- ‘şahlanmak’) || GT *çap*- ‘vurmak, kesmek, parçalamak, saldırmak’, BT **çäp*- ‘vurmak, dövmek’ (> Çuv. *šap*-)

KM *çaçar* (< **çatır*) ‘büyük çadır’ (OM^{MGT} *çaçir*,^{ME} *çaçir*,^{ME} *çadur*,^{RS} *çaçir*,^{PH} *çaçar-tan* ‘çadırı’, Hlh. *çavçap*, Ma. *çaçari*, Cür. *caçili*, *çaçari*) || GT *çātīr* ‘çadır’ (krş. Mac. *sátor* [šātor] ‘çadır’, Far. *چادر* *çādir*, *çādur*, *çādar* ‘çadır; kumaş, peçe’)

KM *çaçirgana* ~ *çiçargana* ~ *çaçargana* (? < **taçirgana* < **tatirgana*) ‘Hippophae rhamnoides (bir tür çalı)’ (OM^{MGT} *çiçigina*¹⁷¹ ‘bir bitki kökü’, Hlh. *çavçargana*, Ma. –) || GT **tatirgan*¹⁷² ‘bitki adı, ot adı (yabanturpu, hardal, Crambe)’ (krş. Mac. *tátorján* ‘birçok bitki için kullanılan bir isim’)

KM *çad*- (< **çod*- < **tiod*-) ‘doymak, doyana kadar yemek’ (OM^{MGT} *çat*-,^{HY} *çat*-,^{BY} *çad*-,^{ME} *çat*-,^{TA} *çat*-,^{İM} *çat[k]ulan* ‘tok’,^{RS} *çatkulan* ‘tok’,^{RM} *cātlān* [sic],^{PH} *çad*-, Hlh. *çadax*, Ma. –) || GT *tod*- (~ *tōd*-)¹⁷³ (< **tiod*-) ‘doymak’, BT **tod*- ‘doymak’ (> Çuv. *tār-an*-)

KM *çadiğ* ~ *çedig* ‘yaşam öyküsü, bir Buda’nın veya Budist bir azizin önceki vücut buluşlarının hikâyesi; şecere, soy ağacı’ (OM –, Hlh. *çaduz* ~ *çədəz*, Ma. –) || GT (EUyg.) *çatik* ‘Buda’nın önceki doğumu, Buda’nın önceki doğumu üzerine bir

¹⁶⁹ Chang. 53, HS 33b5 (*aldar çab* ikilemesinde), Pañc. 6b (*aldar çab* ikilemesinde). Kelimeye dair ayrıntılı bir tartışma için bk. Cleaves (1955).

¹⁷⁰ EUyg. *çalpañ* ‘kir, pislik’, EUyg. *çalpak* ‘çamur, pislik, kir, pislik’, DLT *çalpak* ‘kir, pislik’, DLT *çalpañ* ‘çamur’, *çalpuş* (? *çalpaş*) ‘meyvelerin yapışkan özü’, Trk. ağ. *çalpala*- ‘yoğurt, pekmez vb. şeyleri sulandırarak ezme’, YUyg. *çapli*- (< *çalpa*-) ‘yapıştırmak’.

¹⁷¹ Rachewiltz (2004: 356-357), MGT’de geçen sözcüğü KM *giçigene* ‘kaz parmakotu, Potentilla anserina’ sözcüğüyle ilişkilendirmektedir.

¹⁷² Az. *tatıran*, Tkm. *dadran* ~ *tatran* ~ *tatıran*, Nog. *tatıran*, Krm. Tat. *tatran*, Kar. *tatran*, Krç.-Blk. *tatıran*.

¹⁷³ DLT *tōd*-, Tkm. *doy*-, Hlç. *tod*-, Yak. *tot*-, Dolç. *tot*-.

hikâye, Budist edebiyatın on iki türünden biri' (← Toh. A *jātak* 'Buda'nın önceki vücut buluşlarının hikâyesi', Toh. B *jātak* 'Buda'nın önceki vücut buluşlarının hikâyesi' ← Sk. *jātaka* 'Gotama Buddha'nın önceki bir hayatının hikâyesi')

KM *çağ* 'zaman, süre, vakit, çağ, devir' (OM ^{MGT}*çağ*, ^{HY}*çaq*, ^{BY}*ça[q]*, ^{ME}*çak*, ^{RS}*çak*, ^{AS}*çağ* 'saat', ^{PH}*çaq*, Hlh. *çaz*, Ma. -) || GT *çak*¹⁷⁴ 'tam, tam olarak, az evvel, demin; doğru' (krş. EUyg. *çakdaki* 'şu anda')

KM *çağariğ* 'çember, halka, kasnak' (OM -, Hlh. *çazapuz*, Ma. -) || GT *çıgrı* ~ *çıkır* ~ *çıkırık* ~ *çakırık* 'çıkırık, küçük çark, su çarkı' (← Soğd. *cxr-* *çaxr* ~ *cyr-* *çaxr* ~ *ckkr* *çakr* 'teker, çıkır, daire')

KM (k.ö.) *çağsabad* ~ *çağşabad* ~ *çiğsabd* ~ *çiğşabd* ~ *sağsabad* 'dinî disiplin, kurallar' (OM -, Hlh. *uazuaabad*, Ma. -) || GT (EUyg.) *ç(a)hşap(a)t* ~ *çahşap(a)t* ~ *ç(a)hşaput* ~ *ç(a)hşap(a)d* 'emir, ahlak kaidesi, dinî niyet, disiplin, yasak; oruç; sonuncu ayın adı' (← Man.-Soğd. *cxš*³*pδ* ~ *cxš*³*pt* 'ahlaki kural, emir' ← Man.-Part. *cxš*³*byd* ~ *cxš*³*byyd* *çaxşābed* 'kural, emir, kaide' ← Sk. *śikṣāpada* 'ahlaki emir')

KM *çaki-* 'çakmak, çakmaktaşıyla ateş çıkarmak' (OM ^{ME}*çaki-*, ^{IM}*tengri çakimuy* 'şimşek', ^{IM}*çagür* 'çakmak', ^{RS}*çağür* 'çakmak', Hlh. *çaxux*, Ma. -) || GT *çak-* 'çakmak, vurmak' (krş. Mac. *csákány* 'kazma, gürz, küçük balta, savaş çekici')

KM (k.ö.) *çakiravard*¹⁷⁵ ~ *çakravarti*¹⁷⁶ ~ (Less.) *çikravart* ~ *çakravar* 'imparator, cihan hükümdarı' (OM -, Hlh. -, Ma. -) || GT (EUyg.) *çakravart* '(Buda'nın öğretisinin) tekerleğini çeviren; yeryüzünün hükümdarı' (← Soğd. *ckrβrt* ~ *ckkrβrt* 'çakravartin kralı' veya Toh. B *çakravārt* 'cihan hükümdarı' ← Sk. *çakravartin* 'her yere engelsizce yuvarlanan, imparator, cihan hükümdarı')

KM (k.ö.) *çağurayulçı*¹⁷⁷ ~ *çağurğalağçı* 'çömlekçi' (OM ^{HY}*çağurasun* 'kilden yapılan bir şey; kiremit', Hlh. -, Ma. -) || GT *çıgru-* 'basılmak, ezilmek, ezilerek sertleşmek'

¹⁷⁴ ŞU K4 *çak* 'tam olarak', EUyg. *çak* 'tam, az evvel, demin', DLT *çak* 'bir şeyin kesin ve öz hâlini vurgulayan sözcük'.

¹⁷⁵ Sub. 7a (16).

¹⁷⁶ Lal. 19b, 20a, 23a.

¹⁷⁷ Lal. 5a.

KM *çalgi-* (?< *çal.gi-*) ‘(bir kapta taşınan sıvı vb.) sıçramak; (dalgalar vb.) vurup ıslatmak; üstüne dökülmek’ (OM –, Hlh. *чалгух*, Ma. *çalgi-* ‘taşmak, dalga dalga ilerlemek’) || GT *tāş(i)*-¹⁷⁸ ‘taşmak’

KM *çalığ* ~ *şaliğ* ‘çapkın, hovarda, bayağı, açık saçık, müstehcen’ (OM ^{BY}*çalgi* (*morin*) ‘tırıs giden at (?)’, ^{RS*}*çalitu* ‘acele’, Hlh. *шалуг*, Ma. –) || GT *çalık* ‘gafil, haşarı, deli divane, şiddetli, tezcanlı’ (krş. Rus. *шалитъ* ‘yaramaz olmak’)

KM (k.ö.) *çambu*¹⁷⁹ ~ (Less.) *dzambu* ‘gül elması ağacı (Eugenia Jambu)’ (OM –, Hlh. –, Ma. –) || GT (EUyg.) *çambu* ‘jambol, Java eriği (Eugenia cumini, Druce, Eugenia jambolana)’ (← Toh. A *jambu-*, Toh. B *jambu-* [tek başına tanıklanmamıştır] ← Sk. *jambu* ~ *jambū* ‘gül elması ağacı (Eugenia Jambulana veya diğer türler), gül elması’)

KM *çambudvib* ~ *dzambutib* ‘Budist kozmografide efsanevi Meru dağını çevreleyen yedi dünyadan en güneyde olanı’ (OM –, Hlh. *замбуувиу*, Ma. –) || GT (EUyg.) *çambudvip* ~ *çambudvip* ‘bir yer adı’ (← Toh. A *jambudvip* ‘Jambudvîpa (Hindistan)’, Toh. B *jambudvîp* ‘Jambudvîpa (Hindistan)’ ← Sk. *Jambudvîpa* ‘Meru dağını çevreleyen yedi kıtadan merkezî olanı’)

KM *çamça* (< **çama.ça*) ‘gömlek’ (OM ^{MGT}*çamça*, ^{HY}*çama* ‘ipekli kumaş’, ^{ME}*çamçai*, ^{ME}*çeme* ‘kumaş, bez’, ^{RS}*çamça*, Hlh. *чаму*, Ma. *çamçi* ‘kadınlarda elbisenin altına giyilen bir giysi’, Ma. *çimçi* ‘gömlek’) || GT (EUyg.) *çama* ‘elbise’ (← Far. *جامه* *cāme* ‘giysi, elbise, iç gömleği, ceket’)

KM *çamkağ* ‘kule, taret, burç; kale; süslü hafif yapı’¹⁸⁰, (k.ö.) *çamkağtu* (*ger*) ‘kulesi olan (ev)’ (OM –, Hlh. *чамхаз* ‘kule, taret, burç; kemer, geçit’, Ma. *çamhan* ‘tak, sokaklara geçici olarak kurulan, yazılarla süslenen kemer’) || GT (EUyg.) *çamgak* ‘tencere, kazan’

¹⁷⁸ Kmk. *taşı-*, Nog. *tası-*, Tat. *taşı-*, Kırg. *taşı-*, KKlp. *tası-*, Kzk. *tası-*, Tkm. *dāş-*, Tuv. *dajı-*, Yak. *tahıy-*.

¹⁷⁹ Lal. 40b.

¹⁸⁰ Bu sözcükteline benzer bir anlam değişimine KM *coyori* ‘bodrum, kiler, mahzen’ kelimesinde de rastlanmaktadır.

KM (k.ö.) *çamkuğ*¹⁸¹ ‘bir tür çalgı’ (OM –, Hlh. –, Ma. –) || GT (EUyg.) *çımkuuy* ‘flüt; simbalom, bir tür zil’

KM *çana* ‘kar ayakkabısı, kayak, kızak’ (OM –, Hlh. *çана*, Ma. –) || GT *çana* ‘kızak, kayak’, BT **çana* ‘kızak’ (> Çuv. *śuna*) (krş. Mac. *szán* ‘kızak’)

KM *çandan* ~ *çandana* ~ *candan* ~ *dzandan* ‘sandal ağacı’ (OM –, Hlh. *зандан*, Ma. –) || GT *çintan* ~ *çından* ‘sandal ağacı’ (← Toh. B *cantām* ~ *candām* ‘sandal ağacı’ veya Soğd. cntn *candan* ‘sandal ağacı’ ← Sk. *candana* ‘sandal ağacı’)

KM *çang* ‘çan, büyük zil’ (OM ^{ZY}*çang*, Hlh. *чан(з)*, Ma. *çan* ‘küçük zil’) || GT *çay* ‘çan, zil, büyük zil’ (← Çin. 鈺 *zhēng* ‘küçük çan’, Çin. 錚 *zhēng* ‘bir tür çan’ veya Far. چنگ *çang* ‘arp, ut’)

KM *çanggis* ‘bir tür kızılçık’ (OM –, Hlh. *чангис*, Ma. –) || GT (ÇTi) *çayış*¹⁸² ‘kar-topu’

KM *çara-* ~ *çar-* (< **tira-*) ‘önlemek, engellemek, önüne geçmek’ (OM –, Hlh. *çарар*, Ma. –) || GT *tīd*¹⁸³ ‘engel olmak, engellemek, alıkoymak’, BT **tīr*¹⁸⁴ (?) ‘durdurmak, alıkoymak’ (> **çīr-* > Çuv. *çar-*)

KM *çarma-* (< **tirma-*) ‘toynaklarla toprağı tekmelemek, toprağı kazımak, karı kaldırmak’ (OM –, Hlh. *çармар*, Ma. –) || GT *tarma-* ~ *tirma* ~ *tırna-* ‘tırmalamak, yeri eşmek, kazmak’, BT **tirmala-* ‘tırmalamak’ (> Çuv. *tārmala-*, *çārmala-*, *çērmele-*)

KM (k.ö.) *çay*¹⁸⁵ ‘yemek, ziyafet’ (OM –, Hlh. *çаӱ* ‘yemek, ziyafet’, Ma. –) || GT (EUyg.) *çai* ‘oruç tutma; rahiplerin yemeği, yemek, ziyafet, öğün’ (← Çin. 齋 *zhāi* ‘oruç, vejetaryen perhiz’)

¹⁸¹ Lal. 11a *biba, bilir, kenggerge, çinggil, çamkuğ*.

¹⁸² Kzk. *şaykiş*, Alt. *çayış*, Kmd. *çayış*, Hak. *şayış*, Şor. *şayış*, Tel. *çayış*. Hauenschild (2016: 135), Türkçe sözcüğün Moğolcadan alıntı olabileceğini dile getirmektedir.

¹⁸³ GT *tīd*- fiili, genellikle Mo. *çida-* ‘yapabilmek, muktedir olmak’ sözcüğüyle karşılaştırılmıştır.

¹⁸⁴ Bulgar Türkçesinde erken */-d-/ > */-r-/ değişiminin diğer bir tanığı olarak PS **ker* ~ **kerâ-* ‘giymek’ (Janhunen 1977: 68) gösterilebilir. Aikio (2002: 18–20; 2006: 29), bunu Türkçeden bir alıntı olarak değil, Proto-Uralca **kāri-* ‘dolamak, sarmak’ kökenli bir sözcük olarak görmektedir.

¹⁸⁵ Lal. 43a *Nandi Nandibali ner-e-ten ökid edür-tür naiman çayun biraman-nuyud-ta çai baricu* [...]. Ayrıca bk. Shōgaito (1991: 37, 46; 2003: 124–126).

KM *çeçeg* ~ *çiçig* ~ *seçeg* ‘çiçek’ (OM ^{HY}*çeçek*, ^{ZY}*çeçe[k]*, ^{BY}*çeçe[g]*, ^{ME}*çeçek*, ^{İM}*çeçek*, ^{RM}*çičak*, Hlh. *чәчәг*, Ma. –) || GT *çäçäk* ‘çiçek’, BT *çäçäk* ‘çiçek’ (> Çuv. *śeske*) (krş. Mac. *csécs* ‘kızamık, çiçek hastalığı, çiçek bozuğu’)

KM (k.ö.) *çeçeglig* ~ (Less.) *çeçerlig* (< **çeçeglig*) ‘çiçek bahçesi’ (OM –, Hlh. *чәчәрлэг*, Ma. –) || GT *çäçäklik* ‘çiçek bahçesi’

KM *çene-* ‘(ağırlık olarak) çekmek, tutmak; değerlendirmek, tahmin etmek’ (OM ^{HY}*çene-* ‘ölçmek’, Hlh. *чәнэх*, ?Ma. *çele-* ‘(cetvel ile) ölçmek’, ?Ma. *çende-* ‘kontrol etmek, doğrulamak, denemek, test etmek’, ?Şib. *çende-* ‘kontrol etmek, rekabet etmek’), KM *çine-* ‘ölçmek, tartmak’ (OM ^{ME}*çinē-*, Hlh. –, Ma. –) || GT (OTi) *çenä-* (< *çen* ‘ölçü’) ‘ölçmek, değerlendirmek, tahmin etmek’

KM *çengge-* (?< *çangga-*) ‘sevinçten havalara uçmak, mutlu olmak, neşeli olmak, eğlenmek, zevk almak’ (OM –, Hlh. *чәнгәх*, Ma. –) || GT (EUyg.) *çığı-* ‘(sevinçten) hoplamak, zıplamak’

KM *çerig* ~ *çirig* ‘savaşçı, asker; ordu’ (OM ^{MGT}*çerik*, ^{HY}*çerik*, ^{BY}*çeri[g]*, ^{ME}*çerik*, ^{TA}*çirik*, ^{İM}*çerik*, ^{PH}*çerig*, Hlh. *чәрәг*, Ma. –) || GT *çärig* ‘askerî bölük, ordu’, BT **çärig* ‘ordu’ (> Çuv. *śar*) (krş. Mac. *sereg* ‘ordu; sürü, yığın’)

KM *çib-* ‘batmak, (suya) dalmak’ (OM –, Hlh. *чибәх*, Ma. –), KM *cib-* ‘(suda) batmak’ (OM –, Hlh. *чибәх*, Ma. –), KM *çibki-* ‘suya batırmak, daldırmak, suya düşürmek’ (OM –, Hlh. *чибәхуӷх* ‘damlayan su sesi çıkarmak’, Ma. –) || GT *çom-* ~ *çöm-* ~ *çüm-*¹⁸⁶ ~ *çim-*¹⁸⁷ ‘batmak, dalmak, suya gömülmek, suya bütün vücuduyla girip çıkmak’

KM *çibağ-aⁿ* ~ *çibuğ-aⁿ* ‘hünnap’ (OM ^{HY}*çibuğan*, ^{BY}*çibuga*, ^{ZY}*çi[ba]qa* ~ *çi[bu]qa* ~ *çi[b]qa*, Hlh. *чавга(н)*, Ma. –) || GT *çīpıkan* ~ *çīpıgan* ‘hünnap şekerlemesi, çıban’, BT **çıp(ı)gan* ‘çıban’ (> Çuv. *śāpan*)

↘ KM *çiyiқа*

¹⁸⁶ Tkm. *çüm-*.

¹⁸⁷ TİEM 73 *çimülgü* ‘yılanma’, Kİ *çim-*, Osm. (17. yy.) *çim-*, Trk. ağ. *çim-* ~ *cim-* ~ *çum-* ~ *çüm-*, Az. *çim-*.

KM *çibçirğa* ~ *sibsirğa* (< **çibçir.ğa* < **çibtir-*) ‘cezalandırmada kullanılan çubuk veya değnek’ (OM ^{ME}*çipçurğa* [oku: *çibçurğa*], ^{RM}*çabçirğan* ‘atları dehlemek için kullanılan değnek’, Hlh. *чавчурға*, Ma. *sibsika* ‘ince esnek dal’) || GT *çipirt*-¹⁸⁸ ‘yaş dalla dövmek, kırbaçlamak’ (krş. *çip* ‘ince dal’), GT *çibir(t)ki*¹⁸⁹ ‘kırbaç’

KM *çibe* (?< *çibek*) ‘erkeklik organı, penis’ (OM –, Hlh. *чуб* ‘(hayvanların) erkeklik organı’, Ma. –) || GT **çüväk* ~ *çübäk* ~ **çüvük*¹⁹⁰ ‘erkeklik organı’

KM *çiçağ-a* (< **sıçaka*) ‘ishal, sulu dışkı’ (OM ^{ME}*çiçi-* ‘sıçmak’, Hlh. *чауға*, Ma. –) || GT *sıçgak* ‘bağırsakları düzenli çalışan; ishal’

KM (k.ö.) *çiçir*¹⁹¹ ‘aytaşı’ (OM –, Hlh. –, Ma. –) || GT (EUyg.) *şişir* ‘akik taşı’ (← Çin. 瑟瑟 *sèsè* ‘turkuaz taşı, firuze’)

KM *çiçire-* ~ *çeçere-* (< **titire-*) ‘titremek, sallanmak’ (OM –, Hlh. *чичрэх*, Ma. –) || GT *titrä-* ‘titremek’, BT **titrä-* ‘titremek’ (> Çuv. *çètre-*)

KM *çig* ‘sargı, bandaj’ (OM –, Hlh. *чуз*, Ma. –) || GT *çık-* ~ *çığ-* ~ *çig-* ‘bağlamak, düğümlemek, sarmak’, BT **çık-* ‘bağlamak, düğümlemek, sarmak’ (> Çuv. *śih-*) (krş. Mac. ağ. *csekél* ‘(bir şeyi) bağlamak’)

KM *çiğecei* ~ *sigeçi* ~ *sigecei* ‘serçe parmağı’ (OM ^{ME}*şikçi* [oku: *şikcei* ?], Hlh. *чигчуй* ~ *шигчуй*, Ma. –) || GT **çiça(lak)* ~ *çäçä* ~ *çiçe* ‘serçe parmak’

KM *çiyig* ‘çiy, nem, rutubet’ (OM ^{IM}*çoğ* ‘çiy’, Hlh. *чуыз*, Ma. –, Şib. *çihi* ‘topraktaki nem, nem’) || GT *çik* (< *çī+k*) ‘çiy, nem, rutubet’

KM (Kow.) *çiyiğa* ‘yara, şirpençe, kan çibani’ (OM ^{IM}*çigan* [oku: *çigan*], Hlh. –, Ma. –) || GT *çipikan* ~ *çipigan* ‘hünnap şekerlemesi, çiban’, BT **çip(i)gan* ‘çiban’ (> Çuv. *šāpan*)

↳ KM *çibağ-a*ⁿ ~ *çibuğ-a*ⁿ

¹⁸⁸ DLT *çipirt-*, Krm. Tat. *çibir-*, Hlç. *çipur-*.

¹⁸⁹ Krç.-Blk. *sibirthi* ‘kırbaç’, Tat. *çibirki* ‘kırbaç’ (R III 2102).

¹⁹⁰ EUyg. (Br.) *çüçäksäk* veya *çüväsäk* (?) ‘penis, erkek cinsel organı’, DLT *çüpäk* (? *çübäk*) ‘penis’, Kİ *çük* ‘erkeklik uzvu’, Trk. *çük* ‘erkeklik uzvu’.

¹⁹¹ Turf. 46a3.

KM *çiyirag* (< **tıgırak* ? **çigırık* ?) ‘kuvvetli, güçlü; katı, sağlam’ (OM^{HY} *çi’irraq*, Hlh. *чуӱпэз*, Ma. *çira* ‘sert, katı, hızlı; otoriter, haşin; güçlü (at)’ || GT *tıgrak* ‘dayanıklı, güçlü (adam)’ veya GT *çigruk* ‘sert, katı (zemin)’, BT **çigruk* ‘sık, gümr, koyu, yoğun’ (> Çuv. *šara*) (krş. Mac. *súru* ‘(orman veya çorba için) yoğun, sık’ ← BT **çiräy*)

KM *çiyirsün*ⁿ (< *çiyi.r.sün* < **çigi*) ‘saman veya sazdan hasır’ (OM^{HY} *çiq* ‘yağmura karşı korunmak için kullanılan bambu örgü’, ^{HY}*çi’i’ülsün*, ^{ZY}*cirsu* [sic], ^{ME}*çik* ‘çalılık’, Hlh. *чуӱрц(эн)*, Ma. *çikeku* ‘saz veya pirinç saplarından örülmüş hasır’) || GT *çig* ‘sazdan yapılmış bir perde, çubuklardan örülmüş paravan’ (krş. Mac. *cigle* [tsigle] ‘bir cins söğüt’)

KM *çike* ~ *çeke* ‘doğru, düz; açık sözlü, dürüst, dobra’ (OM –, Hlh. *үэх*, Ma. –) || GT *tik* ~ *dik* ‘dik’ (?← Çin. 直 *zhí* ‘düz, doğru’)

KM *çiki-* (< **tıki-*) ‘sıkıştırmak, tıkıştırmak, itmek; karnını tıka basa doyurmak’ (OM^{ME} *çiki-*, Hlh. *чухэх*, Ma. *çiki-*) || GT *tık-* ‘tıkamak, tıkıştırmak, tıkamak; yemek yemek’, BT **tık-* ‘tıkınmak, hapur hupur yemek’ (> Çuv. *çih-*) (krş. Mac. *dug* ‘sıkıştırmak, içine tıkmak’)

KM *çilayu*ⁿ (< **tıla.gu*ⁿ ? **tıala.gu*ⁿ ?) ‘taş’ (OM^{MGT} *çila’un* ~ *çilao’un*, ^{HY}*çila’un*, ^{ZY}*çilau* ~ *çilawun*, ^{BY}*çilawun*, ^{RS}*çilaun*, ^{PH}*çila’u:n*, Hlh. *чулуу(н)*, Ma. –, OKor. 𐰽𐰺 *twolh* ‘taş’) || GT *tāş* ‘taş’, BT **tiāl* ‘taş, kaya’ (> Çuv. *çul*) (krş. PY [W] **t’i’s* ‘taş’, PY [S] **ç’i’s* ‘taş’)

KM *çile*-¹⁹² (?< **çele* < **çerle-*) ‘rahatsızlanmak, hastalanmak’ (OM^{MGT} *çile-* ‘bitkin olmak’, ^{ME}*çer* ‘irin’, ?^{PH}*çar* ‘hastalık’, Hlh. *чулэх*, ?Ma. *çele-* ‘uzun bir yolculuktan sonra yorulmak’) || GT *çär* ‘hastalık; bedeninin ağırlaşması’, GT *çärlig* ‘zayıf, cılız’, GT *çärlän-* ‘hastalanmak’

KM *çimad-* ‘suçlamak, azarlamak, paylamak; iftira etmek, kötölemek; hoşnutsuz olmak, şikâyetçi olmak’ (OM^{MGT} *çimad-* ‘sinirlenmek, azarlamak; az bularak reddetmek’, Hlh. –, Ma. –) || GT (EUyg.) *çimat*-¹⁹³ ‘sinirlenmek, öfkelenmek’

¹⁹² Moğolca sözcük, Poppe’nin (1976: 467) iddia ettiği gibi Evk. *мыла- tıla-* ‘zayıf düşmek, gücünü kaybetmek’, Ev. *mūl- til-* ‘büyümesi durmak, tökezlemek’ fiilleriyle bağlantılıysa daha eski bir **tıla-* şekline geri gitmektedir. Bu durumda, Türkçe *çärlä-* fiiliyle bir ilişkisi yoktur.

¹⁹³ Krş. Osm. *çımkir-* ‘kötü ve sert söylemek, azarlamak’, Trk. ağ. *çımkir-* ‘karşı gelmek, sert cevap vermek’.

KM *çime-* ‘süslemek, bezemek, donatmak’ (OM ^{ME}*çime-*, ^{PH}*çime-*, Hlh. *чимэх*, Ma. –) || GT (EUyg.) *timä-* ‘hazırlamak, hazırlık yapmak’

KM *çimki-* ‘kıstırmak, çimdiklemek; hadım etmek’ (OM –, Hlh. *чимхэх*, Ma. –), KM *çimki* ‘(tuz, tütün vb. için) tutam, çimdik’ (OM –, Hlh. *чимх*, Ma. –) || GT (EUyg.) *çimki-* ‘kesmek, parçalamak’ (krş. GT *çimdi-* ~ *çimdi-* ‘çimdiklemek’)

KM *çimöge*ⁿ ~ *çömöge*ⁿ¹⁹⁴ ‘ilik, ilikli kemik’ (OM ^{HY}*çimegen*, ^{ME}*çimegen*, ^{RS}*çimge*, Hlh. *чөмөг*, Dag. *şiməy* ~ *şimug*, ?Ma. *çimeke giranggi* ‘hayvanın ayak kemikleri’) || GT *sijök* ‘kemik’, BT **sijök* > **şimök* ~ **şijök* ‘kemik’ (> Çuv. *şämă* ~ *şănă*)

KM *çinar* (< **tina.r*) ‘nitelik, özellik; öz, varlık, ruh; tabiat, huy, karakter’ (OM ^{MGT}*çinar* ‘hisler, sevgi, hoşlanma’, ^{PH}*çinar* ‘nitelik’, Hlh. *чанар*, Ma. –) || GT *tın* ~ *tīn* ‘can, ruh; nefes, soluk’, BT *tın* > **tim* > **çim* ‘nefes, soluk; hayat’ (> Çuv. *çēm*)

KM *çindamani* ‘dilekleri yerine getiren mücevher (efsanevi)’ (OM –, Hlh. *чандмань*, Ma. *çindamani*) || GT (EUyg.) *çintamani* ‘istek mücevheri’ (← Toh. A *cintāmaṇi* (*cindāmaṇi*), Toh. B *cintāmaṇi* ‘sahibinin bütün dileklerini gerçekleştiren efsanevi mücevher’ veya Soğd. *cynt³mny* ~ *cynt³m³ny* *çintāmaṇi* ‘istek mücevheri’ ← Sk. *cintāmaṇi* ‘sahibinin bütün dileklerini gerçekleştirdiği söylenen efsanevi bir mücevher’)

KM *çing*¹⁹⁵ ‘sağlam, sarsılmaz; doğru, gerçek, dürüst’ (OM ^{MGT}*çing*, ^{HY}*çij*, ^{PH}*çij*, Hlh. *чин*, Ma. *çin* ‘dürüst, açık sözlü’) || GT *tıj* ‘güçlü, sağlam, sert’, BT **tıj* ‘pek, gayet, çok, en’ (> Çuv. *çän*¹⁹⁶)

KM *çingǵ-a* ‘güçlü, kuvvetli, dayanıklı, sıkı’ (OM –, Hlh. *чанга*, Ma. –) || GT *tıj* ‘güçlü, sağlam, sert’, BT **tıj* ‘pek, gayet, çok, en’ (> Çuv. *çän*)

KM *çingla-* ~ *çingna-* (< **tıjla-*) ‘dinlemek, kulak misafiri olmak’ (OM –, Hlh. *чагнах*, Ma. –) || GT *tıjla-* (< *tıj+la-*) ‘dinlemek, işitmek, duymak’ (?← Çin. 聽 *tīng* ‘dinlemek’)

¹⁹⁴ Moğolca sözcük gerçekten Türkçe kökenliyse, alıntı, PPM **şimöke*ⁿ ← BT **şimökă* şeklinde gerçekleşmiş olmalıdır. Bu noktada, Bulgar Türkçesinde *s* > *ş* değişiminin ve *η* > *m* değişiminin kronolojisini belirlemek gerekmektedir.

¹⁹⁵ Haenisch (1939: 28), sözcüğün kökenini Çin. 誠 *chéng* ‘dürüst; gerçek’ olarak göstermektedir.

¹⁹⁶ ‘Gerçek, doğru’ anlamındaki Çuv. *çän* sözcüğü, Tat. *çın* ‘gerçek, hakiki’ sözcüğünden alınmıştır.

KM *çirğa-* (< **tırka-*) ‘tıkamak, zapt etmek, tutmak’ (OM –, Hlh. –, Ma. *çirğa-* ‘tıkankmak, sıkışmak’) || GT *tırka-* ~ *tirkä-*¹⁹⁷ ‘dayamak, dayanak koymak, desteklemek’, GT (Osm.) *tırkaç* ~ *tirkas* ~ *tirkaz* ‘kapı sürgüsü’, BT *tergä-* (?) > *terä-* (?) ‘desteklemek, dayamak’ (> Çuv. *tëre-*)

KM *çirkire-* ‘gürültü çıkarmak, bağırarak’ (OM –, Hlh. –, Ma. –) || GT *çıkra-* ~ *çıkır-* ‘gıcırdamak, bağırarak çağırmak’

KM (k.ö.) *çitiri*¹⁹⁸ ‘(mücevher için) ışıltılı, parlak, çok renkli’ (OM –, Hlh. –, Ma. –) || GT (EUyg.) *çitri* ‘renkli, farklı’ (← Sk. *citra* ‘parlak, berrak, açık renkli; alaca, benekli, çeşit çeşit, farklı, değişik’)

KM (k.ö.) *çivaçivag*¹⁹⁹ ‘bir tür sülün’ (OM –, Hlh. –, Ma. –) || GT (EUyg.) *çivaçivak* ‘bir tür kuş (bir sülün)’ (← ? ← Sk. *jīvajīvaka* ‘bir tür sülün’)

KM *çiy* (I) ‘bozkır kirazı’ (OM –, Hlh. *чуӱ*, Ma. –) || GT *çäyä* ~ *çiyä*²⁰⁰ ‘kiraz’

KM *çiy* (II) (< **çiy*) ‘Çin uzunluk ölçüsü’ (OM –, Hlh. *чуӱ*, Ma. –) || GT *çig* ~ *çig* ~ *çik* ‘arşın, endaze’ (← Çin. 尺 *chǐ* ‘uzunluk ölçüsü, metrenin üçte biri’)

KM *çoğ* ‘köz, kor, sönmekte olan ateş’ (OM ^{MGT} *çoğtai* ‘soylu, asil (kadın)’, ^{ME} *çoğ* ‘köz, sıcaklık’, ^{RS} *çoğtu* ‘büyük gözlü, güzel gözlü’, ^{PH} *çoğtu* ‘muhteşem, gösterişli’, Hlh. *уоз*, Ma. *çokto* ‘kibirli’) || GT *çög* ‘kor, köz; ateş, alev; parlaklık’ (?← Çin. 燭 *zhú* ‘meşale, mum’²⁰¹)

KM *çoki-* ‘vurmak, dövmek, darbe indirmek; (kapı) çalmak, tıklatmak; (kuş) gagayla toplamak’ (OM ^{MGT} *çoki-* ‘delmek’, Hlh. *уохух*, Ma. *çoki-* ‘toprağa saplamak’, Evk. *çök-* ‘kazmak’) || GT *tokı-* ‘vurmak, dövmek, ezmek; sokmak; (kapı) çalmak;

¹⁹⁷ EUyg. *tirä-*, DLT *tirä-*, Çağ. *tirgä-* (PdC 213), Çağ. *tıra-* ~ *tirä-* (Kúnos 1902: 190), MG *tirä-*, Osm. *dirgä-n-*, Tkm. *dýre-*.

¹⁹⁸ Lal. 29b, 61b.

¹⁹⁹ Lal. 46b.

²⁰⁰ TİEM 73 *çäyä*, Trk. ağ. *çiğe* ~ *çiye*, Tat. *çiye*, Bşk. *seyä*, Nog. *şiye*, KKlp. *şiye*, Kırg. *çiye*, Kzk. *şiye*.

²⁰¹ Uçar’ın (2014) iddia ettiği gibi, GT *çög* sözcüğünün **çō-* fiilinden türemiş olması daha muhtemeldir.

(kumaş) dokumak' veya GT *çok-* '(hayvanı) kesmek, öldürmek, boğazlamak; (kuş) saldırmak; toplanmak, yığılmak; gagalamak'²⁰²

↳ KM *doki-*

KM *çokimağ* 'ağır ahşap tokmak' (OM -, Hlh. *уохимог*, Ma. -) || GT *tokımak* 'tokmak, çekiç' veya GT (ÇTi) *çokmak*²⁰³ 'tokmak, topuz' (krş. Mac. *csomak* 'uzun saplı marangoz baltası')

KM *çokoro-* 'toplanmak, yoğunlaşmak, sürü hâlinde toplanmak, kaynaşmak, üşüşmek' (OM -, Hlh. *уохрох*, Ma. -) || GT *çokura-* ~ *çokra-* 'kaynamak, fokurdamak'

KM *çolbon* ~ *çolmon* ~ *çolman* 'Venüs' (OM ^{RS}*çolban*, Hlh. *чолмон*, Ma. -) || GT *çolpan* 'Venüs'

KM *çomur-* 'buzda kayıp düşmek' (OM -, Hlh. -, Ma. -) || GT *çomur-* ~ *çömür-* (< *çom-*) '(suya) daldırmak, batırmak, batmak'

KM *çooğor*²⁰⁴ ~ *çoğor* (< **çopakar*) 'alaca, benekli, desenli, lekeli' (OM ^{ZY}*çouqor* 'beyaz benekli at', ^{ME}*çōğur nidütü* 'parlak gözlü', ^{RS}*çoğur* 'benekli', Hlh. *уоохор*, Ma. *çohoro* 'benekli') || GT **çopgar* > *çopar*²⁰⁵ 'ala, alaca, karışık renkli, benekli' (Çuv. *çăpar* ← Tat.)

KM *çöb* 'tortu, telve' (OM -, Hlh. *уөв*, Ma. -) || GT *çöp* ~ *çōp* (Br. *çüb*) 'tortu, çökelti, çöp', BT **çöp(V)* 'çöp, süprüntü' (> Çuv. *šüp* ~ *šüpě*) (krş. Mac. *csepű*, *csöpű* 'pislik, kıtık, saman tozu') (?← OFar. *çöb* 'tahta, çubuk')

KM (k.ö.) *çöGöngki*²⁰⁶ 'tembel, uyuşuk, gevşek' (OM -, Hlh. -, Ma. -) || GT (EUyg.) *çökä* 'dejenere, yoz, yozlaşmış' veya GT (EUyg.) *çöküg* (Br. *çökög*) 'diz çöken; cesareti kırılmış'

²⁰² KM *çokimağ* = GT *tokımak* denkliği, KM *çoki-* = GT *tokı-* denkliğini daha muhtemel kılmaktadır. Yine de Moğolca /o/ ünlüsü önündeki t- > ç- değişimini açıklamak güçtür.

²⁰³ Trk. ağ. *çokmak* 'tokmak', YUyg. *çokmak* 'topuz, güz'.

²⁰⁴ Yak. *çuogur*, Dolg. *çuogur* ~ *çūgur* ve Sol. *sōhor* biçimleri, Moğolca sözcüğün ilk hecesindeki (ikincil) ünlü uzunluğunun tanıklarındır.

²⁰⁵ Bu sözcükte kural dışı bir /g/ düşmesi söz konusudur: Çağ. *çobar*, İM *çobar*, Osm. *çapar*, Krm. Tat. *çubar*, Tüm. *çibar*, Tat. *çuar*, Kzk. *şibar*.

²⁰⁶ Sub. 59b (204).

KM *çöyebüri* (*çinu-a*) ‘çakal’ (OM ^{MGT}*çö’eböri*²⁰⁷ [Rachewiltz 1972: 211], ^{HY}*çü’ebëri*, Hlh. *çөөөп*, Ma. -) || GT **çögä*²⁰⁸ ‘çakal’; GT *böri* ‘kurt’ (Çer. *pire* ‘kurt’ ← Çuv. **berä* ?)

KM *çökö-* ~ *çöke-* ‘umutsuzluğa düşmek, umudunu yitirmek, başa çıkamamak, üstesinden gelememek’ (OM ^{MGT}*çökö-*²⁰⁹ [Rachewiltz 1972: 211], ^{ME}*çöke-* ‘(deve) çökmek’, Hlh. *çөхөх*, Ma. *çuku-* ‘yorgun olmak, bitkin olmak’, Ma. *çukū-* ‘(başını) eğmek, aşağı bakmak, boyun eğmek, yüzükoyun yatmak’) || GT *çök-* ‘çökmek, yere düşmek, yılmak, umutsuzluğa düşmek, cesaretini kaybetmek’

KM *çuğ* ‘ile birlikte, ile beraber, ortaklaşa’ (OM ^{MGT}*çuğtai* ‘demet, deste’, Hlh. *уыз*, ?Ma. *çulga-* ‘bölükleri teftiş etmek; toplantı yapmak’) || GT *çūg* (< *çū-* ‘bağlamak’) ‘demet, bağ, heybe, bohça’, GT *çūglan-* ‘toplanarak bir araya gelmek’

KM *çuu* (< **çau*) ‘gürültü, patırtı; yankı; söylenti; şöhret, şan’ (OM -, Hlh. *ууу*, Ma. -), KM *çayuriya* ~ *çuuray* ‘yankı’ (OM -, Hlh. *уууруа*, Ma. -), KM *çauray* ‘yankı; ün, şöhret’ (OM -, Hlh. *ууурау*, Ma. -) || GT *çāv* ‘ün, şöhret’, GT (Osm.) *çavır* ‘haber, ilan’

↳ KM *çab*

KM *çü* ‘büyük çivi, cıvata’ (OM -, Hlh. *ууу*, Ma. -) || GT (ÇTi) **çiv* ~ *çiv* (> *çuv* ~ *çüv* ~ *çüy*)²¹⁰ ‘çivi’

KM *çüGürgene* ‘bir tür çekirge’ (OM ^{HY}*çeürge* [Lewicki: *çürge*], ^{ME}*çü’ürtken*, ^{TA}*çegirge*, Hlh. -, Ma. -, Şib. *çirku* ~ *çitku* ‘cırcır böceği’) || GT *çäkürgä* ~ *çökürgä* ~ *çükürgä* ‘çekirge’

KM *çülüGed-* (< *çülüGe.d-*) ‘çürümek, bozulmak’ (OM -, Hlh. -, Ma. -) || GT *çülük-*²¹¹ (? *çölük-*) ‘hırpani olmak, perişan vaziyette olmak’

²⁰⁷ Sözcük, Haenisch (1939: 92) tarafından *jo’ebori* ‘Wolf, Schakal?’ olarak okunmuştur.

²⁰⁸ Kırg. *çöö*, Uzb. *çiyabüri*, Sal. *ç’oγe*, SUyg. *çöve* ~ *çivi* (Nugteren-Roos 1996: 41).

²⁰⁹ Sözcük, Haenisch (1939: 92) tarafından *jokole’ai* olarak okunmuştur.

²¹⁰ Kİ *çuvu*, Erm. Kıp. *çüv*, Trk. *çivi*, Trk. ağ. *çüy* ~ *çüyü*, Az. *çiv*, Tkm. *çüy*, Krç.-Blk. *çüy*, Tat. *çöy*, Bşk. *söy*, Nog. *şüy*, Krm. Tat. *çüy* ~ *çiv*, Krmç. *çuv*, Kar. *çuy* ~ *çüy* ~ *ç’uv*. Ayrıca bk. Tenişev (2001: 398-399).

²¹¹ DLT *çwlük-*, Çağ. *çüllä-*, Kırg. *çölük-*, Hak. *sülek-*.

D

KM *dabusang* ~ *dabasağ* ~ *dabusağ* ~ *dabisağ* (< **dabısa*) ‘mesane, idrar kesesi; karnın alt kısmı; kasık bölgesi’ (OM ^{ME}*dabusun*, Hlh. *давсан*, Ma. –) || GT *yamız* ~ *yomuz* ‘kasık’ (krş. GT *yämdü* ‘kasık tüyü’, Far. *یباس* *yabās* ‘cinsel organ, kasık; utanç, ayıp; aksi kadın’)

KM *dayağ-aⁿ* ~ *dağ-aⁿ* (< **dapakan*) ‘bir ile iki yaş arasında olan tay’ (OM ^{MGT}*da’aqan* ‘iki yaşında tay’, ^{BY}*dāga* ‘iki yaşında tay’, ^{ZY}*dāqan* ‘iki yaşında tay’, ^{ME}*dāgan* ‘tay’, Hlh. *даага(н)*, Ma. *dahan*) || GT *yapaku* (> *yapakı* ~ *yapaka*) ‘(sütten kesilmemiş, iki yaşına varmamış) tay’ (krş. Rus. *даган* ‘iki yaşındaki tay’)

KM *dayaki* (< **dapaki*) ‘karışıklık, dolaşıklık, düğüm, yumak’ (OM ^{ME}*dāki*, Hlh. *даахь*, Ma. –) || GT *yapaku* ‘kırpık yün, yapağı; keçeleşmiş, dolanmış saç; sık, birbirine girmiş’ (krş. Mac. *gyapjú* ‘yün’)

KM *dayara-* ‘üşüme; soğuk almak, üşütmek’ (OM ^{BY}*dāra-*, ^{ME}*dāra-*, Hlh. *даарax*, Ma. *dar seme* ‘titreme, ürperme’) || GT *yagra-*²¹² ‘soğukta üşüme, titremek, donmak’, BT **cağırçan-* > **cağıçan-* > **cağçan-* ‘titremek, ürpermek, soğuktan titremek’ (> Çuv. *śüśen-*)

KM *dayari* ~ *dayir* (< **dagırı*) ‘eyer veya semer yarası’ (OM ^{MGT}*da’ari*, ^{ME}*dāri*, ^{RS}*dāritu* ‘yağırı olan (at)’, Hlh. *даўр*, Ma. –) || GT *yagır* ‘hayvanın sırtındaki yara, yağır’

KM **dayari-* (I) ‘atın sırtı yara olmak’ (OM –, Hlh. –, Ma. *dari-* ‘atın sırtı yara olmak’), KM *dayarin* (< **dayari.n* < **dayari-*) ‘atın sırtındaki yara’ (OM –, Hlh. –, Ma. *darin*) || GT *yagri-*²¹³ ‘atın sırtı yara olmak; (deri) su toplamak’

KM *dayari-* (II) (< **daparı-*) ‘geçerken vurmak veya yıkmak, üstünden geçmek, çiğnemek; geçerken uğramak, bir yere uğramak; karşılaşmak; sözle saldırmak, dolaylı olarak incitmek, (hastalık veya bela için) birini bulmak’ (OM ^{MGT}*da’ari-*, ^{HY}*da’ari-*, Hlh. *даўрax*, Ma. *dari-* ‘bir yere uğramak, bir yere giderken

²¹² Kzk. *javra-*, KKlp. *javra-*, Özb. ağ. *cavra-* (ESTYa IV 20).

²¹³ IB *yagri-*, DLT *yagri-*, İN *yagri-*.

yolda bir iş halletmek, alay etmek') || GT *yapır*²¹⁴ 'yıkmaq, tahrip etmek, (zemini) düzleştirmek, dümdüz etmek; rencide etmek'

KM *dayu*ⁿ ~ *dayuu*²¹⁵ 'ses, gürültü; insan sesi; müzik sesi; şarkı' (OM^{MGT} *da'u(n)*, ^{HY}*da'un*, ^{ME}*da'un*, Hlh. *ɔyy(н)*, Ma. -) || GT *taviş* ~ *tavuş* 'ses, gürültü' (krş. Far. *تاوش* *tāvūş*, *تاووش* *tāvūş* 'ses, ayak sesi')

KM *daqu* 'dış tarafı kürklü manto' (OM^{MGT} *daqu* 'kürk', ^{ZY}*daqu*, Hlh. *ɔax*, Ma. *dahū*, Evk. *daku*) || GT *yaku* 'yağmurluk, kürk, gocuk' (krş. Mac. ağ. *daku* 'kürk ce- ket, kısa kış paltosu')

KM *dalay* 'okyanus, deniz, büyük göl' (OM^{MGT} *dalai*, ^{HY}*dalai*, ^{ME}*dalai*, ^{BY}*dalai*, ^{ZY}*dalai*, ^{PH}*dalayi*, Hlh. *ɔalaı*, Ma. -) || GT *taloy* 'deniz, okyanus' (?← Çin. 大 *dà* 'büyük' + 潔 *lěi* 'nehir adı' veya Çin. 大流 *dàliú* 'büyük akıntı')

KM *dalang* (< **dala.ŋ*) '(hayvanlarda) ense, (atın) iki kürek kemiği arasındaki yer; toprak şeridi; saban izi; dikdörtgen yığın veya yükselti; set, bent; hendek, baraj' (OM -, Hlh. *ɔalan(ɛ)*, Ma. *dalan*, Evk. *dalaŋ*) || GT *yāl*²¹⁶ ~ *yalı* 'at yelesi, yelenin uzadığı bölge'

KM *dalbayi-* (< **dalba.yi-* < **dalpa*) 'geniş ve düz olmak' (OM^{MGT} *dalbaru* *çabçi-* 'kesip açmak', Hlh. *ɔalbaıx*, Ma. -) || GT *yalpı* 'derinliği olmayan, geniş nesne'

KM *dalda*²¹⁷ (< **daluta*) 'gizli, saklı, gizlice' (OM^{MGT} *dalda* 'koruma', ^{ME}*dalda* 'gizli yer', Hlh. *ɔald*, Ma. *dali-* '(önünü) kapatmak, gizlemek, korumak', Ma. *dalda*, Şib. *dali-* ~ *d'ali-* 'gizlemek, örtmek' [Kałuzyński 1977: 130]) || GT *yaşut* (< *yaş-*) 'gizli, saklı, gizlice; giz, sır' (krş. UÇS *yaltan-* 'gizlenmek, saklanmak; korkmak')

²¹⁴ EUyg. *yapır-*, DLT *yapur-*, Tel. *yabır-* 'rencide etmek' (R III 280), Koyb. Kç. *yabır-* 'alçak olmak, alçalmak'. Ayrıca krş. Osm. *yaprı* 'düşük, sarkık', Trk. ağ. *yaprı* ~ *yapru* 'büyük ve yassı (kulak için)', Tat. *yabırıl-* 'bir şeyin üzerine atılmak, saldırmak' (R III 280), Tel. *yabırıla-* 'yok etmek' (Verbitskiy 1884: 468).

²¹⁵ Moğolca sözcük, Tü. **tavuş* ~ **davuş* benzeri bir biçimden **dayus* olarak alınmış ve bu biçimin sonundaki /s/ ünsüzü çokluk eki olarak algılanarak yanlış ayırmayla *dayu*ⁿ şekli ortaya çıkmış olabilir.

²¹⁶ DLT *yāl*, Tkm. *yāl*, Yak. *sāl*, Hlç. *yā'l* ~ *yāl*.

²¹⁷ Alıntı, PPM **daluta* 'gizli, gizlice' ← BT **dalutä* 'gizli, gizlice' şeklinde gerçekleşmiş olmalıdır.

KM *dalu* (< **daru*²¹⁸) ‘kürekkemiği’ (OM ^{BY}*dalu*, ^{ZY}*dalu*, ^{ME}*dalu*, ^{IM}*dalu*, ^{SL}*dalū*, ^{RS*}*dālu*, ^{RM}*dālū* ‘avuç’, Hlh. *дал*, Ma. –) || GT *yarın* ‘kürekkemiği’, BT **carun* > **carum* ‘kürekkemiği’ (> Çuv. *šurām* ‘sırt, arka’)

KM *darayi-* (< **darayi-* < **darapı-*) ‘sertleşmek, katılaşmak’ (OM –, Hlh. *дараўх*, Ma. –) || GT *yarp* ‘sağlam, güçlü’, BT **carp* > **carıp* ‘sağlam, sert’ (> Çuv. *širēp*) (krş. Mac. *gyarapodik*, *gyarapszik* ‘kilo almak, güçlenmek’, Çer. *serâp* ‘ağır ve aynı zamanda küçük, sert, yoğun (nesne)’)

KM (k.ö.) *darbalca*-²¹⁹ ~ (Less.) *dalbalca-* (< *dalba.lca-*) ‘bayrak, yele, yelken dalgalanmak, sallanmak’ (OM ^{MGT}*darbalca-* ‘titremek, sallanmak’, Hlh. *далбалзах*, Ma. –) || GT *talpı-* ‘kanat çırpma, dalgalanmak, sallanmak’

KM *darbi-* ‘gürültülü bir kalabalık karşısında sevinçli ve heyecanlı olmak’ (OM –, Hlh. *дарбух*, Ma. –) || GT (DLT) *yarp* ‘biri neşe içinde olduğu zaman yüzünü kaplayan ışıldama’, GT *yarpay*-²²⁰ ‘üstünlük taslamak, kibirlenmek; güzel görünmek, güzelleşmek; içtenlikle gülmek’

↳ KM *cirbayi-*

KM *darқан* ‘esnaf, zanaatkâr’ (OM ^{MGT}*darqad*, ^{BY}*darqan* ‘lider, kumandan’, Hlh. *дарқан*, Ma. *darhan*) || GT *tarkan* ~ *tarhan* ‘yüksek bir unvan’ (krş. Bugut Yazıtı <tryw'n> *tarxwan*) (← Çin. 達官 *dàguān* ‘yüksek rütbeli memur’).

KM *dayin* (< **dayı.n* < **dagi*) ‘savaş; düşmanlık’ (OM ^{MGT}*dayin*, ^{ME}*dain*, ^{IM}*dayn*, ^{RS*}*dain*, Hlh. *дайн*, Ma. *dain*) || GT *yagı* ‘düşman’, BT **cagi* ‘düşman’ (> Çuv. *šu-çarmäs*, *šu-çavaş*)

◆ Kit. 𐰽𐰺𐰸 <ed.ää> **dää* ‘düşman’ (Ōtake 2017: 201, 204), Kit. 𐰽𐰺𐰸 <d.ia> *deya* ‘düşman’ (Róna-Tas 2019: 296)

²¹⁸ Moğolca sözcük Türkçeden alıntı ise, **darun* benzeri bir biçimden alınmış olmalıdır. Moğolca biçim bir yandan son sesteki -n ünsüzünü yitirirken diğer yandan -r- > -l- değişikliğine uğramış görünmektedir.

²¹⁹ Lal. 29b.

²²⁰ Tat. *yarpay-*, Bşk. *yarpay-*, Kırg. *carbay-*.

KM *dayir* (< **dayır* < **dagır*) ‘doru (at)’ (OM ^{MGT}*dayir*, Hlh. *daÿp byza* ‘erkek geyik’, Ma. –) || GT *yagız* ‘kahverengi, koyu kahverengi’, BT **cagır(ă)* > **cār(ă)* ‘kestane rengi, açık kestane rengi’ (> Çuv. *śıră*)

KM *dayisu*ⁿ (< **dayı.sun* < **dagi*) ‘düşman, hasım; tehdit, gözdağı’ (OM ^{MGT}*dayisun*, ^{RS}*daisun* ‘isyankâr’, Hlh. *daÿcah*, Ma. –) || GT *yagı* ‘düşman’, BT **cagi* ‘düşman’ (> Çuv. *śu-çarmās, śu-çāvaş*)

KM *debi-* (< **delpi-*) ‘dalgalanmak; (kanat) çırpılmak; yellemek, yelpazelemek’ (OM ^{ME}*delbü-*, ^{ZY}*delbūr* (?) ‘yelpaze’, Hlh. *dəwəx*, Dag. *dəlbür*, Ma. *debsi-* ~ *debşe-*, Şib. *delbişe-*, Sol. *dəwi-*, Udh. *dəf-*) || GT *yēlpi-* ~ *yālpi-* ‘yelpazelemek, yelpazelenmek; dalgalanmak’

KM *debeGe* ‘bataklık yer, nemli veya yağ bölge, dağ otlakları’ (OM –, Hlh. *dəwəz* ‘çayır, dağ otlakları’, *dəwəz* ~ *dəwəxə* ‘sulak çayır’, ?Ma. *debeye orho* ‘yosun, liken’) || GT (EUyg.) *täpirgän* ‘diken çölü’

KM *debke-* (< **deb-*) ‘atlamak, sıçramak’ (OM –, Hlh. –, Ma. –), KM *debse-* (< **deb-*) ‘ayağıyla sertçe vurmak, ayakla çiğnemek’ (OM ^{MGT}*debse-* ‘dans etmek’, Hlh. *dəwəx*, Ma. –) || GT *täp-* ‘tekmelemek, ayakla vurmak, basmak, ezmek; hücum etmek’

KM *debte-* ~ *debtü-* (< **deb.te-* < **debi.de-* < **debi-*) ‘(bir sıvıyla) ıslanmak, sırlıklanmak, şişmek’ (OM –, Hlh. *dəwəx* ‘(bir sıvıyla) ıslanmak; yumuşamak’, Ma. –) || GT (OTi) *yipi-* ‘ıslanmak; (suda) yumuşatmak, nemlendirmek’, GT (DLT) *yipä* ‘yağ, ıslak, nemli’ (krş. Çuv. *śëve* ‘kesik süt’)

KM *debter* ‘kitap, cilt; yazı defteri’ (OM ^{MGT}*debter*, ^{ME}*defter*, Hlh. *dəwəp*, Ma. *debtelin*) || GT *täptär* ~ *däptär* ~ *däftär* ‘defter’ (← Far. *daftar* ‘kitap, kayıt, sicil, dergi’, OFar. *daftar* ‘sicil, hesap defteri’ ← Yun. *διφθέρα* ‘işlenmiş hayvan derisi, gön’)

KM *deyedü* ‘yukarı, daha yüksek’ (OM ^{PH}*de’e:dü*, Ma. –), KM *deyer-e* ‘üst, üstünde, yüksek’ (OM ^{MGT}*de’ere*, ^{ME}*dehere*, ^{HY}*de’ere*, ^{SL}*dēre*, ^{BY}*dēre*, ^{ZY}*dēre*, ^{PH}*de’e:re*, Ma. –), KM *degci-* ‘yükselmek, iyileşmek, gelişmek’ (OM –, Hlh. *dəwəxux*, Ma. *dekce-*), KM *degde-* ‘yükselmek’ (OM –, Ma. *dekde-*), KM *deyegsi* ‘yukarıya, yukarı’ (OM ^{MGT}*de’egşi*, ^{PH}*de’e:gşi*, Ma. –) || GT *täpä* (? *täpö*) ‘tepe, doruk, zirve; baş’ veya GT *yēg* ‘daha iyi’

◆ Kit. 鐵擺 tiě-bǎi *tebe(y)/*debe(y) ‘dağ gibi yüksek, heybetli’ (Franke 1976: 177; Vovin 2003: 241; Shimunek 2007: 98), Kit. 令峇 <te.ge> *tege- ‘ölmek (saygı ifadesi)’ (Róna-Tas 2017: 184)

KM *deyesü*ⁿ (< *depe.süⁿ) ‘ip’ (OM ^{HY}*de’esün*, ^{ZY}*dēsü*, ^{ME}*dēsün*, ^{SL}*dēsün*, ^{RS}*dēsün*, ^{RM}*daišün*, Hlh. дээс(эи), ?Ma. *desihi* ‘samur ve benzer hayvanlar için tuzak’, Evk. *desun*) || GT *yıp* ~ *yip* ~ *yāp* ‘ip, iplik, sicim, urgan’, BT **cep* ‘iplik’ (> Çuv. *šip*) (krş. Mac. *gyeplő* ‘dizgin’)

↳ KM *ceyeg* ~ *ceg*

KM *deyüli*- ‘belli bir mesafeye atlamak, üzerinden atlamak, sıçramak’ (OM ^{ME}*dūli*-, Hlh. дүүллэх, Ma. -) || GT (DLT, KB) *tāḡ*- ‘göğe doğru atılmak, havada süzülme’

KM *del* ‘yele, hayvan yelesi’ (OM ^{MGT}*del*, ^{HY}*del*, ^{BY}*del*, ^{ME}*del*, ^{IM}*deltü* ‘yeleli’, ^{TA}*deltü* ‘yeleli’, ^{NK2}*deltü* ‘sırtlan’, Hlh. дэл, Ma. *delun*, Evk. *delin*, *delsun*, Sol. *dēl*) || GT *yēl* ‘yele, at yelesi’, BT **cēlkä* ‘yele’ (> Çuv. *šilhe*)

KM *dele*- ‘dalgalanmak, (kanat) çırpılmak; yelpazelemek’ (OM -, Hlh. дэлэх, Ma. -) || GT *yellä*- ~ *yällä*- (< **yēl+lä*-) ‘havalandırmak, yele tutmak, yelpazelemek, körüklemek; teşvik etmek’

KM *deleng* ‘inek memesi’ (OM -, Hlh. дэлэн(э), Ma. *delen* ‘inek memesi’) || GT *yelin* ~ *yälin* ‘hayvan memesi’, BT **yeli* ‘hayvan memesi’ (> Çuv. *šilē*) (krş. PY [W] **den* ‘kadınlarda meme ucu’, PY [S] **de(?)n* ‘meme ucu, süt’)

KM *deresü*ⁿ (< *dere.sün*) ‘sorguç otu’ (OM ^{MGT}*deresün*, Hlh. дэрс(эи), Ma. *deresu*) || GT *yēz*²²¹ ‘*Lasiagrostis splendens*, kamaştan daha ince ve yumuşak bir bitki’ (krş. Far. 𐭪𐭣 *yaz* ‘çadırların etrafına çit olarak çekilen dikenli bir bitki, *sumām* bitkisi’)

KM *diyan* ‘meditasyon’ (OM -, Hlh. дияан ~ даяан, Ma. -) || GT (EUyg.) *dyan* ~ *diyan* ‘meditasyon, yoğunlaşma’ (← Toh. A/B *dhyāṃ* ‘meditasyon’ ve Soğd. *dy*ⁿ ~ *dy*ⁿ *dyān* ‘meditasyon’ ← Sk. *dhyāna* ‘derin ve soyut dinî meditasyon’)

²²¹ Zieme (2007: 316), bu sözcüğü EUyg. *yürüj yigsäk* ‘beyaz kurtboğan’ ile bir ve aynı saymaktadır.

KM *dobo* ‘tepe, tümsek’ (OM –, Hlh. *доѡ*, Ma. –) || GT *toma* (~ *tömä* ~ *tümä*) ‘tepe, tümsek, çıkıntı’, BT **tömä* ‘küçük tepe, tümsek’ (> Çuv. *těme*), BT **tomka(k)* ‘küçük tepe, tümsek’ (> Çuv. *tumha* ~ *tumhah*)

KM *doboyi-* ~ *toboyi-* (< *doma.yi-* ? *toma.yi-* ?) ‘kabarık, çıkıntılı olmak; şişmek, kabarmak’ (OM –, Hlh. *доѡоух*, Ma. –) || GT *tom-* ~ *töm-* ~ *tüm-*²²² ‘kabarmak, şişmek’

KM *doğdur* ‘turnabalığı, levrek’ (OM –, Hlh. *догдоп*, ?Ma. *curhū* ‘turnabalığı yavrusu’) || GT (OTi) *toğı*²²³ ‘bir tür balık’ (krş. Mac. *tok* ‘mersin balığı, *Acipenser sturio*’)

KM *doğsin* ‘vahşi, yırtıcı; acımasız, şiddetli; haşin’ (OM ^{MGT}*Bai Şingqor Doğşin* ‘kişi adı’, ^{ZY}*do[q]su*, Hlh. *догшин*, Ma. *doksin*) || GT *tosin* ~ *tosun*²²⁴ (~ *toğşun*²²⁵) ‘henüz binilmemiş, vahşi, haşarı (tay veya at)’

KM *doki-* ‘işaret etmek, çağırmak; davul çalmak, vurmak’ (OM ^{MGT}*doki-*, Hlh. *дохух*, Ma. –) || GT *toki-* ‘vurmak, dövmek, ezmek; (kapı) çalmak; (kumaş) dokumak’

↳ KM *çoki-*

KM *doli-* ‘takas etmek, değiş tokuş etmek; fidye verip kurtarmak’ (OM –, Hlh. –, Ma. –) || GT *yul-*²²⁶ (Br. *yulug*) ‘rehinde bulunan bir şeyi kurtarmak, esirlikten kurtarmak, fidye ödemek, fidyeye kurtarmak’, BT **cul-* ‘kurtarmak, salıvermek, serbest bırakmak’ (> Çuv. *şäl-*)

↳ KM *coli-*

KM *dom* ‘hastalık ve belalardan kurtulmak için yapılan büyü veya tören; sihirli formül’ (OM –, Hlh. *дом*, Ma. –) || GT *yom* ‘büyü, sihir; fal’

²²² KB (3288) *tom-*, Osm. *tomur-*, Osm. *tüm-*, Trk. ağ. *tüm-*, Trk. ağ. *töm-*, Tkm. *tommar-* ~ *tümmer-*. Fiil, GT *toma* ~ *tömä* ~ *tümä* ‘çıkıntı, tepe, tümsek’ sözcüğünün köküdür.

²²³ TZ *toğı* ‘balık yavrusu’, Tkm. *dokı* ‘mersin balığı’, Sib. Tat. *toğı* ‘mersin balığı’, Tob. *tuğu* ‘mersin balığı’ (R III 1432), Şor. *tog* ‘levrek’ (R III 1157).

²²⁴ EUyg. *tosin* ~ *toosin*, DLT *tosun*.

²²⁵ HŞ *toğşun* ~ *toğşun*. Sözcük, Moğolcadan geri ödünçlemedir.

²²⁶ Krş. CC *yul-*, Tat. *yol-*.

KM *domoĝ* (< **domaĝ*) ‘efsane, masal; tarihî hikâye; fıkra’ (OM ^{MGT}*domoĝçi* ‘geveze, boşboğaz’, Hlh. *домоғ*, Ma. –) || GT *yomak* ‘hikâye, masal’

KM *doro* (< **dora*) ‘zayıf, güçsüz, yetersiz; niteliksiz’ (OM –, Hlh. *дор*, Ma. –), KM *doroy* (< **dora.yı*) ‘zayıf, güçsüz, bitkin; aklı zayıf; değersiz; geri kalmış, kültürsüz’ (OM –, Hlh. *дорой*, Ma. –) || GT *yoz* (? *yōz*²²⁷) ‘kısır; zayıf, bitkin, bakımsız, iyi beslenmemiş; kaba; tembel; değeri düşük, niteliksiz’ (krş. DLT *yoza-* ‘kısır olmak’)

KM *doroĝo*ⁿ ~ *dorĝo* (< **dorakan*) ‘porsuk’ (OM ^{BY}*torqo*, ^{TA}*dorĝan* ‘gelincik’, ^{NK2}*dorriĝan*, Hlh. *дорго*, Ma. *dorĝon*, Evk. *dorokon*) || GT *yorakan*²²⁸ ‘porsuk, dağ faresi’ veya GT *torsuk*²²⁹ ‘porsuk’

KM *döl* ‘yamaç, bayır, meyil’ (OM –, Hlh. *дөл*, Kalm. *дөлән*, Ma. –) || GT *töş*²³⁰ ‘yamaç, bayır’

KM *dölöyēn* ~ *döliyēn* ~ *dölgen* (< **dölegen*) ‘yumuşak(ça), nazik(çe), sakin(ce)’ (OM ^{HY}*dölö’ēn*, Hlh. *дөлгөн*, Ma. –) || GT *töläk* ‘sessiz, rahat, sakin, yumuşak huylu, durgun, dingin’

KM *duĝtuy* (< **dugu-*) ‘kapak, kılıf, sargı; kitap kapağı, zarf’ (OM –, Hlh. *дүгтүй*, Ma. –), KM *duyulĝa* (< **dugu-*) ‘miğfer, başlık’ (OM ^{BY}*tūla’a*, ^{ZY}*dūlqa*, ^{RS*}*dūlĝan*, Hlh. *дуулга*, Ma. –) || GT **yog-* ‘örtmek, kaplamak’ > GT *yogurkan* ‘yorgan’, GT *yogun* ~ *yogan* (Br. *yogon*) ‘kalın; hantal’

KM *durm-a* ‘farklı şekillerde yoğrularak dinî törenlerde tanrılara yiyecek olarak sunulan hamur’ (OM –, Hlh. –, Ma. –) || GT (EUyg.) *dorma* ~ *torma* ~ *toorma* ‘kurban’ (← Tib. *gtor ma* ‘tanrılara sunulan hamur işi’)

KM *durusu*ⁿ (< **duru.sun*) ‘ağaç kabuğu, huş ağacı kabuğu’ (OM –, Hlh. *дурс*, Ma. –) || GT *tōz* ‘huş ağacı kabuğu’

²²⁷ Sözcük DLT’de ve Türkmen Türkçesinde kısa ünlü olması rağmen, Dankoff-Kelly’nin (1982–1985: III/228–229) gösterdiği gibi, kökünün **yō-* (> ET *yōd-*, GT *yōk*) fiili olduğu varsayılırsa **yōz* olarak da tasarlanabilir.

²²⁸ Alt. *yorokon* ‘porsuk’ (R III 421), Alt. *corokon* ‘porsuk’, Leb. *torokon* ‘porsuk’ (R III 1181), Hak. *çoraha* ‘dağ faresi’.

²²⁹ Tkm. *torsuk* ‘porsuk’, Kzk. *torsıktay* ‘tombul, sağlıklı (bebek)’.

²³⁰ Az. *dōş*, Nog. *tōs*, Kırg. *tōş*, Özb. *tūş*, YUyg. *tōş*, Hak. *tōs*, Tuv. *dō’ş*. Kısa ünlü GT *tōş* ‘yamaç, bayır’ kelimesi, uzun ünlü GT *tōş* ‘göğüs, bağır’ sözcüğünden ayrı tutulmalıdır.

↘ KM *toos*

KM *dusu-* ‘damlamak, sızmak’ (OM ^{ME}*dusu-* ~ *tusu-* ‘damlamak’, ^{IM}*tus-* ‘dökmek’, Hlh. *ðycax*, Ma. –, ?Şib. *dushure-* ‘silerek temizlemek’) || GT *yuş-* ~ *yüş-* (? ~ *yus-*) ‘(bira, sirke vb.) akıtmak, dökmek, dökmek, yıkayarak temizlemek’²³¹

KM *duta-* ‘yetersiz olmak, az olmak, kıt olmak; eksikliğini duymak’ (OM ^{IM}*duta-*, ^{IM}*dutū* ‘eksik’, ^{RM}*dūta-*, ^{RS}*duṭgū* ‘azalma, kayıp’, Hlh. *ðymax*, Ma. –) || GT *yūta-*²³² (< *yūt*) ‘açlık çekmek’

↘ KM *cuta-*

KM *düil-* (?< **düli-*) ‘tırış etmek, tüy yolmak veya kesmek’ (OM ^{ME}*düil-* ~ *düyil-*, ^{SL}*délbür* ‘ustura’, ^{RS}*delbür* ‘ustura’, ^{IM}*dü[y]lbür* ‘ustura’, Hlh. *ðy̆lax*, Ma. –) || GT *yüli-* ‘tırış etmek, saç sakal kesmek’

KM *düli* ‘yarım, ara, orta; günün veya gecenin ortası’ (OM ^{MGT}*düli*, ^{BY}*düli*, ^{ZY}*düli*, ^{ME}*düli*, ^{IM}*düli*, ^{SL}*düli*, ^{RS}*düli*, ^{PH}*düli*, Hlh. *ðyl*, Ma. *dulin*) || GT *tüş* (? *tüş*) ‘öğle, öğle vakti’ (krş. Mac. *dél* ‘güney; öğle, gün ortası’ ← BT **dül*)

KM *düri* ‘biçim, kontur, figür; sima, görünüş’ (OM ^{PH}*düri* ‘görünüş, biçim’, Hlh. *ðyp*, Ma. *durun*, Evk. *durun*) || GT *yüz* ‘yüz, çehre, sima’, BT **cūr* ‘ağız (?)’ (> Çuv. *šavar*) veya GT *tör* ~ *tür* ‘tür, çeşit, nev’

KM (k.ö.) *dvib* ~ *dvip* ‘kıta’ (OM ^{PH}*divib*, Hlh. –, Ma. –) || GT (EUyg.) *dvip* ~ *divip* ‘kıta; ada’ (← Toh. A *dvip* ‘ada’, Toh. B *dvip* ‘ada’ ← Sk. *dvīpa* ‘ada, yarımada, kumsal; yeryüzünün bir bölümü’)

²³¹ DLT *yuş-* ~ *yüş-* ‘akıtmak’, İM *yusla-* ‘dökülmek’, Alt. Tel. *yus-* ‘yıkayıp temizlemek’ (R III 566).

²³² Kırg. *yuta-*, Alt. Tel. *yuda-*, Tat. *yuda-*, Koyb. Kç. *yuda-* (R III 562–563), Yak. *sutaa-*, Dolg. *hüttā-* ~ *hutā-*.

Kısaltmalar

AG = Aknerli Grigor'un *Okçu Milleti Tarihi* adlı eserindeki Moğolca isim ve terimler.

ağ. = ağızlarda.

AGT = XIV. yüzyıl anonim Gürcüce tarih kitabındaki Moğolca hayvan yılı adları.

AH = Atebetü'l-Hakayık.

Ak. = Akatça.

Alt. = Altay Türkçesi.

Ar. = Arapça.

Arc. = Arcay Mağaraları'nda bulunan duvar yazıtları.

AS = Bibliothèque Nationale Paris, Fonds Arabe No. 6040.

AY = Altun Yaruk (Suvarṇaprabhāsasottama Sūtra).

Az. = Azerbaycan Türkçesi.

B = batı (yüzü).

Bakt. = Baktrice.

BAMR = Luvsandendev-Tsedendamba 2001–2002.

Bao. = Baoan Moğolcası.

Bar. = Baraba Türkçesi.

BK = Bilge Kagan Yazıtı.

bk. = bakınız.

BM = Bulğatü'l-Muştaḳ fî Luğati't-Türk ve'l-Ḳıfcāḳ.

Bo. = Boberg 1954–1955.

Bod. = Olon Süme'de bulunan Bodhicaryāvatāra.

BodT. = Bodhicaryāvatāra'nın Moğolca Tancur Versiyonu.

Br. = Brāhmī yazılı Eski Uygurca metinler.

Bşk. = Başkurt Türkçesi.

BT = Bulgar Türkçesi (l/r-Türkçesi).

- Bur. = Buryat Moğolcası
BY = Beilu Yiyu 北虜譯語.
Çağ. = Çağatay Türkçesi.
CC = Codex Cumanicus.
Çer. = Çeremisçe.
Chang. = Chang Ying-cüi Yazıtı.
Cig. = Cigünteı Yazıtı.
Çin. = Çince.
çoğ. = çoğul.
ÇTi = Çağdaş Türkçeden itibaren (tanıklanmış sözcük).
Cür. = Cürçence.
Çuv. = Çuvaş Türkçesi.
D = doğu (yüzü).
Dag. = Dagur Moğolcası.
DKPAM= Daśakarmapathāvadānamālā.
DLT = Dīvānū Luğāti't-Türk.
DM = Ed-Durretü'l-Mudiyye Fi'l-Luğati't-Türkiyye.
Dolg. = Dolgan Türkçesi.
Dong. = Dongxiang (Santa) Moğolcası.
EÇ = Eski Çince.
EDPT = Clauson 1972.
EFar. = Eski Farsça.
Eİr. = Eski İnanca.
EKBÇ = Eski Kuzeybatı Çincesi (Old Northwest Chinese).
EMac. = Eski Macarca.
EMand. = Erken Mandarin Çincesi (Yuan dönemi).
Erm. Kıp. = Ermeni Kıpçak Türkçesi.

- ERus. = Eski Rusça.
ESTYa = Sevortyan et al. 1974–2003.
ET = Eski Türkçe.
ETŞ = Arat 1991.
EUyg. = Eski Uygur Türkçesi.
Ev. = Evence (Lamutça).
Evk. = Evenkice.
Far. = Farsça.
G = güney (yüzü).
Gag. = Gagauz Türkçesi.
GK = Genceli Kirakos.
GOÇ = Geç Orta Çince.
Gol. = Golstunskiy 1893–1895.
GT = Genel Türkçe (ş/z-Türkçesi).
Hak. = Hakas Türkçesi.
HC = Hsiao-Ching.
HKT = Harezmi Türkçesi satır arası Kur'an tercümesi.
Hlç. = Halaç Türkçesi.
Hlh. = Halha Moğolcası.
Hmg. = Hamnigan Moğolcası.
Hor. = Horasan Türkçesi.
Hot. Sak. = Hotan Sakacası.
HŞ = Hüsrev u Şîrîn (Kutb).
HTKL = Hotanca–Türkçe Kelime Listesi.
HY = Hua Yi Yiyu 華夷譯語.
IB = Irk Bitig.
İH = El-İdrak Haşiyesi.

İM = İbni Mühenna Lügati (Kitāb Hilyetü'l-İnsān ve Helbetü'l-Lisān).

İMS = İrşādü'l-Mülūk ve's-Selātin.

İN = Kitāb Fī İlmi'n-Nüṣṣāb.

K = kuzey (yüzü).

k.ö. = klasik öncesi.

Kalm. = Kalmuk Moğolcası.

Kar. = Karay Türkçesi.

KB = Kutadgu Bilig.

Kç. = Kaça Türkçesi.

KE = Kışaşı'l-Enbiyā (Rabguzi).

Kgc. = Kangcia Moğolcası.

Kİ = Kitābu'l-İdrāk li-Lisāni'l-Etrāk.

Kırg. = Kırgız Türkçesi.

Kit. = Kitanca (Kıtayca).

KK = El-Kavānīnū'l-Küllīyye li-Zabṭi'l-Luğati't-Türkiyye.

KKlp. = Karakalpak Türkçesi.

KM = Klasik Moğolca.

Kmd. = Kumandı-Kiji Türkçesi.

Kmk. = Kumuk Türkçesi.

Kom. = Koman Türkçesi.

Kor. = Korece.

Kot. = Kotça (Kott).

Kow. = Kowalewski 1844–1849.

Koyb. = Koybal Türkçesi.

Krç.-Blk. = Karaçay-Balkar Türkçesi.

Krm. Tat. = Kırım Tatar Türkçesi.

Krmç. = Kırımçak Türkçesi.

- KRS = Muniyev 1977.
krş. = karşılaştırınız.
KS = Kilise Slavcası.
KT = Kül Tegin Yazıtı.
Küer. = Küerik Türkçesi.
Kzk. = Kazak Türkçesi.
Lal. = Lalitavistara.
Leb. = Lebed Türkçesi (Kuu-Kiji).
Less. = Lessing 1995.
Ma. = Mançuca.
Mac. = Macarca.
Mait. = Maitrisimit.
Man.-Part. = Maniheist Partça.
Man.-Soğd. = Maniheist Soğdca.
ME = Mukaddimetü'l-Edeb.
MG = Münyetü'l-Ġuzāt.
Mgr. = Monguor Moğolcası.
MGT = Moğolların Gizli Tarihi (Mongqolun Niuça Tobça'an).
MM = Mu'înü'l-Mürîd.
Mo. = Moğolca.
Mog. = Mogol Moğolcası.
Mord. = Mordvince.
MYYC = Sūn Zhú 1990.
Neg. = Negidalca.
NF = Nehcü'l-Ferādîs.
NK = Nüzhetü'l-Ķulūb (Ķazvîni).
Nog. = Nogay Türkçesi.

- OÇ = Orta Çince.
OFar. = Orta Farsça.
OKD = (Uygur harfli) Oğuz Kağan Destanı.
OKor. = Orta Korece.
OM = Orta Moğolca.
Ord. = Ordos Moğolcası.
Os. = Ossetçe.
Osm. = Osmanlı Türkçesi.
OTi = Orta Türkçeden itibaren (tanımlanmış sözcük).
OTWF = Erdal (1991).
Özb. = Özbek Türkçesi.
P1283 = 1283 numaralı Tibetçe Pelliot el yazması.
Pañc. = Pañcarakṣā.
Part. = Partça.
PdC = Courteille 1870.
PH = 'Phags-pa yazılı Moğolca kaynaklar.
PHA = Proto-Hint-Avrupa dili.
PM = Proto-Moğolca.
PP = Proto-Permce.
PPM = Pre-Proto-Moğolca.
PS = Proto-Samoyedce.
PTg. = Proto-Tunguzca.
PToh. = Proto-Toharca.
PY = Proto-Yeniseyce.
PYuk. = Proto-Yukagirce.
R = Radloff 1893–1911.
RH = Golden et al. 2000.

RKT = Karahanlı Türkçesi Kur'an Tercümesi Rylands Nüshası.

RM = Roma El Yazması (Biblioteca Corsini).

RS = Altı dilli Resûlî Sözlüğü (Resûlî Hexaglot).

Rus. = Rusça.

Sag. = Sagay Türkçesi.

Sal. = Salar Türkçesi.

SHÇ = Sonraki Han Çincesi (Later Han Chinese).

Shō. = Shōgaito 1991; 2003.

Şib. = Şibe (Çağdaş Mançu).

Sib. Tat. = Sibiryâ Tatar Türkçesi.

Sk. = Sanskrit.

ŞL = Şāmilü'l-Luġa.

Soğd. = Soğdca.

Sol. = Solonca.

Şor. = Şor Türkçesi.

SSTYa = Tsintsius 1975–1977.

ŞU = Şine Usu Yazıtı.

Sub. = Subhāşitaratnanidhi.

SUyg. = Sarı Uygur Türkçesi.

ŞYug. = Şira Yugur Moğolcası.

TA = Kitāb-ı Mecmū^c-ı Tercümān-ı Türki ve 'Acemī ve Muġalī.

Tabg. = Tabgaçça.

Tar. = Tarançi Türkçesi.

Tat. = (Kazan) Tatar Türkçesi.

TB = Tuna Bulgar Türkçesi.

Tefs. = Orta Asya Anonim Tefsiri.

Tel. = Teleüt Türkçesi.

Tib. = Tibetçe.

TIEM 73 = Türk ve İslam Eserleri Müzesi 73 numarada kayıtlı Türkçe Kur'an Tercümesi.

Tkm. = Türkmen Türkçesi.

TMEN = Doerfer 1963–1975.

Tob. = Tobol Türkçesi.

Tof. = Tofa Türkçesi.

Toh. = Proto-Toharca.

Toh. A = Toharca A.

Toh. B = Toharca B.

Toñ. = Toñukuk Yazıtı.

Trk. = Türkiye Türkçesi.

Tü. = Türkçe.

Tüm. = Tümen Türkçesi.

Turf. = Turfan koleksiyonundaki Moğolca el yazmaları.

Tuv. = Tuva Türkçesi.

TZ = Et-Tuhfetü'z-Zekiyye Fi'l-Lügati't-Türkiyye.

UÇS = Ming dönemi Uygur Türkçesi–Çince Sözlük (高昌館譯語 Gāochāng guǎn Yì yǔ).

Udh. = Udihece.

Udm. = Udmurtça.

UW = Röhrborn 1977–1998.

UW Nb. I/1 = Röhrborn 2010.

VB = Volga Bulgar Türkçesi.

vd. = ve diğerleri.

VEWT = Räsänen 1969.

Yak. = Yakut (Saha) Türkçesi.

Yun. = Yunanca.

YUyg. = Yeni Uygur Türkçesi.

ZY = Zhiyuan yiyu 至元.

Kaynakça

AALTO, P. (1961). *Qutuy-tu Pañcarakṣā Kemekü Tabun Sakiyan Neretü Yeke Kölgen Sudur*, nach dem Stockholmer Xylograph 15.1.699, Wiesbaden: Harrassowitz.

AALTO, P. (1976). "G. J. Ramstedts Onkor-Solonisches Wörterverzeichnis, Bearbeitet und herausgegeben von Pentti Aalto", *Rocznik Orientalistyczny*, 38: 31–41.

AALTO, P. (1977). "G. J. Ramstedts Onkor-Solonisches Wörterverzeichnis, Bearbeitet und herausgegeben von Pentti Aalto II", *Rocznik Orientalistyczny*, 39: 55–84.

ABAYEV, V. İ. (1958–1989). *İstoriko-Etimologičeskiy Slovar' Osetinskogo Yazıka I-IV*, Moskva-Leningrad: Nauka.

ADAMS, D. Q. (2013). *A Dictionary of Tocharian B. Revised and Greatly Enlarged*, Amsterdam–New York: Rodopi.

AIKIO, A. (2002). "New and Old Samoyed Etymologies", *Finnisch-Ugrische Forschungen*, 57: 9–57.

AIKIO, A. (2006). "New and Old Samoyed Etymologies (Part 2)", *Finnisch-Ugrische Forschungen*, 59: 5–34.

ANIKIN, A. E. (2000). *Etimologičeskiy Slovar' Russkih Dialektov Sibiri: Zaimstvovaniya iz Ural'skih, Altayskih i Paleoaziatskih Yazıkov*, Moskva-Novosibirsk: Nauka.

APATÓCZKY, Á. B. (2009). *Yiyu, An Indexed Critical Edition of a Sixteenth-century Sino-Mongolian Glossary*, Folkstone: Global Oriental.

ARAT, R. R. (1951). *Atebetü'l-Hakayık*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.

ARAT, R. R. (1979). *Kutadgu Bilig, III: İndeks*, Haz. K. ERASLAN et al. İstanbul: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü.

ARAT, R. R. (1991). *Eski Türk Şiiri*, 3. Baskı, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.

ARAT, R. R. (2008). *Kutadgu Bilig*, 2. Baskı, İstanbul: Kabalcı Yayınevi.

ARIKOĞLU, E. & K. KUULAR (2003). *Tuva Türkçesi Sözlüğü*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

ASANOV, S. et al. (1988). *Krımskotatarsko-Russkiy Slovar'*, Kiyev: Radyankaya Şkola.

ATA, A. (1997). *Nāşırü'd-dīn Bin Burhānū'd-dīn Rabguzī, Kıřaşū'l-Enbiyā* (Peygamber Kıssaları), I: Giriş-Metin-Tıpkıbasım, II: Dizin, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

ATA, A. (1998). *Nehcü'l-Ferādīs, Uşmağların Açık Yolu, Cennetlerin Açık Yolu*, III: Dizin-Sözlük, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

ATA, A. (2004). *Türkçe İlk Kur'an Tercümesi (Rylands Nüshası)*, Karahanlı Türkçesi (Giriş-Metin-Notlar-Dizin), Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

ATALAY, B. (1945). *Ettuhfet-üz-Zekiyye Fil-Lûgat-it-Türkiyye*, İstanbul: Türk Dil Kurumu Yayınları.

AYDIN, E. (2008). "Tonyukuk Yazıtındaki Problemler Bir Cümle Üzerine", *Bilig*, 45: 91-102.

BAILEY, H. W. (1950). "Irano-Indica III", *Bulletin of the School of Oriental and African Studies*, 13/2: 389-409.

BAILEY, H. W. (1979). *Dictionary of Khotan Saka*, Cambridge-London-New York-Melbourne: Cambridge University Press.

BAMMATOV, Z. Z. (1969). *Kumıksko-Russkiy Slovar'*, Moskva: Sovetskaya Entsiklopediya İzdatel'stvosu.

BANG, W. & G. R. RAHMETI (1936). *Oğuz Kağan Destanı*, İstanbul: Burhaneddin Basımevi.

BASKAKOV, N. A. & T. M. TOŞÇAKOV (1947). *Oyrotsko-Russkiy Slovar'*, Moskva: Ogiz.

BASKAKOV, N. A. (1958). *Karakalpaksko-Russkiy Slovar'*, Moskva: Gosudarstvennoye İzdatel'stvo İnostrannıh i Natsional'nıh Slovaryey.

BASKAKOV, N. A. (1963). *Nogaysko-Russkiy Slovar'*, Moskva: Gosudarstvennoye İzdatel'stvo İnostrannıh i Natsional'nıh Slovaryey.

BASKAKOV, N. A. (1973). *Gagauzsko-Russko-Moldavskiy Slovar'*. Moskva: Sovetskaya Entsiklopediya.

BASKAKOV, N. A. (1991). *Gagauz Türkçesinin Sözlüğü*, Çev. İ. KAYNAK & A. M. DOĞRU, Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları.

BASKAKOV, N. A. et al. (1968). *Turkmensko-Russkiy Slovar'*, Moskva: Sovetskaya Entsiklopediya.

BASKAKOV, N. A. et al. (1974). *Karaimsko-Russko-Pol'skiy Slovar'*, Moskva: Russkiy Yazık.

BATTAL, A. (1936). *İbnü-Mühennâ Lûgati*, İstanbul.

BAZIN, L. (1950). "Recherches sur les parlers T'o-pa (5e siècle après J. C.)", *T'oung-Pao*, 39: 228–329.

BECKWITH, Ch. I. & G. N. KIYOSE (2018). "Apocope Of Late Old Chinese Short *ă: Early Central Asian Loanword And Old Japanese Evidence For Old Chinese Disyllabic Morphemes", *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungariae*, 71/2: 145–160.

BEEKES, R. (2010). *Etymological Dictionary of Greek I-II*, with the assistance of L. van BEEK, Leiden-Boston: Brill.

BENKŐ, L. (1993–1997). *Etymologisches Wörterbuch des Ungarischen I-III*, Budapest: Akadémiai Kiadó.

BENZING, J. (1953). *Einführung in das Studium der altaischen Philologie und der Turkologie*, Wiesbaden: Harrassowitz.

BENZING, J. (1956). *Die tungusischen Sprachen, Versuch einer vergleichenden Grammatik*, Wiesbaden: Franz Steiner Verlag.

BERTA, Á. (2004). *Szavaimat Jól Halljátok... A Türk és Ujgur Rovásírásos Emlékek Kritikai Kiadása*, Szeged: Jate Press.

BIRYUKOVIČ, R. M. (1984). *Leksika Çulımsko-Tyurkskogo Yazıkı, Posobiye k Spetskursu*, Saratov: İzdatel'stvo Saratovskogo Universiteta.

BLACK, J. et al. (Ed.) (2000). *A Concise Dictionary of Akkadian*, (2nd (corrected) printing), Wiesbaden: Harrassowitz.

BOBERG, F. (1954–1955). *Mongolian-English Dictionary I-III*, Copenhagen: Ejnar Munksgaard.

BOODBERG, P. A. (1936). "The Language of the T'o-Pa Wei", *Harvard Journal of Asiatic Studies*, 1/2: 167–185.

BOROVKOV, A. K. (1963). *Leksika Sredneaziatskogo Tefsira XII-XIII vv.*, Moskva: İzdatel'stvo Vostoçnoy Literaturi.

BOSSON, J. E. (1969). *A Treasury Of Aphoristic Jewels: The Subhāṣitaratnanidhi of Sa Skya Paṇḍita in Tibetan and Mongolian*, Bloomington: Indiana University.

BOYLE, J. A. (1963). “Kirakos of Ganjak on the Mongols”, *Central Asiatic Journal*, 8/3: 199–205, 207–214.

BOYLE, J. A. (1975). “Some Additional Notes on the Mongolian Names in the History of the National of the Archers”, *Researches in Altaic Languages: Papers read at the 14th meeting of the Permanent International Altaistic Conference (August 22–28, 1971, Szeged)*, Ed. L. LIGETI, Akadémiai Kiadó, Budapest: 33–42.

BUDAGOV, L. (1869–1871). *Sravnitel’nyy Slovar’ Turetsko-Tatarskih Naręçiy I-II*, Sanktpetersburg.

CAFEROĞLU, A. (1931). *Abû-Hayyân, Kitâb al-İdrâk li-lisân al-Atrâk*, İstanbul.

CERENSODNOM, D. & M. TAUBE (1993). *Die Mongolica der Berliner Turfansammlung*, Berlin: Akademie Verlag.

CHEUNG, J. (2007). *Etymological Dictionary of the Iranian Verb*, Leiden–Boston: Brill.

CLARK, L. V. (1973). “The Turkic and Mongol Words in William of Rubruck’s Journey (1253–1255)”, *Journal of the American Oriental Society*, 93/2: 181–189.

CLAUSON, Sir G. (1972). *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish*, Oxford: Clarendon Press.

CLEAVES, F. W. (1949). “The Mongolian Names and Terms in the History of the Nation of the Archers of Grigor of Akanc”, *Harvard Journal of Asiatic Studies*, 12/3: 400–443.

CLEAVES, F. W. (1950). “The Sino-Mongolian Inscription of 1335 in Memory of Chang Ying-Jui”, *Harvard Journal of Asiatic Studies*, 13/1: 1–131.

CLEAVES, F. W. (1951). “The Sino-Mongolian Inscription of 1338 in Memory of Jigünteï”, *Harvard Journal of Asiatic Studies*, 14/1: 1–104.

CLEAVES, F. W. (1955). “Aldar Čab ~ Čab Aldar”, *Harvard Journal of Asiatic Studies*, 18/1: 221–233.

COBLIN, W. S. (1994). *A Compendium of Phonetics in Northwest Chinese*, *Journal of Chinese Linguistics Monograph Series* 7: 1–117, 119–504.

COURTEILLE, P. de (1870). *Dictionnaire Turk-Oriental*, Paris.

CSÁKI, É. (2006). *Middle Mongolian Loan Words in Volga Kipchak Languages*, Wiesbaden: Harrassowitz.

CSÚCS, S. (2005). *Die Rekonstruktion der permischen Grundsprache*, Budapest: Akadémiai Kiadó.

ÇEREMISOV, K. M. (1951). *Buryat-Mongol'sko-Russkiy Slovar'*, Moskva: Gosudarstvennoye Izdatel'stvo Inostrannih i Natsional'nyh Slovarey.

DAMDINOV, D. G. & YE. V. SUNDUYEVA (2015). *Hamnigansko-Russkiy Slovar'*, Irkutsk: Ottisk.

DANKA, B. (2016). *The Pre-Islamic Oğuz-nāmā, A philological and linguistic analysis*, Szeged Üniversitesi, Szeged. [Yayımlanmamış Doktora Tezi]

DANKOFF, R. & J. KELLY (1982–1985). *Maḥmūd al-Kāšyarī, Compendium of the Turkic Dialects (Dīwān Luyāt at-Turk) I-III*, Massachusetts: Harvard University.

DAWLETSCHEIN, T. et al. (1989). *Tatarisch-Deutsches Wörterbuch*, Wiesbaden: Harrassowitz.

DE SMEDT, A. & A. MOSTAERT (1933). *Le Dialecte Monguor parlé par les Mongols du Kansu occidental, IIIe Partie, Dictionnaire Monguor-Français*, Pei-p'ing: Imprimerie de l'Université Catholique.

DOERFER, G. & S. TEZCAN (1985). *Wörterbuch des Chaladsch (Dialekt von Xarrāb)*, Budapest: Akadémiai Kiadó.

DOERFER, G. (1963–1975). *Türkische und Mongolische Elemente im Neupersischen I–IV*, Wiesbaden: Franz Steiner Verlag.

DOERFER, G. (1978). “Urtungusisch *ö”, *Tungusica*, vol. 1: Beiträge zur nordasiatischen Kulturgeschichte, Eds. G. DOERFER & M. WEIERS, Harrassowitz, Wiesbaden: 66–116.

DOERFER, G. (1985). *Mongolo-Tungusica*, Wiesbaden: Harrassowitz.

DOERFER, G. (1987). *Lexik und Sprachgeographie des Chaladsch, Textband und Kartenband*, Wiesbaden: Harrassowitz.

DOERFER, G. (2004). *Etymologisch-ethnologisches Wörterbuch tungusischer Dialekte (vornehmlich der Mandschurei)*, unter Mitwirkung von M. KNÜPPEL, Hildesheim–Zürich–New York: Georg Olms.

DURKIN-MEISTERERNST, D. (2004). Dictionary of Manichaean Middle Persian and Parthian, (Dictionary of Manichaean Texts, Volume III, Texts from Central Asia and China, Part 1), Turnhout: Brepols.

EDGERTON, F. (1993). Buddhist Hybrid Sanskrit Grammar and Dictionary II: Dictionary, Delhi: Motilal Banarsidass Publishers.

EMMERICK, R. E. & A. RÓNA-TAS (1992). “The Turkish-Khotanese Wordlist Revisited”, *Central Asiatic Journal*, 36: 199–241.

ENKHBAT (1984). *Dayur kelen-ü üges / 達斡爾語詞彙 Dáwò'ěryǔ cíhuì*, Hohhot.

ERDAL, M. (1988). “The Turkic Nagy-Szent-Miklós Inscription in Greek Letters”, *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae*, 42/2–3: 221–234.

ERDAL, M. (1991). *Old Turkic Word Formation: A Functional Approach to the Lexicon I-II*, Wiesbaden: Harrassowitz.

ERDAL, M. (1993). *Die Sprache der wolgabolgarischen Inschriften*, Wiesbaden: Harrassowitz.

ERDAL, M. (2004). *A Grammar of Old Turkic*, Leiden: Brill.

FEDOTOV, M. R. (1996). *Etimologičeskiy Slovar' Çuvaşskogo Yazıka I-II*, Çeboksarı: Nauka.

FRANKE, H. (1976). “Two Chinese–Khitan Macaronic Poems”, *Tractata Altaica*, Ed. W. HEISSIG et al. Harrassowitz, Wiesbaden: 175–180.

FRANKE, H. (1988). “Mittelmongolische Glossen in einer arabischen astronomischen Handschrift von 1366”, *Oriens*, 31: 95–118.

FRANKE, H. (1999). “Notes on Some Jurchen Words”, *Language and Literature – Japanese and the Other Altaic Languages*, Studies in Honour of Roy Andrew Miller on His 75th Birthday, Ed. K. H. MENGES & N. NAUMANN, Harrassowitz, Wiesbaden: 51–65.

GABAIN, A. von (1954). *Türkische Turfan-Texte VIII* (Abhandlungen der deutschen Akademie der Wissenschaften zu Berlin, Klasse für Sprachen, Literatur und Kunst, Jahrgang 1952 Nr. 7), Berlin: Akademie Verlag.

GANIYEV, F. (1997). *Tatarca-Türkçe Sözlük*, Kazan–Moskova: İnsan Yayınevi.

GARKAVETS, A. (2010). *Qypchaq Written Heritage III: Qypchaq Dictionary*, On memorials of 16-17 centuries written by Armenian script, Almaty: Baur-Kasean.

GEORG, S. (2001). “Türkisch/mongolisch tengri ‘Himmel, Gott’ und seine Herkunft”, *Studia Etymologica Cracoviensia*, 6: 83–100.

GEORG, S. et al. (1999). “Telling general linguists about Altaic”, *Journal of Linguistics*, 35/1: 65–98.

GHARIB, B. (2004). *Sogdian Dictionary (Sogdian-Persian-English)*, Tehran: Farhang Publications.

GILES, H. A. (1912). *A Chinese-English Dictionary, Second Edition, Revised & Enlarged*, Shanghai: Kelly & Walsh.

GOLDEN, P. B. et al. (2000). *The King’s Dictionary, The Rasulid Hexaglot: Fourteenth Century Vocabularies in Arabic, Persian, Turkic, Greek, Armenian and Mongol*, Translated by Tibor Halasi-Kun, et al. with introductory essays BY P. B. GOLDEN & T. T. ALLSEN, Leiden-Boston-Köln: Brill.

GOLSTUNKIY, K. F. (1893–1895). *Mongol’sko-Russkiy Slovar’ I-III*, Sankt-Peterburg.

GOMBOCZ, Z. (1912). *Die bulgarisch-türkischen Lehnwörter in der ungarischen Sprache*, Helsinki: Société Finno-ougrienne.

GRANBERG, A. (2009). “Classification of the Hunno-Bulgarian Loan-Words in Slavonic”, *Swedish Contributions of the Fourteenth International Congress of Slavists (Ohrid, 10-16 September 2008)*, Ed. Per AMBROSIANI, Umeå University: 19–31.

GR  NBECH, K. (1942). *Komanisches Wörterbuch*, Kopenhagen: Einar Munksgaard.

G  L, B. (2016). *Mo  olca İbni M  henn   L  gati*, Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları.

GÜRSOY-NASKALI, E. & H. HAL  N (1991). *Cumucica & Nogaica*, Helsinki: Soumalais-Ugrilainen Seura.

GÜRSOY-NASKALI, E. & M. DURANLI (1999). *Altayca-Türkçe Sözlük*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

HAENISCH, E. (1939). *Wörterbuch zum Manghol un niuca tobca’an (Y  an-ch’ao Pi-shi)*, Leipzig: Harrassowitz.

HANGIN, G. (1986). *A Modern Mongolian-English Dictionary*, Bloomington: Indiana University.

HAUENSCHILD, I. (2016). “Bemerkungen zu teleutischen Pflanzen- und Tiernamen aus einer Quelle des 18. Jahrhunderts”, *Turkic Languages*, 20: 132–150.

HAUER, E. (2007). Handwörterbuch der Mandschusprache, 2. durchgesehene und erweiterte Auflage, Hrsg. O. CORFF, Wiesbaden: Harrassowitz.

HEISSIG, W. (1976). Die mongolischen Handschriften-Reste aus Olon süme, Innere Mongolei (16.-17. Jhdt.), Wiesbaden: Harrassowitz.

HELIMSKI, E. (1995). “Samoyedic Loans in Turkic: Check-List of Etymologies”, Laut- und Wortgeschichte der Türksprachen: Beiträge des internationalen Symposiums (Berlin, 7. bis 10. Juli 1992), Hrsg. von B. KELLNER-HEINKELE & M. STACHOWSKI, Harrassowitz, Wiesbaden: 75–95.

İZBUDAK, V. C. (1936). El-İdrâk Haşiyesi, İstanbul: Devlet Basımevi.

JANHUNEN, J. (1977). Samojedischer Wortschatz: Gemeinsamojedische Etymologien, Helsinki: Suomalais-Ugrilainen Seura.

JANHUNEN, J. (1996). “Khamnigan Data on the Turkic Name of Lake Baikal”, *Symbolae Turcologicae, Studies in Honour of Lars JOHANSON on his Sixtieth Birthday, 8 March 1996*, Eds. Á. BERTA, et al. Uppsala: 139–141.

JANHUNEN, J. (2010). “The holy Shamaness: Some Additional Notes on a Turko-Mongolic Etymology”, *Pilgrimage of Life: Studies in Honour of Professor René GOTHÓNÍ*, Eds. R. HÄMÄLÄINEN et al. University of Helsinki, Helsinki: 175–186.

JANHUNEN, J. A. (2012). “Khitan: Understanding the Language behind the Scripts”, *Scripta*, 4: 107–132.

JARRING, G. (1964). *An Eastern Turki-English Dialect Dictionary*, Lund: CWK Gleerup.

JÄSCHKE, H. A. (1881). *A Tibetan-English Dictionary, with Special Reference to the Prevailing Dialects, to which is added an English-Tibetan Vocabulary*, London.

KAÇALIN, M. S. (1997). “Hüseyinoğlu Hasan’ın Dört Dilli Sözlüğü: Şâmilü’l-Luğa”, *Türk Dilleri Araştırmaları*, 7: 55–122.

KALUŻYŃSKI, St. (1977). *Die Sprache des mandschurischen Stammes Sibe aus der Gegend von Kuldscha, I: Muromskis Sibenische Texte, II: Wörterverzeichnis*, Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe.

KANE, D. (1989). *The Sino-Jurchen Vocabulary of the Bureau of Interpreters*, Indiana: Indiana University.

KANE, D. (2009). *The Kitan Language and Script*, Leiden-Boston: Brill.

KARI-NİYAZOV, T. N. & A. K. BOROVKOV (1941). *Uzbeksko-Russkiy Slovar'*, Taşkent: İzdatel'stvo Uzbekistanskogo Filiala Akademii Nauk SSSR.

KÁROLY, L. (2005). "Some Remarks on the Turkic word Qart", *Studia Etymologica Cracoviensia*, 10: 53–64.

KAYA, C. (1994). *Uygurca Altun Yaruk, Giriş, Metin ve Dizin*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

KIM, J. et al. (2008). *Materials of spoken Manchu*, Seoul: Seoul National University Press.

KINCSES-NAGY, É. (2018). *Mongolic Copies in Chaghatay*, Wiesbaden: Harrassowitz.

KIYOSE, G. N. (1977). *A Study of the Jurchen Language and Script*, Kyoto: Hōritsu-bunka-sha

KOÇ, K. (2003). *Kazak Türkçesi-Türkiye Türkçesi Sözlüğü*, Türkistan: Turan Yayınevi.

KOWALEWSKI, J. É. (1844–1849). *Dictionnaire Mongol–Russe–Français I-III*, Kasan: Imprimerie de l'Université.

KRUEGER, J. R. (1978–1984). *Materials for an Oirat-Mongolian to English Citation Dictionary I-III*, Bloomington: The Mongolia Society, Inc.

KÚNOS, I. (1902). *Šejx Sulejman Efendi's Čagataj-Osmanisches Wörterbuch*, Budapest.

KURPEŠKO-TANNAGAŠEVA, N. N. & F. J. APON'KIN (1993). *Şor-Kazak pazok Kazak Şor Ürgedik Söstük: Şorsko-Russkiy i Russko-Şorskiy Slovar'*, Kemerovo.

KURPEŠKO-TANNAGAŠEVA, N. N. & Ş. H. AKALIN (1995). *Şor Sözlüğü*, Adana: Türkoloji Araştırmaları.

LESSING, Ferdinand D. (1995). *Mongolian-English Dictionary*, Bloomington: The Mongolia Society.

LEWICKI, M. (1959). *La langue mongole des transcriptions chinoises du XIV siècle*, [1] *Le Houa-yi yi-yu de 1389* [= *Travaux de la Société des sciences et des lettres de Wrocław A 29*], [2] *Vocabulaire-Index*, Wrocław: Nakładem Wrocławskiego towarzystwa naukowego.

LIGETI, L. & GY. KARA (2012). "Vocabulaires Mongols des Polyglottes de Yemen", *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae*, 65/2: 137–221.

LIGETI, L. (1962). “Un vocabulaire mongol d’Istanboul”, *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae*, 14/1: 3–99.

LIGETI, L. (1965). “Le lexique mongol de Kirakos de Gandzak”, *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae*, 18/3: 241–297.

LIGETI, L. (1966). “Un Vocabulaire Sino-Ouigour des Ming. Le Kao-Tch’ang-Kouan Yi-Chou Du Bureau des Traducteurs”, *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae*, 19/2–3: 117–199, 257–316.

LIGETI, L. (1969). “Glossaire supplémentaire au vocabulaire sino-ouigour du bureau des traducteurs”, *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae*, 22/1: 1–49.

LIGETI, L. (1970). “Le tabghach, un dialect de la langue sien-pi”, *Mongolian Studies*, Ed. L. LIGETI, Akadémiai Kiadó, Budapest: 265–308.

LIGETI, L. (1990). “Un vocabulaire sino-mongol des Yuan: Le Tche-yuan yi-yu”, *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae*, 44: 259–277.

LUVSANDENDEV, A. & TS. TSEDENDAMBA (2001–2002). *Bol’soy Akademičeskiy Mongol’sko-Russkiy Slovar’ I-IV*, Moskva: Academia.

LUVSANDENDEV, A. (1957). *Mongol’sko-Russkiy Slovar’*, Moskva.

MACKENZIE, D. N. (1976). *The Buddhist Sogdian Texts of the British Library*, Leiden: E. J. Brill.

MACKENZIE, D. N. (1986). *A Concise Pahlavi Dictionary*, London-New York: Oxford University Press.

MAISIO, A. & S. SAARINEN (2008). *Tscheremissisches Wörterbuch, Aufgezeichnet von Volmari Porkka, et al.* Helsinki: Suomalais-Ugrilainen Seura.

MAUE, D. (1996). *Alttürkische Handschriften, Teil 1, Dokumente in Brāhmī und tibetischer Schrift*, Stuttgart: Franz Steiner Verlag.

MAUE, D. (2015). *Alttürkische Handschriften, Teil 19, Dokumente in Brāhmī und tibetischer Schrift*, Stuttgart: Franz Steiner Verlag.

MELIORANSKIY, P. M. (1903). *Arab Filolog o Mongolskom Yazike*, Sanktpetersburg’: Trudry Vostoč.

MENGES, K. H. (1953). “Titles and Organizational Terms of the Qyṭań (Liao) and Qara-Qytaj (Śi-Liao)”, *Rocznik Orientalistyczny*, 17/2: 68–79.

MONASTYRJEV, W. (2006). Jakutisch. Kleines erklärendes Wörterbuch des Jakutischen (Sacha-Deutsch), Wiesbaden: Harrassowitz.

MONIER-WILLIAMS, Sir M. (1899). A Sanskrit-English Dictionary, Etymologically and Philologically Arranged with Special Reference to Cognate Indo-European Languages, Oxford: Clarendon Press.

MORAVCSIK, Gy. (1983). Byzantinoturcica II: Sprachreste der Türkvölker in den byzantinischen Quellen, 3. unveränderte Auflage, Leiden: E. J. Brill.

MORIYASU, T. (1980). “La Nouvelle Interprétation des Mots Hor et Ho-yo-hor dans le Manuscrit Pelliot Tibétain 1283”, *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae*, 34/1-3: 171-184.

MOSTAERT, A. (1968). *Dictionnaire Ordos*, (Seconde Édition), New York-London: Johnson Reprint Corporation.

MOSTAERT, A. (1977). *Le Matériel Mongol du Houa I I Iu 華夷譯語 de Houng-ou (1339)*, Édité par Igor de Rachewiltz, Bruxelles.

MUNIYEV, B. D. (1977). *Kalmitsko-Russkiy Slovar'*, Moskva: Izdatel'stvo Russkiy Yazık.

NECİP, E. N. (1995). *Yeni Uygur Türkçesi Sözlüğü*, Çev. İ. KURBAN, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

NÉMETH, Gy. (1990). *Kumuk ve Balkar Lehçeleri Sözlüğü*, Çev. K. AYTAÇ, Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları.

NIKOLAEVA, I. A. (2006). *A Historical Dictionary of Yukaghir*, Berlin-New York: Mouton de Gruyter.

NORMAN, J. (2013). *A Comprehensive Manchu-English Dictionary*, with the assistance of K. DEDE & D. P. BRANNER, Cambridge,-Massachusetts-London: Harvard University Press.

NUGTEREN, H. & M. ROOS (1996). “Common Vocabulary of the Western and Eastern Yugur Languages, The Turkic and Mongolic Loanwords”, *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae*, 49/1-2: 25-91.

NUGTEREN, H. & M. ROOS (2012). “Turkic names of fowl and waterfowl in Western Yugur and Salar”, *Botanica und Zoologica in der türkischen Welt, Festschrift für I. HAUENSCHILD*, Hrsg. M. ERDAL, et al. Harrassowitz, Wiesbaden: 117-131.

NUGTEREN, H. (2011). *Mongolic Phonology and Qinghai-Gansu Languages*, Utrecht: LOT.

ORUCOV, Ä. et al. (2006). *Azerbaycan Dilinin İzahlı Lüğeti I-IV*, Bakı: Azerbaycan Milli Elmler Akademiyası.

ŌTAKE, M. (2017). “Reconstructing the Khitan Vowel System and Vowel Spelling Rule Through the Khitan Small Script”, *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae*, 70/2: 189–206.

ÖLMEZ, M. (1991). “Ana Altayca Sözbashi *d-”, *Türk Dilleri Araştırmaları*, 1: 167–190.

ÖLMEZ, M. (2007). *Tuvacanın Sözbashlığı, Eski Türkçe ve Moğolca Denklikleriyle*, Wiesbaden: Harrassowitz.

ÖLMEZ, M. (2008). “Alttürkische Etymologien (2)”, *Aspects of Research into Central Asian Buddhism*, in *Memoriam Kōgi KUDARA*, Ed. P. ZIEME, Brepols, Turnhout: 229–236.

ÖZERTURAL, Z. (2008). *Der uigurische Manichäismus. Neubearbeitung von Texten aus Manichaica I und III von Albert v. LE COQ*, Wiesbaden: Harrassowitz.

ÖZTOPÇU, K. (1989). *Munyatı’l-Ghuzāt. A 14th-Century Mamluk-Kipchak Military Treatise*, Harvard: Harvard University.

PEKARSKIY, E. K. (1958-1959). *Slovar’ Yakutskogo Yazıka I-III*, Moskova: Akademiya Nauk SSSR.

PELLIOT, P. (1931). “Les Formes turques et mongoles dans la nomenclature zoologique du ‘Nuzhatu-‘l-ğulüb’”, *Bulletin of the School of Oriental Studies*, 6/3: 555–580.

POPPE, N. (1925). “Mongol’skiye Nazvaniya Jivotnih v Trude Hamdallaha Kazvini”, *Zapiski Kollegii Vostokovedov pri Aziatskom Muzeye Rossiyskoy Akademii Nauk*, Leningrad: 195–208.

POPPE, N. (1927–1928). “Das mongolische Sprachmaterial einer Leidener Handschrift”, *Izvestiya Akademii Nauk SSSR 1927–1928*: 1009–1040, 1251–1274, 55–80.

POPPE, N. (1938). *Mongol’skiy Slovar’ Mukaddimat al-Adab*, Moskva–Leningrad: İzdatel’stvo Akademii Nauk SSSR.

POPPE, N. (1953). “Ein altes Kulturwort in den altaischen Sprachen”, *Studia Orientalia*, 19/5: 23–25.

POPPE, N. (1954). “A Fragment of the Bodhicaryāvatāra from Olon Süme”, *Harvard Journal of Asiatic Studies*, 17/3: 411–418.

POPPE, N. (1957). *The Mongolian Monuments in ᠬᠦᠫᠦᠭᠤᠰᠤᠯᠠᠭᠤᠰᠤ Script*, Second edition translated and edited by J. R. KRUEGER, Wiesbaden: Harrassowitz.

POPPE, N. (1965). *Introduction to Altaic Linguistics*, Wiesbaden: Harrassowitz.

POPPE, N. (1967). *The Twelve Deeds of Buddha, A Mongolian Version of the Lalitavistara*, Mongolian Text, Notes, and English Translation, Wiesbaden: Harrassowitz.

POPPE, N. (1976). “Ancient Mongolian”, *Tractata Altaica*, Ed. W. HEISSIG et al. Harrassowitz, Wiesbaden: 463–478.

POPPE, N. (1991). *Grammar of Written Mongolian*, Wiesbaden: Harrassowitz.

POPPE, N. N. (1931). *Materiali po Solonskomu Yazıku*, Leningrad: Nauka.

POUCHA, P. (1955). *Thesaurus linguae tocharicae dialecti A*, Praha: Státní Pedagogické Nakladatelství.

PULLEYBLANK, E. G. (1991). *Lexicon of Reconstructed Pronunciation in Early Middle Chinese, Late Middle Chinese, and Early Mandarin*, Vancouver: UBC Press.

RACHEWILTZ, I. DE & V. RYBATZKI (2010). *Introduction to Altaic Philology. Turkic, Mongolian, Manchu*, (With the collaboration of Hung Chin-fu), Leiden-Boston: Brill.

RACHEWILTZ, I. DE (1972). *Index to the Secret History of the Mongols*, Bloomington: Indiana University.

RACHEWILTZ, I. DE (1982). “The Preclassical Mongolian Version of the Hsiao-Ching”, *Zentralasiatische Studien*, 16: 7–109.

RACHEWILTZ, I. DE (1984). “Addenda et Corrigenda to I de Rachewiltz ‘the Preclassical Mongolian Version of the Hsiao-Ching’ in ZAS 16 (1982), 7–109”, *Zentralasiatische Studien*, 17: 218.

RACHEWILTZ, I. DE (1986). “More About the Preclassical Mongolian Version of the Hsiao-Ching”, *Zentralasiatische Studien*, 19: 27–37.

RACHEWILTZ, I. DE (1996). *The Mongolian Tanjur Version of the Bodhicaryāvatāra*, Edited and Transcribed, with a Word-Index and a Photo-Reproduction of the Original Text (1748), Wiesbaden: Harrassowitz.

RACHEWILTZ, I. DE (2004). *The Secret History of the Mongols, A Mongolian Epic Chronicle of the Thirteenth Century I-II*, Leiden-Boston: Brill.

RACHEWILTZ, I. DE (2006). “Some Remarks on the Chih-Yüan I-Yü 至元譯語 Alias Meng-Ku I-Yü 蒙古譯語, The First Known Sino-Mongol Glossary,” *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae*, 59/1: 11–28.

RACHMATI, G. R. (1932). “Zur Heilkunde der Uiguren II”, *Sitzungsberichte der Preussischen Akademie der Wissenschaften, Jahrgang 1932, Philosophisch-Historische Klasse*, Verlag der Akademie der Wissenschaften, Berlin: 401–488.

RADLOFF, W. (1893–1911). *Versuch eines Wörterbuches der Türk-Dialecte I–IV*, Sanktpeterburg: Nauka.

RAMSTEDT, G. J. (1906). “Mogholica, Beiträge zur Kenntnis der Moghol-Sprache in Afghanistan”, *Journal de la Société Finno-Ougrienne*, 23/4: 1–60.

RAMSTEDT, G. J. (1935). *Kalmückisches Wörterbuch*, Helsinki: Suomalais-Ugrilainen Seura.

RÄSÄNEN, M. (1969). *Versuch eines etymologischen Wörterbuchs der Türkssprachen*, Helsinki: Suomalais-Ugrilainen Seura.

RASSADIN, V. Í. (1971). *Fonetika i Leksika Tofalarskogo Yazıka*, Ulan Ude.

RASSADIN, V. Í. (2005). *Slovar’ Tofalarsko-Russkiy i Russko-Tofalarskiy*, Sankt-Peterburg.

REBI, D. (2004). *Krimçakskiy Yazık, Krimçaksko-Russkiy Slovar’*, Simferopol’: Dolya.

RECK, Ch. (2016). *Mitteliranische Handschriften, Teil 2, Berliner Turfanfragmente buddhistischen Inhalts in soghdischer Schrift*, Stuttgart: Franz Steiner Verlag.

ROBBEK, V. A. & M. E. ROBBEK (2005). *Evensko-Russkiy Slovar’*, Novosibirsk: Nauka.

RÓNA-TAS, A. & Á. BERTA (2011). *West Old Turkic. Turkic Loanwords in Hungarian I–II*, Wiesbaden: Harrassowitz.

RÓNA-TAS, A. (1988). “Turkic Influence on the Uralic Languages”, *The Uralic Languages, Description, History and Foreign Influences*, Ed. D. SINOR, E. J. Brill, Leiden–New York–København–Köln: 742–780.

RÓNA-TAS, A. (2016). “Khitan Studies I. The Graphs of the Khitan Small Script 1. General Remarks, Dotted Graphs, Numerals”, *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae*, 69/2: 117–138.

RÓNA-TAS, A. (2017). “Khitān Studies I. The Graphs of the Khitān Small Script 2. The Vowels”, *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae*, 70/2: 135–188.

RÓNA-TAS, A. (2019). “Turkic elements in Khitān”, unter dem Bodhi-Baum: Festschrift für Klaus RÖHRBORN anlässlich des 80. Geburtstags überreicht von Kollegen, Freunden und Schülern, Hrgs. von Z. ÖZERTURAL & G. ŞILFELEK, V&R unipress, Göttingen: 293–301.

ROOS, M. E. (2000). *The Western Yugur (Yellow Uygur) Language, Grammar, Texts, Dictionary*, Rijksuniversiteit Leiden, Leiden. [Yayımlanmamış Doktora Tezi]

ROZYCKI, W. (1994). *Mongol elements in Manchu*, Bloomington, Indiana: Indiana University.

RÖHRBORN, K. (1977–1998). *Uigurisches Wörterbuch, Sprachmaterial der vorislamischen türkischen Texte aus Zentralasien*, Wiesbaden: Franz Steiner Verlag.

RÖHRBORN, K. (1991). *Die alttürkische Xuanzang-Biographi VII, nach der Handschrift von Leningrad, Paris und Peking sowie nach dem Transkript von Annemarie v. GABAIN hrsg. übersetzt und kommentiert*. Wiesbaden: Harrassowitz Verlag.

RÖHRBORN, K. (2010). *Uigurisches Wörterbuch, Sprachmaterial der vorislamischen türkischen Texte aus Zentralasien, Neubearbeitung, I. Verben. Band 1: ab- – äzüglä-*, Stuttgart: Franz Steiner Verlag.

RYBATZKI, V. (2010). “Türkische Lehnwörter im Burushaski”, *Studia Orientalia*, 108: 149–179.

RYUMINA-SIRKAŞEVA, L. T & N. A. KUÇIĞAŞEVA (1995). *Teleut-Orus Sözlük, Teleutsko-Russkiy Slovar'*, Kemerova.

SAĞOL, G. (1995). *Harezm Türkçesi Satır Arası Kur'an Tercümesi: Giriş, Metin, Sözlük ve Tıpkıbasım, (II. Kısım: Sözlük)*, Massachusetts: Harvard University.

SAITÔ, Y. (2006). *The Mongolian Words in Kitâb Majmû' Turjumân Turkî wa-'ajamî wa Muğalî: Text and Index*, Kyôto: Shoukadoh.

SAITÔ, Y. (2008). *The Mongolian Words in the Muqaddimat al-Adab: Romanized Text and Word Index (As of January 2008)*, Tôkyô: The Japan Society for the Promotion of Science.

SAITÔ, Y. (2013). “The Mongolian Words in the Quadrilingual Vocabulary Preserved in the Topkapı Palace Museum Library”, *Current Trends in Altaic Linguistics*, A

Festschrift for Professor Emeritus Seong BAEG-IN on His 80th Birthday, Eds. K. JUWON & K. DONGHO, Altaic Society of Korea, Seoul: 305–338.

SCHMITT, R. (2014). *Wörterbuch der altpersischen Königsinschriften*, Wiesbaden: Reichert Verlag.

SCHÖNIG, C. (2003). “Turko-Mongolic Relations”, *The Mongolic Languages*, Ed. J. JANHUNEN, Routledge, London-New York: 403–419.

SCHUESSLER, A. (2007). *ABC Etymological Dictionary of Old Chinese*, Honolulu: University of Hawai’i Press.

SCHUESSLER, A. (2009). *Minimal Old Chinese and Later Han Chinese, A Companion to Grammata Serica Recensa*, Honolulu: University of Hawai’i Press.

SCHWARZ, H. G. (1992). *An Uyghur-English Dictionary*, Washington: Western Washington University.

SEÇENÇOĞT (1999). *Kāngjiāyǔ yánjiū*. Shānghǎi.

SEVORTYAN, E. V. et al. (1974–2003). *Etimologičeskiy Slovar’ Tyurkskih Yazıkov I–VII*, Moskva.

SHAW, R. B. (1878). *A Sketch of the Turki Language as Spoken in Eastern Turkestan (Kāshghar and Yarkand)*, Part 1-2, Calcutta: Baptist Mission Press.

SHIMUNEK, A. (2014). “A New Decipherment and Linguistic Reconstruction of the Kitan–Chinese Bilingual Inscription of 1134 A.D.”, *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae*, 67/1: 97–118.

SHIMUNEK, A. (2017a). *Languages of Ancient Southern Mongolia and North China*, Wiesbaden: Harrassowitz.

SHIMUNEK, A. (2017b). “Toward a Decipherment and Linguistic Reconstruction of the 1101 A.D. Kitan Eulogy For Empress Xuanyi, With Notes On Mongolic Cognates: Lines 1–6”, *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae*, 70/2: 253–272.

SHIMUNEK, A. E. (2007). *Towards a Reconstruction of the Kitan Language, with Notes on Northern Late Middle Chinese Phonology*, Indiana University, ABD. [Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi]

SHNITNIKIV, B. N. (1966). *Kazakh-English Dictionary*, The Hague: Mouton & Co.

SHŌGAITO, M. (1991). “On Uighur elements in Buddhist Mongolian Texts”, *Memoirs of the Research Department of the Toyo Bunko*, 49: 27–49.

SHŌGAI, M. (2003). “Uighur Influence on Indian words in Mongolian Buddhist Texts”, *Indien und Zentralasien, Sprach- und Kulturkontakt, Vorträge des Göttinger Symposiums vom 7. bis 10. Mai 2001*, Hrsg. S. BRETTFELD & J. WILKENS, Harrassowitz, Wiesbaden: 119–143.

SIMS-WILLIAMS, N. & D. DURKIN-MEISTERER (2012). *Dictionary of Manichaean Sogdian and Bactrian*, (Dictionary of Manichaean Texts, Volume III, Texts from Central Asia and China, Part 2), Turnhout: Brepols.

SKVORTSOV, M. I. (1982). *Çuvaşsko-Russkiy Slovar'*, Moskva.

STACHOWSKI, M. (1993). *Dolganischer Wortschatz*, Kraków: Uniwersytet Jagielloński.

STACHOWSKI, M. (1996). “Über einige altaische Lehnwörter in den Jenissej-Sprachen”, *Studia Etymologica Cracoviensia*, 1: 91–115.

STACHOWSKI, M. (1998). *Dolganischer Wortschatz, Supplementband*, Kraków: Księgarnia Akademicka.

STAROSTIN, S. A. & M. RUHLEN (1994). “Proto-Yeniseian Reconstructions, with Extra-Yeniseian Comparisons”, *On the Origin of Languages: Studies in Linguistic Taxonomy*, Stanford University Press, Stanford: 70–92.

STARY, G. (1990). *Taschenwörterbuch Sibemandschurisch-Deutsch*, Wiesbaden: Harrassowitz.

STARY, G. (2017). “Neue Beiträge zum Sibe-Wortschatz”, *Essays in the History of Languages and Linguistics, Dedicated to Marek STACHOWSKI on the occasion of his 60th birthday*, Ed. M. NÉMETH, et al. Księgarnia Akademicka, Kraków: 703–707.

STEINGASS, F. (1963). *A Comprehensive Persian-English Dictionary, including the Arabic words and phrases to be met with in Persian literature*, Fifth impression, London: Routledge & Kegan Paul Limited.

STREET, J. (1974). *On the Lexicon of Proto-Altaic: A Partial Index to Reconstructions*, Madison-Wisconsin.

SUBRAKOVA, O. V. (2006). *Hakassko-Russkiy Slovar'*, Hakas-Oris Söstik, Novosibirsk: Nauka.

SŪN ZHŪ (Ed.) (1990). *Měnggǔ Yǔzú Yǔyán Cídiǎn*, Běijīng.

ŞİRİN, H. (2008). “Sine Usu Yazıtı’nda Kayıtlı ‘t(a)t(a)r(ı)g : (a)y(ı)td(ı)m’ Cümlesi Üzerine”, *International Journal of Central Asian Studies*, 12: 183–196.

ŞNEYDER, Ye. R. (1936). *Kratkiy Udeysko-Russkiy Slovar’*, C Prilojeniyem Grammatičeskogo Oçerka, Moskva-Leningrad: Gosudartvennoye Uçebno-Pedagogičeskoye İzdatel’stvo.

TALPE, L. (2010). “Some Qidan Words in Chinese Poems”, *Central Asiatic Journal*, 54/1: 79–91.

TAVKUL, U. (2000). *Karaçay-Malkar Türkçesi Sözlüğü*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

TEKİN, Ş. (1980). *Maitrisimit nom bitig, die uigurische Übersetzung eines Werkes der buddhistischen Vaibhāṣika-Schule*, 2. Teil: Analytischer und rückläufiger Index, Berlin: Akademie-Verlag.

TEKİN, Ş. (1993). *Kuanşı im Pusar (Ses İşiten İlâh), Vap hua ki atlıg nom çeçeki sudur, (saddharmapuṇḍarīka-sūtra)*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

TEKİN, T. (1993a). *Hunların Dili*, Ankara: Doruk Yayınları.

TEKİN, T. (1993b). *Irk Bitig, The Book of Omens*, Wiesbaden: Harrassowitz.

TEKİN, T. et al. (1995). *Türkmençe-Türkçe Sözlük*, Ankara: Simurg.

TENİŞEV, E. R. (1976). *Stroy Salarskogo Yazıka*, Moskva: Nauka.

TENİŞEV, E. R. (2001). *Sravnitel’no-İstoriçeskaya Grammatika Tyurkskih Yazıkov, Leksika*, Moskva: Nauka.

TEZCAN, S. & P. ZIEME (1994). “Alttürkische Reimsprüche, ein neuer Text”, *Journal of Turkology*, 2/2: 259–271.

TEZCAN, S. (1981). “Kutadgu Bilig Dizini Üzerine”, *Türk Tarih Kurumu Belleten*, 178: 23–78.

THOMAS, W. (1964). *Tocharisches Elementarbuch, Band II, Texte und Glossar*, Unter Mitwirkung von Wolfgang Krause, Heidelberg: Carl Winter Universitätsverlag.

TODAYEVA, B. H. (1961). *Dunsyanskiy Yazık*, Moskva: İzdatel’stvo Vostoçnoy Literaturı.

TODAYEVA, B. H. (1964). *Baoan’skiy Yazık*, Moskva: Nauka.

TODAYEVA, B. H. (1973). *Mongorskiy Yazık*, Moskva: Nauka.

- TODAYEVA, B. H. (1986). *Dagurskiy Yazık*, Moskva: Nauka.
- TODAYEVA, B. H. (2001). *Slovar' Yazıkı Oyratov Sin'tszyana*, Elista: Kalmitkoye Knijnoye İzdatel'stvo.
- TOPARLI, R. & M. ARGUNŞAH (2008). *Mu'înü'l-Mürîd (İnceleme-Metin-Çeviri-Dizin-Tıpkıbasım)*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- TOPARLI, R. (1992). *İrşâdü'l-Mülûk ve's-Selâtîn*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- TOPARLI, R. et al. (1999). *El-Kavânînü'l-Küllîyye Li Zabtî'l-Lügati't-Türkiyye*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- TOPARLI, R. et al. (2000). *Kitâb-ı Mecmû-ı Tercümân-ı Türkî ve Acemî ve Mugâlî*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- TSEVEL, Ya. (1966). *Mongol Helniy Tovç Taylbar Tol'*, Ulaanbaatar.
- TSİNTSIUS, V. İ. (1975–1977). *Sravnitelniy Slovar' Tunguso-Man'jurskih Yazıkov, Materialı k Etimologičeskomu Slovaryu, I-II*, Leningrad: Nauk.
- TUMAŞEVA, D. (1992). *Slovar' Dialektov Sibirskih Tatar*, Kazan: Kazan Universiteti Neşriyeti.
- TUMURTOGOO, D. (2006). *Mongolian Monuments in Uighur-Mongolian Script (XIII-XVI Centuries)*, Introduction, Transcription and Bibliography, with the collaboration of G. CECEGDARI, Taipei, Taiwan: Institute of Linguistics, Academia Sinica.
- TUMURTOGOO, D. (2010). *Mongolian Monuments in 'Phags-Pa Script*, Introduction, Transliteration, Transcription and Bibliography, with the collaboration of G. CECEGDARI, Taipei, Taiwan: Institute of Linguistics, Academia Sinica.
- Türkiye'de Halk Ağzından Derleme Sözlüğü I-XII (1993). 2. Baskı, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- UÇAR, E. (2014). "Contributions to Uighur Lexicography II: Remarks on Čog", *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae*, 67/2: 151–162.
- URAKSİN, Z. G. (1996). *Başkirsko-Russkiy Slovar'*, Moskova: Digora.
- ÜNAL, O. (2013). "Ant Kelimesinin Kökeni Üzerine", *Yemin Kitabı*, Ed. E. GÜRSOY-NASKALI, Kitabevi, İstanbul: 225–233.
- ÜNAL, O. (2015). "İhe Ashete Yazıtı: Yeni Bir Okuma ve Anlamlandırma Denemesi", *Bilig*, 73: 271–294.

ÜNAL, O. (2016). *Klasik Moğolca Söz Varlığında Türkçe Kökenli Kelimeler ve Türkçe-Moğolca Ses Denklikleri*, Marmara Üniversitesi, İstanbul. [Yayımlanmamış Doktora Tezi]

ÜNLÜ, S. (2012). *Karahanlı Türkçesi Sözlüğü*, Konya: Eğitim Yayınevi.

VASILYEVİÇ, G. M. (1958). *Evenkiysko-Russkiy Slovar'*, Moskva: Gosudarstvennoye İzdatel'stvo İnostrannih i Natsional'nih Slovarey.

VASMER, M. (1986–1987). *Russisches Etymologisches Wörterbuch/Etimolojiçeskiy Slovar' Russkogo Yazıka I-IV*, Moskva: Progress.

VENTURI, F. (2008). “An Old Tibetan Document On The Uighurs: A New Translation and Interpretation”, *Journal of Asian History*, 42/1: 1–35.

VERBITSKIY, P. V. (1884). *Slovar' Altayskago i Aladagskago Nareçiy Tyurkskago Yazıka*, Kazan'.

VLADİMIRTSOV, B. Ya. (1917). “Anonimnyy Gruzinskiy İstorik XIV Věka o Mongol'skom Yazıkě”, *Izvēstiya Rossiyskoy Akademii Nauk*, 11/17: 1487–1501.

VOVIN, A. (2003). “Once Again on Khitan Words in Chinese–Khitan Mixed Verses”, *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae*, 56/2–4: 237–244.

VOVIN, A. (2007). “Once Again on the Tabgaç Language”, *Mongolian Studies*, 29: 191–206.

VOVIN, A. (2013). “Old Turkic Loanwords in the Khitan Language”, *Yalım Kaya Bittigi, Osman Fikri SERTKAYA Armağanı*, Ed. H. ŞİRİN USER & B. GÜL, *Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları*, Ankara: 621–625.

WEHR, Hans (1985). *Arabisches Wörterbuch für die Schriftsprache der Gegenwart, Arabisch-Deutsch*, 5. Auflage, Wiesbaden: Harrassowitz.

WEIERS, M. (1972). “Ein arabisch-mongolischer Wörterspiegel aus der Bibliotheca Corsini in Rom”, *Zentralasiatische Studien*, 6: 7–61.

WERNER, H. (2002). *Vergleichendes Wörterbuch der Jennisch-Sprachen I-III*, Wiesbaden: Harrassowitz.

WERNER, H. (2010). “Zum historisch-kulturellen Hintergrund der jennisch-türkischen Wortparallelen”, *Studies on the Turkic World, A Festschrift for Professor St. Stachowski on the Occasion of His 80th Birthday*, Ed. E. MAŃCZAK-WOHLFELD & B. PODOLAK, Jagiellonian University Press, Kraków: 169–189.

WICHMANN, Y. (1987). *Wotjakischer Wortschatz*, Bearbeitet von T. E. UOTILA & M. KORHONEN, Hrsg. M. KORHONEN, Helsinki: Suomalais-Ugrilainen Seura.

WILKENS, J. (2016). *Buddhistische Erzählungen aus dem alten Zentralasien: Edition der altuigurischen Daśakarmapathāvadānamālā I-III*, Turnhout: Brepols.

WINDEKENS, A. J. van (1941). *Lexique Étymologique des Dialectes Tokhariens*, Louvain: Bureaux du Muséon.

WITTFOGEL, K. A. & FÈNG CHIA-SHÈNG (1949). *History of Chinese society, Liao, 907–1125*, With the assistance of J. De FRANCIS, et al. Philadelphia: The American Philosophical Society.

WU, Y. & A. RÓNA-TAS (2019). “Khitan Studies I. The Glyphs of the Khitan Small Script 3. The Consonants, 3.1 Labial stops”, *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungariae*, 72/1: 47–79.

WU, Y. & J. JANHUNEN (2010). *New Materials on the Khitan Small Script, A Critical Edition of Xiao Dilu and Yelü Xiangwen*, Folkestone: Global Oriental.

XIII. Yüzyıldan Beri Türkiye Türkçesiyle Yazılmış Kitaplardan Toplanan Tanıklarıyla Tarama Sözlüğü I-VIII (1996). 2. Baskı, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

YILDIRIM, F. et al. (2013). *Yenisey-Kırgızistan Yazıtları ve Irk Bitig*, Ankara: BilgeSu.

YUDAHİN, K. K. (1985). *Kirgizsko-Russkiy Slovar' I-II*, Frunze: Glavnaya Redaktsiya Kirgizskoy Sovetskoy Entsiklopedii.

YUNUSOĞLU, M. K. (2012). *Uygurca-Çince İdikut Sözlüğü*, İstanbul: Türk Dil Kurumu Yayınları.

YÜCE, N. (1993). *Mukaddimetü'l-Edeb, Hıvârizm Türkçesi ile Tercümeli Şuşter Nüshası, Giriş-Dil Özellikleri-Metin-İndeks*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

ZAJĄCZKOWSKI, A. (1954). *Vocabulaire Arabe-Kiptchak de l'époque de l'État Mamelouk, Buġat al-Muštaq Fī Luġat at-Turk wa-l-Qifzāq, II-ème partie, Le verbe*, Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe.

ZAJĄCZKOWSKI, A. (1958). *Vocabulaire Arabe-Kiptchak de l'époque de l'État Mamelouk, Buġat al-Muštaq Fī Luġat at-Turk wa-l-Qifzāq, I-ère partie, Le nom*, Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe.

ZAJĄCZKOWSKI, A. (1961). *Najstarsza wersja turecka Hısrāv u Šīrīn Quṭba III*, Warszawa: Polska Akademia Nauk, Komitet Orientalistyczny.

ZAJĄCZKOWSKI, A. (1965a). “Chapitres choisis du Vocabulaire arabe-kiptchak «ad-Durra^t al-muḏī’a fi-l-luġat at-turkīya» (I)”, *Rocznik Orientalistyczny*, 29/1: 39–98.

ZAJĄCZKOWSKI, A. (1965b). “Chapitres choisis du Vocabulaire arabe-kiptchak «ad-Durra^t al-muḏī’a fi-l-luġat at-turkīya» (II)”, *Rocznik Orientalistyczny*, 29/2: 67–116.

ZAJĄCZKOWSKI, A. (1968). “Materiał kolokwialny arabsko-kiptczacki w Słowniku «ad-Durra^t al-muḏī’a fi-l-luġat at-turkīya»”, *Rocznik Orientalistyczny*, 31/1: 71–115.

ZAJĄCZKOWSKI, A. (1969). “Chapitres choisis du Vocabulaire arabe-kiptchak «ad-Durra^t al-muḏī’a fi-l-luġat at-turkīya» (III)”, *Rocznik Orientalistyczny*, 32/2: 19–61.

ZIEME, P. (1997). “‘Silk’ and ‘Wad’ in Old Turkish Terminology”, *Türk Dilleri Araştırmaları*, 7: 149–155.

ZIEME, P. (1998). “Der Wettkampf Śāripūtras mit den Häretikern nach einer alttürkischen Version”, *Bahşı Ögdisi, Klaus Röhrborn Armağanı*, Eds. J. P. LAUT & M. ÖLMEZ, Freiburg-İstanbul: 429–447.

ZIEME, P. (2007). “Notes on Uighur Medicine, Especially on the Uighur Siddhasāra Tradition”, *Asian Medicine*, 3: 308–322.

ZIEME, P. (2008). “A Note on the Word ‘Shaman’ in Old Turkic”, *Shaman*, 16/1–2: 85–90.

ZIEME, P. (2011). “Klaus Röhrborn: Uigurisches Wörterbuch. Sprachmaterial der vorislamischen türkischen Texte aus Zentralasien – Neubearbeitung – I. Verben, Band 1: ab- – äzüglä-. Stuttgart, Franz Steiner Verlag, 2010.”, *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungariae*, 64/1: 107–111. (Rezension)

Received: 27.05.2019

Accepted: 15.06.2019

Published: 24.06.2019

JOTS, 3/2, 2019: 616-623

**KHABTAGAEVA, B. Language Contact in Siberia: Turkic,
Mongolic, and Tungusic Loanwords in Yeniseian, Brill,
Leiden-Boston, 2019, pp. 404,
ISBN: 978-90-04-39076-8**

Peter PIISPANEN

Stockholm University (Stockholm/Sweden)
E-mail: peter.piispanen@finska.su.se

I have been following KHABTAGAEVA's research of Siberian loanword etymologies for a few years now, presented in numerous papers published in several different journals. With this, I have come to regard her research as being meticulous, detailed and utterly convincing as she has presented concrete examples of linguistic influences between various Altaic languages (i.e. Turkic, Mongolic and Tungusic). At some point, seemingly due to the influence and tutorship of Edward VAJDA, she started focusing her interests on the hitherto fairly mysterious and fairly under-researched Ket languages (here: Kott, Assan, Arin, Pumpokol, Yugh and Ket), generally considered a language isolate group. I once commended her on how detailed and valuable her research was for Altaic studies (Piispanen 2019: 57-58) little knowing that a whole summarizing monograph on

Turkic, Mongolic and Tungusic Loanwords in Yeniseian was being prepared. Trying to curtail my own enthusiasm at this accomplishment, I will attempt to objectively highlight the strengths, weaknesses and accomplishments of this volume, and to draw some final conclusions regarding this work. The volume is an impressive 404 pages plus a preface, named *Language Contact in Siberia - Turkic, Mongolic, and Tungusic Loanwords in Yeniseian*, written by Bayarma KHABTAGAEVA, and published by Brill in 2019, as part of The Languages of Asia Series, with this being volume 19, and edited by Alexander VOVIN, and with José Andrés Alonso de la FUENTE as associate editor. This volume, available in both printed form and as an e-book (fully searchable and with hyper-linked chapters), is again given among the References of this review paper. The series also has a very extensive Editorial Board, and with Brill we have come to expect a very high standard of quality, and in this regard this volume does not disappoint.

After the important *Introduction* (Chapter 1, p. 1-19), we are treated, chapter by chapter, with detailed loanword etymological suggestions into the Yeniseian languages (or a specific language only) from Turkic (Chapter 2, p. 20-256), Tungusic (Chapter 3, p. 257-310) and Mongolic (Chapter 4, p. 311-326) sources. Each chapter is then neatly finalized by summaries of the phonological details that characterize the borrowings from each respective source. Stylistically it is straight-forward and to the point with arrows showing what is borrowed into what, and why it must be so. For example, here we find Arin *mintora* ‘ice’, borrowed from Turkic **mindir* ‘hail’ (with attested Turkic languages and forms given), which in turn was borrowed from Mongolic **möndür* ‘hail, sleet’ (also with the attested Mongolic forms given) (all etymologically referenced with details from works by Werner, Rassadin, Nugteren, as well as the standard works of the VEWT, ESTJa, and SIGTJa), with a few phonological and semantic notes of interest, with the whole entry only taking up one compact half-page (page 26).

Not only are numerous loanword etymologies from the Altaic languages into Yeniseian proposed convincingly, but a few thought-provoking notes of interest in comparing the Altaic languages themselves are also presented at places (albeit it is not clear if these are the author’s own ideas, or taken from some reference). In a few places further borrowings into other non-related languages are

also given, such as, for example, into the Samoyedic languages of Kamassian and Mator (in these cases referencing works by Joki and Helinski, respectively). As the series editor Alexander VOVIN (currently in the process of co-editing the volume *The Tungusic Languages*, again along José, for Routledge) once remarked to me, we are still very far from a clear picture about the Tungusic languages. In this regard, KHABTAGAEVA's work brings new insights not only locally about the historical situation around the Ket River (and, it turns out that the historical area of Ket language speakers used to be very much larger in historical times, as evidenced for example by toponymical studies), but also to the far away Tungusic, Mongolic and Turkic lands. The details are such that it is possible to actually tell quite a lot about the interactions of the Altaic languages as well, be they genetically affiliated or not.

The referencing throughout the volume is detailed and not lacking. At the very start of the volume, all referenced sources are presented and discussed in detail (listed on p. 373-388), which is of utmost importance, and helps anyone interested in these matters to quickly find the key works by themselves. Here we also find out that VAJDA and WERNER are currently preparing a volume titled *Etymological Dictionary of the Yeniseian Languages* (p. 2), which is tremendously interesting in itself, and that KHABTAGAEVA already has used much lexical data therefrom in this research. In this, the research in her book is to be considered a very much up-to-date comparative work. While the referencing is sufficient for all practical purposes, I did happen upon what appears to be a mistaken reference: on page 48, while reading about ducks, I checked up a reference to Nugteren 2011: 266, but could not find anything there pertaining to this data at all. Despite this, I am fairly certain that the referencing, obviously having been given a great deal of attention, is of high quality. The Index at the end of the volume (p. 390-404), then, which is grouped into Yeniseian, Mongolic, Turkic and Ewenki words, is also very helpful for the returning reader wanting to check up lexical materials and details.

One of the major strengths of the research presented is the detailed involvement and discussion about suffixes. Indeed, everything is presented in terms of phonetics, morphology and semantics. Suffixation patterns and types

(all well referenced) clearly show which is the donor language and which is the recipient language for each borrowing, if such facts are not made readily obvious by the breadth of attestation of said roots in the first place. This, along detailed phonological studies and correspondences, is exactly the type of details one would have desired to be found in many of the earlier etymological works to such a high degree. Then, the Semantic section does not leave anything lacking as numerous sections and tables are presented, and various reasonable conclusions are drawn. However, as a point of criticism, some materials separated into different chapters, could perhaps better have been collected in the same place; should phonetic and semantic considerations for the same words be presented in different chapters? It may be a matter of personal style and preference, but I found that the book would have considerably shorter and a bit more compact had the groupings been done differently, and thus avoiding repeating roots in different places, perhaps needlessly inflating the number of pages. On the other hand, analyses of semantic groups, or groups showing phonological criteria, may require brief repetition of data for the evaluation and presentation itself for a clear overview. Otherwise, regarding style, KHABTAGAEVA presents her results in a humble manner, which is much appreciated.

In Chapter 5 (p. 327-358) all the phonetics of all the suggestions in the entire volume are summarized, and the detailed phonetics about the Ket languages themselves are of course very valuable. There are numerous groupings, and in just a few places I would have liked to see a little more speculation and detail, but all in all it is enlightening. The section of Compound Words was perfectly detailed and utterly believable. The section on Semantic Peculiarities might be helpful not only for understanding the argumentation here, but also for etymological research done on other languages in the world, by showing possible parallels to unusual changes. Perhaps so-called hybrid compounds, which mix elements from Yeniseian and Turkic words, are of particular interest. As a matter of fact, some of the compounds and other cases of dubious semantics could, at this point, have benefitted from drawing upon examples of similar changes found in other languages. An example: Proto-Ob-Ugric **pEkkV-ttV* 'black' (Rédei 1988–1991: 882) has been tentatively connected with Kolyma Yukaghir *pugučie*

‘black fly’ (Piispanen 2013: 187), which semantically bears similarities to Arin *ka-rasek* ‘fly’, borrowed from Turkic **qara sēk* ‘lit. black fly’ (page 58). Reading through the volume, it also struck me that quite a few of the words borrowed into the Yeniseian languages are even more extensively borrowed into other languages than what is readily referenced and presented under each entry, such as into Tungusic or Yukaghir from Turkic or Mongolic (for example: Proto-Mongolic **sokar* ‘blind’ (Nugteren 2011: 500), borrowed into Turkic **sogor* ‘blind’, borrowed into Kott *šugur* ‘one-eyed’ (p. 188) is also borrowed from Mongolic (through Ewenki *sokor* ‘blind’ as proxy) into Tundra Yukaghir *soquor* ‘blind’ (Piispanen 2019: 72-73), as well as into Udmurt *sukir* ‘blind’, cf. Tatar *suqâr* (id.) (Belykh 2007: 33). Of course, it would be an overly tedious task to list every possible minor language or dialect which may also have been the recipient of the same words that were borrowed into Yeniseian, and listing those would serve little purpose for the thesis at hand. As it is, the main situation is made sufficiently clear under each entry without expanding it with further details. Perhaps such words, however, are representatives of typical cultural vocabulary in Siberia, and could be summarized elsewhere in the future (albeit one must wonder why, in the above example, a word meaning ‘blind; one-eyed’ would be so extensively borrowed; what cultural context does it signify?).

I was utterly fascinated by Chapter 6 (p. 359-368) of the book, which is entitled *False Etymologies or Coincidences*. Here she bravely corrects some of her own earlier research, and shows how easy it is to be led to falsely believe that coincidental similarities between two non-related languages must indicate borrowing. That is a worthwhile lesson for any etymologist, including myself. It is practically the linguistic equivalent to presenting commonly failed experiments performed in the natural sciences of chemistry and physics, the details of which many would also have liked to see in publications along successful experiments in order to not repeat the same mistakes themselves. Here we find such interesting examples as: Ket *kudab* ‘wrinkle’, which is a native Ket compound of **kud* ‘bend, roll, furrow’ and **ep* ‘skin, surface’, instead of being related to semantically and phonologically very similar Ewenki *koti-* ‘to wrinkle a face’ (p. 366-367).

In the final concluding chapter (p. 369-372), KHABTAGAEVA summarizes some facts: there are around 230 Turkic borrowings into Yeniseian (which are presented through approximately half of the book!), some 70 Tungusic borrowings, and a few Mongolic borrowings which reached Yeniseian through Turkic proxy languages (evident by various listed phonological criteria). While it may look like a lot of pages, the data is discussed in adequate detail so the space is both required and used properly; this contrasts with some other larger comparative works which just list enormous amounts of lexical data without much discussion or critical evaluation of said data (like I would suggest, for example, the authors of the Starostin et al. 2003 do). Mongols and Yenisei populations were not in direct contact with each other in contiguous zones, while the south Siberian Turkic languages, as well as the Tungusic Ewenki language seemingly have. This large amount of lexical borrowings conclusively also demonstrates very extensive contacts between Turkic and Yeniseian speakers in earlier times. The Tungusic loanwords, however, are mostly found in the Ket dialects and in Yugh. A full 29 semantic fields are summarized for all the borrowings into each respective Yeniseian language. Here I would have liked to read speculations about how the prominence of borrowings into each of the semantic categories could be interpreted in a historical context, how the early social life of the Ket must have been, and what nature the contacts between these various populations took and had. I believe such exercises may be left to the reader, although we do have some smaller insights given at different places in the book.

Further, as answers to questions breeds new questions, some thought-provoking matters do materialize: for example, given that the Mongolic languages are so much younger than the Turkic ones, how then can so many Turkic words (with great geographical spread) be of Mongolic origin? Should such early borrowings not really be from Pre-Proto-Mongolic languages, or from earlier Para-Mongolic languages? Also, I would have liked to read more about why the phonetic correspondences look like they do: are there substratal features at hand (this is only briefly touched upon in the initial chapter)? Which uncertain Turkic, Tungusic and Mongolic reconstructions are clarified by the form found in Ye-

niseian? Do we know a lot about borrowings in the other direction, i.e. from Yeniseian into the Altaic languages? When did all of these borrowings occur approximately, and also where did they occur? Here I will speculate that since, according to KHABTAGAEVA's research, most borrowings into Yeniseian are from Turkic sources, and since Turkic borrowings into Mongolic are generally believed to chronologically have preceded the Mongolic borrowings into Turkic (Schönig 2003: 404), that the Turkic borrowings presented herein into Yeniseian chronologically also constitute a layer of older borrowings. Were the Yeniseians multilingual, and did they live in mixed tribes? (perhaps population genetics studies is useful here) Such questions could have been expanded upon a bit, building and extending a bit further upon the materials of the original papers that were summarized here. Given the materials of this volume, perhaps we can properly start to answer such questions.

Furthermore, looking a bit further on the Altaic angle, there are many facts that point at the Tungusic and Mongolic languages being much older than commonly believed, and of course they should earlier have existed in some Pre-Proto-form around Mongolia or Manchuria because languages as such do not just spring up from a vacuum. In the case of Yeniseian, these are, with VAJDA as the originator and probably main proponent behind the idea, genetically affiliated with the Na-Dene languages in faraway North America (Kari-Potter 2010); while the details and argumentation are still being discussed, surely such a connection is possible. Are they really related? Well, while not being directly connected to such questions, KHABTAGAEVA's etymological research at least shows us which words, having been borrowed into Yeniseian, cannot be etymologically connected to the Na-Dene language, and even that is helpful for the Yeniseian-Na-Dene hypothesis (i.e. the elimination of false cognates).

I understand that the English of the book has been edited, and while there are still a handful of errors to be found in places (for example a missing comma or word here and there), this does not hinder the argumentation or, actually, the pure pleasure of reading this work in the slightest. Enlightening historical details, which reveal much about the social life and culture involved, are added in

places, and all in all, the book is an excellent and valuable and informed contribution not only to the study of Yeniseian languages, but also to general Altaic studies, which I hope I have made clear in this short book review. Here KHABTAGAEVA has delivered a worthwhile and important book on the Yeniseian languages, which herewith are left somewhat less mysterious than before. She has succeeded in her stated goal (p. 372) of: “*I hope my research has revealed new results not only for Yeniseian studies, but also for Altaic and Siberian studies*”. The volume should be a mainstay on the bookshelf of any linguist involved in such (and the pricing at around 150 Euros seems reasonable. Naturally, it also comes highly recommended to any enthusiast of the study of any of these aforementioned language groups, as well as to those interested in learning more about Yeniseian itself, etymological research methods and likely historical language contacts of the larger Siberian area!

References

BELYKH, S. (2007). Words of the Middle Mongolian Origin in the Permic Languages, *Idnakar*, 2/2: 33-39.

KARI, J. & B. A. POTTER (2010). “The Dene-Yeniseian Connection”, *Anthropological Papers of the University of Alaska*, vol. 5/1-2. 369 pages (a special joint publication collecting 18 papers on the tentative Dene-Yeniseian connection).

NUGTEREN, H. (2011). *Mongolic Phonology and the Qinghai-Gansu Languages*, Utrecht: LOT.

PIISPANEN, P. S. (2013). “The Uralic-Yukaghiric connection revisited: Sound correspondences of Geminate clusters”, *Journal de la Société Finno-Ougrienne*, 94: 165–197.

PIISPANEN, P. S. (2019). “Additional Turkic and Tungusic Borrowings into Yukaghir II”, *Journal of Old Turkic Studies*, 3/1: 54-82.

RÉDEI, K. (1988–1991). *Uralisches Etymologisches Wörterbuch*, Budapest: Akadémiai Kiadó.

SCHÖNIG, C. (2003). “Turko-Mongolic Relations”, *The Mongolic Languages*, Ed. J. JANHUNEN, Routledge, London and New York: 403-420.

STAROSTIN, Sergei et al. (2003). *An Etymological Dictionary of Altaic Languages*, Leiden: Brill.

Received: 07.06.2019

Accepted: 22.06.2019

Published: 24.06.2019

JOTS, 3/2, 2019: 624-633

**AGYAGÁSI, K. Chuvash Historical Phonetics, an Areal Linguistic Study, with an Appendix on the Role of Proto-Mari in the History of Chuvash Vocalism, Harrassowitz Verlag, Wiesbaden, 2019, XII+334 pp.
ISBN: 978-3-447-11163-8**

Peter Piispanen

Stockholm University (Stockholm/Sweden)

E-mail: peter.piispanen@finska.su.se

The book under review here, by Klára AGYAGÁSI, named *Chuvash Historical Phonetics* bears the subtitle of *An areal linguistic study, with an Appendix of the Role of Proto-Mari in the History of Chuvash Vocalism*. The volume is 333 pages in total, and I have had the pleasure of reading and reviewing it. Indeed, it is true that any discussion about historical Chuvash must also include the neighbouring Uralic languages of the Mari and the Permic languages, as well as Turkic Tatar due to historical reasons. Since this is an anthology book of her previous research (starting in the 1980s), the style is much the same as in her published papers (43 of which are referenced in this book) with most opinions and evaluations prac-

tically stated as facts, which, however, are usefully backed up by relevant references. The publishing of this book is indeed a perfect overview of her past few decades of focused research into Chuvash and the West Old Turkic languages. An inspiring list of contents is given (after the Foreword): 1. The predecessors of the Chuvash in the Volga region, 2. Oppositions in the Oguric consonant system (Proto-Turkic and Old Turkic period). 3. Oppositions in the WOT/VB vowel system. 4. Changes in the Middle Chuvash period, followed by: Summary, Appendix, Literature, Abbreviations, and Indices.

The Chuvash language itself is the last, very much alive, remnant of what used to be the Bulgarian branch of the Turkic languages. This branch is also known as *lir-Turkic* (due to phonological peculiarities), Oguric Turkic or, West Old Turkic (a geographic term, this last one being the currently most sensible and informative term humbly suggested to me for use by the most adept Turkologist András RÓNA-TAS himself). While the chronology of Proto-Turkic > West Old Turkic (> Chuvash) + East Old Turkic is clear, the stated division of the Turkic linguistic history (on p. 11) into Proto-Turkic, Old Turkic, Middle Turkic, New Turkic and Modern Turkic periods - with each one except for the last category further having an early and a late sub period - was actually new to me, and while accuracy is required and admirable, this seems needlessly complex to me, but this is only my own personal opinion. In any case, AGYAGÁSI presents her findings according to this chronological scale consistently in a fairly convincing and structured fashion.

In the beginning, AGYAGÁSI well presents the many questions, and even mysteries, of the possible origins of the Chuvash ethnicity. From where exactly does the word and tribal name of Chuvash originate, as well as the language? Many works, including archaeological and linguistic sources, are referenced, and the most common errors and alternative interpretations of analyses of earlier research are pointed out. Even data created by ideological or political motifs are discussed and fairly convincingly presented (such as the possibly conscious misreading of the tribal name of *suwar* as *suvaz* > *chuvash*, or the linguistically completely inaccurate suggestion of the possible tribal name change: *savar* > *savir* > *sabir* > *suvar* > *suvas* > *suvash* > *šävăș* > *cävăș*; p. 3-4). More convincing suggestions

are given as quite the excursion (including the probably accurate historical form of *śawaś > modern Chuvash (as it was first recorded in the year 1502; Fedotov 1996: 394), and the final argument is relatively convincing (and the original meaning would have been ‘from the opposite bank’), although I believe more remains to be said on this subject, and one gets the impression that AGYAGÁSI herself is not fully convinced of the explanation given either even as she rounds up the facts. It is wisely suggested that the study of West Old Turkic loanwords into Hungarian could be a primary source for understanding the historical development of the languages and tribal fragments of the 9-10th centuries, which also led to the Chuvash language (p. 10, 16, etc.), but then the nooks and crannies of historical phonology of Hungarian itself are very complex and will require lots of additional work for a complete understanding even if the solid groundwork has already been done.

A (short) chapter whose contents particularly struck a chord of curiosity in me was: 1.2.1.1 *Loans from Proto-Turkic in Mongolian, loans from Proto-Mongolian in Proto-Turkic* (p. 12-13). Would not Proto-Mongolic borrowings into Proto-Turkic be chronologically impossible since Proto-Turkic (generally believed to be from around 4000 years before the present (and contemporary with Proto-Samoyed); Piispanen 2018) predates Proto-Mongolic (from around the 13th century) by several millennia? Therein she correctly states that current research indeed has started to reconstruct proto-forms from before the times of the first Mongol invasions in the 13th century. I believe that these should by current definition be termed Pre-Proto-Mongolic forms, but it seems both possible and likely that the terminology of historical Mongolic languages and proto-forms may be redefined in the future. Therewith, I believe that the title ‘loans from Proto-Mongolian in Proto-Turkic’ is just a misleading misprint and should instead just read ‘loans from Proto-Mongolian in Turkic’ or just ‘loans from Mongolian in Turkic’ because Proto-Mongolian and Proto-Turkic as currently defined are simply not contemporary. Indeed, the whole Altaic theory (suggesting a genetic language relationship between the Turkic, Mongolic, Turkic, and, according to some, also Korean and Japanese languages) debate is again becoming a hot topic in linguistics, and without doubt lots of related findings will be found in the coming years.

Then, as for Turkic loans into the Samoyedic languages (discussed on p. 14), more recent references (beyond RÓNA-TAS's excellent paper from 1988) could be Helinski 1995; Dybo-Normanskaja 2012; Dybo 2014 as well as my own meager account of the topic in Piispanen 2018. Another fascinating topic are the possible Chinese borrowings in West Old Turkic (briefly mentioned and referenced on p. 15, and which then show up at different places throughout the book), a line of research that no doubt deserves to be continued at a later time by those with the fairly unique required linguistic skill-sets.

As to phonetics, we learn most useful tidbits such as the inventory of the reconstructible phonemes of West Old Turkic (by help of the old Hungarian borrowings) being: *p t k b d g n ŋ ń m č j̣ s z š h χ γ* (p. 16). Only some of these are direct continuations of Proto-Turkic phonemes, with the others having either been created under specific phonological conditioning factors, or having been created specifically in West Old Turkic as time went on. The West Old Turkic vowel inventory, then, consists of: /a/, /o/, /u/, /e/, /ö/, /ü/, and /i/ (p. 16). Furthermore, no less than 185 affixed West Old Turkic loanwords found in Hungarian are known, 80 % of the affixes which are also found in East Old Turkic, allow us to build up a plausible history of the Chuvash language.

Then, very early Slavic borrowings, likely from before the middle of the 10th century, are discussed (p. 20-21), and these are very interesting, particularly when one compares to the earliest Slavic borrowings into the Finnic languages which also are now assumed to be quite a bit older than previously assumed; these were earlier assumed to have been borrowed around 1000 AD, but Finnish linguist Petri KALLIO suggests convincingly in his excellent paper from 2006 a possible dating to already before 500 AD. These early Russian, or rather Slavic, borrowings into Chuvash and Finnic, respectively, could thus have originated in the so-called first (500 AD) and second (800 AD) Slavic migration waves. The news of some forthcoming volumes of the new Russian etymological dictionary (edited by the dialectologist ANIKIN) is inspiring (p. 22).

The very important Turkic questions of rhotacism (Proto-Turkic *z > West Old Turkic *r, but retained in East Old Turkic) and lambdacism (the non-universal change of Proto-Turkic *š (> *ś) > West Old Turkic *l) are well presented by numerous lexical examples including borrowings (p. 37-40 and 41-43, respectively). AGYAGÁSI's assumption is therewith that West Old Turkic changed the most and, therefore, that the phonology of East Old Turkic more closely resembles that of Proto-Turkic. The book proceeds with listing numerous other sound changes found in Chuvash, with the appropriate Turkic or other comparisons. An oddity that struck me was that the lexical meanings in Russian were transcribed in Roman letters, and not in Cyrillic, but this must be considered a personal choice of the author.

It is probably the second and third chapters, which focuses on West Old Turkic phonetics, consonants and vowels, respectively, that are the gem of this book. The consonants take up 62 pages in total, and is filled with numerous lexical examples, while the complicated issue of vowels takes up 87 pages. These can, in theory, be used through the index to both etymologize additional Chuvash words as being either originally Turkic, or given new loanword etymologies as borrowings from various sources (likely mostly from Russian, Tatar and Mari). The table summarizing the consonant changes in going from Proto-Turkic into West Old Turkic on page 94 is of particular importance and use, while the complex phonologically conditioned descriptions of vocalism do not seem to lend themselves for such a summary. Even insights into dialectology is given through external sources. The fourth chapter deals with changes specific to Middle Chuvash, and this then takes the study to a new chronological level of detail. Actually, for example, by studying the vocalism, etc. of words borrowed into Chuvash, it should be possible to precisely determine the age of borrowing through the presented sound laws, and that is what AGYAGÁSI does.

At the end of reading the book, considering the “Altaic” theory, which permeates so much of the study of Turkic, Mongolic and Tungusic, I must add both my surprise and dismay at the non-inclusion of most Mongolic correspondences to the various Turkic comparisons at hand. How exactly can we tell if the phonetic features of West Old Turkic or East Old Turkic represent the most retained

form of Proto-Turkic? Allow me to offer my own meager reflections in this field, by citing an earlier paper of mine:

“It would seem to me, fairly conclusively actually, as if Chuvash (of Oghur Turkic) is lexically closer to the corresponding forms found in Tungusic and Mongolic, respectively, which should by absolute necessity and logic suggest that Chuvash (and the other extinct Oghur languages) represents the earliest Turkic branch splitting off before the rest turning into the Common Turkic languages.” (Piispanen 2019: 58)

Yes, certainly there are Mongolic borrowings in Chuvash to be found, but there are also numerous roots showing great phonological and semantic similarities between the two which are not borrowings. For example, the following comparison comes to mind: Proto-Turkic **(i)al(č)uk* ‘ankle joint, knucklebone; die’ (Starostin et al. 2003: 292, based on the Clauson 1972: 259, Räsänen 1969: 30, Sevortjan 1974: 216-217, Doerfer 1963-1975/2: 64-65, Tenišev 1997: 288). Sevortjan 1974 reconstructs this as Proto-Turkic **ašyq* ‘ankle joint, knucklebone, arm bone’, while the Tenišev 1997 gives this as Proto-Turkic **ašuk* ‘бабка’, wherein it is also compared to Mongolic **alču* ‘knucklebone; depression on the side of an anklebone’ and Tungusic **alču-xan* ‘knucklebone’ (given as **(x)ajū* ‘knucklebone’ in the Cincus 1975: 23). East Old Turkic has *ašuk* ‘ankle joint’ (Clauson 1972: 259). The Turkic, Mongolic and Tungusic forms are astoundingly similar, but there is little reason to believe borrowings in these cases (except perhaps into Tungusic where it is less well-attested). Unfortunately, in this case, the Chuvash cognate of the Turkic root is missing altogether since the language has opted to instead start using other descriptive words for these functions. If it had existed in Chuvash, one could argue for Proto-Turkic **al(č)uk* > Volga Bulghar **alčuq* > Chuvash *ošâx* (Viryal dialect) ~ *ušâx* (Anatri and standard language), but these are only tentative Chuvash forms, reconstructed by request by my capable colleague A. SAVELYEV. Perhaps they can be found borrowed into other language in the Volga area before the root was lost in Chuvash? Comparisons such as these – and there are quite a few of them to be made some being much better than the root discussed above – strongly suggest that West Old Turkic has some sort of close correspondences to be found in Mongolic and Tungusic, while East Old Turkic are instead potentially the aberrant, most changed forms from Proto-Turkic, contrary to the thesis of AGYAGÁSI’s book. However, being a mere layman in the field

of “Altaic” studies, I may be entirely wrong in this regard, but still I must pose this valid question.

Indeed, it would have been most fulfilling to have been able to read about AGYAGÁSI’s thoughts about the “Altaic” theory in this book, which is filled with Chuvash goodness, but while she seemingly marks her anti-Altaist stance by noting that some of the similarities between the Turkic and Mongolic languages originated in very early language contacts of two genetically non-affiliated languages, she later also sensibly notes that she will not touch upon the “Altaic” question because she is not familiar with various aspects of the study (p. 36). Earlier, on p. 12, she briefly touches on various Altaist theorists, probably quoting it all correctly, but yet here it may perhaps be useful to warn all new reader, i.e. those new to the “Altaic” theory debate: it has become quite well known by now that a fair deal of the materials being quoted by both camps are in error regarding the early details of the Altaic theory and who stood for what, who presented what, and so on, with old errors propagating in the scientific literature. Quoting the early literature will require reading it all through carefully, and that is a major undertaking to say the least. Still, some insights into at least quoting it all correctly, which AGYAGÁSI may have done, is found elsewhere (Georg et al. 1998; Jankowski 2013), and these are useful starting resources in this debate. Perhaps other future researchers will be able to use her vast data on West Old Turkic to further analyse these questions in new detail.

All in all, this anthological research book is concisely and methodically written. In addition to the informed main topic of this book – Chuvash historical phonetics – I am particularly pleased by the extensive referencing throughout the book, numerous explicit and interesting tangentially informative footnotes, and the vast number of lexical examples. The details pertaining to the neighbouring languages, and likely connections and historical contacts are also fascinating and of great use. In the initial pages, AGYAGÁSI states the goal of determining, describing and setting up processes in chronological order which describe a language from an earlier point of departure into becoming the present state of the language. Another goal is to let linguistics act as an auxiliary science corre-

lating with ethnicity and history to provide arguments for historical conclusions. The layout of the book, which main focus is phonetic processes and systems, clearly pursues these goals, and with the addition of the spread out notes on other languages and the very extensive Appendix on the Mari language, it would seem clear that the goals have been reached. The 51-page long Mari Appendix in itself is very ambitious, and offers a lot to the study of Mari phonetics, which should benefit current researchers into such directly or peripherally, like for example Ante AIKIO, Jussi YLIKOSKI, Mikhail ZHIVLOV, Christopher CULVER, Alexander SAVELYEV, Alexander PUSTYAKOV and several others. Further, local ethnohistories and substratum effects are discussed, as are hydronyms derived from earlier assimilated Baltic populations in the area (p. 265), and other fascinating tidbits are mentioned. Thus, the volume is a valuable resource for anyone involved in the study of the Chuvash language in particular as well as in general linguistic studies of the Volga area. The verdict will be that this extensive work is a most valuable addition exactly to the research of Chuvash historical phonetics, a field long having been in great need of more insightful research results for understanding its complete picture. While long-time followers of AGYAGÁSI's research – which is well-cited nowadays – will recognize most of the materials presented in this book, it is still a chronologically presented and well summarizing compendium belonging to the *Turcologica* series (established in 1985 by Turcologist Lars JOHANSON) offering a more complete picture than any single paper or smaller groups of papers. Indeed, Chuvash is a key language for understanding Proto-Turkic itself, and understanding it fully, will likely provide extensive breakthroughs not only in Proto-Turkic studies, but also for the Altaic language hypothesis itself.

References

- CINCIUS, V. I. (1975). *Sravnitel'nyj Slovar' Tunguso-Man'žurskix Jazykov I*, Leningrad: Akademia Nauka.
- CLAUSON, Sir G. (1972). *Etymological dictionary of Prethirteenth Century Turkish*, Oxford: Clarendon.

DOERFER, G. (1963–1967). *Türkische und Mongolische Elemente im Neupersischen I–III*, Wiesbaden: Franz Steiner Verlag.

DYBO, A. & Yu. V. NORMANSKAIA (2012). “K drevneishim samodiisko-tungusskim leksicheskim sviaziam (na materiale slov, opisyyvayushchikh faunu)”, *Man and Nature in the Altaic World. Proceedings of the 49th Permanent International Altaistic Conference* (Berlin, July 30–Aug. 4, 2006), Eds. B. KELLNER-HEINKELE et al. Klaus Schwarz Verlag, Berlin: 99–115.

DYBO, A. (2014). “Early contacts of Turks and problems of Proto-Turkic reconstruction”, *Tatarica: Language 2*: 7–17.

FEDOTOV, M. R. (1996). *Étimologičeskij slovar' čuvaškogo jazyka, Tom II: Sav-Yaštaka, Čeboksary: Čuvaškij gosudarstvennyj institut gumanitarnyx nauk.*

GEORG, S. et al. (1998). “Telling general linguists about Altaic”, *Journal of Linguistics*, 35/1: 65–98.

HELIMSKI, E. (1995). “Samoyedic Loans in Turkic: Check-List of Etymologies”, *Laut- und Wortgeschichte der Türksprachen: Beiträge des internationalen Symposiums* (Berlin, 7. bis 10. Juli 1992), Hrsg. von B. KELLNER-HEINKELE & M. STACHOWSKI, Harrassowitz, Wiesbaden: 75–95.

JANKOWSKI, H. (2013). “Altaic languages and historical contact”, *Current Trends in Altaic Linguistics: A Festschrift for Professor Emeritus Seong BAEG-IN on his 80th Birthday*, Ed. K. JUWON & K. DONGHO, Altaic Society of Korea, Seoul: 523–545.

KALLIO, P. (2006). “On the Earliest Slavic Loanwords in Finnic”, *The Slavification of the Russian North: Mechanisms and Chronology*, *Slavica Helsingiensia* 27: 154–166.

PiISPANEN, P. S. (2018). “Turkic lexical borrowings in Samoyed”, *Acta Linguistica Petropolitana*, 14/3: 357–383.

PiISPANEN, P. S. (2019). “Additional Turkic and Tungusic borrowings into Yukaghir II”, *Journal of Old Turkic Studies*, 3/1: 54–82.

RÄSANEN, M. (1969). *Versuch eines etymologisches Wörterbuchs der Türksprachen*, Helsinki: Suomalais-Ugrilainen Seura.

RÓNA-TAS, A. (1988). “Turkic Influence on the Uralic Languages”, *The Uralic Languages, Description, History and Foreign Influences*, Ed. D. SINOR, E. J. Brill, Leiden–New York–København–Köln: 742–780.

SEVORTJAN, E. V. (1974). *Étimologičeskij slovar’ tjurskix jazykov I*, Moscow: Izdatel’stvo “Nauka”.

STAROSTIN, S. et al. (2003). *An Etymological Dictionary of Altaic Languages I-III*, Leiden: Brill.

TENIŠEV, E. R. (1997). *Sravnitel’noistoričeskaja grammatika tjurskix jazykov: Leksika*, Moscow: Akademia Nauk.

VOVIN, A. (2018). “An Interpretation of the Khüis Tolgoi Inscription”, *Journal Asiatique*, 306/2: 303-313.

Received: 10.04.2019

Accepted: 20.05.2019

Published: 24.06.2019

JOTS, 3/2, 2019: 634-636

**AYDIN, E. Sibirya'da Türk İzleri: Yenisey Yazıtları, Kronik
Kitap, İstanbul, 2019, ss. 310,
ISBN: 978-975-2430-96-9**

Hulusi POLAT

Inönü University (Malatya/Turkey)

E-mail: hulusipolat44@gmail.com

Tarihini, kültürünü, sevgisini ve üzüntüsünü taşa kazıyan Türkler, Sibirya'da da izler bırakmıştır. Bu ölümsüz izleri süren Prof. Dr. Erhan AYDIN'ın Kronik Kitap yayınlarından çıkan ikinci kitabı olan *Sibirya'da Türk İzleri: Yenisey Yazıtları* adlı eser ön söz, giriş, 10 bölüm, dizin ve kaynakçadan oluşmaktadır.

Eserin *Ön Söz* bölümünde (s. 11-12) yazar, önceki yazarların okuma önerilerine yer verildiğini, her yazıt altında özel kaynakça verilerek o yazıtla ilgili tüm yayınların bir araya getirildiğini, yazıtlarda geçen bazı sözcükler ile ilgili açıklamalar yaparken tüm yazıtları göz önüne alarak görüşlerde bulunulduğunu belirtmiştir.

Giriş bölümünde (s. 17-19) Yenisey yazıtlarının hangi coğrafî bölgede yer aldığı, yazıtlarda kullanılan harflerin çeşitliliği, ilk keşfedilen yazıtlar olmasına rağmen satır sayılarının azlığı, tarihsiz oluşu, kalıplaşmış sözler içermesi ve sa-

tırlarının düzensizliği gibi nedenlerle araştırmacıların ilgisini çok çekmediği belirtilmiştir. Yenisey yazıtlarında kapalı é ünlüsü farklı bir işaretle gösterildiği için bu çalışmada kapalı é ünlüsünü taşıyan sözcüklere müdahale edilmeden Latin harflerine aktarıldığı ifade edilmiştir. Eserde [] işareti metinde bulunduğu tahmin edilen ancak seçilemeyen harf veya sözcükleri, < > işareti ise yazıcının unuttuğu ancak olması gereken veya silinmiş harf veya sözcükleri göstermek için kullanıldığı belirtilmiştir. Okuyucunun aradığı yazıtı kolayca bulması amacıyla yazıtların numara sırasına göre verildiği, yazıt hakkında yapılan çalışmalara kolayca ulaşabilmesi için de sayfa içi atıf sistemiyle kaynakçanın her yazıtın altında ayrı ayrı verildiği belirtilmiştir.

Yenisey Yazıtları Hakkındaki İlk Bilgiler ve Bulunuşu adlı ilk bölümde (s. 21-23), kronolojik sıraya göre yazıtların hangi bölgelerde ve kimler tarafından bulunduğu gösterilmiş, yazıtlar hakkında ilk bilgileri veren araştırmacıların isimleri verilmiştir.

Yenisey Yazıtlarıyla İlgili İlk Çalışmalar adlı ikinci bölümde (s. 25-26), yazıtlarla ilgili W. RADLOFF, H. N. ORKUN, S. YE. MALOV, D. D. VASILYEV, İ. V. KORMUŞIN ve K. WULFF'un çalışmaları hakkında bilgi verilmiştir.

Yenisey Yazıtlarıyla İlgili Türkiye'de Yapılan Çalışmalar adlı üçüncü bölümde (s. 27-34), kronolojik olarak Türkiye'de yapılan çalışmalara yer verilmiş, önemli görülenler bölüm sonunda liste halinde bibliyografya olarak yer almıştır.

Yenisey Yazıtlarıyla İlgili Sorunlar adlı dördüncü bölümde (s. 35-42), yazıtların adlandırılması ve numaralandırılması, yazıtların envanter bilgileri ve Güney Yenisey yazıtlarının sorunları ele alınmıştır. Bir araştırmacının kullandığı adlandırma ve kısaltmaların başka araştırmacılar tarafından kullanılmamasından kaynaklı sorunlar dile getirilmiş, adlandırma ve kısaltmalar hakkında gerekli bilgiler verilmiştir.

Ottuk-Daş I, Ottuk-Daş III, Çaa-Höl III, Çaa-Höl VII, Uybat IV, Uybat V, Tuba I, Tuba II, Ak-Yüs I, Taşeba, Malinovka, Kara-Bulun III, Podkuninskaya, İyme I (s. 38-40) yazıtlarının nerede olduğuna dair sorunlar dile getirilerek araştırmacıların görüşleri sunulmuştur. Güney Yenisey yazıtlarının (Ağırşak, Aymırlık I, Aymırlık II, Çinge, Edegey I, Edegey II, Edegey III, Edegey IV, Edegey V, Edegey VI,

Karban, Ozernaya II, Sargol, Sulek III, Sulek IV, Sulek V, Sulek VI, Uybat Gümüş Kap) (s. 40-42) farklı bir alfabe ile yazıldığı iddiası sorununa değinilmiş ve konunun araştırmacılar tarafından tartışılması gerektiği belirtilmiştir.

Numaralı Yenisey Yazıtları adlı beşinci bölümde (s. 43-236), 154 yazıt numara sırasına göre yer almaktadır. 150 yazıtın Türk runik harfli metni, transkripsiyonu ve Türkiye Türkçesine aktarması verilmiştir. Her bir yazıt incelenirken nerede bulunduğu, yazıt üzerine çalışmalar hakkında bilgiler verilmiş ve notlar bölümünde önemli görülen veya tartışmalı kelimeler üzerine ayrıntılı açıklamalarda bulunulmuştur. Her yazıtın sonundaki *Notlar* bölümünde o yazıtta açıklama gerektiren kelimeler üzerine incelemeler yapılmış, diğer araştırmacıların görüşlerine yer verilmiştir. Toplam 137 kelime incelenmiştir. İncelenen kelimeler arasında *esiz e, esizim e, yita, esni* gibi acıma ünlemleri; *apa, beg, bilge, böğü, buyruk, çad, çawış, çigşi, çor, egök inançu, ışwara, kan, katun, kunçuy, öge, sañun, tarkan, tegin, tenriken, terken, totok, uruñu* gibi unvan adları; *bars, buçu, egri tewe, ingen, irbiş, öküz, kakım, kara sıñkur, toña, toñuz, turna* gibi hayvan adları; *Akbay, Kırkız, Tokuz Tatar, Tölis, Türgüş, Uyğur* gibi boy adları yer almaktadır.

Numarasız Yenisey Yazıtları adlı altıncı bölümde (s. 237-248), aynı yöntemle 21 yazıt hakkında ayrıntılı bilgi verilmiştir. Bölümde 12 yazıtın metni yer almaktadır.

Eserin sonunda genel dizin (s. 249-275) ve incelenen sözcüklerle ilgili özel bir dizin (s. 277-279) yer almaktadır.

Prof. Dr. Erhan AYDIN, taşlara kazınan tarihin Sibiry'a'da izlerini sürerek Türk insanının eşine, çocuğuna, akrabalarına, halkına ve yurduna karşı sevgisini ve bağlılığını bu kitapla bizlere aktarmıştır. Yazıtların Türk runik harfli metni, transkripsiyonu ve aktarmasının birlikte verilmesi eserin kullanılabilirliğine olumlu katkı sunmuştur. Yazıtların hemen sonunda özel kaynakçanın verilmesi o konu ile ilgili çalışmalara kolaylık sağlamıştır. Türk tarihi ile Türk dili araştırmalarına ilgi duyanların elinden düşürmeyeceği bu eserin Eski Türkçe araştırmaları alanına önemli bir katkı vereceği şüphesizdir.

Received: 16.06.2019

Accepted: 22.06.2019

Published: 24.06.2019

JOTS, 3/2, 2019: 637-646

**AZMUN, Y. Dede Korkut'un Üçüncü Elyazması, Yeni Soylamalar ve Boylar (Hikâyeler) ile Türkmen Sahra Nüshası, Giriş-Metin-Çeviri-Sözlük-Tıpkıbasım, Kutlu Yayınevi, İstanbul, 2019, ss. 176,
ISBN: 978-605-7680-06-8**

Osman Fikri SERTKAYA

İstanbul/Turkey

E-mail: sertkayaof46@gmail.com

İran'ın Türkmen Sahra Bölgesi kültür çalışmaları bakımından epey zengindir. Bu bölgede ikamet eden kitap dostu Türkmen Veli Muhammed Hoca adlı bir elektrik mühendisi baştan eksik olan 61 sahifelik bir *Dede Korkut* yazması satın almış. Bu yazmanın resimlerini de Ocak 2019'da yayıma hazırlaması ricası ile Amerika Arizona'da oturan arkadaşı Yusuf AZMUN'a göndermiş. Ancak yazmanın resimleri AZMUN'un bilgisayarında açılmamış. Bunun üzerine Veli Muhammed Hoca resimleri üç ayrı Kazak meslektaşına da göndermiş, böylece yazmanın resimleri yayılmış ve çeşitli kişilere dağılmış. Bu arada bilgisayarlılar AZMUN'un bilgisayarındaki resimleri açmışlar ve AZMUN, *Dede Korkut* metni üzerinde çalışmaya başlamış.

Bir vesile ile Kazakistan'ın Mangkışlak Bölgesi'ne giden Prof. Dr. Metin Ekici *Dede Korkut* yazmasının resimlerini görmüş. Kazak kişiden metni istemiş. Ekici'nin ifadesine göre, “göndeririz” demişler ve göndermişler.

25 Nisan 2019'da Bayburt'ta yapılan 4. Uluslararası *Dede Korkut Sempozyumu*'nda bu *Dede Korkut* yazmasını bilim âlemine duyuran Ekici oldu.¹ Bildiri olarak da “13. Dede Korkut Boyu” dediği bir konuyu *Yeni bir Dede Korkut Boyu: Salur Kazan'ın Ejdehâyı Öldürmesi* başlığı ile sundu ve yazmaya “Türkistan” yazması adını verdiğini söyledi. Daha sonra ortada dolaşan yazmanın resimlerine dayanarak İranlı Türkolog Hüseyin DÜZGÜN sosyal medyada yazmanın Azerbaycan'ın Karabag bölgesinde yazılmış olabileceğini (?) ileri sürdü.

Mayıs ayının ortalarında Amerika'nın Michigan Üniversitesi'nde çalışan Prof. Dr. Timur KOCAOĞLU Türkiye'ye geldi. Beni aradı. Buluştuk. Ben kendisine yeni bulunan *Dede Korkut* yazmasından ve Ekici'nin bildirisinden bahsettim. KOCAOĞLU ise bu yeni metnin müşterek dostumuz Yusuf AZMUN tarafından yayıma hazırlandığını ve metnin kendisinde olduğunu söyledi. Ertesi gün de bizim evimizde AZMUN tarafından hazırlanan neşri birlikte okumaya başladık.

Yeni bulunan 3. *Dede Korkut* yazması AZMUN'un tespitine göre baş tarafından bilinmeyen miktarda eksiktir. Bu üçüncü yazmada Dresden ve Vatikan yazmalarında geçmeyen 27 soylama vardır. Bu soylamaların on yedincisi metnin 38. ve 39. sahifelerinde yer alan ve 6 bentten oluşan, her bendin sonunda da *Gazan-idüm* redifinin tekrarlandığı serbest hece vezniyle yazılan soylamadadır. Burada *Gazan*'ın adı olan Deli Dönmez'in geçmesi çok önemli bir açıklamadır. 17. Soylamanın metni şöyledir:

[38]¹buruldum-ise, saraldum-ise,

gökyüzinde bulut²oldum.

alçağ, ava yérlere çiskin oldum,

¹ Bildiri bir dergide yayımlanmıştır. Makalede, bahse konu olan boy Türkiye Türkçesine aktarılarak neşredilmiştir. Bk. Ekici, M. (2019). “13. Dede Korkut Destanı: Salur Kazan'ın Yedi Başlı Ejderhayı Öldürmesi Boyunu Beyan Eder Hanım Hey!”, *Milli Folklor*, 122: 5-13.

uca dağlar ³bařına duman olan Ğazan-idüm.

yédđi başlı ⁴yér evreni olubanı
kuyruğ çaldum, dağ dolandum,
ađu saçdum, ⁵yér boyadum,
nefes çeküb şon somuran Ğazan-idüm.

⁶ağalarum götürmişdüm,
ala çaķuř, çolpa dağınuş ⁷dibine
gétmiřdüm, buyurmişdum,
ala sāybān çatılmışdı,
⁸la'lı çaķır süzülmişdi,
körpe kuzı çevrülmişdi,
ağalarum-la ⁹içir-idüm,
kışadan bir kara daş ayrıldı geldi,
sağdaki ¹⁰béglar saķa kaçdı,
soldaki béglar sola kaçdı,
sağ elümden ¹¹sol elüme
piyāleni tepretmedüm,
ķarılarımı ķarşı vérüb,
kara daşı ¹²sağlayan Ğazan-idüm.

ala demür kāfir ĥandan gelen

[39] ¹altı degül altmış batman Ğazan-idi,

iç oğuzuñ, dış ²oğuzuñ aqaları
boş yérinden götürebilmezdi,
³içine la'lfı çağır doldurdum,
ağ dalımuñ üstine húb ⁴götürdüm,
kara kazanı boşadubanı yére koydum,
adım delü ⁵dönmez iken
ad ğazanan Ğazan-idüm.

ala demür kâfir hândan ⁶gelmişdi,
ol kâfirüñ sarı yayı,
on altı teke boynuzından ⁷kurılmışdı,
katı yayı iç oğuzuñ begleri
dış oğuzuñ ⁸aqaları tepredebilmezdi
kevür[i]ni ağ bilekde, geñ dalıda²
⁹yumşadub çekdüm, pâdişâhdan
vekîllükü ¹⁰alan ğazan-idüm.

ala demür kâfir hândan ¹¹gelmişdi
altı degül, yéddi dutum pülâd şiş,
ucı ¹²elmâsdan ağ dabanum-ile
kara yére perçîn étdüm,
pâdişâh ¹³kızı boyı uzun borla hâatumı

² Metinde *dalıda geñ* yazılmış ve tashih işaretleri konmuştur.

cüldü kapan Ğazan-idüm.

Salur Kazan ile ilgili iki soylama bilinmektedir. Bunlardan biri *Şecere-i Terakime*'de 7 dörtlük halinde ve 4+4+4=12 hece vezni ile yazılan *Korkut Ata*'nın Salur Kazan'ı övgüsü'dür.

Kazgurt tagdın ünür taşnı yugarlatdı

Kazgurt Dağı'ndan Öngür taşı yuvarlattı

Salur Kazan utru barıp karbaþ tutdı

Salur Kazan karşı çıkarak kavrayıp tuttu.

İt Beçene körüp anı issi kitdi

Pecene halkı onu görüp aklı başından gitti.

Alpler bégler kören bar mu Kazan kibi

Alpler, begler! Kazan gibisini göreniniz var mı?

Bir kazanga kırk bir atın etin saldı

Bir Kazan'a kırk bir atın etini koydu.

Ol kazannı sol eligi birlen aldı

O kazanı sol eli ile aldı.

Sağ eligi birlen ilge üleşdürdi

Sağ eli ile (eti) halka paylaştırdı.

Alpler bégler kören bar mu Kazan kibi

Alpler, begler! Kazan gibisini göreniniz var mı?

Kök asmandın énip keldi tinnin yılan

Gök yüzünden (yedi başlı) ejderha inip geldi.

Her âdemni yutar erdi körge zaman

Gördüğü zaman her insanı yutuyordu.

Salur Kazan başın kesdi bermey aman

Salur Kazan ona acımadı, başını kesti.

Alpler bégler kören bar mu Kazan kibi

Alpler, begler! Kazan gibisini göreniniz var mı?

Ottuz kırk ming leşker bilen Kazan barıp

Kazan, otuz kırk bin askeri ile gidip,

İt beçene illerini keldi kırıp

İt Beçene ülkelerini zaptedip geldi.

Bir nicesi kutıldılar köp yalbarıp

Birkaçı çok yalvararak kurtuldu.

Alpler bégler kören bar mu Kazan kibi

Alpler, begler! Kazan gibisini göreniniz var mı?

Türk ü Türkmen 'Arab 'Acem ra'iyyetler	<i>Türk, Türkmen, Arap, Acem halklarına,</i>
Kazan kıldı Müsülmanga terbiyetler	<i>Kazan (Han) İslâmî terbiye verdi.</i>
Kafirlerini kıldı uşol köp fırsatlar	<i>Çok fırsatlar ile kafirleri kıldı geçti.</i>
Alpler bégler kören bar mu Kazan kibi	<i>Alpler, begler! Kazan gibisini göreniniz var mı?</i>
Andın hüner köterdiler barça ulı	<i>Bütün ulu kişiler ondan hüner öğrendiler.</i>
Ba'zılarga orun berdi sağlı sollu	<i>(Kazan) bazılarına sağında ve solunda yer gösterdi.</i>
Bizge boldı kamug ilning ornı dingli	<i>Bize bütün halkın bütünleyicisi oldu.</i>
Alpler bégler kören bar mu Kazan kibi	<i>Alpler, begler! Kazan gibisini göreniniz var mı?</i>
Seyyah Korkut öler boldung emdi bilgil	<i>Seyyah Korkut! Yaşlandın. Şimdi bil!</i>
Ol Kazanning devletige du'a kılgl	<i>O Kazan (Han'ın) devletine dua et!</i>
Kervan ketdi köp keç kalding yolga kirgil	<i>Kervan gitti. Sen Çok geç kaldın. Yola gir!</i>
Alpler bégler kören bar mu Kazan kibi	<i>Alpler, begler! Kazan gibisini göreniniz var mı?</i>

EKİCİ, Bayburt'ta sunduğu bildirisinde yazmada Salur Kazan ile ilgili bir boy-lama olduğunu söylemişti. AZMUN ise iki soylama olduğunu söylemiş ve bunu is-pat etmiştir: *Salur Kazan'ın Aras Suyı ile Kars Kal'asını Aldığı Boy* (48/7-51/14) ve *Salur Kazan'ın Yedi Başlı Ejdehâyı Öldürdüğü Boy* (51/1-61/5).

Yazmada her hangi bir tarih kaydı yoktur. Ancak metnin dil özelliklerinden yazmanın XVII.-XVIII. yüzyıllarda yazıldığı söylenilebilir. Yazmanın İran'da yaygın olarak kullanılan nes'talik hat ile yazıldığı görülmektedir. Her sahifede genellikle 14 satır yer almaktadır.

Kitap, AZMUN'un kısa tanıtmasıyla başlamaktadır (s. 5). Daha sonra, Prof. Dr. Timur KOCAOĞLU'nun *Sunuş yazısı* yer almaktadır (s. 6-7). Bunun ardından Önsöz bölümü gelmektedir (s. 8-11),

Asıl eser, *Giriş* bölümüyle başlamaktadır (s. 12-19). Bu bölümde AZMUN yazmayı tanıtmakta ve dil ile imlâ özellikleri üzerinde açıklamalarda bulunmaktadır.

Yazmanın tarafımdan tespit edilen dil özellikleri arasında şunları zikretmem gerekiyor:

Kelimeler arasında kalınlık-incelik uyumunun olmadığı söylenebilir: *gelmağ- için* (1/3), *eksilmağ yok* (9/6), *büyüldüğü* (3/14), *geldüğü* (10/6), vs.

/y-/ önsesi bazı kelimelerde düşmüştür: *ıldırım* (7/11), *ilhuları* (8/6, 15/7), *igide* (9/4-5), *uca* (7/12, 19/8), *ucalubdur* (10/11), *ucaldüğü* (11/6), *utar* (59/10). Buna karşılık, /h-/ önsesinin türediği görülüyor: *hörmeli* (35/11), *hündür* (29/1, 54/8), vs.

Bir kelimedede ünsüz yer değiştirmesi (metathèse) görülüyor: *körpi* (55/13).

Yazmada /b-/ ~ /m-/, /t-/ ~ /d-/, /d-/ ~ /t-/, /k-/ ~ /g-/, /k-/ ~ /h-/ nöbetleşmeleri de görülmektedir: *ben, bana, benim* yerine *men mana, benim*; *tut-* yerine *dut-*; *dökül-, dik-* yerine *tökül-, tik-*; *qazan, karşı* yerine *ğazan, ğarşı*; *qalkub, tokunup, okumaz, okuduğın* yerine *qalhub, tohunub, ohumaz, ohuduğın*.

Bazı kelimelerde de /-ŋ/ > /-n/ değişmesi görülüyor: *miŋ* 'bin' yerine *min*.

I. teklik şahıs emir eki (voluntativ) {-AyIn} yerine {-Im} eki geçiyor: *salım* (55/11), *gedim* (60/1-2), *kesim* (1/14).

III. teklik şahıs emir ekinin {-An} ekli genişletilmiş şekli {-gıAn} eki görülüyor: *yalvargilen* (56/3), *vergilen* (60/1), vs.

Zarf fiil eklerinden {-mAdIn}: *yetişmedin* (42/7-10), {-UbAnI}: *demeyübeni* (8/10), *esübeni* (10/6), {-AndA}: *getürende* (10/4) gibi yapıları belli başlı dil özellikleri olarak zikretmek mümkündür.

Eserin 22-23. sahifelerinde *Kaynakça*, 24. sahifede *Transkripsiyon Alfabeti* yer almaktadır.

Daha sonra *Kitāb-ı Türkmen* başlığı altında 27 Soylama (s. 25-59), ardından da iki boylamanın neşri sunulmuştur (s. 59-66).

67.-88. sahifeler arasında *Kitāb-ı Türkmen*'in Türkiye Türkçesine aktarımı, 89.-103. sahifeler arasında da *Sözlükçe* bölümü bulunur.

105.-167. sahifeler arasında da *Dede Korkut'un Üçüncü Elyazması: Türkmen Sahra Nüshası* başlığı altında metnin renkli tıpkıbasımı yer almaktadır.

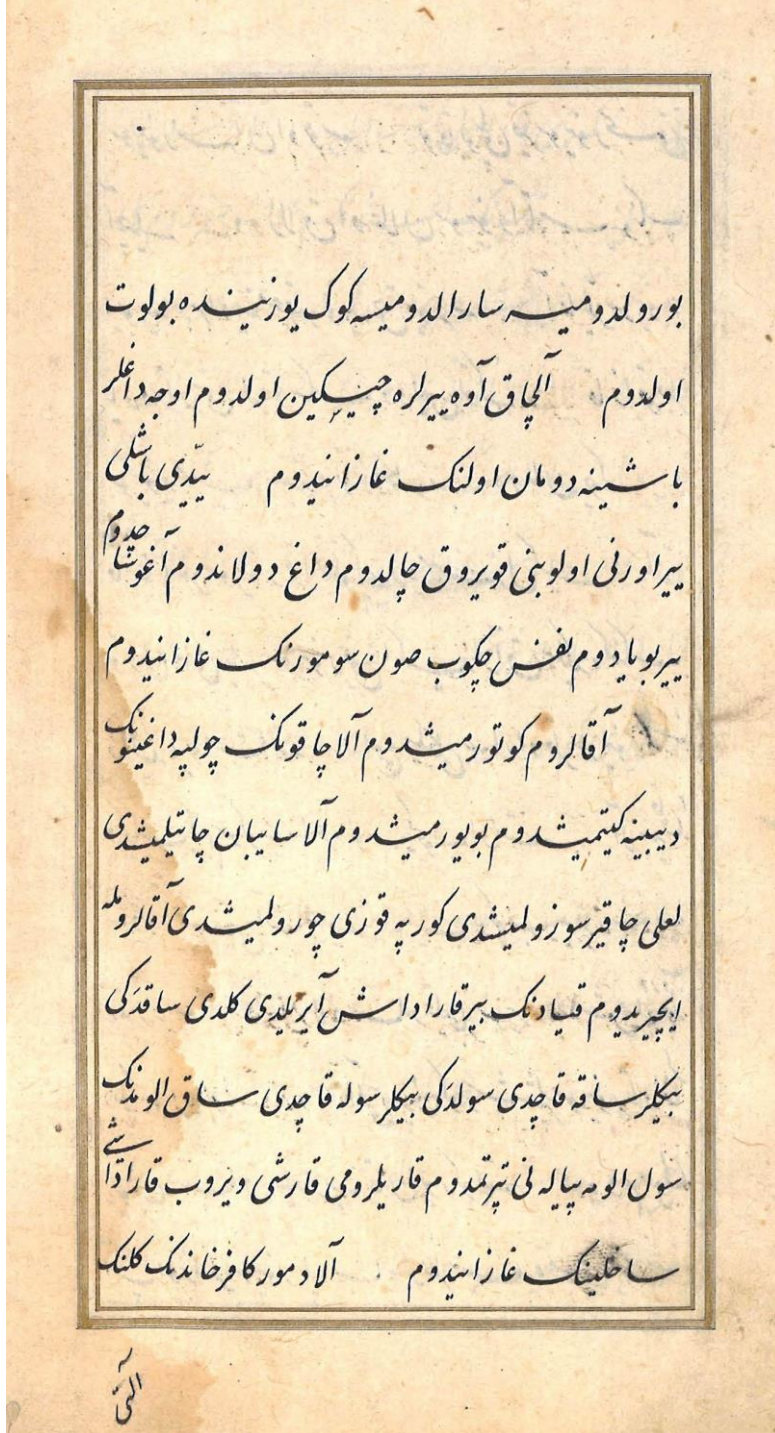
169-174. sahifeler arasında *Yusuf Azmun: Türkmen Sahra'dan Arizona'ya Bir Türkbilim Bilgesi* başlığı altında Timur KOCAOĞLU'nun yazısı, 175.-176. sahifeler arasında ise Çingiz AYTMATOV'un *Kendini İngiltere'de Keşfeden Türkmen Bilgesi* başlıklı yazısı yer almaktadır.

Metinde İç Oğuzun nüfusu 80.000, Dış Oğuzun nüfuzu 90.000 kişi olarak verilmektedir. Oğuz'un hanı Bayındır ~ Bayandar Han metinde Bayındır Pâdişâh olarak geçiyor. (23/12-14). Kızı, Boyı Uzun Borla Hatun olup Kazan Han'ın karısıdır. Oğuzun yiğitleri arasında Dedem Korkut, Lele Kılbaş, Ulaş oğlu Kazan Han'ın ağası Kara Göne oğlu Karabudag/k (25/8), Asl Selçük Beg oğlu, Gayan oğlu Delü Dünder (24/10, 51/2), Korçı başı Afşar (27/1, 50/7) adları zikredilenlerdendir.

Son olarak metnin kelime kadrosunda dikkatimi çeken 14 Moğolca kelime-den bahsetmek istiyorum. İlhanlıların İran'a gelip Tebriz'i kendilerine başkent yapmalarından sonra Türkçeye birçok Moğolca kelimenin girdiği bilinmektedir. Metinde de bu kelimelerden 14'ü değişmiş şekilleri ile yer almıştır: *cerasin* (11/9) < *celasun* ~ *cilasun*; *cida* (31/10, 35/6-7, 52/4, 56/7-9); *cüldü* (kap-) (39/13, 50/6); *dalda* (12/4, 56/10) < *dalda* ~ *dulda*; *daruğa* (tik-) (40/6, 51/11); *ğaburğa* (25/10) < *kapurğa*; *hüündür* (29/1, 54/8) < *öndür* ~ *ündür*; *kalhan* (25/9, 56/7-10) < *kalkhan*; *keçige* (32/67) < *geçige*; *nöker* (29/6); *sadağ* (12/6, 58/14) < *sağadak*; *şiralğa* (60/10) < *şiralğa*; *tavulğa* (11/11, 26/5, 37/12) > *tolğa* ~ *tulğa*; *tumçuk* (7/9) < *tumşuk*.

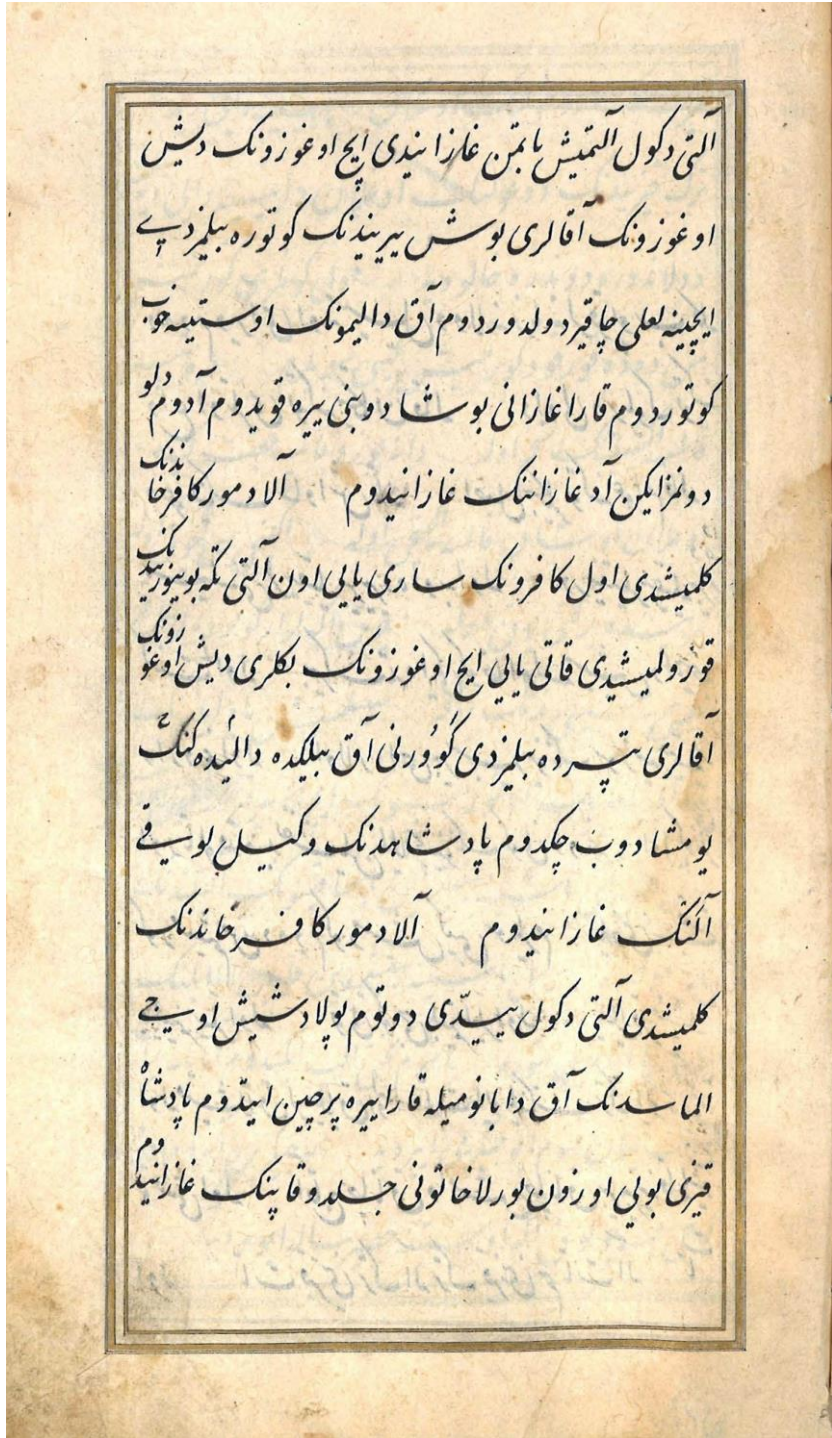
Yusuf AZMUN bu eseri ile Türkoloji dünyasına büyük bir ışık tutmuş, adını Hamid ARASLI, Orhan Şaik GÖKYAY, Muharrem ERGİN gibi Dede Korkut nâşirlerinin yanına yazdırmıştır. Kendisini kutluyorum.

Yazmadan Örnek Resimler

Resim I

Sahra Nüshası (İran), 38

Resim II

Sahra Nüshası (İran), 39

Received: 28.05.2019

Accepted: 12.06.2019

Published: 24.06.2019

JOTS, 3/2, 2019: 647-650

GULÁCSI, Z. (Ed.) Language, Society, and Religion in the World of the Turks, Festschrift for Larry CLARK at Seventy-Five, Brepols Publishers, Turnhout (Belgium), 2018, X+376 pp. ISBN: 978-2-503-58029-6

Erдем UÇAR

Prague/Czech Republic
E-mail: merdemu@gmail.com

Kısaca tanıtımını yapacağım eser, Eski Uygur Mani çevresi Türk dili ve edebiyatı ile Türk dilleri ve Moğolca gibi çeşitli sahalarda yaklaşık 40 yıldır eser veren Amerikalı Türkolog Larry Vernon CLARK'ın 75. doğum yılı münasebetiyle sunulan bir armağandır. Eserde, CLARK'ın öğrencileri ile meslektaşlarının yazıları yer almaktadır.

Introduction bölümünde CLARK'ın bilimsel kişiliği ve eserleri hakkında üç yazı bulunmaktadır:

1. Marcel Erdal & Jason Beduhn. Scholarship of Larry Clark (s. 3-10)
2. Marcel Erdal & Zsuzsanna Gulácsi. Publications of Larry Vernon Clark (s. 11-15)

3. Zsuzsanna Gulácsi with Geoff Childs & Johan Elverskog. Larry Clark as Teacher and Mentor (s. 17-19)

Armağandaki yazılar tematik olarak üç ana guruba ayrılmıştır: 1. Dil; 2. Toplum; 3. Din. Eserdeki toplam 17 makaleyi kısaca tanıtmaya çalışayım.

Kitaptaki ilk makale armağanın sahibine aittir: Larry V. CLARK. *In a Language they Knew and Understood: Turks and Islam in the Yarkand Documents (11th-12th centuries)* (s. 23-51). Armağan sahibinin makalesi aslında 2005 yılında Frankfurt'taki 6. Alman Türkologlar konferansında sunulan bildiriye dayanmaktadır. Makalede Karahanlılar döneminden kalan Yarkand belgeleri incelenip belgelerdeki şahıs adlarına dayanılarak XI. yüzyıldaki Müslüman Türk toplumu hakkında tespitlerde bulunulmuştur.

Christopher I. BECKWITH, *On the Ethnolinguistic Identity of the Hsiung-nu* (s. 53-75) başlıklı makalesinde 匈奴 *Xiongnu*'lar hakkında çeşitli kaynaklardaki dilsel malzemeyi değerlendirmiştir.

Simone-Christiane RASCHMANN, *"In Need for Wine": The Arat Document 112/07* (s. 77-87) başlıklı makalesinde ARAT'ın terekesindeki *U 9303 numaralı fragmanın neşrini yapmıştır. Fragman, CLARK'ın doktora tez konusu olan Uygur sivil belgelerinden biridir.

Mehmet ÖLMEZ'e ait makale *On Old Uyghur Sıkiğ ~ Sikiş and Tañıg ~ Tañış* (s. 89-98) başlığını taşımaktadır.

Klaus RÖHRBORN, *Die Umschrift des Uigurischen: die Berliner Schulen und das Uigurische Wörterbuch* (s. 99-115) başlıklı makalesinde Uyguristikte şimdiye kadar uygulanan yazıçevrim yöntemlerine değinmiş ve *Uigurische Wörterbuch*'ta uygulanan yöntemi açıklamıştır.

Elisabetta RAGAGNIN, *On Old Uyghur Traces* (s. 117-135) başlıklı makalesinde Moğolistan'daki Türk menşeli Tuhan dili ile Eski Türkçe arasındaki ilişkileri ele almıştır.

Michael R. DROMPP, *Five Notes on the Yenisei Kirghiz in the Early Middle Ages* (s. 139-163) başlıklı makalesinde Yenisey Kırgızları hakkında Çince ve Tibetçe kaynaklara dayanarak beş önemli açıklama yapmıştır.

Peter ZIEME, *Bägräk Tutuñ and his Family: Notes on an Old Uyğur Colophon* (s. 165-175) başlıklı makalesinde hangi esere ait olduğu bilinmeyen bir ketebe kaydını neşretmiştir. Neşredilen fragman, Uyğur harfli olup U 5779 kayıt numarasını taşımaktadır.

Geoff CHILDS and Namgyal CHOEDUP, *Tibetan Obligation Contracts (gan rgya) from Nubri, Nepal* (s. 177-188), Tibetçe sivil bir belgeyi neşretmiştir.

Johan ELVERSKOG, *G. J. Ramstedt's "A Short History of the Uyğurs"* (s. 189-204) başlıklı makalesinde RAMSTEDT'in 1912'de Moğolca yazdığı kısa Uyğur tarihçesinin neşrini ve İngilizce tercümesini sunmuştur. RAMSTEDT, Uyğur tarihçesini Buryat reformist ZHAMTSARANO'nun ricası üzerine *The New Mirror News* gazetesi için kaleme almıştı.

Samuel N. C. LIEU, *Between Byzantium and the Turks-Kallipolis/Gallipoli/Gelibolu (1307-1402)* (s. 205-247) başlıklı makalesinde XIV. yüzyıldaki Gelibolu tarihi üzerinde durmuştur.

Nicholas SIMS-WILLIAMS, *A Multilingual Manichaean Calendar from Turfan (U 130)* (s. 251-266) başlıklı makalesinde Mani harfli U 130a ve U 130b numaralı fragmanları açıklamalarla beraber neşretmiştir.

Yutaka YOSHIDA, *Farewell to the "Teacher of Four Twāryst'n"* (s. 267-279) başlıklı makalesinde *tuyristan* ve *tuyrı* dili hakkındaki tartışmaları ele almıştır.

Jens WILKENS, *The Old Uyghur Version of the Manichaean Book of Giants and its Context* (s. 281-299) başlıklı makalesinde Mani çevresi Uyğur edebiyatının önemli eserinden biri olan *Devler Kitabı* üzerinde durmuştur.

Marcel ERDAL, *The Manuscript Variants of the Säkiz Yügmäk Yarok Nom Bitig* (s. 301-310) başlıklı makalesinde Budist Çin edebiyatı içerisinde aslı Sanskritçede bulunmayan, ama Çinceye meydana getirilip sonradan uydurulan (apocryphal) sūtralardan biri olan *Säkiz Yügmäk Yarok*'un yazmalarının analizini yapmıştır.

Jason BEDUHN, *The Afterlife in Uyğur Manichaean Instruction* (s. 311-336) başlıklı makalesinde Uyğur Manihaizmindeki ölümden sonraki hayat öğretilerini ele almıştır.

Zsuzsanna GULÁCSI, *The Manichaeian Roots of a Pure Land Banner from Kocho (III 4524) in the Asian Art Museum, Berlin* (s. 337-376) başlıklı makalesinde Koço'da I. Turfan keşif gezisinde ele geçirilen ve bir Uygur prensinin resmedildiği bayrak üzerinden Uygurlardaki Manihaizm ve Budizm ilişkilerini incelemiştir.

Değerli yazılarıyla Larry Vernon CLARK'a bir armağan sunan yazarları, armağanı hazırlayanları ve eseri yayımlayan Brepols yayınevini tebrik ederken, armağan sahibine nice sağlık ve huzur dolu yeni yaşlar diliyorum.

Received: 18.06.2019

Accepted: 23.06.2019

Published: 24.06.2019

JOTS, 3/2, 2019: 651-657

**EDEN, J. Warrior Saints of the Silk Road, Legends of the Qarakhanids, Brill, Leiden-Boston, 2018, XII+404 pp.
ISBN: 978-90-04-38427-9**

Münevver Ebru ZEREN

Haliç University (İstanbul/Turkey)

E-mail: ebruzeren@yahoo.com

Tanıtacağımız çalışma, ilk Türk-İslâm devletlerinden birini kuran ve Türkistan'da İslâmiyet'in kalıcı olmasını sağlayan Karahanlıların üstün savaşçı niteliklerinin yanı sıra sufî kimliğine sahip "savaşçı-veli" hükümdarlarına dair efsanelerin ve menkıbelerin derlendiği bir XVIII.-XIX. yüzyıl yazma eserini ilim âlemine kazandırmıştır. Lund Üniversitesi arşivinde Jarring Prov. 413 olarak kayıtlı yazma eser, geç dönem (XVIII. yüzyıl) Çağatay Türkçesi ile Uygur Türkçesi arasında ara bir dönem arz eden Doğu Türkçesi ile yazılmıştır.

Çalışmanın önsözü (s. VII-IX) Uygurlar ve Doğu Türkistan üzerinde yaptığı seçkin tarih çalışmalarıyla tanınan R. THUM tarafından kaleme alınmıştır. THUM X.-XI. yüzyılda Karahanlıların Müslüman olmayan topluluklarla yaptıkları kutsal savaşları ele alan bu eserin geç dönemde yazılmasına rağmen naklettiği efsane ve menkıbelerin muhtemelen XI. yüzyıla kadar gittiği kanaatindedir. Ayrıca

Türklerin köklü sözlü destan geleneğini en çarpıcı şekilde aktaran bu yazılı kaynağın ve Karahanlı şehit sufi hükümdarların türbelerini ziyaret sırasında okunan diğer metinlerin Uygurların Karahanlılarla (“Buğra Hanlar”) tarihî bağına kurması açısından büyük önem arz ettiğini dile getirmiştir. Günümüzde Uygurların kültürünü yok etmek amacıyla Çinlilerin birçok kitabı yasaklayıp yaktıkları bir dönemde, bu kültürü anlamak için eserin okunmasının öneminden de bahsetmiştir.

Giriş kısmında (s. 3-17) çalışmayı hazırlayan J. EDEN eserin önemi, yayına hazırlanma sebep ve süreci hakkında bilgi sunmaktadır. Eserin içinde sıklıkla geçen “Şöyle de rivayet edilir ki...”, “Bir başka rivayete göre...” ifadeleri, yazma eserin hikâyelerle ilgili birçok rivayetin derlenerek eserin farklı anlatılarla zenginleştirildiğini göstermektedir. EDEN, eser metninin birbiriyle ilişkilendirilmiş dört bölümden oluştuğunu belirtmiştir:

1. İslâmiyet’i Kabul Eden ve Geniş Kitlelere Yayan Satuk Buğra Han’ın Hikâyesi.
2. Ali Arslan Han’ın Savaşları ve Ölümünün Hikâyesi.
3. Hasan Buğra Han’ın Savaşları ve Ölümünün Hikâyesi.
4. Dört İmam’ın Yardımını Alan Yusuf Kadir Han ile Dört İmam’ın Savaşları ile Ölümünün Hikâyesi.

Hemen her hikâye bitmeden kendisinden sonra gelen şahısları tanıtan ve bir sonraki hikâyenin de tam da nereden başladığını belli etmeyen bir kurgu ile anlatılmıştır. Bu da yazma esere yekpare ve müstakil bir eser olma özelliği kazandırmaktadır. Eserde yer alan “Buğra Hanlar” ile ilgili hikâyeler, başka yazma eserlerde tekil olarak veya farklı şekillerde birleştirilmiş olarak bulunabilmektedir. Ancak EDEN, çalışmanın amacının bu hikâyeleri karşılaştırma olmadığını belirtmektedir.

Çalışmanın amacı, Doğu Türkistan’da sufilerin hayatlarına ilişkin neredeyse bütün eserlerin Yeni Uygur Türkçesi öncesi Türk lehçelerinde (Çağatay, Doğu Türkçesi) yazılmış ve bunlardan çok azının tümüyle Batı dillerine tercüme edilmiş olmasıdır. EDEN, çalışmayı lisans öğrencileri de dâhil olmak üzere Türkistan coğrafyasında tasavvuf edebiyatı üzerine verdiği derslere fayda sağlaması

amacıyla hazırlamıştır. Ancak bu fayda sadece dil tercümesi ile değil, kültürlerarası tercüme vasıtasıyla mümkün olacağı için eserin beşinci bölümünde (s. 87-118) bölgeye ait tasavvuf edebiyatı motifleri, anlamları ve bunların genel tasavvuf bilgisi açısından değerlendirilmesine dair metni açıklayıcı notlar eklemiştir. Ayrıca yazar, bölge tarihini çalışanlar için de bu özgün edebiyatın başlangıç noktası olması gerektiğini bildirmektedir. Bu nedenle çalışmanın Doğu Türkistan tarihi ve kültürü üzerinde çalışan tüm uzmanları heyecanlandıracağını söylemek yanlış olmayacaktır.

Sahne bölümünde (s. 18-26) eserdeki metinlerin geçtiği zaman ve mekânı tarihî perspektif içinde değerlendiren EDEN, menkıbelerde yer alan hükümdar adlarının ve tahta çıkış kronolojisinin tarihî verilerle örtüşmediğinden ve savaş-tıkları kâfirler örneğinde olduğu gibi bazı kişi adlarının tarihî karşılıklarının bulunmadığının altını çizmektedir.

Dördüncü bölüm (s. 31-86), eserin ana kısmı olup metnin İngilizce tercümesinden oluşmaktadır. Destansı özellikler taşıyan eserin dört hikâyesinde de savaş öncesi hazırlıklar, savaş düzeni ve savaşın kanlı bir şekilde gerçekleşmesi, hikâye kahramanı hükümdarın şehadete erişmesi, defnedilmesi, türbe yapımı ve ziyaretleri gibi temalar ve motifler tekrarlanmakta; böylelikle hikâyeler birbirleriyle bağlantılı hale getirilmektedir. Metnin tercümesinde kullanılan dil oldukça akıcı olup gerek hikâyelere efsane niteliği kazandıran olağanüstü mistik unsurlar, gerekse savaşları canlı bir şekilde aktaran askerî sahneler başarılı bir üslup ile aktarılmıştır.

EDEN'in yukarıda belirttiğimiz sınıflandırmasını kullanırsak ilk hikâye olan Satuk Buğra Han menkıbesi, Tezkire-i Satuk Buğra Han ile büyük bir benzerlik içermekte olup başlıca şu konular ele alınmıştır (s. 31-51):

1. Hz. Muhammed'in Satuk Buğra Han ile Miraç'ta karşılaşması, Satuk Buğra Han'ın yanındaki kırk arkadaşının görünmesi ve Hz. Muhammed'in bunlardan birinin, vefatından 333 sene doğacak ve 12 yaşında Müslüman olarak Türkistan'da İslamiyet'i hâkim kılacak Satuk Buğra Han'a dini öğretecek olan Ebû'n Nasr Samanî olduğunu bildirmesi (s. 31-34).
2. Satuk Buğra Han'ın dünyaya gelişi, Hızır Aleyhisselam vasıtasıyla İslâmiyet'i kabulü için ilk adımı atması, Satuk Buğra Han ile Ebû'n Nasr Samanî'nin Karşılılaşması, Satuk Buğra Han'ın arkasından arkadaşlarının İslâmiyet'i kabulü (s. 34-39).

3. Satuk Buğra Han'ın üvey babası Harun Buğra Han ile mücadelesi, babasına karşı ayaklanarak hâkimiyeti ele alması, Satuk Buğra Han'ın kâfirlere karşı zaferi ve gazi unvanını 16 yaşında alması ve Satuk Buğra Han'ın kerametleri ile İslâmiyet'i Türkistan'da yayması (s. 39-46).

4. Satuk Buğra Han'ın hastalanması ve halefi olarak Ebû'n Nasr Samanî'nin oğlu Hoca Ebû'l-Fettah'ı göstermesi, Satuk Buğra Han'ın vefatı ve cenaze töreni, Hoca Ebû'l-Fettah'ın üç yıl yaptığı fetihlerin ardından vefatı (s. 46-51).

İkinci hikâye Satuk Buğra Han'ın çocukları, torunları ve özellikle Ali Arslan Han'dan bahsetmekte olup başlıca şu konuları içermektedir (s. 51-60):

1. Satuk Buğra Han'ın dört oğlu ve üç kızı olduğu, kızlarından Ala Nur Hanım'ın Allah tarafından ağzına saf ışık konulması suretiyle Aşure (Muharrem) ayının 10. günü Ali Arslan Han'ı doğurması, Ala Nur Hanım'ın oğlu yedi yaşına geldiğinde Tok Buba Buğra Han ile evlenip oğulları ve kızları olması, onların ve çocuklarının evlendikleri seyyidlerin adlarının zikredilmesi (s. 51-52).

2. Satuk Buğra Han vefat edince yerine Kaşgar hükümdarı olarak Hasan Buğra Han'ın geçmesi, Satuk Buğra Han'ın vefatını duyan kâfirlerden Cukta Raşid, Nukta Raşid ve Cigalu Halhal'ın ordularıyla Maçin'e gelip Kaşgar'ı yağmalamaları, bunun üzerine yapılan ve günlerce süren savaşın anlatılması (s. 52-55).

3. 90.000 askeriyle savaşan Ali Arslan Han'ı hiç bir kılıç ve baltanın yaralamaması, sırrını öğrenmek üzere ona yanaşan kadın büyücüye sabah namazında bedeninin suya dönüştüğünü ve o zaman bir kamışla dahi yaralanabileceğini söylemesi, Aşure ayının 10. gününde sabah namazında kâfir ordusunun Müslümanlara saldırarak hepsini, Ali Arslan Han'ın da başını kılıçla bedeninden ayırarak şehit etmeleri, Ali Arslan Han'ın arkasından yas tutulması, Yusuf Kadir Han ve Hasan Buğra Han'ın 60.000 askerle kâfirleri Yarkent'e kadar kovalaması ve yenmesi, Hasan Buğra Han'ın Yarkent'e gelip Ali Arslan Han'ın şehit olduğu yeri olduğu yeri bulması, Ali Arslan Han'ın kesik başı ve şehit bedenlerin kâfirlerinkinden ayrıldığı yer olan Kum-i Şehidan ile ilgili kerametler, Hasan Buğra Han'ın burada türbe yaptırması ve vakıf kurması (55-60).

Üçüncü hikâye Hasan Buğra Han'ın ikinci hikâyede başlattığı savaşlarının devamı ile ilgili olup başlıca şu konuları içermektedir (s. 60-68):

1. Hasan Buğra Han'ın Türkistan şehrinden gelen elçilerin ahalinin kâfir olduğunu söylemesi üzerine ordusuyla sefere çıkması, Taşkent ile Türkistan'a hâkim olması ve Medâyin şehrindeki Dört İmam'ı (Doğu Türkistan'da çok iyi bilinen İmam Nasireddin, İmam Kavvameddin, İmam Muineddin, İmam Sadeddin) ziyareti (s. 60-62),

2. Hasan Buğra Han'ın yıllarca yaptığı fetihler sonrasında Kaşgar'a döndüğünde halkın İslâmiyet'ten dönmüş olduğunu görmesi ve Yusuf Kadir Han'ı Dört İmam'ın yardımını istemeye göndermesi, İsan Buğra Han ve ordusu ile Kaşgar'a gelip daha önce adı geçen üç lider önderliğindeki kâfirlerle savaşması, Kaşgar halkına tekrar İslâmiyet'i kabul ettirip tahta geçmesi (s. 63-64).

3. Buğra Han'ın Yengi Hisar seferinde şehit olması, şehadetinden önce bir melek ve Hızır Aleyhisselam'ın getirdiği zemzem suyu ile abdest aldığı yerdeki kayalardan su fıskırması ve buraya "Deşt-i Gül" adının verilmesi, İsan Buğra Han'ın ve Bubi Meryem Hanım'ın da şehadete erişip kâfirlerin zaferi (s. 64-68).

Dördüncü hikâye (s. 68- 86) üçüncü hikâyede Yusuf Kadir Han'ın yardım istediği Dört İmam'ın Yusuf Kadir Han'ın yanında kâfirlere karşı yaptıkları savaşları ve şehadetlerini anlatmakta olup başlıca şu konuları içermektedir (s. 68- 86):

1. Dört İmamın şeceresi, Yusuf Kadir Han'ın Medâyin'de onların huzuruna çıkıp İslâmiyet yolundan ayrılan Kaşgar halkı için yardım istemesi, Yusuf Kadir Han'ın İmamların gönderdiği askerlerle birlikte Kaşgar'a girdiğinde halkı öncelikle dine davet edip aksi takdirde şehri yağmalayacağını söylemesi üzerine halkın ancak Hz. Muhammed'in soyundan biri olursa iman edeceklerini bildirmesi, Yusuf Kadir Han'ın durumu bildiren mektubunu alan İmamların o an buldukları yerdeki bir veli türbesini ziyaret ettiklerinde Kaşgar topraklarını fethedecekleri, ancak şehadete erişecekleri kehanetini almaları üzerine sevinçle Kaşgar'a doğru yola çıkmaları (s. 68-70).

2. Dört İmamın geldikleri Andican Dağları'nda 100.000 İslâm askerinin toplanması, Yusuf Kadir Han'ın teker teker adını saydıkları liderleri önderliğinde gelen birlikleri görmesi ve Dört İmam'ı karşılaması, onları gören Kaşgar ve Yarkent halklarının Müslüman oluşu, Maçin'e giden yolda biri hariç her şehrin İslâmiyet'e girişi (s. 71-75).

3. Maçin'i yöneten Cukta Raşid ve Nukta Raşid'e karşı savaşan Muhammed Şakir'in şehit olması, oraya gelen Dört İmam ve Müslüman ordusundan korunmak için "şaman" adlı büyücünün iki hükümdara şehri görünmez yapacağını bildirmesi, bu sihir sayesinde şehre saldıramayan Müslüman kuşatmasının 40 sene sürmesi, bu süre sonunda birlikleri ile kaçan hükümdarların yerine şehri yöneten Cigalu Halhal'ın zayıf durumda olması sebebiyle şehrin alınması ve Halhal'ın Müslüman oluşu (s. 75-79).

4. Cukta Raşid ve Nukta Raşid'in Ucat adlı şehre kaçtığı bilgisi üzerine onların peşine düşen Dört İmam ve ordusunun onların saklandıkları taş kalenin su kaynaklarını keserek şehri teslim etmelerini sağlamaları, kuzeyde Uhud Savaşı'nda şehit olan Hz. Muhammed'in sancaktarı Cafer Tayran'ın mekânına gelince onun ruhunun görünüp İmamların da burada şehit olacaklarını bildirmesi, günler süren savaşlardan sonra Şeyh Celaleddin Bağdadî ve ardından İmamların -başları kesilerek- şehadete erişmeleri, gökten gelen bir sesin geriye kalan 41 Müslüman savaşçıdan 40'ünün kaybolmasını buyurması ve geriye kalan Hızır

Baba'dan Yusuf Kadir Han'a gidip kendilerini defnetmelerini ve türbelerini yaptırtmasını istemesi; savaş alanına gelen Yusuf Kadir Han'ın Müslüman ve kâfirlerin bedenlerini ayırması için gerçekleşen keramet, İmamların türbelerinin yapılması ve burayı ziyaret edip İmamların tezkiresini okuyan, dinleyen herkesin şefaate uğrayacağı mesajıyla eserin sonlandırılması (s. 79-86).

EDEN'in notları ve açıklamalarından oluşan tefsir niteliğindeki beşinci bölümü (s. 87-118), okuyucunun metinde geçen ve bazıları ritmik bir şekilde tekrarlanan motifleri, terimleri anlayabilmesi için gerekli bazı İslam şariat ve tasavvuf terimleri vermektedir: Nebi, resul, üveysî, İslâm'da niyetin önemi, tuz hakkı, kerametler, keşf el-kubur, vb. Ayrıca Türkistan'daki tasavvuf anlayışı, evliya menkıbeleri, İslâmiyet'te şehitlik makamı, yas tutma, türbe yapma ve türbe ziyareti gibi önemli kültürel unsur ve uygulamaları açıklamaktadır.

EDEN'in bu bölüm ile sağladığı diğer bir kazanım da, anlatı ile tarihî olaylar arasındaki bağlantıları irdelemek ve bazı olayların gerçekten farklı olarak aktarılmasını anlamlandırabilmektir. Örneğin, Satuk Buğra Han'ın soyunun Bahaeddin Nakşibendî ile ilişkilendirilmesini Doğu Türkistan'daki evliya menkıbelerindeki gelenek ile açıklamıştır. Bu ilişkilendirme, eserde birkaç yerde görülen "keşf el-kubur" motifi ile de vurgulanır: Bir velî, bir diğer velînin mezarını bulur ve türbesi orada yapılır. Müslüman evliya türbelerinin eski Budist stupalarının bulunduğu yere yapılması da İslâmiyet'te ziyaret "niyeti"nin önemi sebebiyle mümkün olmuştur.

Eserin sonunda, Kaynakça (s. 119- 122), Metnin Yazıçevrimi (s. 123-172), Yazmanın Tıpkıbasımı (s. 173- 269) ve Dizin (s. 270-272) bulunmaktadır.

Eser tarihî bağlamda değerlendirildiğinde hikâyelerde tahta geçen Buğra Hanların hâkimiyet kronolojisi (örneğin, Satuk Buğra Han'dan sonra tahta geçen hükümdar Musa Baytaş yerine Hasan Buğra Han olarak gösterilmiştir), savaşların tarihleri, fethedilen yerlerin adları (örneğin, Maçın), savaşılan kâfir liderlerin adları kaynaktaki bilgilerde geçmemekte veya onlarla örtüşmemektedir. Ayrıca Kaşgar'ın birçok kez İslâmiyet'ten ayrıldığı vurgulanmakla birlikte bu konuya ilişkin mücadelelere rastlanmamaktadır. Ancak eserdeki hikâyeler, Karahanlı ordusunun ne uğruna, nasıl savaştığı, şehadet şerbetini içmenin ne anlama geldiği,

hükümdarın nasıl velî mertebesine ulaştığı veya evliyalarla nasıl bir ilişki kurduğu, hükümdarların halkı İslâmiyet'e döndürmek için imamlardan nasıl yardım aldığı gibi birçok bilgi, bu ilk Türk-İslâm devletinin din-devlet ilişkisi ve kültür tarihi hakkında önemli bir anlayış oluşturmaktadır.

Doğu Türkistan'da Uygurların “savaşçı-velî” hükümdar türbelerinde, çarşıda, pazarda ezberden veya kâğıttan okuyarak halen yaşadıkları Satuk Buğra Han ile haleflerine ilişkin nazım ve nesir şeklindeki bu hikâyeler, bölgenin en sevilen ve kutsiyet içeren popüler tarihî metinleridir ki, millî tarih şuuru yaratmadaki katkısı inkâr edilemez. Bu hikâyelerden bazılarını konu alan eserin tercümesi, kısa şerh niteliğindeki yorum/açıklayıcı notları, transkripsiyonu ve tıpkıbasımını içeren bu çalışma, hem eserin Doğu Türkistan'da İslâmî dönem tarih ve kültürü açısından önem arz etmesi, hem de bu alanda ender tercüme örnekleri içeren uluslararası literatüre katkısından dolayı büyük bir boşluğu doldurmaktadır.

Çalışmayı hazırlayan J. EDEN ve eseri yayınlayan Brill yayınevini tebrik eder, başarılı eserlerinin devamını dileriz.